

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

RAMİL BƏYLƏR OĞLU ƏLİYEV
iqtisad elməri doktoru, professor

İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİYYƏSİ
(Dərslik. Yenidən işlənmiş II nəşri)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin razılığı ilə dərslik kimi
təvsiyə olunmuşdur.

B A K I – 2007

Royçilər: **AMEA-nm akademiki,i.c.d.,**
professor **Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə**

AMEA-nın müxbir üzvü,i.e.d., professor
Akif Fərhad oğlu Musayev

i.e.d., professor **İbad Musa oğlu Abbasov**

İqtisad elmləri doktoru, professor RamO Bəylər oğlu Əliyev.
İQTİSADİ TƏHLİLİN NƏZƏRİYYƏSİ (ali məktəblərdə və
texnikumlarda təhsil alan tələbələr, magistrələr üçün dərslik).
Bakı: «İqtisad Universiteti nəşriyyatı» 2007. - 484 səh.

Dərslik bazar münasibətlərinə keçid şəraitində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri üzrə Respublika Elmi-Metodik Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti tərəfindən təsdiq edilmiş və MDB-nin ali məktəblərində hazırda fəaliyyətdə olan tədris proqramlarına əsasən hazırlanmışdır.

Dərslik iqtisadi ixtisaslar üzrə Ali məktəblərdə və texnikumlarda təhsil alan tələbələr, magistrələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsaitindən həmçinin iqtisadi fənləri tədris edən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, aspirantlar, müəssisələrdə və təşkilatlarda, birliklərdə, firmalarda, səhmdar cəmiyyətlərində və ümumiyyətlə fəaliyyətlə məşğul olan hər bir subyektdə, iqtisadi xidmət və idarəetmə vəzifələrini icra edən işçilər və s. istifadə edə bilərlər.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	6
I FƏSİL - İQTİSADİ TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI, MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ.....	13
1.1. iqtisadi təhlilin nəzəri əsasları.....	13
1.2. Subyektlərin idarə edilməsində iqtisadi təhlilin rolu	17
1.3. İqtisadi təhlilin məzmunu	23
1.4. İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri.....	26
1.5. İqtisadi təhlilin vəzifələri	35
1.6. İqtisadi təhlilin digər elmlərlə əlaqəsi.....	41
1.7. İqtisadi təhlil-audit.....	45
II FƏSİL - İQTİSADİ TƏHLİLİN METODU, XÜSUSİ ÜSULLARI VƏ QAYDALARI	55
1. İqtisadi təhlilin metodu.....	55
2.2. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətləri və üsullarının təsnifatı	60
2.3. Müqayisə üsulu	65
2.4. Orta kəmiyyətlər üsulu	71
2.5. Nisbi kəmiyyətlər üsulu	74
2.6. İndeks üsulu	77
2.7. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu	79
2.8. Qruplaşdırma üsulu	85
2.9. Balans əlaqələndirmə üsulu.....	89
2.10. İqtisadi-riyazi üsullar...!	92
2.11. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə iqtisadi təhlilin üsulu kimi.....	98
2.12. Ümumiləşdirici göstəricilərə amillərin təsirinin indeks metodu ilə təyin edilməsi.....	106
2.13. İqtisadi təhlilin digər üsulları	112
III FƏSİL -- İQTİSADİ TƏHLİLİN TƏŞKİLİ VƏ İNFORMASIYA TƏMİNATI SİSTEMİ	117
3.1. İqtisadi təhlilin təşkili	117
3.2. Təhlilin təşkili formaları və icraçıları	120
3.3. İqtisadi təhlilin nəticələrinin sənədləşdirilməsi	123
3.4. İqtisadi təhlilin informasiya təminatı.....	126
3.5. İqtisadi təhlilin mənbələri.....	130
3.6. İqtisadi təhlilin göstəricilər sistemi.....	134

3.7. Analitik molumatların planlaşdırılması və işlənməsi qaydası.....	143
3.8. İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi.....	153
IV-FƏSİL - İQTİSADİ TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
4.1. İqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatı..»	164
4.2. Maliyyə və müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri 169	
4.3. Operativ iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri	174
4.4. Cari (retrospektiv) təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri	179
4.5. Perspektiv (proqnoz) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri 181	
4.6. Tam (kompleks) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri... ..	187
4.7. Amillə və ya çoxamilli (reqressiyalı) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri	194
4.8. Funksional-dəyər təhlilinin xarakterik xüsusiyyətləri.....	200
4.9. Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri	215
4.10. Təsərrüfatdaxili iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri..	224
4.11. İqtisadi təhlilin digər növlərinin xarakterik xüsusiyyətləri..	230
V - FƏSİL - İQTİSADİ TƏHLİLİN SİSTEMLİLİYİ, KOMPLEKSLİYİ, İSTEHSATIN İNTENSİVLƏŞDİRİL- MƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ EHTİYATLARI	
5.1. İqtisadi təhlilin sistemliliyi.... ..	238
5.2. Təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlili metodikası.....	247
5.3. İstehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən amillər	253
5.4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillər	260
5.5. İstehsalın intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin təhlili metodikası	277
VI FƏSİL - İSTEHSAL-MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI	
291	
6.1. İdarəetmə və maliyyə təhlilinin mahiyyəti.....	291
6.2. İstehsalın texniki, texnoloji, təşkili və idarəetmə səviyyələrinin təhlili metodikası	297
6.3. Maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası	308

6.4. Risk göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodikası.....	321
6.5. Məhsulun həcmi, keyfiyyəti, quruluşu, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin təhlili metodikası.....	339
6.6. Əmək ehtiyatları və əmək məhsuldarlığının təhlili metodikası	348
■6.7. Fondveriminin təhlili metodikası	368
6.8.....	
Materialtutumunun təhlili metodikası.....	378
6.9. İnvestisiya qoyuluşunun və innovasiya fəaliyyətinin təhlili metodikası.....	388
6.10. Avans edilmiş istehsal fondlarından istifadənin təhlili metodikası.....	412
6.11. İstehsalat məsərlərinin və məhsulun maya dəyərinin təhlili metodikası.....	426
və FƏSİL - İQTİSADİ TƏHLİLİN PERSPEKTİV	
İNKİŞAFI	442
7.1. İqtisadi təhlilin perspektiv inkişafına nəzəri baxış.....	442
7.2.....	449
7.3. Situasiyalı təhlil	450
7.4.....	451
7.5. Strategiya təhlili	455
7.6. Layihə təhlili	456
7.7. Marketing təhlili	457
7.8. SWOT - təhlil	460
7.9. İnstitusiyaya təhlili	464
7.10. Funksional-dəyər təhlili	467
7.11. İstehsalat təhlili	470

GİRİŞ

Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatı mərkəzdən idaroolun- madan, mərkəzdən planlaşdırılmadan, aşağıların yuxarılar qarşısında mütiliyəndən, hər bir hərəkətin, prosesin, hadisənin vahid partiyanın iradəsinə uyğun həyata keçirildiyi 70 illik uzun bir yol keçdikdən sonra birdən-birə, heç bir hazırlıq prosesi keçmədən bazar münasibətlərinə keçidə, müstəqilliyə, çoxmül- kiyyətçiliyə, sahibkarlığın inkişafına, az qala bir əsrlik ömürə yad olan özəlləşməyə başlamaqla qeyri-sabit, alıcıların davranışının qeyri-müəyyənliyi, dövlət orqanları, istehsalçılar, malg- öndərənələr arasında gərgin rəqabətlə üzləşmişdir. Yaranmış iqtisadi vəziyyət müəyyən tərzdə öz fəaliyyətləri ilə nail olduqları şəraitə fəal təsir göstərən insanların davranışına, əhvali- ruhiyyəsinə təsir edir. İqtisadi psixologiya iqtisadi dinamikənin mühüm amili kimi çıxış edir. Əlbəttə, bu amil o qədər do həlledici deyil: belə ki, inzibati-totalitar rejim şəraitində iqtisadi münasibətlər sferası son dərəcə standarthği ilə fərqlənir, bu və ya digər motivlərdə təsərrüfat subyektlərinə verilən azadlıq parametrləri, iqtisadi davranışın doğurduğu çətinliyin nümunələ- ri-ajiotaj tələb, bazardakı spekulativ hərəkətlər, satıcı-istehlakçı münasibətlərində soyğunçuluq, sövdələşmələrdə sözündən qaçma, fırldaqçılıq, inhisarçılıq, manapoliya və sair baş verir. Bu qeyri-müəyyənlik heç bir hazırlıq prosesi keçmədən sistemin məlum qərarlarla idarə olunduğu dövrü (tsikli) inkişaf fazasından indiki nəslə tamamilə yad olan yeni iqtisadi siyasətə keçid dərin böhranlara, cəmiyyətdə kəskin çevrilişə (kataklizmaya) səbəb olmaya bilməzdi. Bu mərhələnin iqtisadiyyatı relsdən çıxmış dəmiryol qatarını xatırladır. Bu qatar nə qədər böyük, sürəti nə qədər'yüksəkdirsə, lokomotivin dağılmasına yol verməmək, dağıdıcı prosesləri dayandırmaq bir o qədər çətinidir. Məhz bu proses cəmiyyəti artıq prinsipə yeni, əvvəlki tarixə tamamilə məlum olmayan və yad olan təkrar istehsal tipinə başlamağa vadar etməklə'onu yeni iqtisadi artım ərəfəsinə gətirib çıxarmışdır.

Sistemin məlum qərarlarla idarə olunduğu əsrə yaxın olan bir dövr ərzində başqa iqtisad elmləri kimi iqtisadi təhlil do proseslərin, hadisələrin, əməliyyatların dərk edilməsi, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Dərketmə nəzəriyyəsi bütün elmlərin nəzəri əsasını təşkil etdiyi kimi iqtisadi təhlilin do mahiyyətini, zəruriliyini və ardıcılığını müəyyən edir. Müasir elmin metod və üsulları da dərketmə prosesində təhlil və sintez, müəyyənətmə və modelləşmə kimi vacib alətlərdən geniş istifadə edir.

İnsan beyninin analitik və sintetik düşüncəsi və təfəkkürü burada daha aktiv və geniş rol oynayır. İnsan öz təbiətinə görə canlı analitik - sintezləşdirilmiş aparatdır. İnsan təfəkkürü başqa canlılardan fərqli olaraq allahın ona bəxş etdiyi yaradıcı proses kimi qavramaq, düşünmək, zehini qərar vermək proseslərini əhatə edir. Təfəkkür, onun səlafi, törəməsi, təzi kimi təhlil ümumiliyi, əşyanın özünəməxsus xüsusiyyətinin qruplaşdırılması və differensiaslaşdırılmasını əks etdirməklə onun təzahür və göstəricilərinin qavranılmağa, mahiyyətə, reallığa, obyektivliyə, onların inkişaf və əksliklərinə təsirini özündə cəmləşdirir.

İnsan düşünməklə, dərk etməklə öz fikirlərini bir daha təsdiq edir və yaxud da onun əksinə çıxır. Bununla da insan düşüncəsi xüsusidən ümumiyyə qarşı gedən induksiya üsullarından və eyni zamanda ümumidən xüsusiyyə qarşı gedən deduk- siyadan istifadə etməklə mülahizə və mühakimələrə bu və ya digər nəticə çıxarmağa, qərar verməyə imkan verir.

Analitik tədqiqatlar prosesində induksiya və deduksiya bir vahid mərkəzdən çıxış edir. Bütövlük özündə hissələrdən yaranır və onlann birliyidir. Lakin bu bütövlük onun hissələrə ayrılması anma qədər davam edir, bütöv qalır. Ona görə də təhlilin sintezsb. aparılması qeyri-mümkündür. Deməli, gəlinən nəticə, çıxarılan qərar əvvəlki düşüncə və təsəvvürdən fərqli olan tamamilə yeni induktiv və dudiktiv nəticələri özündə əks etdirir.

Dərsləkdə iqtisadi təhlilin idrak nəzəriyyəsinə əsaslanıb həyatı cəhətdən yararlığını sübut edərək insanın fəaliyyətinin iqtı

sadi səmərəliliyini daim, ardıcıl olaraq yüksəltmək ehtiyalları - nı aşkar etdiyi üçün tətbiqi elmlər sırasına daxil olması və onun öz əhatə dairəsinə, nəzəri köklərinə, insan cəmiyyətinin sosial- iqtisadi inkişafındakı roluna, bütün iqtisadi fikirlərin əsaslandırılması üçün bazis rolunu oynadığına görə xüsusi bir elm sahəsi olduğu əsaslandırılır. Elə buna görə də, dərslikdə qeyd olunur ki, iqtisadi təhlil «Mühasibat uçotu və audit», «Statistika», «Maliyyə və kredit», «Əməyin iqtisadiyyatı»), «Xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin iqtisadiyyatı)), «İdarəetmə)), «Biznes)), «Vergi)), «Gömrük)), «Sosial-iqtisadi planlaşma», «Tənzimlə- mo)), «İqtisadi nəzəriyyə)), «Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr), «Hüquq)) və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tədris fənni hesab olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin və eləcə də bütün fəallıq növlərinin idarə edilməsinin əsas funksiyasıdır. Təhlilin metodu və təşkil bu funksiyanın yerinə yetirilmə şəraitindən, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin idarəedilmə sisteminin bu və ya digər forma və vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Təhlil- dialektik materializmin əlaməti kimi iqtisadiyyat sahəsinin və digər elmi sahələrin tədqiqatında istifadə edilir. İqtisadi təhlil anlayışını nəzəri iqtisadi təhlil və konkret iqtisadi təhlil işi kimi başa düşmək lazımdır.

Dərslikdə qeyd olunur ki, nəzəri iqtisadi təhlil konkret iqtisadi təhlilin bazası hesab edilir. Nəzəri təhlil iqtisadi siyasət konsepsiyası və onun aparıcı məqsədini təyin etmək üçün müəyyən iqtisadi sistemin və onun əsas mərhələlərinin fəaliyyət göstərdiyi bütün vaxt ərzində ictimai istehsalın inkişafının əsas qanunauyğunluğunu öyrənmək üçün aparılır. İstehsalın və tədavülün makro və mikro səviyyələrdə yüksək elmi əsaslarla idarə edilməsi konkret-iqtisadi təhlilin bazar iqtisadiyyatına keçidin tələblərinə uyğun kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Makro və mikro iqtisadi proseslərin təhlilinin əsas müddəalan bu və ya digər dərəcədə iqtisadi fikrin demək olar ki, əksər məktəblərində və cərəyanlarında, xüsusən A.Smitin,

D.Rikardonun, K.Marksın, F.Kenenin, J.Seyin, C.Millin, neoklassiklərdən - A.Valrasın, A.Marşalın, C.Klarkın, U.Ccuvonsun, V.Paretonun və digərlərinin əsərlərində tədqiq olmuşdur. Lakin onların əsərlərində təqdim olunan makro və mikroiqtisadi modellər daha çox statik xarakter daşdığından bu modellərdə makro və mikroiqtisadi dinamika xüsusi tədqiqat obyektinə kimi təhlilənin obyektinə çevrilməmişdir. Bu mənada makro və mikroiqtisadi təhlilin fundamental əsasları XX əsrin 30-cu illərində müasir iqtisadi nəzəriyyənin klassiki sayılan C.Keynsin əsərlərində qoyulsa da, iqtisadiyyat elmində kəşf sayıla biləcək bu ideyalar həmin dövrdəki iqtisadi nəzəriyyənin səviyyəsinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsini, lakin sonralar bu tədqiqatlar mikroiqtisadiyyatın konstruktiv aspektə işıqlandıran keyfiyyətə yeni metodologiyanın işləməsinə yaşıl işıq yandırmışdır.

C.Keyns öz tədqiqat işlərində həm də makroiqtisadi proseslərin təhlili metodlarının məhsuldar sintezini vermiş, onun nəticələrini ciddi riyazi asılıqlar şəklində ifadə etmişdir. Keyns təlimi iqtisadiyyat elmində yeni bir istiqamətin başlanğıcını qoymaqla, bu- sıra mühüm praktiki əhəmiyyəti olan nəticələr ifadə etmiş, bütöv bir makroiqtisadi nəzəriyyə yaratmağa nail olmuşdur. Bu nəzəriyyədə makroiqtisadi proses əsas, mühüm momentlər üzrə strukturlaşdırılmış, makrostrukturun hər bir elementinin funksional olaraq spesifik qanunlar üzrə inkişaf edən özünəməxsus bazara uyğun olması göstərilmiş, makroiqtisadiyyatın struktur elementlərinin qarşılıqlı təsirinə emercnt effektinin dinamik xarakterə malik olması əsaslandırılmışdır.

Bu sahədə C.Keynsin davamçıları R.Harrod, E. Domar, C.Robinson, A.Hanson, C.Hiks və başqaları onun metodologiyası əsasında makroiqtisadi nəzəriyyənin ümumi aparatını yaradaraq, makroiqtisadi proseslərin dinamik tarazlığını təmin edən, həmçinin yüksək və sabit iqtisadi artım tempələri üçün şərait yaradan makroiqtisadi əlaqələri təhlil etmiş və həmin proseslərin tənzimlənməsi metodlarını aşkar etmişlər.

iqtisadi təhlil idarəetmə elmləri sırasına daxildir. Təhlil - rusca-analiz, yunanca apavizuz sözündən götürülmüşdür. Lüğəti mənası bütöv bir əşyanı, prosesi, hadisəni, hissəni parçalayıb daha xırda hissələrə ayıraraq onu dəqiq öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlil insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən bütün proses və hadisələrin normal gedişatını təmin edən elmi biliklərin zəruri şərtlərindən biridir. Cəmiyyətin miqyası, istehsal, bölgü, tədavül, və istehlak prosesi daim təkrarlanan prosesdir. Geniş təkrar istehsalın həyata keçirildiyi şəraitdə bu proseslərin idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi və tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir ki, bu problemin də iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll olunduğu dərslərdə nəzəri və həyati cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi fənni mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi fənni ilə birlikdə 01.02.00 «Mühasibat uçotu və audit») ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin bir növü ixtisasa giriş, ixtisasın əlifbası fənləridir. Bu ixtisasa yiyələnmək istəyən hər bir gənc-tələbə həmin fənləri dərindən öyrənmədən ixtisasın dərinliklərinə girib ona sahib ola bilməz. Ona görə də bu fənlərin dərindən öyrənilməsinə hər bir tələbə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasında əyani təhsil alan tələbələr üçün nəşr edilmiş «İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi fənninin tədris proqramı»ndan istifadə edilir. Həmin proqram üzərə nəzərdə tutulmuş bütün mövzuların şərhli dərslərdə öz əksini tapmışdır.

Müəllif ümidvardır ki, iqtisadi ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, magistrələr, aspirantlar və sosial-iqtisadi sahələrdə çalışan müvafiq mütəxəssislər bu dərslərdə irəli sürülən müddəaları dərindən mənimsəməklə mövcud iqtisadi sistemdə baş verən proses və hadisələri düzgün qiymətləndirməyi və ölkənin gələcək iqtisadi inkişafını elmi əsaslarla proqnozlaşdırmağa qadir olan, zamanın nəbzini tutmağı bacaran öz ixtisaslarının görkəmli müxtəməssislərinə çevrilə biləcəklər.

Dərsləyin yazılması və yenidən işlənilib ikinci nəşrinin hazırlanması müəllifin fikrincə üç zəruriyyətdən irəli gəlmişdir:

- birincisi, son 60 ilə yaxın bir müddətdə, Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Belorusiyada və bir çox digər xarici ölkələrdə öz milli və rus dillərində təqribən yuxanda qeyd olunan tədris proqramına uyğun iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi (əksər hallarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəriyyəsi adı ilə) fənni üzrə bir neçə geniş dərsliklər nəşr olunmasına baxmayaraq keçmiş sovetlər ölkəsinin digər respublikalarında olduğu kimi bizdə də (baxmayaraq ki, bəzi başqa respublikalara nisbətən bizdə bu sahənin daha çox aparıcı mütəxəssisləri yaşayırlar? yaradırdı) bu sahədə öz ana dilimizdə sambal dərslərin olmamasından və xüsusən müasir şəraitdə tələbələrin xarici ədəbiyyatları əldə etmək üçün maddi imkansızlığı və xarici dillərdə yazılmış ədəbiyyatları mənimsəməkdə (dili lazımı səviyyədə bilmədikləri üçün) çətinlik çəkmələrindən;

- ikincisi, girişin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, yeni iqtisadi siyasətə keçid iqtisadiyyatının demək olar ki, tamamilə yeni əsaslar üzərində qurulması keçmiş sovetlər ölkəsində (başqa dillərdə olsada) bu sahədə yazılmış vaxtilə qiymətli olan dərsliklərin müasir dövr üçün yararsız hala düşməsindən (əgər elə demək qəbahət sayılmazsa);

-üçüncüsü, hazırda respublikamızın öz müstəqilliyinin tarixi dövrünü yaşamasından, köklü iqtisadi islahatların həyata keçirilməsindən, iqtisadi inkişaf terminə görə ölkəmizin dünyanın on qabaqcıl dövlətinə çevrilməsindən və bu əsasda iqtisadi təhlil işlərinin yeni aspektdə aparılması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Müəllim heç də metafiziklər kimi inkarı-inkar qanununun tələblərinə uyğun, tamamilə yeni, mövcudlardan səfənzər edilmiş bir dərslik yazdığı iddiasında deyil. Bu dərslikdə keçmiş dərsliklərdə olan müsbət müddəalardan istifadə edilmiş, onların əksəriyyəti günün tələblərinə uyğun müasirləşdirilmiş, bu və ya digər məsələlərə dair müəllifin şəxsi münasibətləri şərh edilmişdir.

Dərslik Azərbaycan dilində yazılmış birinci geniş həcmli vəsaitin yenidən işlənmiş ikinci nəşri olduğu üçün yenə də yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlara görə müəllif oxuculardan

dönə-dönə üzr istəyir. Nöqsanları, çalışmamazlıqları, rəy, arzu və təkliflərini müəllifə çatdıran (ünvan: Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, «İqtisadi təhlil və audit» kafedrası) hər bir oxucuya o, əvvəlcədən dərin minnətdarlığımı bildirir. Əlbəttə dərsliyin yenidən işlənmiş ikinci nəşrində aşkar edilən nöqsan və çatışmamzlıqlar əsasən aradan qaldırılmış, arzu və təkliflər nəzərə alınmışdır.

Müəllif kitabın birinci nəşrində və yenidən işlənmiş ikinci nəşrinin hazırlanmasında ona yaxından kömək göstərən, öz qiymətli məsləhətlərini verən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin bütün kollektivinə və xüsusən «İqtisadi təhlil və audit», «Mühasibat uçotu» və «Statistika» kafedralarının bütün əməkdaşlarına, bütün iqtisadçı alimlərimizə, iqtisadçılara və sırayı vətəndaşlara öz dərin minnətdarlığımı bildirir.

Müəllif təsəlli tapır ki, gələcək mütəxəssislərin yetişməsində onunun əməyi bəhrəsiz qalmayacaqdır.

I FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN NƏZƏRİ ƏSASLARI, MƏZMUNU, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Ll. İqtisadi təhlilin nəzəri əsasları

Dərketmə nəzəriyyəsi fəlsəfə elminin fundamental metodoloji bölmələrindən biridir. Bu bölmə dərketmənin hissiyyatı, təqdimatı, obyektiv həqiqəti düşünmək, məlumatların obyektivliyinin həyati həqiqətə uyğunluğunun müəyyən edilmə imkanlarını və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Dərketmə nəzəriyyəsi bütün elmlərin metodoloji əsasını təşkil etdiyi kimi iqtisadi təhlilin də mahiyyətini, zəruriliyini və ardıcılığını müəyyən edir.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, astronomiya, riyaziyyat, həndəsə, tibb, fəlsəfə, məntiq, əxlaq, iqtisadiyyat və s. elm sahələri üzrə çoxsaylı əsərlərin müəllifi Nəsrəddin Tusi (1201-1274) «Əxlaqi-Nasiri» əsərində (Bakı, 1980, səh.122) dərketmə nəzəriyyəsinin mahiyyətini açıqlayaraq qeyd edir ki, elmi üsullardan, abstrakt təfəkkür metodundan istifadə edə bilməmək ko- razehinliyin və hadisələrin mahiyyətini başa düşməməyin başlıca səbəbidir. Hətta o, belə bir misal göstərir ki, «mahiyyəti dərk etmədən hər şeyi anladım deyənlər» həyatın üzrə görünən surətinə uyanlardır. Əslində isə real gerçəkliyin dərk edilməsi, onun «ümumiləşdirilmiş, yığcam anlayışlarda» ifadə etmək bacarığı tələb edir.

Müasir elmin metod və üsulları da dərketmə prosesində təhlil və sintez, müəyyənətmə və modelləşmə kimi vacib instru- mentlərdən geniş istifadə edir. İnsan beyninin analitik və sintetik düşüncəsi və təfəkkürü burada daha aktiv və geniş rol oynayır. İnsan öz təbiətinə görə canlı analitik-sintezləşdirilmiş aparatdır. İnsan təfəkkürü yaradıcı prosesin qavramaq, düşünmək, zehni qərar vermək cəhətlərini əhatə edir.

Təfəkkür, onun səlafi, törəməsi, tərzi kimi təhlil ümumiliyi, əşyanın özünəməxsus xüsusiyyətinin qruplaşdırılması və diffe-

rensiallaşdırılmasını əks etdirməklə onun təzahür və göstəricilərinin qavranılmağa, mahiyyətə, reallığa, obyektivliyə, onların inkişaf və əksliklərinə təsirini özündə cəmləşdirir. İnsan düşünməklə, dərk etməklə öz fikirlərini bir daha təsdiq edir və yaxud da onun əksinə çıxır. Xüsusidən ümumiyyə qarşı gedən induksiya üsullarından və eyni zamanda ümumidən xüsusiyyə qarşı gedən deduksiyadan istifadə etməklə mülahizə və mühakimələr bu və ya digər nəticə çıxarmağa, qərar verməyə imkan verir.

Nəsrəddin Tusi öz əsərlərində elmin metod və üsullarına xüsusi diqqət yetirirdi. Tusinin qəbul etdiyi elmi idrak metodu və ya üsulu öyrənilən hadisələrin, proseslərin, əməliyyatların və göstəricilərin mahiyyətini, səbəb və nəticələrini aşkar etməkdir. O, bu sahədə elmə məlum olan təhlil və sintez, abstrakt metodlardan bacarıqla istifadə etmişdir. Onun fikrincə «həqiqətlərin mahiyyətinə nüfuz etmək» üçün tami, vahidi, bütövlüyü qavraya bilmək üçün əvvəlcə onu təhlil yolu ilə araşdırmaq, onun «tərkibinə daxil olan saysız-hesabsız cüziyatlara (hissəcikləri) bir-birinin ardınca dərk etmək» lazımdır (Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1980, səh.57). O, bu fikri həmin əsərin 193-cü səhifəsində daha da dərinləşdirərək yazmışdır: «Hər bir mürəkkəb varlığın özünə xas olan səviyyəsi, ümumi qanunauyğunluq, xüsusiyyət, quruluş və sistem vardır ki, o ayrı-ayrı, tək adamda ola bil- məz». Onun fikrincə hadisələrin, proseslərin, əməliyyat və göstəricilərin ayrı-ayrılıqda təhlili nəticəsində ümumiləşdirmə aparılmalı, mühüm elmi nəticələr çıxarılmalıdır. Bu hadisələr, proseslər içərisindən isə mühümünü, «lazım olanı» seçib götürmək elmi təfəkkürün başlıca vəzifəsidir.

Fəlsəfə, iqtisadi nəzəriyyə, o cümlədən iqtisadi təhlil təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, münasibətləri, proses və hadisələri öyrənir. Bu baxımdan Tusinin həmin məsələlərə münasibəti daha orijinaldır. Tusi təbiət və cəmiyyəti bir sistem kimi öyrənmək və dərk etmək üçün elmi ümumiləşdirməyə, abstrakt təfəkkürə, təhlil və sintez üsullarına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, bunun üçün insanda iti zəka, hafizə, dərkət-

mo surətinin və müşahidəçimə qabiliyyəllərinin olmasını zəruri hesab edirdi. Bununla əlaqədar o, həmin əsərin 84-cü səhifəsində yazır: «Əsl elmi idrak, zəka ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisindən, ilk baxışda dərhal, ani surətdə özünə lazım olanı seçə bilib asanlıqla düzgün nəticə çıxara bilsin».

Görkəmli mütəfəkkir N.Tusin bu fikirləri eynilə elmi tədqiqat metodu və üsulları olan təhlil və sintezin, induksiya və deduksiyanın mahiyyətini ehtiva edir.

Analitik tədqiqatlar prosesində induksiya və deduksiya bir vahid mərkəzdən çıxış edir. Bütövlük özü də hissələrdən yaranır və onların birliyi. Lakin bu bütövlük onun hissələrə ayrılması anma qədər davam edir, bütöv qalır. Ona görə də təhlilin sin- tezsiz aparılması qeyri mümkündür. Deməli, gəlinən nəticə, çıxarılan qərar əvvəlki düşüncə və təsəvvürdən fərqli tamamilə yeni induktiv və deduktiv nəticələri özündə əks etdirir. Bunun üçün isə insana, düşünən beynə faktlar, informasiyalar lazımdır. Faktlar, informasiyalar nə qədər çox olarsa insan düşüncələrinin təhlilinə bir o qədər geniş imkan yarana bilər. İnsan beyninin düşüncə fəaliyyəti biri digəri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan üç əsas mərhələdən keçir. Birincisi - düşüncənin, təhlilin ilk mərhələsini təşkil edən, müşahidə və faktları əks etdirən proses və hadisələrin seyrədalınması. Müşahidələrin, seyrədalmanın əsasını faktlar təşkil edir. Faktların çoxluğu öz növbəsində insan düşüncələrinin təhlilinin başlanğıc nöqtəsini və növbəti mərhələləri üçün bazam, faktların azlığı isə təftiş və kriminal hadisələrin açılması üçün bazam təşkil edir. İkincisi - elmi abstraksiya (fikirə aynıma, təcrid etmə) müşahidə, seyrədalma nəticəsində toplanmış faktların ümumüəşdirilib daha yüksək nəticələr alınması məqsədini güdür. Burada birinci mərhələdə toplanmış informasiya nəzəri cəhətdən tədqiq və təhlil edilir. Elmi abstraksiyanın çoxcəhətliyi, çoxvariantlılığı yeni praktiki təkliflərin irəli sürülməsinə, tövsiyələrin hazırlanmasına, nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır ki, bu da insan beyninin düşüncə fəaliyyətinin üçüncü mərhələsi hesab edilir.

iqtisadi təhlil - tətbiqi elmdir. O, idrak nəzəriyyəsinə əsaslanıb həyati cəhətdən yararlıgını sübut edərək, insanın həyati fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltdiyi üçün tətbiqi elmlər sırasına daxildir. İqtisadi təhlil öz əhatə dairəsinə, nəzəri köklərinə, insan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna, bütün iqtisadi fikirlərin əsaslandırılması üçün bazis rolunu oynadığına görə xüsusi bir elm sahəsidir. Elə buna görə də «raühasibat uçotu və audit», «statistika», «maliyyə və kredit», «əməyin iqtisadiyyatı», «xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin iqtisadiyyatı», «xalq təsərrüfatının idarə edilməsi», «sosial- iqtisadi planlaşma», «iqtisadi nəzəriyyə», «beynəlxalq iqtisadi əlaqələr», «ticarətin iqtisadiyyatı», «biznes», «vergi», «gömrük» və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tədris fənni hesab olunur. İqtisadi təhlil bir elm kimi iqtisad elminin xüsusi qrupuna (funksional, sahələrarası) aid olmaqla digər iqtisad elmləri ilə qarşılıqlı surətdə sıxı əlaqədədir.

Bu qarşılıqlı əlaqəlilik iqtisadi təhlilə proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları, bu və ya digər göstəricilər haqqında ümumi nəticələr çıxarmağa, həyati təcrübənin daha da təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq praktiki təklif və tövsiyələrin elmi əsaslarla hazırlanmasına imkan verir. Beləliklə, analitik tədqiqatların məntiqi (daxili qanunauyğunluğu) mücərrədliyin-kon- kretləşməsi, nəzəri⁵onin-təcrübəyə, həyatiliyə keçirilməsi metodlarına əsaslanır. Bununla da iqtisadi təhlil praktiki cəhətdən özünün yetkinliyinə, genişliyinə, üstünlüyünə, zəruriliyinə təminat verməklə insanın həyati fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin daim yüksəldilməsinin mayakına çevrilir. Ona görə də iqtisadi təhlil dedikdə geniş mənada insanların əhatə dairəsinin əşyalarının və təzahürünün bir vahid tam halında və eyni zamanda onun ayrı-ayrı hissələrinin dərk edilməsi, onları biri-birilə qarşılıqlı əlaqəli, çoxcəhətli, birinin digərindən asılılığı, birinin digərinə müsbət və mənfi təsirinin, həmin təsirin səviyyələrinin öyrənilməsi başa düşülür.

1.2. Subyektlərin idarə edilməsində iqtisadi təhlilin rolu

Hor bir iqtisadi subyektin təsərrüfat fəaliyyəti, onun təşkili, idarə edilməsi və əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi baxımından təsərrüfat mexanizminin araşdırılması, kompleks şəkildə öyrənilməsi demək olar ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində aktual olmuş, bu gündə öz aktuallığını saxlayır və daha da gücləndirir. Lakin müasir dövrdə bütün elmi problemlərin, o cümlədən də idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinin kəskinlik dərəcəsi qeyri-şərtsiz, olduqca yüksəkdə durur.

Hazırda respublikamız öz tarixində əlamətdar dövr yaşayır. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün təsərrüfat mexanizmi yenidən qurulmaqla, ciddi islahatlar həyata keçirilir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində insan amili həlledici rol oynayır. İnsanların idarəetmə nəzəriyyəsinə yiyələnməsi və qazanılmış biliyin təcrübəyə tətbiq olunması işində iqtisadi təhlil mühüm rol oynayır.

İdarəetmə nəzəriyyəçilərinin əsərlərində ayrı-ayrı ictimai iqtisadi formasiyalarda istehsalın iqtisadi və təşkilatı tərəfləri təhlil edilərək birgə fəaliyyət zamanı idarəetmənin xüsusi funksiyalarının məzmunu araşdırılmışdır. Onlar əmək prosesində istehsal kooperasiyasının mahiyyət və xarakterini açmış və bu əsasda xüsusi fəaliyyət növünün - idarəetmə funksiyalarının mövcudluğunun obyektiv zəruriliyini sübut etmişlər. Onların fikirincə əmək kooperasiyası şəraitində idarəetmə funksiyası «döyüş meydanında generalın əsr alınması» qədər zəruridir. Göründüyü kimi, idarəetmə funksiyasının mövcudluğunun sübut edilməsinin özünün də və onun «döyüş meydanında generalın əsr alınması» qədər zəruriliyinin əsası da təhlil vasitəsilə sübut edilir.

Sosial-iqtisadi idarəetmənin hər hansı bir növü texniki və bioloji sistemlərin idarə edilməsindən mahiyyətə onunla fərqlənir ki, idarəetmə subyektini (idarəetmə sistemi) idarəetmə obyektinə (idarə olunan sistemə) fəaU-yyəf məosədmii müəyyən olunması ilə təsir göstərir. Məqsə#ar müəvvən, ^dilməSum

obyektiv şorli isə idarəetmə nəzəriyyəsinin klassiklərinin dediyi kimi sosial-iqtisadi idarəetmənin məqsədi və vəzifələri cəmiyyətin keçmişinin, bu gününün və gələcək inkişafının hərtərəfli təhlili nəticəsində formalaşır.

Empirik (təcrübəyə əsaslanan və ya təcrübə nəticəsində əldə olunan) və nəzəri təhlil keçmişə obyektiv qiymət verməklə bu günə nəzarət edir, yaxın və uzaq keçmişə baxmaq üçün pəncərə açmaqla həyatı səmərəli idarə edir. O, həyatı olduğu kimi dərk etməklə bütün subyektlərin idarə edilməsinin əsas funksiyasıdır. Təhlilin metodu və təşkili bu funksiyanın yerinə yetirilmə şəraitindən, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin təsərrüfat sisteminin bu və ya digər vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Təhlil-dialektik materializmin əlaməti kimi iqtisadiyyat sahəsinin və digər elmi sahələrin tədqiqatında istifadə edilir. İqtisadi təhlil anlayışını nəzəri iqtisadi təhlil və konkret iqtisadi təhlil işi kimi başa düşmək lazımdır.

Nəzəri, yaxud siyasi iqtisadi təhlil konkret iqtisadi təhlilin bazası hesab edilir. Nəzəri təhlil iqtisadi siyasət konsepsiyası və onun aparıcı məqsədini təyin etmək üçün müəyyən iqtisadi sistemin və onun əsas mərhələlərinin mövcud olduğu bütün vaxt ərzində ictimai istehsalın inkişafının əsas qanunauyğunluğunu öyrənmək üçün aparılır.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin yüksək elmi səviyyəsi də həmçinin müəssisələrdə, idarə və təşkilatlarda, təsərrüfat birliklərində, planlaşdırıcı, maddi-texniki təchizat, maliyyə, kredit, qiymətin əmələ gəlməsi və nəzarət orqanlarında konkret-iqtisadi təhlilin hərtərəfli inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Onun əsas vəzifəsi bütöv bir əşyanı, prosesi, hadisəni, hissəni parçalayıb daha xırda hissələrə ayırıb onu dəqiq öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi təhlilin zəruri şərtlərindən biri insan cəmiyyətinin inkişafını bütün proses və hadisələrin normal gedişatını təmin etməkdir.

Cəmiyyətin miqyası, istehsal, bölgü, tədavül və istehlak prosesi daim təkrar olan prosesdir. Geniş təkrar istehsalı şəraitində bu proseslərin idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi və taraz-

laşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir ki, bu problem də iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll olunur.

İqtisadi təhlil obyektiv, optimal planlaşdırmanın və biznes- plan göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Ölkə miqyasında ayn-ayrı nazirlik, müəssisə, idarə və təşkilatlarda, respublika, vilayət və rayonlarda iqtisadi sosial inkişafa dair plan tapşırıqlarının obyektivliyi, optimallığı, qarşılıqlı əlaqələndirilməsi ancaq iqtisadi təhlil aparmaqla təyin edilir. Təsərrüfatdaxili, müəssisədaxili planlaşdırma işin başlanğıcı hesab olunur. Əsas məsələ bütün sifarişlərin və öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Sifarişlərin və öhdəliklərin yerinə yetirilmə səviyyəsinə nəzarət iqtisadi təhlilin köməyi ilə həyata keçirilir.

Bütün cəm halında ölkə üzrə, ayrı-ayrı bölgə və rayonlarda, müəssisə, idarə və təşkilatlarda plan tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifariş və müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət iqtisadi təhlil qarşısında duran mühüm vəzifədir. İqtisadi təhlil biznes-plan göstəricilərinin obyektivliyini və onların yerinə yetirilməsini qeydə almaq funksiyasını icra etməklə yanaşı planların yerinə yetirilməsi gedişində onların yerinə yetirilməsinə müsbət və mənfi təsir göstərən səbəbləri öyrənir, habelə planların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi üçün daxili ehtiyatları və bu ehtiyatlardan istifadənin ən sərfəli yollarını öyrənir.

tstehsahn inkişafına daha çox vəsait yönəldilməyə ehtiyacın kəskin artdığı indiki şəraitdə xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi cəhətdən faydalılığının qabaqcadan təyin edilməsi günün ən vacib məsələlərindən biridir. Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşunun hansı vaxta öz dəyərini ödəyəcəyinin, hansı vaxtdan və nə dərəcədə iqtisadi cəhətdən səmərə verə biləcəyi iqtisadi təhlilin köməyi ilə müəyyən edildiyi üçün o, investisiya siyasətinin idarə olunmasında daha mühüm rol oynayır.

Ölkəmizin xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin müəssisə, idarə və təşkilatlarının iqtisadi potensialının daim artırılma

sının zəruri olduğu indiki şəraitdə mövcud istehsal resurslarından, əsas fondlardan, dövriyyə fondlarından, torpaqdan və digər resurslardan məqsədəuyğun, qənaətlə istifadə olunmasına ehtiyac gündən-günə artır. Bu eyni zamanda bazar münasibətlərinə keçid şəraitinin obyektiv zərurətidir. İstehsal resurslarından səmərəli istifadə olunmasına nəzarət, habelə bu resurslardan daha da səmərəli istifadə edilməsi yollarının aşkara çıxarılması da iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Ölkənin xalq təsərrüfatında işləyənlərin sayı, ixtisas səviyyəsi, əmək vərdisləri artan, habelə istehsalın genişləndirilməsi üçün lazımı, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmayaq indiki şəraitdə, istehsal resurslarının ən aktiv hissəsi hesab edilən işçi qüvvəsinin səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti getdikcə artır. Bütövlükdə cəmiyyət miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda, habelə müəssisə, idarə və təşkilatlarda işçi qüvvəsinin hərəkətinin idarə edilməsi, əmək resurslarının səmərəli və məqsədəuyğun istifadə yollarının aşkar edilməsi iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə istehsalın intensivləşdirilməsi, kooperativləşdirilməsi, istehsal sahələrinin inteqrasiyası genişləndikcə iri müəssisə, idarə və təşkilatların müxtəlif həcmli özəl qurumların sayı çoxalır, idarəetmə çətinləşir, xalq təsərrüfatı sahələrinin, idarə, müəssisə və təşkilatlarının işinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi mürəkkəbləşir. Bu mühüm problemin həlli ilə iqtisadi təhlil elmi məşğul olmalıdır.

Hazırkı şəraitdə xalq təsərrüfatının iqtisadi potensialı, istehsal miqyasları istehsalın intensiv inkişafı üçün maddi resursların çatışmamazlığı artdıqca yüksək səviyyədə idarə etməyə olan ehtiyac da artır. İdarə etmənin bütün vəsilələrində idarə etməyə dair qərar və göstərişlərin, əmr və sərəncamların, təlimatların reallığı, iqtisadi və sosial faydalılığı qabaqcadan təhlil aparılmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal maliyyə fəaliyyətinə dair qərar və göstərişlər hazırlanan zaman əvvəlcədən

ləhlil aparmaq yolu ilə onun nəticələri qabaqcadan müəyyən edilir, iqtisadi və sosial cəhətdən faydalılığı öyrənilir.

Ölkənin xalq təsərrüfatı miqyasında idarəetmə funksiyalarını icra edən, habelə nəzarət funksiyasını icra edən bütün orqanlar (Nazirlər Kabineti, Nazirliklər, Elm və Texnika Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Avtomobil Müfəttişliyi və digər komitələr) xalq təsərrüfatının inkişafına dair perspektiv və cari palnların kompleks proqramını, proqnozları, müxtəlif təlimat materiallarını, norma və normativləri, əmr, sərəncam və göstərişləri və şairəni hazırlayan zaman, onların həyata keçirilməsinin mümkün olub-olmaması, habelə həyata keçirilmiş tədbirlər və onların nəticələrinin iqtisadi və sosial əhəmiyyətini qabaqcadan təhlil aparmaq yolu ilə təyin edir. Deməli, idarə etmənin əsasını təşkil edən planlaşdırma, norma və normativlərin, təlimatların, əmi*, sərəncam və göstərişlərin hazırlanması işlərinə iqtisadi təhlil aparmaqla başlanılır.

Ölkənin xalq təsərrüfatının bütün sahələri bir-birilə sıx əlaqədardır və bir-birini tamamlayır. Bunların idarə edilməsi bütün sahələrin daim inkişafda və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsini tələb edir.

Xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişaf templəri daim artmalıdır. Lakin ayrı-ayrı sahələrin inkişafının artım tempi həmişə eyni olmur. Bu və ya digər sahənin gələcəkdə daha da inkişaf etməsi üçün xalq təsərrüfatı ehtiyatları da yeni miqdarda olmur. Belə bir şəraitdə ölkənin xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəli surətdə tarazlaşdırılması, başqa sözlə, desək, təsərrüfat mexanizminin bütün həlqələrinin tarazlaşdırılmış şəkildə inkişafını qabaqcadan təhlil aparmaq yolu ilə nizama salmaq mümkündür. Müasir aqrar sənaye inteqrasiyası şəraitində sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatı, ticarət, tikinti, rabitə, nəqliyyat və s. sahələrin qarşılıqlı əlaqəli surətdə inkişafının normal gedişatı ancaq geniş və dərin iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə mümkündür.

Xalq təsərrüfatı miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi rayonda, bölgələrdə, inzibati rayonlarda sənaye və kənd təsərrüfatının ixti-

saslaşdırılması və kooperativləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilməyə daha çox ehtiyac olduğu indiki şəraitdə ixtisaslaşmanın, kooperativləşdirmənin idarə edilməsi iqtisadi təhlillə bilavasitə bağlıdır. Bu və ya digər iqtisadi bölgədə və inzibati rayonlarda sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalını genişləndirmək məqsədilə tədbirlər planı hazırlayan zaman ixtisaslaşmanın iqtisadi faydalılığı qabaqcadan təyin edilir. İqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə ölkənin bu və ya digər ərazisində hansı məhsul və ya xammal istehsalının, habelə həmin məhsulun istehsal yerlərinə çatdırılmasının iqtisadi cəhətdən faydalılığı qabaqcadan müəyyən edilir. Deməli, ixtisaslaşmanın idarə edilməsində təhlil həlledici rol oynayır.

Müasir elmi-texniki inqilab şəraitində elmin və qabaqcıl təcrübənin, yeni texnika və texnologiyanın, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni üsullarını istehsalatda cəsarətlə tətbiq etmədən böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Lakin elmi və texniki yeniliklər dərhal istehsalata tətbiq edilmir. Elmin nailiyyətlərinin, yeni texnika və texnologiyanın, mütərəqqi iş üsullarının, qabaqcıl təcrübənin harada və hansı şəraitdə tətbiqinin iqtisadi cəhətdən faydalı olması qabaqcadan təhlil aparmaqla təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil elm və texnikanın inkişafında olan nailiyyətlərin, qabaqcıl təcrübə və iş üsullarının idarə edilməsində həlledici rol oynayır.

Ümumi qayda olaraq istehsalın miqyasları artdıqca, istehsalın təmərküzləşdirilməsi və kooperativləşdirilməsi nəticəsində iri birliklərin, şirkətlərin, asosasiyaların və s. meydana gəlməsinin sürəti artdıqca, maddi istehsal sahələri arasında əlaqələr çoxaldıqca, elmin istehsalatla birləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə idarəetmə mürəkkəbləşir və çətinləşir. Bunun nəticəsidir ki, idarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin artım tempi istehsalın artım tempinə nisbətən yüksək ola bilər. Ayrı-ayrı xalq təsərrüfatı sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatlarda da əksər hallarda idarəetmə ilə əlaqədar xərclərin artım tempi istehsalın artım tempinə nisbətən yüksək olur. Belə bir şəraitdə idarə etməyə dair bu və ya digər sistemin (2 pilləli; 3 və daha çox pilləli) tət-

biqinin iqtisadi faydalılığının təhlilçilər tərəfindən təyin edilməsi zərurəti meydana gəlir.

İdarəetmə elmləri sırasına daxil olan iqtisadi təhlil ümumilikdə xalq təsərrüfatı və onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, nazirliklər miqyasında, ayrı-ayrı region və inzibati rayonlarda idarə etmənin ən səmərəli variantının aşkara çıxarılmasında böyük rol oynayır.

İqtisadi təhlil təkcə qərar və göstərişlərin, plan göstəricilərinin, norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda onların gedişatını, həyata keçirilməsini idarə edir. Biznes-plan tapşırıqlarının, qərar, göstəriş, sərəncam və şairənin həyala keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, çətinliklər, normal iş şəraitindən kənarlaşmalar, habelə bunların aradan qaldırılması yolları iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil biznes-plan tapşırıqlarının, əmr, sərəncam, qərar və göstərişlərin yerinə yetirilməsi üçün idarəedicilərə elmi cəhətdən əsaslandırılmış dəyərli məsləhətlər verir.

/i. iqtisadi təhlilin məzmunu

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi təhlil elminin də metodu və metodologiyasını dialektik materializm təşkil edir. Ona görə də iqtisadi təhlilin əsas prinsipləri dialektikanın məzmunu və əsas prinsiplərinin bazası əsasında qurulmalıdır. İqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi prosesində əsaslandığı ən mühüm dialektik prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

- hər şey hərəkətdə dərk edilir;
- ~ müəyyən əlaqə, qarşıq əlaqə, birinin digərindən asılılığı, birinin digərinə təsiri, birinin digərindən törəməsi;
- səbəb və nəticənin biri-birinə bağlılığı, tabeliyi;
- əlaqələndirmə, kiçiyin böyüyə tabeliyi, xidmət etməsi müəyyənliyi;
- zərurilik və təsadüfün təzahürü;
- gerilik və tərs mütənəsibliyə qarşı mübarizə;

- kəmiyyotdan keyfiyyətə və keyfiyyətdən yenidən kəmiyyətə keçid;

- inkarı inkar və s.

İqtisadi təhlilin əhatə dairəsindən asılı olaraq onun prinsiplərinə praktiki nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakılar aid edilə bilər:

- proses və hadisələrin müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin kompleks öyrənilməsinə;

- sistemli yanaşmanı;

- obyektivlik, konkretlik və dəqiqlik;

- müasir adamların gələcək nəslinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- təsirlilik;

- planlılıq;

- demokratiklik;

- səmərəlilik;

- elmilik;

- təhlil və sintezin vəhdətliyi;

- operativlik və s.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun həyata keçirdiyi funksiyalardan (hərfi mənası - başqa bir hadisədən asılı olan və o dəyişdikcə dəyişən hadisə) irəli gəlir. İqtisadi təhlil bir elm kimi özündə xüsusi bilikləri əks etdirdiyi üçün onun funksiyaları da həmin biliklərin tələblərindən irəli gəlir. Beləliklə, iqtisadi təhlilin əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğun olardı:

- obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi;

- elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi;

- istehsal, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi;

- subyektivn inkişaf tendensiyası vo dinamikasını açıqlamaqla təsərrüfatdaxili (subyektidaxili) istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi vo aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planının hazırlanması;

- iqtisadiyyatı inkişaf etdirmə, daxili imkanlardan istifadə səviyyəsinə görə subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

- elmin və texnikanın yeniliklərindən, qabaqcıl təcrübədən istifadə və optimal idarəetmə qərarlarını qəbul etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi.

Ümumiyyətlə iqtisadi təhlilin məzmunu onun formaca müəyyənliyinin mahiyyətini daşıyır. Bu haqda görkəmli mütəfəkkir H. Hegel yazırdı: «məzmun formanın məzmununa, forma isə məzmunun formaya keçidindən başqa bir şey deyildir. Bu keçid onun müəyyənliyindən biridir» (ЗНУННКЖТone; iHfl {^HJIOCO(^CKHX HayK. **ТOM I M. Cт.** 298.1982 r.).

Məzmunun formaya keçidini vo onların mahiyyətini dərk etmək elmin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. N. Tusi Əxlaqi-Nasiri əsərində qeyd edir ki, elmin başlıca vəzifəsi mövcud varlıqların mahiyyətini düzgün dərk etmək «İnsanın yaradıcı ağı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdədir» (Bakı. 1980. səh.35).

N. Tusi yalnız insan vo cəmiyyətin tərəqqisinə, maddi və mənəvi yüksəlişinə xidmət göstərən elmləri faydalı hesab edirdi. Onun fikrincə bu dünyada hər işi görən, yaradan insandır. Buna görə də insanın özünü dərk etməsinə, tərbiyəsinə və kamilləşməsinə xidmət edən elm, təhsil ən şərəfli fəaliyyət dairəsidir. O, yazır ki, «Bu dünyada mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət (elm) dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır (yenə həmin kitab, səh.81). N. Tusi qeyd edirdi ki, «Əsl elm adamlarının ruhu və rahatlığı da el- mdədir».

Azərbaycanın dahi şairi, mütəfəkkir və filosofu Nizami Gəncəvi (1141-1209) elmi biliyi, təhsili cəmiyyətin ən mühüm sərvəti hesab edirdi. O, alimin, ziyalıların əməyini yüksək qiymətləndirmiş, «ağlı, kamalı» hər kəsin «dövləti, malı» hesab etmiş «yüz iti qılıncdan fikirin bıçağı»nın iti və güclü olmasını dəfələrlə qeyd etmişdir. «Alimdir nəzərimdə ən böyük insan», «hər uca rütbədən alimin rütbəsi daha ucadı r» deyən Nizami elmin qarşısına böyük vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələr ümumilikdə iqtisad elminin və xüsusən iqtisadi təhlilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdir.

^ Bir elm kimi iqtisadi təhlilin məzmunu obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın dinamikasının yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istehsal, iş və xidmətlərin və kommertiya fəaliyyətinin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi, subyektdaxili inkişaf tendensiyası və dinamikasını açıqlamaqla, subyektdaxili istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və istifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan, daxili imkanlardan istifadə hesabına iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, elmin, texnikanın, qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən, optimal idarəetmə qərarlarından istifadə etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

L4» İqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti yeni iqtisadi sistemin formalaşmasını, idarəetmənin, o cümlədən uçotun, nəzarətin, auditin və iqtisadi təhlilin forma və metodlarında keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsini tələb edir. Keçid mərhələsində mülkiyyətin formalarında, idarəetmə metodlarında, təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasında baş verən radikal dəyişiklərə uyğun

olaraq iqtisadi təhlilin də əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsini zo- ruroto çevirir.

İqtisadi təhlilin islahatına kompleks yanaşmanın zəruriliyi və məqsəduyğunluğu nəyinki metodiki səbəblərdən, həm də onun təbiiqi elmlər sıralarına aid olmasındadır. Bu məsələnin həlli heçdə uzun illərdən bəri formalaşmış, iqtisadiyyat və idarəetmə elmləri sırasında özünə sballı və əvəzolunmaz yer tutan iqtisadi təhlilin məqsədinin, məzmununun, predmetinin, metodu və üsullarının tamamilə ləğv edilməsinin və hazırda respublikada geniş vüsət alan, «hər şey qərb üçün, hər şey qərbdəki kimi» yanlış şüarın arxasında qaçaraq onun (iqtisadi təhlilin) tamamilə qərbdəki təhlil sistemi ilə əvəz olunması fikrini nəzərdə tutmamalıdır. Bu nə nəzəri və nədəki təcrübəvi cəhətdən qeyri mümkündür. Burada respublika iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında, yeni mərhələyə keçirilməsində olduğu kimi inkarı-inkar qanununa metafizik yanaşmanın tələblərindən irəli gələn bazisin tamamilə dağıdılıb, məhv edilib onun üzərində yeni, köhnəni əsassız surətdə tamamilə inkar edən üstqurumun yaradılması bir daha düzəldilməsi qeyri mümkün olan, ağır sosial-iqtisadi itkilərlə nəticələnən səhvə yol verilişi olardı.

Metafiziklərin nöqteyi-nəzərinə inkarı-inkar qanununa əsaslanıb respublika iqtisadiyyatında köhnədən nə varsa hansının ötən əsrin 90-cı illərində əsassız surətdə tamamilə ləğv edilməsi, yenisinin yaradılmasının qeyri müəyyən vaxta qoyulması ölkə iqtisadiyyatını kəskin böhranlı vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Bu qəbildən olan səhvlərə yol verməmək üçün burada əsas diqqət təhlilin obyektlərinin genişləndirilməsi, qüvvədə olan informasiya sisteminin çevikliyinə təmin edilməsi və bu günkü günün tələblərinə cavab verə bilən iqtisadi təhlilin vəzifələrinin, funksiyasının, metodunun, üsulları və növlərinin işlənilib hazırlanmasına və onun predmetinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsidir.

Bu paraqrafda iqtisadi təhlilin predmeti və obyektləri üzərində dayanmaq, son on beş ildə (iqtisadi islahatlar dövründə

ki) bu sahədə irəli sürülmüş fikirləri şərh etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Həmin dövrdən əvvəlki fikirləri məlum səbəblərə görə (sovet dövrü nəzərdə tutulur) üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab etmirik. Əlbətdə burada son on beş ildə irəli sürülmüş təhlilin predmetinə verilmiş təriflərə tənqidi yanaşılması deyil, yalnız həmin təriflərə bu güngü günün tələbləri nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmasını məqsədə uyğun hesab edirik.

Bir elm kimi iqtisadi təhlilin məzmunu obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv faktorların təsiri altında iqtisadi proseslərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın yerinə yetirilməsi, istehsal, iş və xidmətlərin və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin və onların təsir dərəcələrinin kə- miyotcə müəyyən edilməsi, subyektin inkişaf tendensiyası və dinamikasını açıqlamaqla, subyektdaxili istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların itsifadəyə cəlb olunma imkanları üzrə tədbirlər planı hazırlamaqdan, daxili imkanlardan istifadə hesabına iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, elmin, texnikanın, qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən, optimal idarəetmə qərarlarından istifadə etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

İqtisadi təhlilin predmeti onun məzmununun əhatə dairəsini müfəssəl şəkildə özündə əks etdirməlidir. Hər bir elmin özünə məxsus predmeti vardır. Predmet özünə məxsus metodlarla qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirir. Tədqiqatın predmeti olmasa o, müstəqil elm və tədris fənni ola bilməz. Fəlsəfə bütün elmlərin, o cümlədən iqtisadi təhlilin predmeti dedikdə ancaq həmin elm vasitəsilə öyrənilən obyektiv həqiqətin bu və digər tərəfini, hissəsini nəzərdə tutur. Fəlsəfə özü isə elmi- fəlsəfi dünya görüşü olmaqla təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün ən ümumi inkişaf qanunlarını öyrənir. Bu və ya digər elmin predmeti onu spesifik xüsusiyyətlərinə görə başqa elmlərdən fərqləndirir. Məsəl üçün, iqtisadi nozoriyyə-maddi nemətlər istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi, istehlakı prosesində insanların iqtisadi

münasibətlərini, bu münasibətlərin doğurduğu obyektiv qanunauyğunluqları, iqtisadi artımın amillərini və s., tibb elmləri-insanı, insan bədəninin üzvlərini, hissələrini, onların funksiyaları və qarşılıqlı əlaqələrini; mühasibat uçotu - istehsal prosesində müəssisənin, birliyin, idarənin, təşkilatın vəsaitlərinin vəziyyətini və istifadə olunmasının əks etdirilməsini; sahə iqtisad elmləri sahənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq ümumi qanunların fəaliyyətini, ayrı-ayrı sahələrin istehsal münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini, məhsuldar qüvvələri, texnika və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar şəkildə öyrənir.

Ayrı-ayrı elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi təhlil elminin də özünə məxsus predmeti vardır. Lakin, iqtisadi təhlilin predmetinə verilən təriflər haqda hələ də iqtisadçı analitiklər arasında fikir ayrılığı vardır. İqtisadi təhlilin predmetinə oktyabr inqilabından başlayaraq 1990-cı ilə qədər bir çox təriflər verilmişdir. Lakin, onların ümumilikdə hamısı və ayrı-ayrılıqda hər biri vahid ictimai mülkiyyət formasında sosializmin və kommunizmin siyasi mənafeələrinin təcrübəvi mühavizəsinə yönəldiyi üçün bu günkü-günlə ayaqlaşmaq, onun nəbzini tutmaq iqtidarında deyillər.

Bazar münasibətinə keçid şəraitinin nəbzini tuta bilən, əsasən XX əsrin sonuncu on illiyində və XXI əsrin ilk illərində iqtisadi təhlilin predmeti üzrə formalaşmış tərifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Geniş təkrar istehsalı şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən plan, uçot hesabat və digər informasiya mənbələri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir;

2. İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində baş verən və iqtisadi informasiya sistemində əks olunan müəssisələrin təsərrüfat prosesləri, onların fəaliyyətinin sosial-iqtisadi effektivliyi və son nəticələri başa düşülür;

3. Plan, uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrində öz əksini tapmış müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və

istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən təsərrüfat prosesləri iqtisadi təhlilin predmetini təşkil edir:

4. İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində yaranan və iqtisadi informasiya sistemində əksini tapan müəssisələrin təsərrüfat prosesləri, onların sosial-iqtisadi səmərəliliyi və yekun maliyyə nəticələri başa düşülür;

5. İqtisadi və digər informasiya sistemində öz əksini tapan, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində əmələ gələn iqtisadi proses və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqi təhlilin predmetini təşkil edir.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, heç bir tərifin müsbət və mənfi cəhətlərini araşdırmaq fikrində deyilik. Hər bir tərifin özünə məxsus müsbət cəhətləri var və ona görə də hər bir tədqiqatçı, müxtəssis və gələcəkdə bu sahənin mütəxəssisi olmaq arzusunda olan tələbə qeyd olunan təriflərin istədiyini seçə bilər və onun üzərində öz nəzəri və təcrübəri tədqiqat işlərini qura bilər. Lakin burada hər bir tərifə müasirlik nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmalıdır.

Bizim fikrimizcə iqtisadi təhlilin predmetinə verilmiş qeyd olunan təriflərin ikincisində bu günkü-günün tələblərinə uyğun müəyyən dəyişikliklər aparmaqla qəbul etmək daha məqsədə uyğun olardı.

İqtisadi təhlil bütövlükdə cəmiyyət miqyasında həyata keçirilən proses və hadisələri, onların inkişaf istiqamətini, səmərəliliyini öyrənir. Elə buna görə də həmişə olduğu kimi və xüsusən bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi təhlil daha böyük ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil elm sayılır və qeyd olunduğu kimi tətbiqi elmlər sırasına daxildir.

İqtisadi təhlil elmi bütün sahələrdə elmi və texniki ixtiraların, yeniliklərin istehsal, tədavül və bölgü proseslərində tətbiqinin faydalılığını qabaqcadan təyin etdiyi üçün digər tətbiqi elmlərdən fərqli olaraq bəşər cəmiyyətinin inkişafında əvəz olunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlil məhz qeyd olunan xüsusiyyəti və əvəz olunmaz elmiliyini saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək üçün bu günkü-günlo ayaqlaşmalıdır. Bu günkü-gün isə sovet dövründə olduğu kimi təhlil işlərinə birinci istehsaldan, təchizatdan deyil tələbatdan başlanmasın və həmin tələbata əsasən nə qədər və hansı ehtiyatlar hesabına məhsul istehsal olunmaqla nə qədər mənfəət əldə olunacağını müəyyən etməkdən başlanır. Deməli, təhlil işinə məhsula, iş və xidmətlərə tələbatın öyrənilməsindən başlanmalıdır. Yəni tələbatı öyrənən kommertiya fəaliyyətindən başlanmalıdır. Elə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrində biri tamamilə bu məsələni əhatə edir. İqtisadi təhlilin maliyyə, müqayisəli, operativ, cari, perspektiv, funksional-dəyər, təsərrüfatdaxili və müəssisələrarası növləri də kommertiya fəaliyyətinə özlərinin əsas tədqiqat obyektlərindən biri kimi yanaşır.

Dialektikaya əsaslanan iqtisadi təhlilin başlıca prinsipi proses və hadisələrin, təhlil və sinezin, deduksiya və induksiyanın vəhdətliyini tələb etdiyi üçün proses və hadisələrin ən mühüm həlqələrindən biri olan kommertiya fəaliyyətindən səfnəzər etmək düzgün olmazdı. Müasir şəraitdə ancaq kommertiya fəaliyyətini nəzərə almaqla proses və hadisələri, onların biri- birindən asılılığını, fəaliyyət prosesində yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqları, onlara təsir göstərən səbəbləri və bu səbəblərin təsir dərəcəsini dəqiq öyrənmək və subyektin fəaliyyətinə tam qiymət vermək mümkündür.

Bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu bütün ölkələrin (bu münasibətlərin başlanğıc, inkişaf və yetkin formalarından asılı olmayaraq) həyatı təcrübələri göstərir ki, subyektin bütün təsərrüfat fəaliyyəti və onun maliyyə nəticələri hər şeydən əvvəl kommertiya hesabının prinsiplərinə nə dərəcədə əməl olunmasından asılıdır. Bir çox mənbələrdən məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada salıx problemlərinin kəskinləşməsi kommertiya və az bir vaxt içərisində marketinqin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Marketing məhsul, iş və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması prosesini təşkil və idarəedən sahibkarlıq fəaliyyətidir. Deməli, marketingin özünə də bir təsərrüfatçılıq metodu kimi baxılmalıdır. Ayrılıqda götürülmüş təsərrüfatçılıq metodu kimi marketinglə kommertiya hesabı arasında əsas fərqləndirici cəhət fəaliyyətin istinad nöqtəsidir. Bu istinad nöqtəsinə marketing tələbdən, kommertiya isə təklifdən yanaşır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadlığının ölkələrinin həyatı təcrübəsi göstərir ki, məhz bu aspekt bazar mexanizmindən optimal səviyyədə və maksimum səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq inzibati amirlik şəraitində olduğu kimi bütün imkanların, ehtiyatların və gücün əsasən planların yerinə yetirilməsinə (başlıca olaraq ambar üçün məhsul istehsalına) deyil, bazara xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin, xidmətin nəticəsini artıq bazar ləyin edir. Ona görə də kommertiya hesabı öz mahiyyəti və əhatə dairəsi baxımından iqtisadi münasibətlər sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və əslində hər bir subyektin bazar fəaliyyətini əks etdirir.

Kommertiya hesabının metodoloji bazası dialektikaya əsaslanmaqla, onun əsas prinsiplərinin səbəb-nəticə əlaqəliliyi, qarşılıqlı əsaslandırma, əlaqə müəyyənliyi, maddi-maraq prinsipini və s. özündə əks etdirir. Determinlik və funksional asılılıq-sırf metodoloji aspektdə kommertiya hesabı və onun prinsiplərindən istifadənin daxili məzmununu əks etdirir. İctimai həyatın bütün sferalarının sıx determinoloji bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı bu problemə sistemli və kompleks şəkildə yanaşılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində hər bir məsələyə sistemli və kompleks şəkildə yanaşma zəruriyyətə çevrilir.

Məlum olduğu kimi, sistemlilik dedikdə ölçülərindən və fəaliyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə təsərrü-

falçılıq mexanizminin bir lam kimi təhlil və tədqiq edilməsi metodologiyası başa düşülür.

Eyni zamanda məlum olduğu kimi komplekslik sistemli təhlilin mühüm üsürlərindən biridir. Sistemlilik və kompleks- liyin metodoloji birliyi ictimai həyatın əsas sferalan-iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. arasında mövcud olan dialektik vəhdətdən qaynaqlanır ki, bu da onun bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mühüm nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Klassiklər tərəfindən artıq sübut edilmişdir ki, real məzmunlu makrosabitlik mikro səviyyə subyektləri arasında formalaşan münasibətlər sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən funksional asılılıqlardır. Elə buna görə də bazar iqtisadiyyatı və ona keçid dövründə mikro subyektlərin təsərrüfatçılıq metodunun real gerçəkliliklə uzlaşması obyektiv zərurət kimi meydana çıxır ki, bütün bunlarda kommertiya hesabının iqtisadi təhlilin ən vacib obyektivi olmasına dəlalət edir.

Kommertiya hesabı maddi marağı, qənaət rejimini, idarəetmə səviyyəsini, rentabilliyi, əmək məhsuldarlığını yüksəltməkdə mühüm rol oynamaqla, müxtəlif mülkiyyət formalarında olan subyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini möhkəmləndirir, qanun dairəsində onların vergiö- dəmə məsuliyyətini artırır, ehtiyatlardan itsifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə subyektlərin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqla iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsinə çevrilir.

İqtisadi təhlilin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vəzifələrində, funksiyalarında, prinsiplərində, metodlarında, üsullarında və növlərində özünə əhəmiyyətli və əvəz olunmaz yer tutan bir iqtisadi kateqoriya, bir mühüm təsərrüfatçılıq metodu olan kommertiya hesabının yuxarıda qeyd olunan cəhətlərini nəzərə alaraq bu fənnin predmetində öz əksini tapmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Beləliklə, iqtisadi təhlilin predmeti dedikdə-obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən yaranan, iqtisadi informasiya sis

temində öz əksini tapan hor bir subyektin təsərrüfat prosesləri və kommertiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi, son maliyyə nəticələri başa düşülməlidir.

Subyekt daxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq, qeyri-məhsuldar xərclərin qarşısını almaq üçün istehsal və qeyri-istehsal prosesləri ilə bağlı olan bütün mikroamillər və mikroproseslər iqtisadi təhlilin obyektidirlər. Lakin iqtisadi təhlilin aparılmasında, qarşıya qoyulmuş iqtisadi məsələlərin həll edilməsində hər bir subyektin fəaliyyətinə təsir göstərən amillər ümumi şəkildə deyilir, elementlər üzrə bu və ya digər prosesə, hadisəyə, göstəriciyə təsir dərəcəsi nöqtəyi-nəzərindən ödənilməlidir.

Məlumdur ki, hər bir subyektin fəaliyyətinin nəticəsi birinci növbədə bu fəaliyyətə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsiindən asılıdır. Lakin, amil mövhumuna, anlayışına münasibət iqtisadçı alimlər arasında müxtəlifdir. Misal üçün, rus iqtisadçısı S.B.Barnqols «Müasir inkişaf mərhələsində təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili» kitabında amil anlayışına obyektə, prosesə, hadisəyə, göstəriciyə təsiredici qüvvə kimi baxır. Onun fikrincə amillər qeyd olunan məsələlərə həm müsbət və həm də mənfə təsir göstərir. S.B.Barnqolsun bu fikrinə rus iqtisadçısı N.V.Dembinski «İqtisadi təhlilin nəzəri məsələləri» kitabında amilin istehsal prosesinin başvermə səbəbi olduğu fikrini də əlavə edir.

Rus iqtisadçısı L.L.Ermoloviç «Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili» kitabında qeyd edir ki, istehsalın nəticəsinin dəyişməsinə amillər hər şeydən əvvəl əlaqəli, kompleks şərait yaradır. Hər iki alimin (N.V.Dembinski və L.L.Ermoloviçin) fikrinə nəzər saldıqda görürük ki, onların fikirləri başqa tərzdə ifadə olunsada məzmunca təqribən eyni məna daşıyırlar. Onlardan başqa bir qrup alimlərin fikrincə «amillər ehtiyat mənbələri üçün zəmin yaratmaq xarakterinə malikdir», digərləri «amillərin baş verməsi dəyişmələrin, kənarlaşmaların əsasını təşkil edir», digərləri isə «amillər sərbəst strukturu (quruluşu) elementlərdən ibarət olmaqla yanaşı, səbəb və nəticələrin əlaqəsində mühüm rol oynayır» və s. Şərh olunan fikirlər bizə qeyd etməyə əsas verir ki, amil məfiumu daha

dərin, geniş və çoxşaxəli mənada dərk edilməlidir, fikrimizco amilbaş verən hadisələrin, proseslərin, həyata keçirilən əməliyyatların, əldə olunan gösəricilərin hərəkətverici qüvvəsidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarla tanışlıqdan məlum olur ki, amillərin çoxşaxəliliyi onlann bir neçə qrupa bölünməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, amillər məzmununa görə, təbii şərait, texniki, texnoloji səviyyələrinə görə, əhatəsinə görə, ümumi və xüsusi cəhətlərinin bir-birilə bağlılığına görə, vacibliyinə görə, əsas və ikinci dərəcəli qruplara aid olmalarına görə, quruluşuna, sadə və mürəkkəbliyinə görə, təsir göstərmə müddətinə görə qruplara bölünürlər.

Amillərin belə çoxşaxəliliyi tədqiq olunan elmin obyektinin əhatə dairəsinin genişliyindən və ona yanaşma üsullarından irəli gəlir. N.Tusi hər bir elmin obyektinin müəyyən edilməsinə və onun hansı üsullarla dərk və təhlil edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, qeyd edirdi ki, elmin obyektini bilmədən onun məqsəd və vəzifələrini də dərk etmək olmaz, bu baxımdan o, öz dövründə məşhur olan bir çox elmlərin, eləcə də iqtisadiyyatla məşğul olan elmlərin predmetini və öyrəndikləri hadisələr dairəsini müəyyən etməyə çalışmışdır.

Beləliklə, iqtisadi təhlilin obyektləri çoxşaxəli və qeyri sabitdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və iqtisadi islahatlar genişləndikcə, cəmiyyət inkişaf etdikcə Öyrənilməli olan obyektlərin sayı da çoxalacaqdır.

7.5. İqtisadi təhlilin vəzifələri

İqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr onun predmetinin məzmunundan, əhatə dairəsindən irəli gəlir. İqtisadi təhlil bütövlükdə cəmiyyət miqyasında həyata keçirilən proses və hadisələri, onlann inkişaf itsiqamətini, səmərəliliyini öyrənir. Buna görə də həmişə olduğu kimi və xüsusən bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi təhlil böyük ictimai, siyasi, sosial- iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil elm sayılır və qeyd olunduğu kimi tətbiqi elmlər sırasına daxildir.

iqtisadi təhlil elmi bütün sahələrdə elmi və texniki ixtiraların, yeniliklərin istehsal, tədavül və bölgü proseslərində tətbiqinin faydalılığını qabaqcadan ləyin etdiyi üçün digər tətbiqi elmlərdən fərqli olaraq bəşər cəmiyyətinin inkişafında əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr onun mahiyyətindən, məzmunundan, prinsiplərindən, funksiyalarından və predmetindən irəli gəlir. İqtisadçı alimlər arasında təhlilin pred- meti, prinsipləri və funksiyaların sayı və məzmunu mübahisəli olduğu kimi onun qarşısında duran vəzifələrin sayı, ardıcılığı və məzmunu haqda da tam fikir birliyi yoxdur. Lakin buna baxmayaraq zamanın tələbinə görə cəmiyyətə, ölkəyə, millətə mənsubluğundan asılı olmayaraq hər bir müəllifin müddəaları elmi obyektivlik xatirinə qəbul edilməli, elmi hörmətlə yanaşılmalı və elmi varislik obyektiv qiymətləndirilməlidir. D.Rikardo bu barədə yazırdı: «Daha artıq vicdanla elmə, elmi mübahisəyə yanaşılmalı. Qələbədən çox həqiqətə səy göstərilməlidir»). Görkəmli mütəfəkkir Lessinq bu fikiri daha səlis və şirin tərzdə ifadə edərək demişdir. «Mübahisə edin, yanılın, səhvə yol verin, amma Allah xatirinə düşünülmüş mühakimə yürüdün»). Elə bu baxımdan həqiqətə naminə müəyyən iqtisadçıların iqtisadi təhlilin qarşısında altı vəzifənin dayandığı fikrini bəyənir və əsaslı redaktə işləri apararaq onların aşağıdakı ardıcılıqla şərh edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Birinci vəzifə hazırlanma prosesində biznes-planın və normativlərin elmi-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Bu hal birinci növbədə təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli retrospektiv (keçmiş dövrü özündə tam əks etdirən) təhlilinin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Belə ki, bir neçə illik materialların (informasiyaların) istifadə edilməsi hər bir subyektin inkişafının müəyyən iqtisadi qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir. Sonra subyektin təsərrüfat fəaliyyətinə keçmişdə əsaslı təsir göstərmiş və gələcəkdə də müəyyən təsir göstərə biləcək əsas amillər müəyyən edilir. Bu halda planlaşdırılan dövrün

əvvəli hesab olunan cari ilin (dövrün) təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə daha xüsusi diqqət yetirilir.

Retrospektiv təhlilin nəticələri cari müşahidələrlə əlaqələndirilərək ümumiləşdirilmiş şəkildə biznes-planın göstəricilərinin hesablanması istifadə edilir. Retrospektiv və cari təhlil plan göstəricilərinin hazırlanmasına imkan verən perspektiv təhlillə yekunlaşır. Bu zaman bütün hallarda istehsal-maliyyə nəticələrinin, ölkənin və dünyanın qabaqcıl müəssisələrinin sosial-iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsində təhlilin müqayisə üsulundan istifadə edilməklə biznes-plan hərtərəfli zəruri hesablamalarla əsaslandırılır.

Biznes-planın tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi səviyyəsinə nəzarət funksiyasını bir sıra elmlər icra edir. Məsələn, mühasibat uçotu və statistika biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini təyin edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili də bu işi davam etdirir. İqtisadi təhlil özünün müqayisə üsulundan istifadə etməklə təkcə biznes-planın artıqlaması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsini deyil, başqa sözlə desək, kənarlaşmanı təyin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda kənarlaşmaların səbəblərini öyrənir, ona təsir göstərən amilləri müəyyən edir, həmçinin onların təsir dərəcəsini öyrənir. Deməli, iqtisadi təhlil biznes-planın, sifarişlərin və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyasını axıra çatdırır.

İkinci vəzifə - biznes-planın, tapşırıqların, sifarişlərin, öhdəliklərin obyektivliyi və optimalıgını təyin etməkdən ibarətdir. Mühasibat uçotu və hesabatlarının məlumatları əsasında biznes-planın, dövlət tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifarişlərin və eyni zamanda istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin, quruluşunun fəaliyyətdə olan normativlərə uyğunluğu obyektiv surətdə hərtərəfli öyrənilir. Misal üçün, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində təhlil prosesində əsas növ məhsul və məmulatların həcmnin, assortimentinin, keyfiyyətinin istehsal proqramına uyğunluğu, istehsalın və salışın, mal göndərmə üzrə müqavilələrin yerinə yetirilmə ahəngdarlığı; nəqliyyatda - yük dövriyyəsi; rabitədə - ye-

rino yetirilmiş xidmətlərin sayı; ticarətdə topdansatış və pəra- kəndə mal dövriyyəsinə, əmtəə balansı elementlərinin nisbətində, əhaliyə istehlak malları satışı üzrə xidmətin keyfiyyəti mühüm tədqiqat obyektini hesab olunurlar. Qeyd olunan məsələlər həyata keçirilmədiyi şəraitdə ayrı-ayrı subyektlərin (müəssisələrin, birliklərin, assosiasiyaların, kollektivlərin və s.) işinə obyektiv qiymət vermək mümkün olmur. Odur ki, iqtisadi təhlil biznes- planının yerinə yetirilməsini təhlil etməklə yanaşı, onların obyektivliyi və optimallığını da öyrənməlidir.

Üçüncü vəzifə - əmək, əmək vəsaitləri, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Misal üçün, sənaye müəssisələri və birliklərində bu məqsədlə - əmək əşyaları və əmək vasitələrindən (binalar, qurğular, texnoloji avadanlıqlar, instrumentlər, xammal və materiallar), işçi qüvvəsindən (işçilərin sayı və ixtisas tərkibi, əsas, köməkçi, xidmət edici, idarəedici işçi heyəti, əmək məhsuldarlığı və s.), ümumi şəkildə götürülmüş maliyyə ehtiyatlarından (xüsusi, cəlb edilmiş, əsas və dövriyyə) istifadənin iqtisadi səmərəliliyi xüsusi olaraq tədqiq edilir. Aqrar bölmədə və sənayenin meşə və dağ-mədən bölmələrində torpaq, material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin təhlili təbiətin mühafizənin tələblərinə uyğun olaraq təbii sərvətlərdən istifadənin təhlili ilə əlaqələndirilir.

Məlum olduğu kimi, istehsal və istehlakın miqyasları artdıqca subyektlərin sərəncamında olan əsas və dövriyyə fondlarından, əmək, maliyyə, torpaq, su, enerji və sair ehtiyatlardan məqsədəuyğun istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində həmin istehsal ehtiyatlarından daha qənaətlə istifadə olunmasına nəzarət iqtisadi təhlilin bu vəzifəsini bir daha zəruriyyətə çevirir.

Dördüncü vəzifə ~ kommertiya hesabının həyata keçirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi və yekun maliyyə nəticəsinin (onun tam və natamam formalarında) qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Subyektin bütün təsərrüfat fəaliyyəti və onun maliyyə nəticələri hər şeydən əvvəl kommertiya hesabının prinsiplərinə nə

dorocodə əməl olunmasından asılıdır. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyada satış problemlərinin kəskinləşməsi kommertiya hesabının təsərrüfatçılıq metodu kimi meydana çıxmasına və çox qısa zaman kəsiyində marketingin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu vəzifənin mahiyyəti iqtisadi təhlilin predmetinə tam uyğun gəldiyi üçün bu fəsilin **1.4**, paragrafında əsasən şərh olunduğuna baxmayaraq oxucuların işini mürəkkəbləşdirməmək üçün yol verdiyimiz müəyyən dərəcədə təkrar qəbahət hesab edilməməlidir.

Ayrılıqda götürülmüş təsərrüfatçılıq metodu kimi marketinglə kommertiya hesabı arasında əsas fərqləndirici cəhət fəaliyyətin istinad nöqtəsidir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, marketing tələbdən, kommertiya isə təklifdən çıxış edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin həyati təcrübəsi göstərir ki, məhz bu aspekt müasir bazar mexanizmindən optimal və maksimum səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq inzibati amirlik şəraitində olduğu kimi bütün imkanların, ehtiyatların və gücün əsasən planların yerinə yetirilməsinə (başlıca olaraq anbar üçün məhsul istehsalına) deyil, bazara xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin və xidmətin nəticəsini artıq bazar təyin edir. Ona görə də kommertiya hesabı öz mahiyyəti və əhatə dairəsi baxımından iqtisadi münasibətlər sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və əslində hər bir subyektin bazar fəaliyyətini əks etdirir.

Kommertiya hesabının metodoloji bazası dialektikaya əsaslanmaqla, onun əsas prinsiplərini - səbəb-nəticə olaqəliliyi, qarşılıqlı əsaslandırma, əlaqə müəyyənliyi, madi maraq və s. özündə ehtiva edir. Determinlik və funksional asılılıq - sırf metodoloji aspektdə kommertiya hesabı və onun prinsiplərindən istifadə prosesinin daxili məntiqini şərtləndirir. İctimai həyatın bütün sferalarının sıx determinoloji bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı araşdırılan problemə yanaşmada sistemlilik və kompleksliliyin ön plana çıxarılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına ke

çid morholosində göstörilön aspektlərin əhəmiyyəti isə daha da yüksəlidir.

Sistemlilik - ölçülərindən və fəaliyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə, təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi təhlil və tədqiq edilməsi deməkdir.

Allsitem-sistem-metasistem yönlü tədqiqat, eyni zamanda, onun ayrı-ayrı komponentlərinin öyrənilməsi və araşdırılmasını da özündə əks etdirir ki, bu da kommərsiya hesabının əhatə ge- nişliyinə (mikrosəviyyə çərçivəsindən çıxmaq şərti ilə) dəlalət edir.

Komplekslik - sistemli təhlilin mühüm ünsürlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Sistemlilik və kompleksliliyin metodoloji birliyi ietimai həyatın əsas sferaları - iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. arasında mövcud olan dialektik vəhdətdən qaynaqlanır ki, bunun da ələlxüsus keçid dövrü ərzində mühüm nəzəri əhəmiyyət daşdığı şübhəsizdir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, real məzmunlu makro- sabitlik mikrosəviyyə subyektləri arasında formalaşan münasibətlər sisteminin spesifikasiyasından funksional asılılıqdadır. Əgər belədirsə, deməli bazar iqtisadiyyatı və ona keçid dövründə mikrosubyektlərin təsərrüfatçılıq metodunun real gerçəkliklə uzlaşması obyektiv zərurət kimi meydana çıxır ki, bütün bunlar da, kommərsiya hesabından istifadənin qaçılmaz labüdlük keyfiyyətində ortaya qoyur.

Kommərsiya hesabı maddi marağı, qənaət rejimini, idarəetmə səviyyəsini, rentabelliği, əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə, müxtəlif mülkiyyət formalarında olan subyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini möhkəmləndirir. Qanun dairəsində onların vergidəmə məsuliyyətini artırır, ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə subyektlərin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqla iqtisadi təhlilin bu vəzifəsini zəruriyyətə çevirir.

Beşinci vəzifə - istehsal prosesinin bütün mərhələlərində daxili imkan və ehtiyatların aşkar edilərək istifadəyə cəlb olun

ma yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir, iqtisadi təhlil tətbiqi elm olduğu üçün ancaq real xeyir verdikdə özünü tam şəkildə doğrulda bilir. İqtisadi təhlilin real sərfəliliyi digər məsələlərlə bərabər istehsal prosesinin bütün mərhələlərində istifadə edilməmiş imkan və ehtiyatların aşkar edilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, istehsalın inkişaf tempinin yüksəldilməsi ehtiyat və imkanların nə dərəcədə istifadəyə cəlb edilməsindən, qənaət rejiminə riayət edilməsi səviyyəsindən və s. asılıdır. İqtisadi təhlilin aparılması prosesində müəyyən olunmuş istifadə edilməmiş ehtiyat və imkanlar hərtərəfli hesablamalarla əsaslandırılmalıdır.

Altıncı vəzifə - idarəetmə qərarlarının optimallığının yoxlanmasından və əsaslandırılmasından ibarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində əldə olunan bütün nailiyyətlər digər məsələlərlə bərabər rəhbər işçilərdən və idarəetmə qərarlarının məqsədəuyğunluğu və vaxth-vaxtında həyata keçirilmə səviyyəsindən asılıdır. Düzgün idarəetmə qərarlarının çıxarılması, onun nə dərəcədə məqsədyönlü və səmərəli olmasının müəyyən edilməsi ancaq qabaqcadan elmi cəhətdən aparılmış təhlildən asılıdır. Ona görə də əvvəlcədən idarəetmə qərarlarının məqsədəuyğunluğunun, optimallığının və səmərəliliyinin müəyyən edilməsi iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Əlbəttə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələr heç də ancaq yuxarıda qeyd olunanlar deyildir. Təsərrüfat situasiyalarının çoxcəhətliliyi və çoxvariantlılığı iqtisadi təhlilin qarşısında müstəqil xarakterli çoxsaylı vəzifələr qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkənin qarşısında duran iqtisadi strategiyadan asılı olaraq iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə və daha da genişlənə bilər. Hələlik tələblərin qeyd olunan vəzifələri mənimsəməsi daha məqsədəuyğundur.

1.6. İqtisadi təhlilin digər elmlərlə əlaqəsi

İqtisadi təhlilin metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyə elmi təşkil edir. Əsas iqtisadi qanunları, spesifik iqtisadi qanunların

toloblorini bilmədən iqtisadi təhlil aparmaq, təhlilin nəticələrini düzgün müəyyən etmək mümkün deyildir.

İqtisadi təhlil yolu ilə ölkənin xalq təsərrüfatında, xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində, ayrı-ayrı müəssisə, birlik, idarə və təşkilatlarda baş verən bütün proses və hadisələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli surətdə, bir-birindən asılı vəziyyətdə daim hərəkətdə və inkişafda öyrənilir ki, bu da materialist dialekti-kanın əsasını təşkil edir. Deməli, iqtisadi təhlil materialist dialektika ilə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir, v/" İqtisadi təhlildə müəyyən informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu informasiyaların çox hissəsi mühasibat uçotu və hesabatlarda öz əksini tapır. Deməli, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili mühasibat uçotu ilə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir.

Müəssisələrin, idarə və təşkilatların idarə edilməsində operativ təhlil (iqtisadi təhlilin əsas növü) həlledici rol oynayır. Operativ təhlil üçün tələb olunan informasiyalar operativ uçotun köməyi ilə əldə edilir. Deməli, iqtisadi təhlil operativ uçotla əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların işini xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəricilər statistik hesabatlarda verilir. Bu hesabatlar iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir, təhlil edilir. Deməli, iqtisadi təhlil statistika elmi ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Planlı təsərrüfat şəraitində biznes-planların obyektivliyi, optimallığı, plan göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir.

İqtisadi təhlil elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşmanın, tənzimləmənin və idarəetmənin tərkib hissələrindən biridir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində bəzi iqtisadçıların fikirləşdiyi kimi həmin elmlərin rolu və əhəmiyyəti heç də azalmır, əksinə yüksəlir, istehsalın inkişafına və nəticələrinə təsiri daha da genişlənir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində hər bir müəssisə yüksək səylə elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planını hazırlamalıdır ki, həmin planın səviyyəsinə bu və digər amilin təsir dərəcəsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə müəyyən edilir. Həmin

fikirləri tənzimləmə və idarəetməyə də aid etmək olar. Ona görə də iqtisadi təhlilə planlaşma, tənzimlənmə və idarəetmə elmləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə keçid dövrünün tələblərinə uyğun olaraq daha da möhkəmlənir.

İnsan cəmiyyəti gələcəyin qayğısına qalmadan yaşaya bilməz. Müasir cəmiyyət üzvləri daim gələcək nəslin qayğısına qalmalıdır. Bütün bunlar ancaq düzgün proqnozlaşdırma yolu ilə həll edilir. Cəmiyyətin inkişafının proqnozlaşdırılması perspektiv planlaşdırma yolu ilə həll edilir, düzgün proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma qabaqcadan ətraflı təhlil edilir və sonra qəbul edilir. Elə buna görə də iqtisadi təhlil proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma elmləri ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Qeyd olunanlardan əlavə iqtisadi təhlil əsas fondlardan və istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin öyrənilməsində də mühüm rol oynayır. Əsas fondlardan və istehsal güclərindən nə dərəcədə istifadə olunmasını təhlil etmək üçün ayrı-ayrı maşın və mexanizmlərin texniki vəziyyətini, istismar şəraitini və qaydalarını, texniki istismar göstəricilərini bilmək lazımdır. Bütün bunlar müxtəlif sahə-texniki elmlərin köməyi ilə öyrənilir. Texniki elmləri yaxşı bilmədən bu və ya digər müəssisədə texniki vəsaitlərdən nə dərəcədə istifadə olunmasını, texniki istismar qaydalarının gözlənilməsini təhlil etmək mümkün olmur. Deməli, iqtisadi təhlil texniki elmlərlə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Müasir şəraitdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əmək resurslarına xüsusən ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan tələbat, mövcud əmək resurslarının işlə təminatı və onlardan daha da səmərəli istifadə edilməsi üçün və xüsusən insan amilinə diqqətin artırılması üzrə qarşıya qoyulan tələblər daim artır.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, elektrikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması artdıqca əməyin düzgün təşkilinə, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə və onlardan düzgün istifadə olunmasına olan tələbat da artır. Əmək resurslarından istifadə dərəcəsi iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir. Deməli,

iqtisadi təhlil əməyin təşkili, əməyin iqtisadiyyatı, əmək gigiyenası elmləri ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində əməyin, istehsalın, texnoloji proseslərin təşkili, həmin sahələrin iqtisadiyyatı və planlaşdırılmasının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu xarakterik xüsusiyyətləri bilmədən bu və ya digər sahənin, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətini ətraflı və dürüst öyrənmək mümkün olmur. Deməli, iqtisadi təhlil ayrı-ayrı sahələrin (kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət, nəqliyyat, tikinti və s.) iqtisadiyyatı, təşkili və planlaşdırılması elmləri ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kommertiya hesabı prinsiplərinin yerinə yetirilməsi, istehsal məsrəfləri və məhsul çıxımının dəqiq normalaşdırılmasını və normaların gözlənilməsinə nəzarətin təşkilini tələb edir. Bu və ya digər sahədə norma və normativlərin obyektivliyi, optimallığının gözlənilməsi şəraiti norma və normativlərdən kənarlaşmalar, bunların səbəbləri iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Deməli, iqtisadi təhlil müxtəlif normalaşdırma elmləri ilə də qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

İstehsalın inkişaf tempinin daim artırılması zəruriliyi və idarəetmənin mürəkkəbləşdiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlilin dərinləşdirilməsi və təhlilin nəticələrinin düzgün hesablanması çoxlu miqdarda və mürəkkəb hesablamaların aparılmasını tələb edir. Bu hesablamalar riyazi üsulların, EHM-nin köməyi ilə həll edilir. Deməli, iqtisadi təhlil riyaziyyat, riyazi proqramlaşdırma, elektron hesablama maşınları, iqtisadi məlumatların mexaniki üsulla işlənilməsi və digər elmlərlə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

1.7. İqtisadi təhlil ~ audit

Bazar münasibəllərinə keçid şəraitində günü-gündən vüsət alan, iqtisadçıların dilinin leksikonuna çevrilən audit sovsot məkanında tamamilə istifadə olunmayan, keçmiş ittifaqın demək olar ki, əksər iqtisadçılarının diqqətindən yayınmış bir iqtisadi termin idi. Nəzəri kökləri, dərinlikləri, təsərrüfat kateqoriyalarının əlaqələrini nəzərə almadan demək olar ki, sovet dövründə istehsal, bölgü, tədavül və istehlak prosesləri vahid əldə birləşdirildiyi üçün pratiki cəhətdən auditə bir o qədərdə ehtiyac yox idi.

Bizə belə gəlir ki, auditə xüsusi mülkiyyətin, sahibkarlığın, azad bazar iqtisadiyyatının «məhsulu» kimi və onlarla əlaqədar elmi biliklərin bir sahəsi kimi baxılması məqsədə uyğun olardı.

Əsasən XX əsrin sonuncu onilliyində bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar ölkəmizdə audit yeni bir elmi bilik və praktiki fəaliyyət kimi təzahür etməyə başlamışdır. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində son illərdə nəşr edilmiş bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda auditin mahiyyətinə yoxlama, təftiş və ya təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili kimi baxılır. Dünya ölkələrində nəşr edilmiş iqtisadi ədəbiyyatlarda isə bu məsələ bir azda konkretləşdirilir və dəqiqləşdirilərək haqlı olaraq qeyd edilir ki, audit dedikdə kompleks iqtisadi təhlil başa düşülməlidir.

Çox təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə hələ bu günə qədər auditin mühasibat uçotuna, iqtisadi təhlilə və ya təftişə aid olması, onların hansına daha yaxınlığı, müstəqilliyi haqda fikir birliyi yoxdur.

Audit fəaliyyəti - auditorun və audit firmasının fəaliyyətidir. İdarəetmə, maliyyə və vergi hesabat məlumatlarının düzgünlüyünə nəzarətin təminatıdır. Auditor latın sözüdür - qulaq asan, şagird, davamçı, eşidən mənasını daşıyır, subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yoxlayan şəxsdir. Auditor- mahiyyətinə, sənədlərin yoxlanmasına, yoxlananlarla qarşılıqlı münasibətinə, gəldiyi nəticəyə və s. görə təftişdən fərqlənir. Au-

dit məvhumu toftişçi və nəzarətçi məvhumundan qat-qal genişdir.

Audit nəinki maliyyə göstəricilərinin düzgünlüyünü yoxlamaqla kifayətlənir, eyni zamanda mənfəətin artırılması üçün mosariflərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlayır. Audit biznesin özünəməxsus ekspertizasıdır. Audit üzrə məşhur amerikan iqtisadçısı Dc, Robertsonun fikrincə audit - planlaşdırılmış tədbirin riskinin azaldılması, yumşaldılma- sına yönəldilən tədbirdir, maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərin məlumat risklərinin səviyyəsini minimuma endirməyə imkan verir.

Audit məhkəmə - mühasibat ekspertizasmdanda fərqlənir, audit heç kimdən asılı olmayan yoxlama olduğu halda, məhkəmə - mühasibat ekspertizası məhkəmə orqanlarınm qərarı ilə həyata keçirilir. Məhkəmə - mühasibat ekspertizası hər hansı bir cinayət işini mühasibat uçotunun məlumatları əsasında ekspert yolu ilə hüquqi qaydada sübuta yetirir. Audit cinayət və arbitrajlıq işinin olduğu və olmadığı hallarda da fəaliyyət göstərir. Məhkəmə - mühasibat ekspertizası isə cinayət və arbitraj işi olmadan həyala keçirilə bilməz.

Auditin iqtisadi təhlilə nisbətən mühasibat uçotuna daha yaxın olması fikirini irəli sürən iqtisadçılarda razılaşımaq olmaz. Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotu - istehsal prosesində müəssisənin, birliyin, idarənin, təşkilatın vəsaitlərinin vəziyyətini və istifadə olunmasını sənədlərdə əks etdirməklə məşğuldur. Audit dedikdə isə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanması və bu barədə rəyin ifadə edilməsi başa düşülür. Auditin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə hesabatının etibarlı və düzgün olduğunun yəqin edilməsi, eləcə də müəssisə tərəfindən təsərrüfat hüququna dair müəyyən qanunlara və normalara, vergi qanunvericiliyinə necə riayət olunduğuna nəzarət etməkdir. Göründüyü kimi audit mühasibat uçotunun qeydə aldığı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əməliyyatlarını, onların düzgünlüyünü yoxlayır və məqsədinə uyğun nəticə çıxardır. Deməli, mühasibat uçotu (mühasib) əməliyyatları

mühasibat hesablarında sağ əli ilə yazıb sol əli ilə yoxlaya («əgər o solaxay deyilsə») bilməz. Ancaq bir həyatı həqiqətdir ki, audit xidməti ilə mühasibat uçotunu yaxşı, həttdə belə mühasiblərdəndə yaxşı bilənlər məşğul olmalıdırlar. Elə buna görə də audit fəaliyyətində çalışanların böyük əksəriyyətini iqtisadçı-mühasiblərin və ya mühasib-iqtisadçıların, maliyyəçilərin təşkil etməsi daha məqsədə uyğun olardı.

Qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının formalaşma qda olduğu inkişaf etmiş qərb ölkələrinin əksər iqtisadçıları audit dedikdə kompleks iqtisadi təhlili başa düşürlər. Bu fikiri İ.М.Игкин «Проблемы становления аудита» (М. Финансы и статистика, 1992), М.И. Баканов, А.Д. Шереметин «Теория экономического анализа» (М. Финансы и статистика, 1996, 1998, 2000), Е.А.Стойнов, Е.С. Стоянованын «Аудит, Экспертная диагностика» (М. Финансы и статистика, 1992), Дж. Робертсон «Краткое руководство по стандартам и нормам аудита» (М. Финансы и статистика ЮНИТИ, 1992), Ю.А. Данилевский «Аудит промышленных акционерных обществ» (М. Финансы и статистика, 1995) və s. kimi məşhur iqtisadçılar adları çəkilən əsərlərində və həmin əsərlərə istinad edən bir çox müəlliflər də təsdiq edirlər.

Ümumiyyətlə bir çox alimlər iqtisadçı-tədqiqatçıları müayinəçi həkimlərlə müqayisə edib eyniləşdirirlər, daha doğrusu həyata keçirdikləri funksiyalara görə bərabər tutulurlar. Həqiqətdə müayinəçi – həkimlərə müraciət edənlərin narahatlığının bir çox hallarda xəstənin özünün orqanizminin hansı üzvü tərəfindən başladığını və bu təzadın səbəblərini başa düşmədiyi halda öz ixtisasının sahibi olan müayinəçi (yaxşı həkim) birinci baxışdan hadisənin səbəblərini, başlanma mənbəyini dəqiq müəyyən edə bilir.

İqtisadçı – tədqiqatçı bütün cəmiyyətin, ayrı-ayrılıqda götürülmüş bir dövlətin, ölkənin, mənsubiyyət xüsusiyyətindən asılı olmayaraq hər bir təsərrüfatın, müəssisənin, idarənin, təşkilatın nailiyyətlərinin, çatışmamzlıqlarının və ehtiyatlarının səbəblərini, mənbələrini subyektləri idarə edənlərdən soruşma-

dan onlardan daha yaxşı bilir və subyektlərin hər biri üzrə əməli təkliflər və tövsiyələr hazırlayır.

Ölkənin inkişaf tempi çox yüksək və iqtisadi vəziyyəti yaxşı olduqda da iqtisadçı-tədqiqatçılar narahatlıq keçirir. İnkişaf tempinin (o çox yüksək olduqda da, aşağı və ya olmadığı kimi bir çox mənfi hallarla nəticələnir, bu məsələ xüsusi bir tədqiqat mövzusu olduğu üçün burada onun üzərində dayanmaq məqsədə uyğun olmazdı) əhalinin yaşayış səviyyəsinə mənfi təsir göstərmədən tənzimlənməsi və ölkənin, əhalinin iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması üzərində düşünür.

Ölkənin inkişaf tempi aşağı və əhalinin iqtisadi vəziyyəti pis olduqda iqtisadçı-tədqiqatçılar daha çox narahatlıq keçirirlər. Ölkənin inkişaf tempinin yüksəldilməsi və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması yollarının axtarılmasına gərgin əmək sərf edərək kompleks təkliflər planı hazırlamaqla məşğul olurlar (əlbətdə onlarla mosləhətləşdirildiyi və onların təklifləri nəzərə alındığı şəraitdə), Bununlada cəmiyyəti, ölkəni, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir təsərrüfat subyektini böhranlı vəziyyətdən çıxarır və həyatın inkişaf reisi üzərinə yönəldirlər. Əlbətdə burada söhbət öz ixtisasının sahibi olan, yüksək nəzəri biliyə, həyatı təcrübəyə malik, cəmiyyətin, ölkənin, xalqın işini öz şəxsi işindən üstün tutan iqtisadçı-tədqiqatçılardan gedir. Ümumiyyətlə həqiqi mənada iqtisadçılar həyatda gördükləri hər bir şeyi dərk etməyi və onun haqqında mülahizələr yürütməyi bacarmalıdırlar.

Göründüyü kimi, iqtisadçı-tədqiqatçılar müayinəçi həkimlər kimi tək-tək fərdiləri deyil bütün cəmiyyəti müayinə edir və onun nasazlıqlarını aradan qaldırmağa çalışırlar. Bununla biz həkimlərin rolunu və cəmiyyətdəki yerini qətiyyənlə aşağı salmaq fikrində deyilik. İnsanın sağlamlığı dünyada heç bir şeylə əvəz oluna bilməyən, alınb-satılmayan, qiymətsiz, heç bir «vara- dövlətə» dəyişilməyən ilahi qüvvənin onlara bəxş etdiyi nemətdir. Həmin nemətin sağlamlığı keşiyində dayananlar isə həkimlərdir.

iqtisadi odobiyyallarla tanışlıqdan mal um olur ki, daxili inkişaf istiqamətinə və daxili tələbata uyğun olaraq auditin yayıldığı ölkələrdə ona müxtəlif mənalər verilir. Misal üçün, İngiltərədə audit dedikdə müstəqil (heç bir yuxarı təşkilatdan asılı olmayan) yoxlama və müəssisənin maliyyə hesabatı haqda anlayış-məlumat başa düşülür. Bu halda audit kompaniyası ilə dövlət müəssisələrinin və yerli orqanların auditləri arasındakı fərq nəzərə alınmır.

ABŞ-da audit dedikdə - iqtisadi fəaliyyət və hadisələr haqqında sistemli şəkildə məlumatların düzgün qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bunlar məhsul istehsalı və satışı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər haqda mühasibat uçotunun, təsərrüfat obyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü, həqiqəti əks etdirməkdən ibarətdir. Amerika mütəxəssislərinin fikrincə audit-iqtisadi obyektin fəaliyyəti və yerləşməsi haqda məlumatın toplanması və qiymətləndirilməsidir. Audit heç bir təşkilatdan asılı olmayan hazırlıqlı mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilir, o müəyyən olunmuş meyar əsən işin keyfiyyəti haqda rəy verir. Deməli, audit dedikə müstəqil yoxlama və müəssisənin maliyyə hesabatı haqda fikir söylənməsi başa düşülür. Auditin əsas məqsədi kompaniya və firmaların maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və qanuniliyini müəyyən etməklə, kompaniya və verginin müəyyən olunmuş qanunlarına, təsərrüfatın hüquqi normalarına riyaəl olunduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Audit sərbəst məşğuliyyət növü kimi Avropanın aksioner kompaniyalarında dörd əsr bundan əvvəl meydana gəlməyə başlamışdır. Bu aksionerlərin, kreditorların və vergi xidmətçilərinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə düzgün qiymət verə bilən, heç kimdən asılı olmayan, müstəqil ixtisas sahibi - üçüncü tərəfə ehtiyacın yaranmamasından irəli gəlmişdir.

Müxtəlif ölkələrdə auditin hüquqi təminatı müxtəlif olmuşdur. Məsələn, İngiltərədə auditin məcburiliyi haqda qanun 1862-ci, Fransada 1967-ci, ABŞ-da 1937-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Hazırda demək olar ki, dünyanın bütün bazar iqtisada

diyyatına keçməyə başlayan ölkələrində özünün hüquqi və ləş- kilati infrastrukturunu olan içlimai audit institutları fəaliyyət göstərir. Dünya təcrübəsində audit bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsidir və çox müxtəlif, mürəkkəb təşkilati formalara malikdir.

Rusiyada «audil» məvhumu I Pyoturun dövründə meydana gəlib və «qulaqasan» mənasını daşıyıb. Audit institutu hərbi hissədə yaradılıb, əmlak mübahisələri ilə əlaqədar olan işlərin araşdırılması ilə məşğul olub. Auditin təşkili və o adı alanların imtahandan keçirilməsi üçün 1888, 1907-1912 və 1929-1930-cu illərdə səy göstərilmişdirsə də müəyyən bir nəticəyə gəlinməmişdir.

Auditləri inqilabdan əvvəlki Rusiyada mühasiblərə qoşqu (pritocny) adlandırırdılar. Lakin təftişçilərin həmişə mövcud olmasına baxmayaraq, auditlər həmin müddətdə geniş xalq kütləsi tərəfindən tanınmadı. Bu xüsusən Qoqolun «Müfəttiş» əsərində təsvir olunduğu kimi rus xalqının tarixən müfəttişlərə itaətindən, hər şeyə qadir bir qüvvə hesab etmələrindən irəli gəlirdi. Lakin, rivizorla audit arasında böyük fərq vardır. Rivizor rəisin gözü-qulağı adlanır, o təftişin ona haq ödəyən rəisin göstərişi ilə vertikal (şaquli, dik) şəkildə aparıldığı halda, audit tamamilə başqa sxem üzrə işləyir. Auditor yoxlamaları qari- zontal (üfüqi xətt, göründüyü kimi, imkan, şərait, bilik dairəsində) şəkildə aparır.

Respublikamızda audit xidməti və müvafiq infrastrukturlar son dövrlərdə inkişaf etməyə başlanmışdır. Auditin ilk dalğası 80-cı illərin axırlarında müşahidə edilirdi. Həmin illərdə keçmiş sovet qanunvericiliyi əsasında müştərək müəssisələrdə audit fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturlar yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin, auditin qanunvericilik bazası 1994-cü il sentyabrın 16-da Respublika Milli Məclisinin 883 sayılı qərarına əsasən «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi (müəllif həmin qanunu hazırlayanlardan biridir). Daha sonra bir sıra başqa qanunvericilik sənədləri qəbul edildi. Bununlada audit öz funksiyasını (yəni - müəssisənin

maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanması və bu barədə rəyin ifadə edilməsi) yerinə yetirməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1994-cü ilin sentyabrın 19-a «Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında» əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasına xalq təsərrüfatının bütün sahələrində auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas orqan funksiyaları həvalə edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 1-dək respublikada fəaliyyət göstərən auditorlar və audit təşkilatları auditorlar palatasında qeydiyyatdan keçmişlər. Auditorlar palatasına fəaliyyətin bütün növünü lisenziyalaşdırmaq vəzifələri də həvalə edilmişdir. Lakin, qeyd olunan təşkilatı irəliləyişlərə baxmayaraq respublikada audit xidməti və onun infrastrukturunu hələlik tam formalaşmayıb və demək olar ki, əsasnamədə nəzərdə tutulduğu səviyyədə bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən tam fəaliyyət göstərə bilmir. Ona görə də auditorlar palatası hələlik öz işini məsləhətverici orqan (firma) formasında qursa (əlbətdə öz mövcud səlahiyyətlərini saxlamaq şərti ilə) daha məqsədə uyğun olardı. Bununla da onlar öz müştəri və sifarişçilərinə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına yaxından köməklik göstərə bilərlər. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi nəticədə mühasibat uçotunun düzgünlüyünün yoxlanmasına tələbatı azaldacaqdır ki, bu da həmi mühasibat işçilərinin, ümumilikdə audit aparılan subyektin və həm də auditorların vaxtına və vəsaitlərinə qənaətlə nəticələnməkdir.

Audit yoxlamalarının aparılmasının asanlaşdırılması və sadələşdirilməsi işində mühüm vasitələrdən biri uçotun aparılması və hesabatların tərtibinin vahid formada həyata keçirilməsidir. Uçot və hesabatın eyniliyi bütün mülkiyyət formalarına mənsub olan subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasında (auditində) iqtisadi təhlilin bütün üsulları və növlərindən istifadə edilməsinə geniş imkan yaradır. Elə buna görə də auditor həm yüksək ixtisaslı mühasib və həm də təhlilçi ol-

malıdır. Mühasib kimi uçotun düzgünlüyünü müəyyən etməli, təhlilçi kimi nailiyyətlərin daha da yüksəldilməsi, nöqsan və çatışmazlıqların müəyyən edilərək aradan qaldırılması, ehtiyat və imkanların səfərbər edilməsi haqqında əsaslandırılmış təkliflər hazırlanmalıdır.

Audit xidmətinin ən mühüm vəzifələrindən biri biznes- planın əsaslılığını, obyektivliyini və optimallığını yoxlamaqdan ibarətdir. Biznes-plansız heç bir subyekt təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini həyata keçirə bilməz.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin ardıcıl olaraq gəlirlə təmin edilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət qarşısında öz öhdəliklərini tam yerinə yetirməsi üçün vergi intizamının gözlənilməsi tələbləri maliyyə intizamının yeni bir istiqamətinin ~ vergi auditinin meydana çıxmasını zəruriyyətə çevirir. Vergi auditinin mahiyyətinə - iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunması funksiyası (elementi) və vergi qanunvericiliyinin icra edilməsi üzrə xüsusi fəaliyyət kimi baxılmalıdır.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin bu istiqamətlərinin vacibliyi vergi auditinin mahiyyətini yalnız qanunçuluğun gözlənilməsi ilə məhdudlaşdırmağa əsas vermir, çünki bu halda onun fəal iqtisadi təsir imkanları çox məhdud bir şəkil alır. Vergi orqanları öz fəaliyyətlərində passiv müşahidəçi rolunu oynaya bilməzlər. Ona görə ki, vergi audit prosesinde, adətən, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin miqdar göstəriciləri ilə yanaşı, həm də bu fəaliyyətin qanunauyğunluğu, məqsədyönlülüyü, keyfiyyəti və həcmi, iqtisadiyyatın vergi potensialının artırılmasının əsas istinad nöqtəsi kimi tədiyyəçinin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir.

Qeyd olunduğu kimi, auditin yekun məqsədi subyektlərin maliyyə vəziyyətini, maliyyə sabitliyini və maliyyə göstəricilərini təhlil etməkdən ibarətdir. Subyektlərin bütün istehsal-kommersiya fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyini iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüş aşağıdakı əmsallarla müəyyən etmək olar:

- xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi əmsalı, bu əmsal cəmi cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərin məbləğinə bölünməklə müəyyən edilir;

- uzunmüddətli cəlb olunmuş vəsaitlərin əmsalı, bu əmsal uzunmüddətli kreditlərin və cəlb edilmiş vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərə bölünüb üzərinə uzunmüddətli cəlb olunmuş vəsaitləri gəlməklə tapılır;

- xüsusi vəsaitin dövretmə əmsalı, bu əmsal xüsusi dövriyyə vəsaitlərini xüsusi vəsaitlərin məbləğinin cəminə bölünməklə müəyyən edilir;

- amortizasiya yığımı əmsalı - amortizasiya yığımı məbləğinin amortizasiya olunmuş əmlakın ilk dəyərinə olan nisbətidir;

- əsas və material dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin real əmsalı ~ onların dəyərinin müəssisənin əmlakına bölünməsi yolu ilə tapılır;

“ əsas vəsaitlərin real dəyəri əmsalı - aşınma çıxılmaqla əsas vəsaitlərin dəyərinin əmlakın xalis dəyərinə olan nisbətidir;

- ödəmə hazırlığı əmsalı - birinci dərəcəli ödəmə hazırlığı vəsaitinin dəyərinin birinci təcili ödəmə öhdəliyinə olan nisbətidir.

Qeyd olunan əmsalların səviyyəsi biznes-planın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsindən və bütün kommersiya fəaliyyətinin bacarıqla həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu məsələlərin öyrənilməsində audit iqtisadi təhlillə birgə aparıldıqda daha müsbət nəticələr verir.

Kommersiya banklarının, müəssisə, idarə və təşkilatların sifarişi ilə audit firmaları onlarda vaxtaşırı yoxlamalar aparır, onların ödəmə qabiliyyətləri, maliyyə sabitlikləri, iqtisadi səmərəliliyi və rentabelliyi hər tərəfli təhlil edilir, balans maddələrinin və maliyyə hesabatının reallığına qiymət verilir. Audit firmasının subyektin ödəməqabiliyyəti haqda rəyi olmadıqda heç bir bank onunla kredit-kommersiya əlaqələrinə girməz.

Audit firmasının balansın likvidliyini təhlil etməsi də onun əsas vəzifələrindəndir. Bu hal subyekt müflisləşdikdə, iflasa

uğrama həddinə çatdıqda həyata keçirilir. Bu halda audit firması subyektin balansını və əmlak qalığını təhlil edərək onun - aksionda satılması və ya istifadə üçün banga verilməsi haqda təkliflər verir.

Hazırda respublikamızda auditorların - ali maliyyə nəzarət orqanları, vergi müfəttişliyi, təsərrüfatdaxili və müstəqil audit formaları fəaliyyət göstərir. Auditorların hər dörd forması (tipi) özünə məxsus funksiyaları iqtisadi təhlilin bütün üsulları, növləri və tədqiqat metodlarını tətbiq etməklə həyata keçirir.

II FƏSİL

İQTİSADİ TƏHLİLİN METODU, XÜSUSİ ÜSULLARI VƏ QA YDALARI

2. /. İqtisadi təhlilin metodu

Bu mövzunun öyrənilmosində tələbələr iqtisadi təhlilin metod və üsullarını dərinləndən mənimsəməlidirlər. Onların köməyi ilə təsərrüfat fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilir, iqtisadi göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, onların istehsal olunmuş məhsulun, həyata keçirilmiş iş və xidmətlərin nəticələrinə təsir dərəcəsi, kənarlaşmanın səbəbləri müəyyən edilir.

Hər bir elmin metodu olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də özünəməxsus metodu və üsulları vardır, iqtisadi təhlilin metodunun başlıca xarakterik xüsusiyyəti təhlilin predmetinin, onun obyektlərinin öyrənilməsi üsullarının məcmuu ilə xarakterizə olunur. Bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də əsas metodu dialektik materialist metoddur. Geniş mənada götürüldükdə metod sözünün hərfi mənası dedikdə təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərə yanaşma üsulları başa düşülür. Maddi həyatın inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsi və öyrənilməsi dialektik metod vasitəsilə həyata keçirilir. Deməli, dialektik materialist metod təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən proses və hadisələri öyrənən ictimai elmləri dərk etməyin vahid metodudur. Bu metod baş vermiş proses və hadisələri daim inkişafda, biri-birindən asılı vəziyyətdə və qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi deməkdir. Həyatı təcrübələr göstərir ki, müəssisə, idarə və təşkilatlarda, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində baş verən proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları və onların nəticələri materialist-dialektik metoda istinad edilərək tədqiq edildikdə onları tam və düzgün öyrənmək mümkün olur.

Dialektikaya əsaslanan iqtisadi təhlilin başlıca prinsipi proses və hadisələrin, təhlil və sintezin, deduksiya və induksiyanın

vəhdotHyi şəraitində öyrənilməsinə tələb edir. Ancaq bu halda proses və hadisələri, onların biri-birindən asılılığını, fəaliyyət prosesində yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqları, onlara təsir göstərən səbəbləri və bu səbəblərin təsir dərəcəsini dəqiq öyrənmək mümkündür.

Müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində heç bir proses, hadisə, təsərrüfat əməliyyatları, başqa proses, hadisə və əməliyyatlardan ayrıca fəaliyyət göstərmir. Buna görə də bütün proses və hadisələri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə, biri-birindən asılı vəziyyətdə və daim inkişafda öyrənmək lazım gəlir. Məsələn, sənaye müəssisələrində istehsal prosesi xammal və materiallarla təchiz olunmasından, təchizatın ahəngdarlığından, materialların keyfiyyətindən, komplekdiyindən, maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmasından, onların məhsuldarlığı və iş rejimindən, maşın sisteminin komplekdiyindən, istehsal texnologiyasından, işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasından, işçilərin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, iş yerinin düzgün hazırlanmasından, əməyin təşkili səviyyəsindən və s. amillərdən aslıdır.

Buna görə də bütün proses və hadisələr, əməliyyatlar, göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə, bir-birindən asılı vəziyyətdə təhlil edilən şəraitdə düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olur. Lakin ayrı-ayrı hadisə, proses və göstəriciləri dəqiq öyrənməklə, onlardan hər biri üzrə düzgün və ayrılıqda nəticə çıxarmaqla kifayətlənmək olmaz. Təhlil zamanı bütün proses, hadisə, göstərici, əməliyyat və s. üzrə tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirmək və ümumi nəticə çıxarmaq lazım gəlir. Bu halda tədqiqatın induksiya üsulundan istifadə olunur. Bəzən də proses və hadisələrin öyrənilməsinə dialektik nöqtəyi-nəzərəcə yanaşdıqda deduksiya tədqiqat üsulundan da istifadə edilir. Bu halda əvvəlcə proses və hadisə, göstərici və iqtisadi kateqoriya bütövlükdə öyrənilir, ümumi nəticə çıxarılır və sonra onları daha dəqiq öyrənmək üçün hissəvi (induksiya) tədqiqat üsuluna keçilir. Deməli, təhlil və sintez, deduksiya və induksiya tədqiqat üsulları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə tədqiq edilir. Deməli, bu üsullar bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə və s. müəssisə, idarə və təşkilatlarında həyata keçirilən proses və hadisələr bir-birilə sıx bağlı olduğuna görə onların öyrənilməsi üçün bir-birilə sıx bağlı olan təhlil və sintez, deduksiya və induksiya üsullarından istifadə edilir. Deyilənlərdən aydın olur ki, iqtisadi təhlil işində bu və ya digər proseslərin, hadisələrin, göstəricilərin dəyişmə səbəblərini, onlara təsir göstərən amilləri və şəirəni ayrıca ətrafdan təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmək, öyrənmək heç bir müsbət nəticə vermədiyi üçün bütün elmlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də əsas metodu dialektik materialist metodudur.

İqtisadi təhlilin metodu dedikdə, müəssisələrin (birliklərin), idarə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini öyrənmək nöqtəyi-nəzərdən ona yanaşmaq üsulları başa düşülməlidir. Belə ki, bütün elmlərin metodunun dialektik materialist metodu olduğuna baxmayaraq hər bir elm özünəməxsus cəhətlərinə görə həmin metoda yanaşma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Təsərrüfat proseslərinin yaranması və inkişafının öyrənilməsində iqtisadi təhlilin metoduna dialektik yanaşma zamanı onun xarakterik xüsusiyyətlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli əks etdirən göstəricilər sistemindən istifadəni;
- həmin göstəricilərin dəyişmə səbəblərinin öyrənilməsi;
- sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə həmin göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini aid etmək olar. Misal üçün, yeni texnikanın istehsalatda tətbiqi nəticəsində istehsal məsrəfləri artır. Lakin yeni texnikanın tətbiqi zamanı məhsul istehsalının həcmi xeyli yüksəlir. Yəni məhsul istehsalının artım tempi istehsal məsrəflərinin artım tempini üstələyir. Bununla da əmək məhsuldarlığı yüksəlir, məhsul vahidinə əmək sərfinə qənaət olunur, nəticədə məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Deməli bu və ya digər iqtisadi hadisələrin nəticəyə təsir dərəcəsini

m qiymətləndirmək üçün onların bəzilərində iqtisadi hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri mütləq və dəqiq öyrənilməlidir. Beləliklə, dialektik metoddan istifadə hər bir proses, hər bir iqtisadi hadisənin əlaqəli, kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsinə tələb etdiyi üçün təhlil obyektinə sistemli yanaşılmalıdır.

iqtisadi təhlilin metodunun ən mühüm elementləri onun üsullarıdır. Onlar aşağıdakı məsələləri özündə birləşdirir:

- toplanmış informasiyanın ilkin işlənməsini (yoxlanması, qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi);
- tədqiq olunan obyektin inkişaf vəziyyətini və qanunauyğunluqlarını öyrənməyi;
- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsini;
- ~ iqtisadi səmərəliliyi yüksəldə bilən istifadə edilməmiş mövcud və perspektiv ehtiyat və imkanların hesablanması;
- aparılmış təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və obyektin fəaliyyətinə kompleks qiymətin verilməsini;
- sosial-iqtisadi inkişaf planlarının və idarəetmə qərarlarının əsaslılığının müəyyən edilməsini və s.

Məlum olduğu kimi, həyatda baş vermiş hər bir hadisənin, hər bir prosesin və əməliyyatın nəticələrinin ölçü vahidləri göstəricilərdir. Lakin hər bir hadisə, proses və əməliyyatın nəticələri öz əksini əksər hallarda, bir neçə göstəricidə tapır. Belə ki, insan kapitalının əməyindən istifadənin səmərəliliyi öz əksini əmək məhsuldarlığının səviyyəsində, istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin əmək tutumluğunda, iş vaxtından istifadə göstəricilərində, əmək haqqının ödənilmə səviyyəsində və s. kimi göstəricilərdə tapır. Hadisələrin, proseslərin, əməliyyatların nəticələrini əks etdirən göstəricilərin mürəkkəbliyi, müxtəlifliyi və çoxsaylılığı aparılan təhlil işlərinin nəticəsinin düzgünlüyü naminə onlara sistemli yanaşılmasını zərurətə çevirir. Təhlil işlərində istifadə olunan müxtəlif keyfiyyətli, çoxsaylı göstəricilərin 2.1.1. sayılı cədvəldəki kimi sistemli şəkildə qruplaşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Cədvəl 2J,1,
iq̄tisadi təhlildə istifadə olunan göstəricilərin qruplaşdırılması

Qruplaşdırma əlamətidri	Göstəricilərin təsnifat qrupları
Hadisələrin əhatə dairəsinə görə	Ümumi Spesifik
Prosesin mahiyyəti və dərinliyinə görə	Keyfiyyət Kəmiyyət
Proseslərin tədqiqindəki roluna görə	Nəticə Amilli
Sintez səviyyəsinə görə	Ümumiləşdirici xüsusi köməkçi
Analitikliyinə görə	Mütləq Nisbi
Proseslərin öyrənilmə vaxtına görə	Retrospektiv Cari Proqnoz
Fəaliyyətin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətinə görə	Əsas İkinci dərəcəli
Hesabatda əks olunma səviyyəsi və vaxtına görə	Normativ (baza), ilin əvvəlinə vəziyyətinə görə İl ərzindəki faktiki səviyyəsinə və ya ilin əvvəlindəki səviyyəsinə görə
Təsərrüfat proseslərinə təsirinə görə	Xarici, subyektdən asılı olmayan Daxili, subyektdən asılı olan
Formalaşma səviyyəsinə görə	Plan Uçot Analitik (qiymətləndirici)

Cədvəldən göründüyü kimi, göstəricilər öz mahiyyətinə və əhatə dairəsinə görə ümumi, spesifik, keyfiyyət, kəmiyyət, nəticə, amilli, ümumiləşdirici, xüsusi, köməkçi, mütləq, nisbi, retro- spektiv, cari, proqnoz, əsas, ikinci dərəcəli, normativ, baza, ilin əvvəlindəki və il ərzindəki səviyyəsinə, xarici-daxili, subyektdən asılı və asılı olmayan, plan, uçot, analitik (qiymətləndirici) təsnifat qruplarına ayrılırlar.

Hər bir qrupun özünə məxsus mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyəti və əhatə dairəsi vardır. Burada əsas məsələ onların əhatə dairəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Məsələn, ümumi təsnifat qrupuna istehsal olunmuş ümumi məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, əmək məhsuldarlığı, mənfəət, maya dəyəri və s kimi göstəricilər daxildir.

Ümumiyyətlə cədvəl 2.1.1-də əks etdirilmiş göstəricilərin təsnifat qrupunun hər biri sıx qarşılıqlı əlaqədə olsa da təhlil və nəzarət üçün müəyyən məqsəd və xüsusi mahiyyət daşıyırlar. Əgər bu göstəricilərin hər hansı birinə ayrılıqda nəzər salınarsa, onların bəzilərinin müəyyən məhdudiyyətlərə malik olduğunu aşkar etmiş olarıq. Lakin, iqtisadi təhlil hər bir göstəricini kompleks və sistemli şəkildə araşdırmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticələr əldə edə bilər.

2.2. İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətləri və üsullarının təsnifatı

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadi təhlilin metodu dedikdə, müəssisə və birliklərin təsərrüfat-maliyyə və kommertiya fəaliyyətini öyrənmək nöqtəyi-nəzərdən ona yanaşmaq üsulları başa düşülməlidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini hər tərəfli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığın təyin edilməsindən ibarətdir.

Uçot, hesabat və digər informasiya mənbələrində verilən faktiki göstəriciləri plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin müvafiq və normativ göstəriciləri ilə müqayisə etməklə kənarlaşmaların və bu kənarlaşmalara təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Biznes-plandan, norma və normativlərdən, keçmiş illərin faktiki göstəricilərindən kənarlaşmalara təsir göstərən obyektiv

vo subyektiv səbəblərin öyrənilməsi, müəssisənin əsas iqtisadi göstəricilərinə müsbət və ya mənfi təsir edən amillərin təsnifatının müəyyən edilməsi də iqtisadi təhlilin metodununun xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun üçüncü xarakterik xüsusiyyəti subyektlərdə biznes-planın yerinə yetirilməsi prosesində əldə edilən iqtisadi göstəricilərin zaman və məkan etibarını ilə öyrənilməsidir (ay, rüb, il, beşillik müddət və sex, bölmə, briqada və s.).

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodunun dördüncü və daha çox nəzəri cəlb edən xarakterik xüsusiyyəti müəssisə və birliklərin iqtisadiyyatı, təşkili, işçi qüvvəsi ilə təmin olunması, texnika ilə silahlanması, istehsalın texnoloji xüsusiyyətinin və şəirənin müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini kompleks şəkildə öyrənməkdən və gələcəkdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər proqramı hazırlamaqdan ibarətdir.

Hesabat ilində subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri, bir qayda olaraq keçmiş illərin müvafiq göstəriciləri ilə, eyni zamanda, istehsal istiqaməti eyni olan və eyni şəraitdə işləyən qabaqcıl müəssisələrin müvafiq iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etməklə onun fəaliyyətinə ümumi qiymət verilir. Belə müəssisələrin işini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müqayisəli təhlili onların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki nailiyyətlərin və ya çatışma- mazzlıqlann öyrənilməsi, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi iqtisadi təhlilin metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin ardıcılığı və aramsız aparılması onun metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə də müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili bir qayda olaraq aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə tanışlıq;
- 2, Məhsul istehsalı və satışının təhlili;

3. Müəssisonin əmək ehtiyatları, əmək vəsaiti və əmək əşyaları ilə təmin olunması və onlardan istifadənin təhlili;

4. Müəssisənin maddi-texniki təchizatının təhlili;

5. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilərin, habelə istehsal əmək, material, yanacaq, elektrik enerjisi və digər məsrəflərin təhlili; məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının ümumiləşdirilməsi;

6. Maliyyə nəticələrinin - mənfəət və zərərlərin, mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsinin, rentabelliğin təhlili;

7. İqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və bu fondlardan istifadənin təhlili;

8. Maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və maliyyə sabitliyinin təhlili.

Beləliklə, subyektlərin təsərrüfat-maliyyə-kommersiya fəaliyyəti prosesində daxili ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi, biznes-planların, sifarişlərin, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və onunla əlaqədar maliyyə nəticələrinin obyektivcəsinə qiymətləndirmək məqsədi ilə onların təsərrüfat fəaliyyətinin tam, hərtərəfli, qarşılıqlı əlaqəli surətdə öyrənilməsi üsullarının məcmusu təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin metodunu təşkil edir.

Cəmiyyət miqyasında küllü miqdarda müxtəlif elmi sahələrə məxsus tədqiqat işləri aparılır. Ayrı-ayrı elmlərin (iqtisadi nəzəriyyə, maliyyə, kredit, tarix, kimya, mühasibat uçotu və s.) predmeti və obyektləri müxtəlif olduğuna görə təkcə dialektik tədqiqat metodununun köməyi ilə proses və hadisələri, amilləri, göstəriciləri, iqtisadi kateqoriyaları və s. ətraflı öyrənmək mümkün deyildir. Buna görə də hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat üsulları vardır. Bu üsulların köməyi ilə təhlilin predmeti və obyektini daha geniş öyrənilir.

İqtisadi təhlil iqtisadi nəzəriyyə, mühasibat uçotu, təftiş və nəzarət, audit, statistika, maliyyə və kredit və digər elmlərlə əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərdiyinə görə iqtisadi təhlil işlərində də həmin elmlərə xas olan tədqiqat üsullarından istifadə olunur. Buna görə də iqtisadi təhlil işlərində başqa elmlərə məxsus olan

lədqiqal üsullarının həriərəni öyrənilməsi vacib şərtlərdən biridir.

İqtisadi təhlil işlərində ən çox istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə üsulu;
2. Orta kəmiyyətlər üsulu;
3. Nisbi kəmiyyətlər üsulu;
4. İndeks üsulu;
5. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu;
6. Qruplaşdırma üsulu;
7. Balans əlaqələndirmə üsulu;
8. İqtisadi-riyazi üsullar.

9. Digər üsullar. Onlara əsasən seçmə üsulu, varyasiya əmsalı, korrelyasiya üsulu, qrafik üsulu, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu, ən kiçik kvadratlar üsulu, ekstrapolyasiya üsulu, hesablama üsulu, ekspert üsulu, oyun nəzəriyyəsi üsulu və s. daxildir.

İqtisadi təhlildə bir çox müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Həmin üsulları iki cür qruplaşdırmaq olar: birincisi ənənəvi üsullar; ikincisi iqtisadi-riyazi üsullar. Ənənəvi üsullara - müqayisə (qrafik, balans, orta və nisbi kəmiyyətlər, analitik qruplaşma), determinləşniş amilli təhlil (zəncirvari yerdəyişmə, indeks metodu, mütləq fərq, nisbi fərq, inteqral, mütənasib bölgü) və s. aiddir.

İqtisadi-riyazi üsullara - adi riyazi metod, riyazi analizin klassik metodu, riyazi proqramlaşdırma metodu, iqtisadi kibernetika, evristik metod və s. aiddir.

Konkret iqtisadi proses və hadisələrin tədqiqində bu üsulların hansının və necə tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda iqtisadi təhlilin metodunun üsul və qaydalarının təsnifatının nəzərdən keçirilməsi günün tələblərindən irəli gələn zəruri məsələlərdən biridir (bax: cədvəl 2.2.1).

Cədvəl 2.2.1.
İqtisadi təhlilin üsulları və qaydaları təsnifatı

Məlumatların işlənməsinin əhəmiyyətli qaydaları	Determinləşmiş amillərin təhlil qaydaları	Stoxastik amillərin təhlil qaydaları	Maliyyə riyazi üsulları	Göstəricilərin optimallaşdırılması üsulları	Evristik üsullar
Müqayisə	Zəncirvari yətdəyişmə	Korrelasiya təhlili	Sadə və mürəkkəb faizlər, faiz dərəcələri qaydası	Diskontlaşmanın riyazi və kommersiya metodu	Analoji üsul
Nisbi kəmiyyətlər	İndeks metodu	Dispersiya təhlili	Diskontlaşmanın riyazi və kommersiya metodları	İqtisadi-riyazi metodlar	Zehni və dərk etmə üsulu
Orla kəmiyyətlər	Mütləq kənarlaşma	Komponent təhlili	Üçot və sadə faiz dərəcələri əsasında artım məbləğinin müəyyən edilməsi	Programlaşdırma	Metodoloji təhlil
Qrafik	Nisbi kənarlaşma	Müasir çoxölçülü amillərin təhlili		Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi	İntuitiv və ekspert üsulları
Cədvəl	İntegral			Oyun nəzəriyyəsi əməliyyatlarının	
qruplaşdırma	Mütənasib bölgü			Planlaşdırma və idarəetmənin tarif metodu	
Balans					

Cədvəldə verilmiş məlumatlardan göründüyü kimi iqtisadi təhlilin üsulları və qaydaları altı istiqamətdə-blokdə cəmləşir və onların hər biri özünəməxsus tədqiqat obyektinə malikdir.

2.5. Müqayisə üsulu

Bu üsul iqtisadi təhlildə proses və hadisələrin tədqiqinin əksər pillələrində tətbiq edilir. Ənənəvi üsul olan müqayisəli təhlilin mahiyyətini nəzərdən keçirək. Müqayisə dərketmənin elmi metodudur. Onu həyata keçirmək üçün qeyri-məlum (öyrənilən) hadisə, predmet, proses artıq məlum olan əvvəlcə öyrənilmişlərlə tutuşdurulur. Müqayisə yolu ilə ümumi və spesifik iqtisadi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları öyrənilir, təsərrüfat fəaliyyətinin əsasən aşağıdakı situasiyaları müqayisə edilir:

- biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün plan və faktiki göstəricilər;
- iqtisadi proseslərin inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək üçün cari ilin faktiki göstəricilərini ötən ilin faktiki göstəriciləri ilə;
- məsariflərə qənaəti və ehtiyatlara qənaət edə biləcək texnologiyanı tətbiq etmək məqsədilə faktiki göstəriciləri normativ göstəriciləri ilə;
- təhlil aparılan müəssisələrin göstəricilərini qabaqcıl müəssisələrin göstəriciləri ilə;
- təhlili aparılan müəssisənin göstəricilərini iqtisadi-riyazi model ilə;
- ən optimal variantı müəyyən etmək üçün idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantları ilə.

Müqayisə üsulu çox qədim tarixə malik, ən geniş yayılmış, nəinki iqtisadiyyat elmində, hətta belə bir çox elmi sahələrdə istifadə olunan bir üsuldür. Lakin müqayisə üsulundan istifadə olunan zaman bir sıra şərtlərə əməl olunmalıdır. Həmin şərtlərə əməl olunmadıqda heç bir düzgün nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Həmin şərtlərə əsasən aşağıdakılar aiddir:

- həcm, dəyər, keyfiyyət, quruluş göstəricilərinin eyniliyi;
- müqayisə üçün hesablanan göstəricilərin əhatə dairəsi və əhatə etdiyi vaxtın, müddətin eyniliyi;

- müqayisə edilon obyektlerin istehsal istiqamətinin, iqtisadi, texniki, lohi, iqlim və s. şəraitinin nəzərə alınması;

- müəyyən olunan göstəricilərin və onların tərkibinin hesablanmasında eyni metodikadan istifadə edilməsi.

Məlum olduğu kimi istehsala məsrəflərin aşağı salınmasında məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcminin səviyyəsi mühüm rol oynayır. İstehsalın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcminin nəzərdə tutulmuş səviyyədə az olması hər şeydən əvvəl ümumistehsal və ümumtəsərrüfat, texnikanın saxlanması məsariflər hesabına məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir.

İstehsala faktiki məsariflərlə planlaşdırılmış məsariflərin müqayisəsi zamanı müəyyən edilmiş kənarlaşmanın səviyyəsinə məhsul vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi ilə bərabər istehsal edilmiş məhsulun həcmi də əsaslı təsir göstərir. Burada göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkllə salmaq üçün həcm amilinin nəticəyə təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün məsariflərin plan məbləğini faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcminə görə hesablayıb faktiki məsariflərin məbləği ilə müqayisə etmək lazımdır. Təcrübədə ümumi məhsulun dəyərinin qiymətləndirilməsində də belə bir vəziyyət yaranır. Məlum olduğu kimi ümumi məhsulun dəyəri üç qiymətlə - müqayisəli qiymət, plan qiyməti və hesabat ilinin faktiki qiyməti ilə qiymətləndirilə bilər. Ümumi məhsulun dəyəri göstəricisini müxtəlif dövrlər və subyektlər üzrə müqayisə edərkən müqayisə olunanların hamısında yuxarıda göstərilən qiymətlərin birindən (daha yaxşı olar ki, müqayisəli qiymətdən, əgər o köhnə-ycnişdirilməmiş olarsa, plan qiymətindən) istifadə olunmalıdır. Bununla qiymət amilinin ümumi məhsulun dəyərinə təsirini aradan qaldırmaq olar.

Keyfiyyətin ümumi məhsulun dəyərinə təsirini aradan qaldırmaq üçün məhsulun bazis keyfiyyəti (standart keyfiyyəti) əsas götürülməlidir. Belə hallara əsasən aqrar bölmədə rast gəlinir. Belə ki, südçülkdə ümumi məhsulun dəyəri südün yağlı- lıq dərəcəsindən, ətçilikdə ^ heyvanların orta köklülük səviyyə

sindən, baramaçılıqda - baramanın sorlundan və s. asılı olur. Standart keyfiyyəti tətbiq etməklə faktiki istehsal olunmuş məhsulun dəyərini xeyli artırmaq (faktiki istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyəti standartdan yüksəkdirsə) və yaxud da azaltmaq olar.

Həyati txrübədən məlum olduğu kimi subyektlərin faktiki istehsal etdikləri məhsulun quruluşu əksəriyyət hallarda planda nəzərdə tutulan quruluşda olmur. Belə olduğu halda plan və faktiki göstəricilər müqayisə edilə bilməz. Quruluş dəyişikliyinə ümumi məhsulun həcminə (dəyərinə) təsirini aradan qaldırmaq üçün ümumi məhsulun həm plan və həm də faktiki həcmi eyni tərkibdə, eyni quruluşda müəyyən etmək lazımdır.

Müqayisə üçün müxtəlif dövrlərin məlumatlarından istifadə edildiyi zaman nəticədə müəyyən uyğunsuzluqlar yaranarsa, göstəricilərin birinin digəri ilə əvəz olunması yolu ilə düzəliş aparmaq olar.

Müqayisə üsulunun köməyi ilə öyrənilən göstəriciləri seçən zaman onları müqayisə etməyin mümkünlüyünü ləyin etmək lazımdır. Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərdən istifadə etmək lazım gəldikdə isə əvvəlcə hesablamalar aparmaq yolu ilə onları müqayisəyə gələn formaya salmaq lazımdır. Yəni tədqiqat üçün istifadə olunan bütün biznes-plan, cari uçot, hesabat və normativ göstəricilərini əvvəlcə müqayisəyə gələn şəkllə salmaq və sonra müqayisə etmək lazımdır. Misal üçün, ümumi məhsulun maya dəyəri göstəricilərini təhlil etmək üçün faktiki istehsal edilmiş məhsullar biznes-planın maya dəyəri ilə hesablanır. Sonra ümumi məhsulun faktiki maya dəyərini biznes-planın maya dəyəri ilə müqayisə etməklə maya dəyəri üzrə biznes- plandan kənarlaşma müəyyən edilir.

Məlumdur ki, aqrar bölmənin təsərrüfatlarında mühasibat balansının aktivində əks etdirilən cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, toxum, basdırma materialları, yemlər, neft məhsulları, ehtiyat -hissələri, təmir materialları, bitməmiş istehsal qalığı, ambarlardakı hazır məhsullar və s. dövriyyə vəsaitlərinin həm normativ və həm də faktiki məbləği göstərilir. Təhlil za

manı dövriyyə vəsaitinin hər bir növü üzrə faktiki məbləği müvafiq normaliv ilə müqayisə etməklə faktiki ehtiyatın təsdiq edilmiş normativdən çox və ya az olmasını düzgün müəyyən etmək olmaz. Çünki həmin dövriyyə vəsaitləri üzrə ilin axırına normativ qalıqlar, yəni normativlər planda nəzərdə tutulmuş maya dəyəri ilə hesablanır, hesabat üzrə faktiki qalıqlar isə faktiki maya dəyəri ilə əks etdirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində isə demək olar ki, heç vaxt faktiki maya dəyəri plan maya dəyərinə uyğun gəlmir. Ona görə də faktiki və normativ məlumatlar müqayisəyə gələn göstəricilər hesab oluna bilməz. Onları müqayisəyə gələn şəkildə salmaq üçün hesabtda əks etdirilən dövriyyə vəsaitinin faktiki qalığını biznes-planda nəzərdə tutulmuş plan maya dəyəri ilə qiymətləndirdikdən sonra müqayisə etmək lazımdır. Bunu misalla izah edək. Fərz edək ki, 1/1-tarixə balansda toxum maddəsi üzrə ilin axırına normativ 30200 manat nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki mövcud olan toxumun dəyəri isə 45860 manatdır. Deməli, normativdən kənarlaşma $45860-30200=+15660$ manat təşkil edir. Bu məlumata əsasən təsərrüfatda 15660 manat məbləğində normativdən artıq toxum ehtiyatı yığıldığını göstərmək olmaz. Həmin təsərrüfatda bir sentner toxumun plan maya dəyəri 3,60 manat, faktiki maya dəyəri isə 5 manatdır. İlin axırında natural ifadədə toxum ehtiyatı 9172 sentner olmuşdur. Bu halda faktiki toxum ehtiyatının plan maya dəyəri $9172 \times 3,60 = 33857$ manat təşkil edir. Deməli, toxum maddəsi üzrə istehsal ehtiyatı normativdə nəzərdə tutulduğu 15660 manat yox, $33857-30200=3657$ manat olmuşdur.

Müqayisəyə gəlməyən göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkildə salmaq üçün müəyyən hallarda mütləq kəmiyyətlər əvəzinə orta və nisbi kəmiyyətlərdən istifadə edilir. Belə ki, subyektə təhkim olunmuş torpaq sahəsi nəzərə alınmadan müxtəlif təsərrüfatların istehsal olunmuş ümumi məhsulunun həcmi, əsas vəsaitlərinin dəyəri, mənfəətinin miqdarı və s. göstəricilər üzrə mütləq kəmiyyətlərin müqayisə olunması müsbət nəticə verə bilməz. Bu halda mütləq göstəricinin əvəzində nisbi göstərici olan hər hek-

lar və ya 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahəyə görə ümumi məhsul istehsalı, həmin sahəyə düşən əsas fond və ya mənfəət göstəricilərindən istifadə etməklə vəziyyətdən çıxmaq olar.

Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərin müqayisəyə gələn şəkllə salınmasında istifadə olunan göstəricilərin hansı metod üzrə hazırlandığının müəyyən edilməsi mühüm məsələdir. Hər hansı bir göstəricinin müəyyən olunmasında tətbiq olunan metodika düzgün olmazsa, müqayisənin nəticəsi də nə nəzəri, nə də ki praktiki cəhətdən düzgün ola bilməz. Məsəl üçün, fond verimi əsas fndların ilin əvvəlinə və ya axırına, onun aktiv hissəsinə və ya istehsal təyinatlı əsas fondların cəminə görə hesablanarsa, tamamilə həqiqəti əks etdirməyən müxtəlif nəticələr əldə etmək olar. Onların heç biri isə həqiqəti aşkar etmir. Buna görə də fondverimi müəyyən edilərkən istehsal təyinatı əsas fondların orta illik dəyərindən istifadə edilməlidir.

Məlum olduğu kimi bu və ya digər iqtisadi göstəricinin səviyyəsinə istehsal istiqaməti, iqtisadi vəziyyət, istehsalın mexanikləşdirmə səviyyəsi, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, təbii, iqlim şəraiti və s. əsaslı təsir göstərməklə yanaşı onların nəzərə alınmadan müqayisəsi heç bir müsbət nəticə verə bilməz. Ona görə də iqtisadi göstəriciləri müqayisə olunan təsərrüfatların, müəssisələrin istehsal istiqamətlərinin, mexanikləşmə səviyyəsinin, təbii, iqtisadi, iqlim və s. şəraitlərinin təqribən eyni olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müqayisə üsulundan istifadə etməklə müəssisədə biznes- planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini təhlil edək.

Fərz edək ki, müəssisədə ümumi məhsul istehsalı üzrə biznes-plan tapşırığı 8600 min manat məbləğində təsdiq edildiyi halda faktiki 9300 min manat məbləğində məhsul istehsal edilmişdir. Bu halda müqayisə üsulunun köməyi ilə müəyyən olunur ki, ümumi məhsul istehsalı planı 700 manat (9300-8600) və ya $9,24\% \frac{8600 \times 100}{9300}$ artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir.

V 9300

Müqayisə üsulunun köməyi ilə faktiki məlumatları biznes- plan məlumatları ilə müqayisə edərək plandan kənarlaşmaları hesabalamaqla kifayətlənmək olmaz. Təhlil aparılan müəssisənin hesabatında verilən cari ilin göstəricilərini keçən ilin və yaxud əvvəlki illərin müvafiq iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə edərək onların dinamikası müəyyən edilir. Təhlilin bu üsulunda yalnız müqayisəyə gələn göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində ayrı-ayrı proses və hadisələri və onların müəssisənin istehsal fəaliyyətinə təsirini daha dəqiq aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün hesabat ilinin faktiki göstəriciləri keçmiş dövrlərin göstəriciləri ilə yaxşı işləyən, eyni çeşiddə məhsul buraxan və eyni istehsal şəraitinə malik olan müəssisələrin göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bu üsulla aparılan təhlil nəticəsində qabaqcıl müəssisələrin iş təcrübəsi ətraflı öyrənilir. Belə təcrübənin geniş miqyasda yayılması, iş şəraitində istehsal istiqaməti eyni olan bütün müəssisələrdə tətbiqi və onların işini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması üçün ardıcıl olaraq əməli təkliflərin hazırlanması və onların həyata keçirilməsi təmin edilir.

Təcrübə göstərir ki, təhlil zamanı müqayisə üsulu ilə öyrənilən iqtisadi göstəricilərin sayı nə qədər çox olarsa, istifadə edilmiş ehtiyat mənbələrini daha dəqiq müəyyən etmək, düzgün nəticə çıxarmaq, qabaqcıl təcrübəni və mütərəqqi iş üsullarının geniş yayılması üçün əməli təkliflər hazırlamaq imkanları artır.

Müqayisə üsulundan istifadə etməklə istehsal fondlarından, əmək ehtiyatlarından istifadə, məhsulun ya dəyəri və maliyyə nəticələri üzrə göstəricilərin təhlilini 2.3.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəldəki göstəricilərin müqayisəsinə əsasən demək olar ki, müəssisədə hesabat ilində fond verimi plana və keçən ilə nisbətən artmış, əmək məhsuldarlığı və rentabellik səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsariflərin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. Lakin bu göstəricilər istehsal istiqaməti eyni olan qabaqcıl müəssisənin faktiki göstəricilərinə nisbətən xeyli aşağı səviyyədədir.

İqtisadi göstəricilərin müqayisə üsulu ilə təhlili

Göstəricilər	Təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisələr üzrə			Qabaqçıl müəssisə üzrə faktiki göstəricilər	Müəssisənin faktiki iqtisadi göstəriciləri üzrə kənarlaşma (±)		
	Keçən ilə faktiki	Hesabat ilində			Plan üzrə	Keçən ilə nisbətən	Qabaqçıl müəssisənin göstəricilərinə nisbətən
		Plan üzrə	Faktiki				
Fond verimi, qəp.	0,74	0,79	0,81	0,88	+0,2	+0,14	-0,7
Əmək məhsuldarlığı, mln. man.	14800	15200	15408	15890	+208	+608	-482
Məhsulun tam maya dəyəri, (1 manatlıq əmtəəlik məhsula məsariflər), qəpiklə	0,88	0,86	0,83	0,79	-0,3	-0,5	+0,4
Rentabellik səviyyəsi, %-lə	13,6	15,8	17,4	20,1	41,6	+3,8	-2,7

Müqayisə üsulunun köməyi ilə öyrənilən göstəriciləri seçən zaman onları müqayisə etməyin mümkünlüyünü təyin etmək lazımdır. Müqayisəyə gəlməyən göstəricilərdən istifadə etmək lazım gəldikdə isə əvvəlcə olavə hesablamalar aparmaq yolu ilə onları müqayisəyə gələn formaya salmaq lazımdır. Yəni tədqiqat üçün istifadə olunan bütün plan, cari uçot, hesabat və normativ göstəricilərini əvvəlcə müqayisəyə gələn şəkllə salmaq və sonra müqayisə etmək lazımdır.

2.4. Orta kəmiyyətlər üsulu

İqtisadi təhlil imşində oxşar proses və hadisələr, keyfiyyətə yeni olan göstəricilər haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün orta kəmiyyətlər üsuldan istifadə olunur. Bu üsuldan statistik tədqiqatlarda müəssisə üçün orta illik plan göstəriciləri-

nin, perspektiv planların hazırlanması zamanı orta kəmiyyətlərin hesablanmasında istifadə olunur. Məsələn, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, dozgahların orta istehsal gücü, işçilərin orta illik siyahı sayı, orla hesabla bir günə düşən mal dövriyyəsi, orla hesabla bir saat ərzində məhsul istehsalı və s. göstəricilər orta kəmiyyətlər üsulundan istifadə etməklə hesablamalar aparmaqla təyin edilir.

Orta kəmiyyətlər iki yerə bölünür: orta arifmetik və orta xronoloji. Orta arifmetik kəmiyyətlər öz növbəsində iki yerə bölünür: sadə çəkili və orta çəkili.

Orta arifmetik kəmiyyətlər ümumi göstərici üzrə miqdarı, yaxud məbləği tərkib hissələrin sayına bölməklə təyin edilir. Məsələn, bütün mağazaların mal dövriyyəsi məbləğini mağazaların sayına bölməklə orta hesabla bir mağazaya düşən mal dövriyyəsi məbləği müəyyən edilir, əmək haqqı fondunu işçilərin sayına bölməklə bir işçinin orta aylıq (orta illik) əmək haqqı məbləği təyin edilir.

Orta çəkili arifmetik kəmiyyətlər ayrı-ayrı kəmiyyətlərin xüsusi çəkisini nəzərə almaqla hesablanılır. Ayrı-ayrı mağazaların həcmi, mal dövriyyəsi məbləği eyni olmur. Bu halda, bir mağazaya düşən mal dövriyyəsinə dair göstəricilər dəqiq olmur. Odur ki, daha dəqiq nəticə çıxarmaq üçün mal dövriyyəsinin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq hesablamalar aparılır.

Vaxt etibarını ilə dəyişən göstəricilər üzrə orta kəmiyyətləri təyin etmək üçün orta xronoloji göstəricilər hesablanılır. Məsələn, istehsal müəssisələrində istehsalın əsas resursu hesab olunan əsas fondların, dövriyyə fondlarının, fəhlə qüvvəsinin miqdarı ilin müxtəlif müddətlərində eyni olmur. İstehsal və məhsul çıxımı mövsümü xarakter daşıyan istehsal müəssisələrində ilin müxtəlif aylarında əsas göstəricilər üzrə miqdar daim dəyişilir. Əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda fəhlə və qulluqçular yay aylarında istirahətə çıxır, fəhlə və qulluqçuların xəstələnməsi ilin müxtəlif müddətlərində eyni olmur. Belə şəraitdə bu və ya digər göstəricilər üzrə orta miqdar orta xronoloji kənarlaşma üsulunun köməyi ilə təyin edilir. Məsələn, hal-hazırda qüvvədə

olan qaydaya görə osas istehsal fondlarının orta illik dəyəri aşağıdakı qaydada təyin edilir. Hesabat ilinin 1-i yanvarına mövcud olan istehsal təyinatlı əsas fondların dəyəri ikiyə bölünür, onun üzərinə növbəti on bir aym (fevral-dekabr ayları) əvvəlinə mövcud olanlar gəlinir və onların üzərinə növbəti ilin birinci ayının 1-ə olanlar ikiyə bölünməklə gəlinib ümumi nəticə on üçə bölünür. Nəticədə istehsal təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri qəbul edilmiş metodikaya uyğun olaraq müəyyən edilir. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə, məsələn, fəhlələrin orta aylıq və orta illik siyahı sayı, istehsal güclərinin orta aylıq və orta illik miqdarı, orta hesabla bir nəfərə düşən məzuniyyət günlərinin miqdarı (xəstəlik günlərinin miqdarı) və s. orta göstəricilərin hesablanması özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əksər göstəricilər üzrə orta kəmiyyətlərin hesablanması qaydası respublikanın Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış nümunəvi təlimatlarda, yaxud istehsalın xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərtilə sahə nazirlikləri tərəfindən hazırlanmış təlimatlarda göstərilir.

Riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqinin son illərdə genişlənməsilə əlaqədar olaraq iqtisadi təhlil işində bir sıra riyazi orta arifmetik kəmiyyətlərdən istifadə olunur. Hal-hazırda istifadə olunan əsas orta arifmetik kəmiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Verilən ilk göstəricilər eyni qiymətdə olduqda orta arifmetik kəmiyyətlər;
2. Müxtəlif riyazi çəkiyə malik olan göstəricilərə əsasən orta çəkili arifmetik kəmiyyətlər;
3. Orta harmonik kəmiyyətlər;
4. Çəkili orta harmonik kəmiyyətlər.

İqtisadi təhlil işində eyni proses və ya hadisəyə, göstəriciyə çoxlu amilin, habelə çoxlu amillərin eyni zamanda bir neçə proses və ya hadisəyə, göstəriciyə təsirini hesablamaq üçün riyazi üsulların tətbiqi dairəsi getdikdə genişlənəcək.

Eyni zamanda hazırda proses və hadisələrə, göstəricilərə təsir edən, lakin hələlik təsirini hesablamaq mümkün olmayan amillər çoxluq təşkil edir. Məsələn, istehsal prosesində adamların bir-bi-

rino münasibəti, iş yerinin hazırlıq səviyyəsi, işçinin iş stajı və peşə vərdişi, idarəetmə funksiyaların icra edən şəxslərlə münasibəti, maşın və mexanizmlərin estetik əlaməti və i.a. adamların istehsal fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir göstərir.

Sənaye müəssisələrində xammalın keyfiyyəti, bir xammalın digəri ilə əvəz edilməsi, avadanlığın iş rejimi və s. istehsalın həcminə və məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətini və onun nəticəsini xarakterizə edən plan, uçot və hesabatlarda əks etdirilən əsas və əlavə göstəricilərə təsir edən, lakin təsirini hesablamaq mümkün olmayan amillər hələ də çoxdur.

Riyaziyyat elmi inkişaf etdikcə, onun iqtisadi təhlil işlərində istifadəsi dərinləşdikcə, riyazi hesablamalardan, EHM-dən istifadə dairəsi genişləndikcə, hesablamağa daxil olmayan amillərin təsirinin hesablanması metodikası məlum olduqca iqtisadi təhlil işində istifadə olunan riyazi üsulların sayı da artacaqdır.

2.4. Nisbi kəmiyyətlər üsulu

Hal-hazırda iqtisadi təhlil işində istifadə olunan nisbi kəmiyyətlərə faiz, əmsal və indeks göstəriciləri daxildir. Biznesplanın kəsirdə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinin, bu və ya digər işin, bu və ya digər məmulat istehsalının mənfəətliyini, təsərrüfatın və istehsalın rentabelliyini bilmək üçün nisbi kəmiyyətlərdən istifadə edilir.

Nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə bu və ya digər göstəricinin, proses və hadisələrin artımı və ya azalması təhlil edilir.

Ümumi göstəricilərdə bu və ya digər xırda hissəsinin payını təyin etmək üçün, xüsusi çəkili hesablamaq üçün, proses və hadisələrin tərkibi, onların göstəricilərinin tərkibi nisbi kəmiyyətlərin köməyi ilə təhlil edilir. Məsələn, maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı, material xərclərinin, yanacaq və enerji xərclərinin xüsusi çəkisi (%-lə) nisbi kəmiyyət üsulu ilə hesablama aparmaqla təyin edilir.

İqlisadi təhlil işində istehsala məsrəflər içərisində ayrı-ayrı xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin nisbi kəmiyyətlər üsulundan itsifadə edərək müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sənaye müəssisələri və istehlak birliklərində xərc elementləri üzrə istehsala məsrəflər smetasına riayət olunmasının təhlili ən vacib nəzarət üsulu hesab olunur. Xərc elementləri üzrə təhlildən əldə edilən məlumatlar müəssisənin yeni təsərrüfat ili üçün xərc smetasının tərtibi və planlaşdırılmasında, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində istifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlər üsulundan istifadə edərək istehsala məsrəflərin xərc elementləri üzrə təhlili üçün bütün xərc elementləri xarakterinə və iqtisadi əlamətlərinə görə qruplaşdırılmadır. Qruplaşdırınma cədvəlinin məlumatlarına əsasən cəmi xərclərin tərkibində ayrı-ayrı xərc elementinin xüsusi çəkisi hesablanır. Ayrı-ayrı xərclərin xüsusi çəkisi həm də plan üzrə nəzərdə tutulmuş xərclərin yekun məbləğinə nisbətən müəyyən edilir.

Ayrı-ayrı xərc elementlərinin faktiki xüsusi çəkisi müvafiq olaraq plan üzrə və keçən ilin müvafiq dövründəki xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunmaqla müsbət və ya mənfi kənarlaşmalar müəyyən edilir.

Xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun bir sıra hesabat dövründəki xüsusi çəki ilə müqayisə edilməsi ixtisaslaşma, yeni texnikanın istehsala tətbiqi və bir sıra tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində xərc elementləri səviyyəsini müəyyən edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Nisbi kəmiyyətlər üsulundan itsifadə edərək xərc elementləri üzrə istehsal məsrəflərinin dəyişməsinə 2.5.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

***Xərc elementlərinə görə istehsala məsrəflərin
quruluşunun təhlili***

Xərc elementləri	Keçən ildə		Hesabat ili		Keçən ilə nisbətən hesabat ilində xüsusi çəkinin kənarlaşması(+;-)
	0	1	2	3	
Xammal və əsas materiallar (tullantılar çıxılmaqla)	2136	16,1	2136	15,9	-0,2
Köməkçi materiallar	399	3,0	412	3,0	.
Satın alınmış yarım- fabrikatlar və kom- plektləşdirilmiş məmulatlar	8827	66,7	9068	67,1	+0,4
Yanacaq	56	0,4	63	0,5	+0,1
Elektrik enerjisi	33	0,2	41	0,3	+0,1
Əsas və əlavə əmək haqqı	1366	10,4	1401	10,3	-0,1
Sosial sığortaya ayırımlar	73	0,6	82	0,6	-
Əsas fondların amortizasiyası	168	1,3	176	1,3	-
Sair xərclər	173	1,3	142	1,0	-0,3
Xərclərin cəmi	13231	100	13541	100	

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat dövründə keçən ilə nisbətən istehsala xammal, əsas və köməkçi materiallar üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisi 0,2 faiz azalmış, satın alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar üzrə məsariflərin xüsusi çəkisi 0,4 faiz yüksəlmişdir. Bu hala müəssisədə kooperasiya qaydasında mal göndərmələrin xüsusi çəkisinin artması kimi baxmaqla yanaşı, onu əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayan amil kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Material, omok, metal tutumu kimi göstəricilər, habelə maşın və avadanlıqdan, işçi qüvvəsindən istifadə dərəcəsini xarakterizə edən əmsallar, işçi qüvvəsi ilə, əsas və dövrüyyə vəsaitləri ilə təmin olunma, alət və ləvazimatlarla təmin olunma və s. təmin olunmanı xarakterizə edən əmsallar nisbi kəmiyyətlər üsulu ilə hesablama aparmaqla təyin edilir.

İstehsal müəssisələrində istehsalın normal gedişatım təmin etmək üçün bu və ya digər resurslarla təmin olunma əmsalın köməyi ilə hesablanır.

Maşın və avadanlıqlardan istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricilər əmsalın köməyi ilə təyin edilir. Məsələn, fərz edək ki, 365 gün ərzində təsərfatda olan yük avtomobili 260 gün ərzində işdə olmuşdur. Bu halda vaxt etibarını ilə istifadə əmsalı $260:365=0,7$ olur. Həmin avtomobil cəmi 30.000 km məsafəni qət etmişdir. Bunun 25.000 km-i yüklə yürüş olmuşdur.

Yürüşün səmərəlilik əmsalı $\frac{25225}{30000} = 0,83$, avtomobilin yükqaldırma

qabiliyyəti 5 tondur. Yüklənmiş yükün çəkisi isə 4 tondur. Deməli, maşının yükqaldırma qabiliyyətindən istifadə əmsalı $4:5=0,8$ olmuşdur.

2.5. *indeks üsulu*

Bu üsuldən iqtisadi təhlil işində ümumiləşdirici göstəricilərə təsir edən amillərin müəyyən edilməsində, ümumiləşdirici göstəricilərin dinamikasının dəyişməsində ayrı-ayrı amillərin rolu, ayrı-ayrı amillərin kəmiyyət etibarını ilə qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin tədqiqində istifadə edilir.

İqtisadi təhlil işlərində istehsal və tədavül proseslərini xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamikasını öyrənmək üçün, qiymətlərin, maya dəyərinin, orta əmək haqqının dinamikasını öyrənmək və s. dinamika sıralarını təyin etmək üçün indekslərdən istifadə edilir.

İqtisadi təhlil işlərində istifadə olunan bütün indekslər 2 yerə bölünür:

İndeksbr

2. ZəncirvariJ

Bazis indeksini **hesablayan zaman bazis** dövrünün gös- toricisi 100% götürülür. Sonrakı illər isə bazis ilinə nisbətən %- lə **hCvSablınır**.

Zəncirvari indekslərdə isə hər bir sıra üzrə göstəricinin özündən qabaqkı ilin göstəricisinə nisbətən artımı faizlə təyin edilir. Bazis və zəncirvari indekslərə əsasən hesablama aparıldıqda uzun bir dövr 5-10 ilin məlumatları hesablamaya daxil edilir.

İqtisadi təhlil işində keyfiyyət göstəricisi təhlil edilən zaman bazis indeks üsulundan istifadə edilir. Bu halda I sortun qiyməti I vahid qəbul olunur, II və III və i.a. sort məhsullar üzrə I vahidin qiymətini I sortun I vahidinin qiymətinə bölməklə əmsallar hesablanır və bu əmsalların köməyi ilə bütün məhsul I sort məhsula çevrilir, yekun göstəricilər hesablanır və bu yekun göstəricilərə əsasən müxtəlif dövrlərdə məhsulun keyfiyyətinin artması və ya zəifləməsi də öyrənilir.

Topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin artması və ya azalması da bazis indeksinin köməyi ilə müəyyən edilir. Təqvim ilinin 12 ayı ərzində müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təmin olunması və ondan istifadə olunması göstəricisinin dinamikası bazis və zəncirvari indekslərinin köməyi ilə təyin edilir. Müəssisədə əm- tətlik məhsul istehsalı (mal dövriyyəsi və s. dinamikasına dair bazis və zəncirvari indekslərin hesablanması 2.6.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Cədvəl 2,6.L

ƏmtəəUk məhsul istehsalının dinamikası

İllər	Əmtəəlik məhsul istehsalı (mln. manal) (pərakəndə mal dövriyyəsi)	İndeksler %-lə	
		Bazis	Zəncirvari
1997	1260	100,0	100,0
1998	1340	106,3	106,3
1999	1420	112,7	106,0
2000	1425	113,1	100,3

2001	1530	121,4	107,4
2002	1590	126,2	103,9
2002	1675	132,9	105,3
2004	1725	136,9	103,0
2005	1850	146,8	107,2
2006 n	1980	157,1	107,0

Qeyd olunanlarla borabor təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili işində nisbi kəmiyyətlər üsulunun - biznes-plan tapşırıqları, biznes-planın yerinə yetirilməsi, dinamika, quruluş, koordinasiya, intensivləşmə, səmərəlilik kimi növlərindən də geniş istifadə edilir.

Nazirlik miqyasında qabaqcıl müəssisəyə nisbətən digər müəssisələrin nə qədər geridə qaldığını təhlil etmək, müəssisə daxilində isə qabaqcıl sexə (briqada, şöbə) nisbətən digər sexlərin nə qədər geridə qaldığını təyin etmək üçün bazis indeksinin köməyi ilə hesablama aparılır. Bu halda qabaqcıl müəssisəsinin göstəriciləri 100 faiz götürülür, digər müəssisələrin göstəricilərini 100-ə vurub qabaqcıl müəssisənin müvafiq göstəricisinə bölməklə faiz göstəricisi hesablanır. Alınmış nəticədən 100%-i çıxmaqla mənfi kənarlaşma təyin edilir. Bu mənfi kənarlaşmalar əsasən bu və ya digər göstərici üzrə təhlil edilən obyektin qabaqcıl müəssisəyə nisbətən geri qalması faizini təyin edir.

İndekslərin köməyi ilə əmək məhsuldarlığının, orta əmək haqqının, ümumi məhsulun, ümumi gəlirin, mənfəətin, maya dəyərinin səviyyəsi öyrənilir, əsas göstəricilər üzrə kənarlaşmalara ayrı-ayrı amillərin təsiri təyin edilir.

2.7. Zəncirvari yerdəyişmə üsulu

Bu və ya digər proses və hadisəyə, iqtisadi kateqoriyaya, təsərrüfat əməliyyatlarına iki və daha çox amilin təsiri olduqda bu amillərin təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablamalar aparmaqla təyin edilir. Bir qayda olaraq xalq təsərrüfatının bütün sahələrində proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları

bir-biri ib bağlı və bir-birindən asılı olduğuna görə bu və ya digər göstəriciyə təsir göstərən amillər də çox olur. Məsələn, mal dövriyyəsi üzrə planın kəsirlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinə, dövrün əvvəlinə mal qalığı, hesabat dövrü ərzində malların daxil olması, malların daxil olması müddətləri, mal çeşidləri, daxil olan malların keyfiyyəti, hesabat dövrünün axırına mal qalığı, işçilərin ixtisas səviyyəsi, əhalinin pul gəlirləri, əhalinin milli tərkibi, ticarət şəbəkələrinin yerləşməsi və s. amillər təsir göstərir.

Sənaye müəssisələrində əmək göstəricilərini təhlil edən zaman, ümumi məhsul istehsalına fəhlələrin sayının dəyişməsi, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayının dəyişməsi, bir iş günü uzunluğunun dəyişməsi, bir iş saati ərzində istehsalın həcmnin dəyişməsi və s. amillər təsir göstərir.

Bu və ya digər proses və hadisəyə, göstəriciyə, əməliyyata təsir göstərən bütün amillərin bir-birindən asılı olmasına və bir-birini tamamlamasına baxmayaraq ümumiyyətlə təsirini hesablamaq mümkün olan və hesablamaq mümkün olmayan amillərə bölünür.

İqtisadi təhlil işlərində zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə hesablama aparılan zaman ancaq hesablamağa daxil olan amillər, yəni təsirinin miqdarını dəqiq hesablamaq mümkün olan amillər hesablamağa daxil edilir. Bu üsulun xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, hesablamalarda biznes- planın göstəricilərini bir-bir hesabat göstəriciləri ilə, keçən ilin göstəricilərini hesabat ilinin göstəriciləri ilə, bazis ilinin göstəricilərini hesabat ilinin göstəriciləri ilə, qabaqcıl təsərrüfatın göstəricilərini təhlili aparılan müəssisənin göstəriciləri ilə bir-bir əvəz etməklə təhlil işi davam etdirilir. Bu zaman amillərin bir- birindən asılılığını və onların təsirinin ardıcılığını təyin etmək zəruri şərtidir.

Amillərin təsiri müəyyən ardıcılıqla (bir-birindən asılılığını nəzərə almaqla) düzülərkə dürüst nəticə çıxarmaq mümkün olur. Məsələn, istehsal müəssisələrində işçi qüvvəsi ilə təmin olunma və onlardan istifadə göstəricilərinin ümumi məhsul is-

tehsalına təsirini toyin edən /aman amillər aşağıdakı ardıcılıqla düzülür;

1. Fəhlələrin orta siyahı sayı.
2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən təqvim ili ərzində işlənmiş iş günlərinin sayı.

3. Orta hesabla bir iş gününün uzunluğu.

4. Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı.

Bu ardıcılığı gözləmədən zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparıldıqda düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olmur.

İşçi qüvvəsi ilə təmin olunma və ondan istifadə göstəricilərinin ümumi məhsul istehsalına təsirinin 2.7.1. və 2.7.2. sayılı cədvəllərdən istifadə edərək zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamaları aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq lazımdır.

2.7.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat ilində keçən ilə nisbətən fəhlələrin orta illik siyahı sayı 20 nəfər az olmuşdur. Bu, məhsul istehsalının azalmasını göstərir. Əksinə, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin miqdarının artması məhsul istehsalının artmasına səbəb olur. Orta hesabla bir iş gününün uzunluğunun 0,5 saat azalması istehsalın həcmnin azalmasına, bunun əksinə olaraq, bir iş saati ərzində istehsalın həcmnin 3 manat artması istehsalın həcmnin artmasına səbəb olur. Əsas məsələ hər bir amilin təsir dərəcəsini düzgün təyin etməkdən ibarətdir.

Cədvəl 2.7.1.

İşçi qüvvəsilə təmin olunma və ondan

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma C±)
Fəhlələrin orta illik siyahı sayı, nəfərlə.	420	400	-20
Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı.	240	250	+ 10
İş gününün uzunluğu, saatla.	7,0	6,5	-0,5
Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, manatla	25	28	+3

Fəhlələrin orta illik siyahı sayının, bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayının, iş gününün uzunluğunun və bir iş saati ərzində məhsul istehsalı həcminin nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün 2.7.2. sayılı cədvəl üzrə hesablamalar aparılmışdır.

2.7.2. sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi ümumi məhsulun həcmi keçən ilə nisbətən 560 min. manat (18200-17640) artmışdır. Bu kənarlaşmaya 4 mühüm amilin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Fəhlələrin orta illik siyahı sayının 20 nəfər azalması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $16800-17640=-840$ min. manat azalmışdır.

2. Orta hesabla bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş iş günlərinin sayının 10 gün artması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $17500-16800=700$ min. manat artmışdır.

3. Bir iş günü uzunluğunun 0,5 saat azalması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $16250-17500=-1250$ min. manat azalmışdır.

Cədvəl 2.7.2.

Əməkdən istifadə səviyyəsinin istehsal edilmiş ümumi məhsulun həcminə təsiri

Hesablamalar	Fəhlələrin orta illik siyahı sayı	Bir fəhlə tərəfindən il ərzində işlənmiş günlərin sayı	İş gününün uzunluğu	Bir iş saati ərzində məhsul istehsalı, man.	Ümumi məhsulun həcmi, man.
I	420	240	7	25	17640
II	400	240	7	25	16800
III	400	250	7	25	17500
IV	400	250	6,5	25	16250
V	400	250	6,5	28	18200

1. Orla hesabla bir iş saati orzindo məhsuldarlığın 3 min manat aratınması nəticəsində ümumi məhsulun həcmi $18200-16250=1950$ min manat artmışdır.

Bütün bu amillərin təsirinin cəmi ümumi kənarlaşma məbləğinə bərabər olan hallarda hesablama düzgün olur. Bizim misalımızda ümumi məhsulun həcmi keçən ilə nisbətən 560 min manat çox olmuşdur. Bütün amillərin təsirinin cəmi $(-840)+700+(-1250)+1950=560$ min. manat olmuşdur. Deməli, apardığımız hesablama düzgündür.

İqtisadi təhlil işində işçi qüvvəsindən, əsas fondlardan, döviyyə vəsaitlərindən və digər istehsal resurslarından istifadəni, mənfəət və rentabellik göstəricisini təhlil edən zaman zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə edilir.

Birlik, trest, nazirlik miqyasında müəssisə, idarə və təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin müqayisəli təhlili bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirini təyin etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə edilir. Eyni müəssisə, idarə və təşkilatın son 5-10 il ərzində inkişafının iqtisadi göstəricilərini dəqiq öyrənmək bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsirini dəqiq hesabalamaq və nəhayət bu və ya digər göstərici üzrə kənarlaşmaya (müsbət və ya mənfə) hansı amilin həlledici təsir göstərməsini təyin etmək, habelə hansı amilin təsiri üzrə təsərrüfat daxili ehtiyatların olmasını təyin etmək üçün də bu üsuldan istifadə edilir. Bu halda müəssisənin pasportunda verilən əsas göstəricilərdən istifadə olunur.

Əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda müəssisənin pasportu aparılır. Pasport uzun bir müddət (10, 15, 20 il və daha çox) üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İllik hesabat təsdiq edildikdən sonra bütün əsas göstəricilər müəssisənin pasportuna köçürülür. Beləliklə, illik hesabatlar arxivə verilən şəraitdə belə müəssisənin pasportunda verilən məlumatlara əsasən onun inkişaf tarixini və inkişaf istiqamətini, iqtisadi potensialını, müəssisənin sosial-iqtisadi inki-

şafını xarakterizo edon digər parametrləri öyrənmək imkanları əldə edilir.

Təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulunu öyrənərkən burada eyni zamanda bu üsulun davamı kimi fərq üsulunu da izah etmək lazım gəlir.

Zəncirvari yerdəyişmə və riyazi üsullara əsaslanan hissəvi göstəricilərin tam və ya nisbi kəmiyyət dəyişilməsinin fərq üsulu ayrı-ayrı amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin kəmiyyətcə nəticəyə təsirinin öyrənilməsində ən geniş istifadə olunan üsuldur. Bu üsul ən çox zəncirvari yerdəyişmə üsulunun tətbiqi ilə əlaqədar istifadə olunur.

Fərq üsulu, yəni müqayisə edilən faktiki kəmiyyətlərlə bazis kəmiyyətləri arasındakı fərqi müəyyən edilməsi - zəncirvari üsulun texniki cəhətdən sadələşdirilmiş formasıdır. Ümumi kənarlaşmaya fərqi təsirinin hesablanması zəncirvari yerdəyişmə üsulunda olan eyni ardıcılıqla aparılır. Lakin bu zaman kənarlaşmanın həcmi bilavasitə hər bir hesablamının sonunda aparılır (əvvəlki hesablamının nəticəsini çıxmadan). Məsələn, müxtəlif amillərin bilavasitə təsiri hesabına məhsul istehsalının həcmində artması, yaxud azalmasını təyin etmək üçün hesablama nəticəsində alınmış hər bir ümumi göstərici özündən qabaqki göstərici ilə müqayisə edilməklə fərq (kənarlaşma) məbləğləri müəyyən edilir. Bu fərq məbləğlərinə əsasən məhsul istehsalı üzrə kənarlaşma məbləğində hər bir amilin payına düşən hissə müəyyən edilir.

Hazırda xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi tədqiqat işlərində fərq üsulunun köməyi ilə nisbi kənarlaşmaların faizlə ifadəsində hesablanması geniş tətbiq edilir. Zəncirvari yerdəyişmə üsulunun sadələşmiş variantı olan bu tədqiqat üsulunda əvvəlcə hər bir göstəricinin bazis kəmiyyətinə olan nisbətində görə fərqi hesablanır və bu kənarlaşma faizlərinin bir- birindən asılılığı təyin edilir.

2.8, Qruplaşdırma üsulu

Qruplaşdırma bütün iqtisadi tədqiqatların ayrılmaz hissəsidir. Tədqiqatın qruplaşdırma üsulundan başlıca olaraq statistik tədqiqat işlərində istifadə olunur. Statistika külliəvi proses və hadisələrin inkişafını və onun istiqamətini təyin etmək məqsədilə bu üsuldən istifadə edilir. Statistik tədqiqatlarda elmi cəhətdən əsaslandırılmış orta kəmiyyətləri təyin etmək və bu göstəricilər əsasında proses və hadisələri ümumiləşdirmək və təsnifləşdirmək məqsədilə qruplaşdırma aparılır. Bundan fərqli olaraq iqtisadi təhlil elmində proses və hadisələrin, göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək, onların bir-birindən asılılığını ləyin etmək, ən əsas amillərin nəticəyə təsir dərəcəsini müəyyən etmək, mövcud proses və hadisəyə məxsus olan bu və ya digər qanunauyğunluqları və tendensiyaları aşkar etmək məqsədilə qruplaşdırma aparılır.

Qruplaşdırma - özünəməxsus əlamətlərinə görə öyrənilən subyektlərin keyfiyyətə oxşar qruplara aid edilməsidir. Oxşar əlamətlərinə görə proses və hadisələrin qruplaşdırılması onların oxşarlığını və prosesləri, hadisələri qeydə alan göstəricilər üzrə kənarlaşmanı təyin etməyə və bu kənarlaşmalara müxtəlif amillərin təsir dərəcəsini aşkar etməyə imkan verir. Qruplaşdırma üsulunda başlıca cəhət proses və hadisələrin, göstəricilərin müəyyən əlamətlərinə, kəmiyyət əlamətlərinə görə düzgün qruplaşdırmaqdır. Demək olar ki, bütün klassiklər özlərinin tədqiqat əsərlərində bu və ya digər fikri əsaslandırmaq üçün qruplaşdırma üsulundan geniş istifadə etmişdir.

İqtisadi təhlil işində torpaq, əmək, əsas və dövriyyə fondları, bu və digər resurslardan istifadə dərəcəsinin təyin edilməsində əmək tutumu, material tutumu, fond tutumu, enerji tutumu, kapital tutumu və s. bu kimi göstəricilərin tədqiq edilməsində qruplaşdırma üsulundan istifadə edilir.

Proses və hadisələri, göstəriciləri, texniki, texnoloji və iqtisadi amillərə, daxili və xarici amillərə görə təsnifləşdirmək lazımdır. Qruplaşdırma aparmaq tələb olunur. Qruplaşdırma

ayn-ayn amillər arasında qarşılıqlı olaqoni ləyin etməyə, habelə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təsərrüfatda mövcud olan bütün daxili ehtiyatları sistem şəklinə salmağa və bu ehtiyatlardan daha yaxın müddətdə istifadə etmək üçün ən sərfəli yolları təyin etməyə imkan verir.

Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq qruplaşmanın ti- poloji, struktur və analitik növlərindən istifadə edilir. Tipoloji qruplaşmaya müxtəlif məşğulluq növünə, ixtisas və yaş səviyyəsinə görə əhalinin qruplaşmasını, mülkiyyət əlamətlərinə görə müəssisələrin qruplaşmasını və s. aid etmək olar.

Struktur qruplaşması göstəricilərin daxili quruluşunun, onun ayn-ayn hissələrinin nisbətinin öyrənilməsinə şərait yaradır. Onun köməyi ilə işçi heyətinin ixtisas tərkibi, iş stajı, iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyələri, istehsal planının yerinə yetirilmə səviyyəsinə və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına görə müəssisələrin tərkibi və s. öyrənilir.

Analitik (səbəb-nəticə) qruplaşması tədqiq edilən göstəricilərin miqdarının, istiqamətinin və onların birinin digəri ilə əlaqə formalarının öyrənilməsinə imkan verir.

Qruplaşmanın tərtibi metodikası aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır:

- qruplaşmaya daxil edilən bütün subyektlərdən bütün məlumatların toplanmasına;
- qruplar arasındakı intervalın müəyyən olunmasına;
- ~ orta qrup göstəricilərinin əlamətlərinə görə qruplara daxil edilməsinə;
- əldə edilmiş orta kəmiyyətlərin amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin və istiqamətlərinin təhlilinə və s.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət və s. sahələrdə hər bir subyektdə əsas və dövrüyyə kapitalı arasında düzgün nisbətini yaradılmaması onların iqtisadiyyatına əsaslı surətdə təsir göstərir. Məsələn, kəndli fermer təsərrüfatlarında elə hallara çast gəlmək olur ki, təsərrüfatlarda əsaslı heyvandarlıq binaları (komplekslər) və məhsuldar cins mal-qara olduğu halda, yemlə təmin olunma səviyyəsi çox aşağı və ya əksinə olur. Ona görə də

heyvanların məhsuldarlığı çox hallarda yüksəlmir, məhsul istehsalına məsrəflərin həcmi artır, məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir, nəticədə isə heyvandarlığın iqtisadi faydalılıığı aşağı düşür. Buna baxmayaraq aqrar bölmənin həmin özəl qurumlarında kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə, torpağın münbitliyinin yüksəldilməsi və onun əsasında yem bazasının möhkəmləndirilməsindən deyil, texnikanın (bəzi hallarda hətta ehtiyac olmayan) alınmasından, yeni heyvandarlıq binalarının tikintisindən başlayırlar. Belə hallarda əsas və dövriyyə kapitalı arasındakı mütənasiblik pozulur, bu da birinci növbədə öz əksini istehsalın nəticələrində tapır.

İstehsal fondlarından istifadənin iqtisadi faydalılıq səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas və dövriyyə kapitaları arasındakı düzgün nisbətənin yaradılması mühüm rol oynayır. Bunu 2.8.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, əsas kapitalın dəyərinin hər bir manatına orta hesabla 60-70 qəpiklik dövriyyə kapitalı düşən kəndli fermer təsərrüfatlarında istehsal fondlarından istifadənin iqtisadi faydalılığı daha yüksəkdir. Qruplaşmadan görüldüyü kimi IV qrupa daxil olan təsərrüfatlarda dövriyyə kapitalının dövr etmə sürəti orta hesabla 168 gün təşkil edir ki, bu da I qrupdakından 29 gün, V-dəkindən isə 45 gün azdır. IV qrupda dövriyyə kapitalının dövr etmə sürətinin I qrupa nisbətən birçə gün azaldılması təsərrüfatlara imkan verir ki, istifadə olunan dövriyyə kapitalının hər manatına görə əlavə ümumi məhsul istehsalını 0,86 manatlıq, satılıq məhsulu 0,45 manatlıq və mənfəəti 0,69 manatlıq artırınsınlar.

Göründüyü kimi iqtisadi təhlilin qruplaşdırma üsulundan istifadə etməklə mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli ehtiyatları aşkar etmək mümkündür.

İqtisadi təhlilin digər üsullarından fərqli olaraq qruplaşdırma üsulunda çoxlu miqdarda hesablamalar tərtib etmək lazım gəlir. Xüsusilə də bütövlükdə respublika üzrə ayrı-ayrı bölgələr, rayonlar üzrə bütövlükdə nazirliklər üzrə, nazirliklərin müəssisələri üzrə bu və ya digər problemləri, göstəriciləri proses \ ə hadisələri

öyrənmək üçün qruplaşdırma apardıqda bu və ya digər göstəriciləri -müəyyən kəmiyyət əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək üçün çoxlu miqdarda əsas və köməkçi cədvəllər tərtib etmək, bu cədvəllərdə saysız-hesabsız miqdarda hesablamalar aparmaq lazım gəlir. Məsələn, respublika miqyasında sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, tikinti və digər maddi istehsal sahələrində 100-lə əsas biznes-plan göstəricilərini 5,10,15,20% və s. artıqlaması ilə, yaxud əksinə, kəsirlə yerinə yetirən müəssisə, idarə və təşkilatları qruplaşdırmaq və hər bir qrup daxilində plan tapşırıqların artıqlaması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsi nəticəsində bu və ya digər göstəricilər üzrə kəmiyyətə artma və ya azalmanı hesablamaq üçün 1000-lə analitik cədvəl tərtib etmək lazım gəlir. Eyni zamanda düzgün elmi nəticələr əldə etmək üçün ən azı üç illik materialdan istifadə olunmalı, həmin üç ilin orta göstəriciləri müəyyən edilməlidir.

Cədvəl 2,8. L

Əsas və dövriyyə kapitalı arasındakı nisbətin onlardan istifadə edilməsinin iqtisadi faydalılığına təsiri (orta hesabla son üç ildə)

Göstərici	Hər 100 manatlıq əsas kapitala düşən dövriyyə kapitalına görə kəndli fermer təsərrüfatları qrupları				
	I qrup	II	III	IV	V
Qrupda olan	89	74	101	103	86
Bir hektar becərilən torpaq sahəsinə düşür - niin.man:	294			401	
Əsas kapital	0	3440	3870	0	4430
Dövriyyə kapitalı	103	1630	2170	276	3280
Hər manatlıq dövriyyə kapitalına görə əldə edilmişdir qəpiklə; Ümumi	54	59	67	79	66
Ümumi gəlir	18	21	26	31	25
Mənfəət	2	8	18	25	16
Dövriyyə kapitalının	197	183	176	168	213
sürəti - oün					

Qruplaşdırma aparılarkən qruplar arasındakı qradasiya- lara (mosafoyə) xüsusi diqqət yetirilməlidir, bir qrupa beş, başqa birinə 50 təsərrüfatın aid edilməsi də düzgün nəticə verə bilməz. Bunlar da əlavə analitik cədvəllərin tərtibini tələb edir. Lakin plan, uçot və təhlil işlərində müasir hesablama texnikasından istifadə olunan indiki şəraitdə qruplaşdırma üsulundan istifadə etməklə təhlil aparmaq nisbətən asan olur.

Bir sıra nazirliklərdə, dövlət komitələri və baş idarələrdə iqtisadi təhlil işləri ilə məşğul olan işçilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə müəyyən əlamətləri özündə əks etdirən qruplaşdırma cədvəllərinin formaları qabaqcadan hazırlanır. Bu halda bir tərəfdən təhlil işləri ilə məşğul olan işçilərin əməyi yüngülləşir, digər tərəfdən bütövlükdə nazirlik miqyasında göstəricilərin eyni əlamətlərə görə qruplaşdırılmasına görə təhlil işini ümumiləşdi rniək və icmal informasiya hazırlamaq mümkün olur.

2.9. Balans əlaqələndirmə üsulu

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki qrup iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrini və təsirini təyin etmək, habelə istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu metod mühasibat uçotunun və planlaşmanın praktikasında geniş yayılmışdır. İqtisadi təhlildə balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə edildikdə ayrı- ayrı göstəricilər arasındakı əlaqə müqayisə edilən göstəricilər üzrə aparılan riyazi hesablamaların nəticələrini bərabərləşdirmək yolu ilə aparılır. Qeyd olunduğu kimi, balans əlaqələndirmə üsulu plalaşdırmada, mühasibat uçotunda da tətbiq edilir. Bunlardan fərqli olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində bir-birinə əlaqəli surətdə təsir göstərən amillərin təsirinin düzgün hesaba alınması və onların əsas göstəricidə əks etdirilməsi yekun məlumatların tarazlaşdırılması yolu ilə təyin edilir.

Sənaye müəssisələrində fəhlələrin iş vaxtından, dozqah və avadanlıqlardan, nəqliyyat vəsaitlərindən, xammal və material-

ların hərəkəli və onlardan istifadənin, maliyyə nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin digər sahələrinin təhlilində bu üsuldan istifadə olunur.

Heyvanların yemlə təmin olunma səviyyəsini təyin etmək üçün yem balansı tərtib edilir. Bu balansın bir tərəfində yemə olan tələbat, digər tərəfdən isə faktiki tədarük edilmiş yemin miqdarı əks etdirilir.

Müəyyən hallarda balans əlaqələndirmə üsulundan ayrı- ayrı amillərin yekun göstəricisinə təsirini müəyyən etmək üçün də istifadə edilir. Məsələn, yekun göstəriciyə təsir edən üç amildən ikisi məlumdursa, məlum olmayan üçüncünün təsirini müəyyən etmək üçün yekundan iki məlum amilin nəticəsi çıxılır, yerdə qalan hissə üçüncü amilin payına düşür.

Balans əlaqələndirmə üsulu tətbiq edilmədən müəssisə və birləşmələrin əsas fondları və dövrü vəsaitinin hərəkətini və buna müvafiq olaraq onların əmələ gəlməsi mənbələrinin dəyişməsinə düzgün qiymətləndirmək olmaz. Bir qayda olaraq, əsas fondlardan və dövrü vəsaitindən istifadə, dövrü vəsaitinin dövr sürəli, müəssisənin bank krediti ilə təmin edilməsi və kreditdən istifadənin vəziyyəti, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, debitor və kreditorların vəziyyətinin təhlili yalnız mühasibat balansı və başqa hesabat məlumatlarına əsasən aparılır. Bu, əsasən ondan irəli gəlir ki, mühasibat balansında müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən bütün göstəricilər bir-birilə dəqiq əlaqələndirilmiş olur.

Məlum olduğu kimi mühasibat balansının I bölməsində göstərilmiş əsas vəsaitlər və sair dövrü vəsaitdən kənar aktivlər passivin I bölməsində göstərilən xüsusi vəsaitlərin mənbələri hesabına ötürülür və s. Bu ondan irəli gəlir ki, həm balansın aktivində və həm də passivində həmin vəsaitlər müxtəlif qruplarda göstərilir, onlar aktivdə növlər üzrə, passivdə isə mənbələr üzrə göstərilir. Buna görə də balansın adı da balans sözü kimi bərabər çəkili, bərabərlik deməkdir ki, bu bərabərliyə, bu əlaqəyə balans əlaqəsi deyilir.

Qeyd olunanlarla bərabər balans əlaqələndirmə üsulu balans asılılığı olan göstəricilərin öyrənilməsində də ləbliq edilir. Məsəl üçün, subyektin xammal, materiallar, yarımfabrikatlar və digər ehtiyatlarla təmin olunmasının, mühasibat balansının və s. təhlilində də bu üsuldən istifadə edilir.

Köməkçi (əlavə) bir üsul kimi balans əlaqələndirmə üsulundan ayrı-ayrı amillərin yekun nəticə göstəricisinə təsirinin müəyyən edilməsində də istifadə edilir. Bu halda ayrı-ayrı amillərin nəticə göstəricisinə təsiri nəticə göstəricisinin baza göstəricisinə nisbətən kənarlaşma məbləğinə bərabərdisə deməli aparılmış hesablaşma düzgündür. Hesablaşmanın nəticəsində bu bərabərlik pozulduqda deməli ya nəticəyə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi tam nəzərə alınmayıb və yaxud da hesablaşmada səhvlərə yol verilib.

Nəticə göstəricilərinin dəyişməsinə ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsində də balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə edilir. Ayrı-ayrı amillərin yekun-nəticə göstəricisinə təsiri məlum olduqda aşağıdakı düsturundan istifadə etmək olar:

»=1

Düsturda

y - yekun nəticə göstəricisini;

X - amilləri;

^iTiilin təsiri hesabına yekun-nəticə göstəricisinin kənarlaşmasını əks etdirir. Bu halda həmin düstur aşağıdakı formanı alır.

$$A_j(\cdot, v) = AV - X \quad \wedge$$

2.10. İqtisadi riyazi üsullar

Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf tempi riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqini genişləndirdiyi kimi, demək olar ki, iqtisadi təhlilin bütün üsulları və növləri üzrə aparılan tədqiqat işləri riyazi metodlara əsaslanır.

Riyazi üsullardan geniş istifadə olunması iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətidir. Onun tətbiq olunması müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin təhlilinin faydalılığını yüksəldir. Buna təhlilin aparılma müddətinin ixtisar edilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən amillərin daha tam əhatə olunması, təqribi, yaxud sadələşdirilmiş hesablamaların dəqiq hesablamalarla əvəz edilməsi, praktiki olaraq elmi, yaxud təhlilin ənənəvi metodları ilə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan yeni çoxtərəfli məsələlərin təşkili və həlli hesabına nail olunur.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilində riyazi metodların tətbiqi aşağıdakıları tələb edir:

1. Müəssisənin iqtisadiyyatının öyrənilməsinə sistemli yanaşılmasını, müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri arasında mövcud olan bütün qarşılıqlı əlaqələrin uçotunu, belə bir şəraitdə təhlilin özü kibernetik mənada sistem elementini alır;

2. İqtisadi təhlilin köməyi ilə həll edilən, iqtisadi proses və hadisələrin kəmiyyət xarakteristikasını əks etdirən iqtisadi- riyazi modellər kompleksinin işlənməsini;

3. Müəssisənin işinə dair iqtisadi informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsini;

4. İqtisadi təhlilin aparılması məqsədilə iqtisadi informasiyaların saxlanması, işlənməsini və ötürülməsini həyata keçirən texniki vəsaitlərin (EHM) mövcudluğunu;

5. Təhlilçilər, iqtisadçılar, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə üzrə mütəxəssislər, hesablayıcı-riyaziyyatçılar, proqramlaşdırıcı operatorlar və s.-dən ibarət xüsusi analitiklər kollektivinin təşkilini və s.

iqtisadi təhlil geniş mənada təkcə stoxostik amilli təhlil formasında deyil, həm də hər şeydən əvvəl amilli təhlildir. Amilli təhlildə tədqiqat obyektini kimi istifadə olunan iqtisadi göstəricilər nəticə göstəriciləri adlanır. Nəticə göstəriciləri kimi məsələdə iştirak edən göstəricilər, yəni onun hərəkətini təyin edən göstəricilər amillər göstəriciləri adlanır. İqtisadi təhlil hər şeydən əvvəl amilli təhlildir.

Amilli iqtisadi təhlil dedikdə ilkin amillər sistemindən tədricən son amillər sisteminə keçilməsi, nəticə göstəricilərinin dəyişməsinə təsir göstərən kəmiyyətə ölçülən, birbaşa amillərin tam komplektinin açılması kimi başa düşülür.

Birbaşa amilli təhlil öz növbəsində aşağıdakı hissələrə ayrılır:

- ~ determinləşdirilmiş amilli təhlil;
- qeyri amilli təhlil (sintez);
- stoxastik təhlil;
- bir pilləli təhlil;
- zəncirvari yerdəyişmə təhlili;
- statistik məkan amilli təhlil;
- dinamik təhlil;
- məkan amilli təhlil;
- müvəqqəti təhlil;
- cari iqtisadi təhlil;
- operativ təhlil;
- perspektiv iqtisadi təhlil;

Birbaşa amilli təhlil zamanı nəticə göstəricilərinin, yaxud proseslərin dəyişməsinə təsir göstərən ayn-ayn amillər aşkar edilir, nəticə göstəriciləri və müəyyən amillər kompleksləri arasında determinləşdirilmiş (funksional) yaxud stoxastik asılılıq formaları təyin edilir və nəhayət iqtisadi nəticə göstəricilərinin dəyişməsində ayn-ayn amillərin rolu aydınlaşdırılır.

Ümumi qayda olaraq göstəricilər arasındakı əlaqələrin asılılığına görə determinləşdirilmiş və stoxastik amilli təhlillər biri-birindən fərqləndirilir.

Delenninləşdirilmiş funksional əlaqə dedikdə-müəyyən qeyriləsədəfə nəticə əlamətinin mahiyyətinin amillərin əlamətinin ma'viyyətilə tam uyğun gəlməsi başa düşülür. Stoxastik əlaqə bir yox nəticə əlamətinin mahiyyətinin hər bir amilin əlamətinin mahiyyətilə uyğunluğudur. Elə buna görə də iqtisadi təhlilin üsulları və qaydaları determinləşdirilmiş amilli təhlil metoduna və stoxastik amilli təhlil metoduna ayrılır. Amilli təhlil üsulunu amillər və nəticə göstəriciləri arasındakı əlaqə formalarına uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Amilli təhlil metodu həm determinləşdirilmiş amilli təhlil üsulunu və həm də stoxastik amilli təhlil üsulunu əhatə edir. Determinləşdirilmiş amilli təhlil üsuluna - zəncirvari yerdəyişmə; mütləq və nisbi fərq üsulu; yerləşdirilməmiş qalıqların adi üsləgəlinməsi; yekun fərqlərinin müəyyən edilməsi; loqarif- mik; inteqral, indeks və işgüzar iştirak üsulu aiddir.

Stoxastik amilli təhlil üsuluna - korrelyasiya; dispersiya; çoxölçülü amilli təhlil və klaster təhlili aiddir.

Müxtəlif qruplar üzrə sadəcə olaraq üsulların sadalanması göstərir ki, onların hamısı müxtəlif dərəcəli mürəkkəb riyazi aparatın tətbiqini tələb edir.

Analitik metodlar tətbiq olunan instrumentlərin mürəkkəbliyindən asılı olaraq adi riyazi və ali riyazi metodlara ayrılır.

Adi riyazi metodlar ehtiyatlara tələbatın əsaslandırılması, istehsal məsariflər, biznes-planın işlənməsində, layihələrin hazırlanmasında, balans hesablarının və s. hesablanmasında isifa- də edilir.

Klassik ali riyazi metodun müstəqil şəkildə verilməsi onun tədqiqat işlərində riyazi statistik və riyazi metodları ilə birgə tətbiqindən əlavə ayrılıqda istifadə edilməsindən irəli gəlir. Elə buna görə də bir çox iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsinin amilli təhlilinin differensiallaşma və inteqrallaşmanın köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Optimallıq nöqtəyi-nəzərindən bütün iqtisadi-riyazi metodlar (üsullar) iki qrupa - optimallaşdırılmış və optimallaşdı-

rılmamış qruplara ayrılırlar. Əgər tətbiq edilən metod nəzərdə tutulmuş optimallıq meyarım müəyyən etməyə imkan verirsə həmin optimallaşdırılmış metod qrupuna aid edilir. Axtarışlar optimallıq meyarı tətbiq olunmadığı şəraitində həyata keçirildikdə həmin metod optimallaşdırılmış metod adlanır.

Qeyd olunan metodların çoxcəhətliliyi tədqiqatçıya tədqiqatın müxtəlif növlərinin seçilməsinə geniş imkanlar verir. Təhlilin məqsədindən asılı olaraq tədqiqatçı bu və ya digər üsulu, metodu tətbiq etməklə öz məqsədlərinə nail ola bilər.

Qeyd olunduğu kimi iqtisadi təhlildə riyazi metod kimi determinləşdirilmiş və stoxastik metodlardan da geniş istifadə edilir.

Məhdudiyyət şərtləri və məqsəd funksiyasının parametrləri tam, dəqiq kəmiyyətlərlə ifadə olunan modelə determinləşdirilmiş model deyilir.

Məhdudiyyət şərtləri və ya məqsəd funksiyah ehtimal xarakteri daşıyan modelə stoxastik model deyilir.

Birbaşa, determinləşdirilmiş amilli təhlilə aşağıdakılar misal ola bilər:

1. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin və işçilərin sayının məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili. Bu zaman funksional əlaqə forması $v = x \cdot z$ olur. Burada u -- məhsulun həcmi; z , X - amilləri göstərir.

2. Mənfəətin həcmnin, əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin rentabellik səviyyəsinə təsirinin təhlili.

Burada funksional əlaqə forması $v = \frac{X}{z \cdot f}$ olur. Bu formulada

u - rentabellik səviyyəsini, z və r müvafiq amilləri göstərir. Birbaşa determinləşdirilmiş amilli təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində daha geniş istifadə olunur.

İndi də birbaşa stoxastik amilli təhlil zamanı məsələnin qoyuluşu xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Əgər birbaşa determinləşdirilmiş amilli təhlildə təhlil üçün ilkin məlumatlar konkret sayda verilsə, birbaşa stoxastik amilli təhlil zamanı

isə onlar seçmə yolla verilir. Stoxastik amilli təhlil zamanı məsələnin həlli aşağıdakıları tələb edir:

1. Nəticə göstəricilərinə təsir göstərən əsas amillərin aşkar edilməsi üçün dərin iqtisadi tədqiqatın aparılmasını;

2. Öyrənilən göstəricilərin amillər kompleksi ilə həqiqi əlaqəsini daha düzgün əks etdirən reqresiya növünün seçilməsi-ni;

3. Hər bir amilin nəticə göstəricilərinə təsirini müəyyən etməyə imkan verən metodun işlənilməsini.

Əgər birbaşa determinləşdirilmiş təhlilin nəticəsi dəqiq və eynimənah (birmənalı) alınrsa, onda birbaşa stoxastik təhlilin nəticəsi bəzi ehtimallıqla alınır.

Birbaşa stoxastik amilli təhlilə əmək məhsuldarlığı və digər iqtisadi göstəricilərin reqresiya təhlilini misal göstərmək olar.

İqtisadi təhlildə göstəricilərin detallaşdırılması, onların tərkib hissələrə bölüşdürülməsi kimi tapşırıqlarından başqa bir sıra iqtisadi xarakterli göstəricilərin kompleks əlaqələndirilməsi, yəni nəzərdən keçirilən bütün iqtisadi göstəriciləri- arqumentləri özündə əks etdirən funksiyaların qoyuluşu kimi bir qrup məsələlər tələb olunur. Belə halda, əks tapşırıq da verilir, yəni kompleksdəki bir sıra göstəricilərin birləşdirilməsi tapşırığı verilir.

Fərz edək ki, müəyyən iqtisadi prosesləri (a) xarakterizə edən göstəricilər komplekti verilmişdir. Bu göstəricilərin hər biri a prosesini birtərəfli xarakterizə edir. Bu halda bütün göstəricilərin $(A, V_2; \dots; X,)$ əsas xarakteristikasını, yaxud komplekt göstəricilərinin müəyyən hissəsini özündə əks etdirən a prosesinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq $f(Y,)$ funksiyasının qurulması tələb olunur. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq $f(V,)$ funksiyası statistik yaxud dinamik prosesləri xarakterizə etməlidir. Belə məsələlərin qoyuluşu əks təsirli amilli təhlil adlandırılır.

Əks təsirli amilli təhlil məsələləri determinləşdirilmiş və stoxastik məsələlər ola bilər. Determinləşdirilmiş əks təsirli amilli

təhlil məsəbbrinə istehsal-tosəiTÜfal fəaliyyətinin kompleks qiyməlbndirilməsi, habelə riyazi proqramlaşdırma, o cümlədən xətti proqramlaşdırma məsələlərini aid etmək olar. Stoxastik əks təsirli amilli təhlil məsələsinə isə məhsul buraxılışının həcmi ilə istehsal məsrəHəri arasında asılılığı müəyyən edən istehsal funksiyalarını misal göstərmək olar.

İqtisadi göstəriciləri yaxud prosesləri daha dəqiq tədqiq etmək üçün təkə birpilləli təhlil aparmaqla kifayətlənmək olmaz. Həm də zəncirvari yerdəyişmə amilli təhlil, yəni statistik (məkan) və dinamik (məkan və zaman) təhlili də aparmaq lazımdır.

Fərz edək ki, «u» iqtisadi göstəricisi və ona təsir göstərən amilləri tədqiq edilir. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq «u» göstəricisinin hərəkəti amilli təhlilin metodlarının biri ilə təhlil edilir. Əgər

funksiyaları daha ilkin amillərdirsə, onda «u»-i təhlil etmək üçün A, \int C2x,, -nin hərəkətini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün amillər aşağıdakı kimi detallaşdırılır:

•¹ ~

Amillərin detallaşdırılmasını daha da dərinləşdirmək olar. Bundan sonra «u» göstəricisinin nəticəsini xarakterizə etmək üçün tədqiqatın nəticəsi tez sintez edilərək amilli təhlil məsələsi geriye həll edilir. Tədqiqatın belə metodu amilli təhlilin statistik zəncirvari yerdəyişmə metodu adlanır.

Amilli iqtisadi təhlil məkan və ya vaxt (zaman) daxilində ayrı-ayrı mənbələr üzrə təsərrüfat fəaliyyətinin formalaşan nəticəsinə amillərin təsirinin aydınlaşdırılmasına istiqamətləndirilə bilər. Bir halda ki, məkan amilli təhlil vasitəsilə müəssisə kollektivinin iş şəraiti və onun səviyyəsi, həmin səviyyəni təyin edən müsbət və mənfi amillər aydınlaşdırılır, deməli, istehsal

kollektivinin işinin yekunlaşdırılması məkan amilli təhlilin tipik vəzifəsidir.

Təsərrüfat fəaliyyəti gövstəricilərinin dinamik sıralarının təhlil edilməsi, onu təşkil edən sıraların səviyyəsinin hissələrə ayrılması (inkışafın əsas xətti - mövsümi yaxud dövrü, geniş təkrar istehsal ilə əlaqəli və s.) vaxt (zaman) amilli təhlilin vəzifəsidir. Amilli təhlilin vəzifələrinin təsnifləşdirilməsi bir çox iqtisadi məsələlərin qoyuluşunu nizama salır, onların həllində ümumi qanunauyğunluğun aşkara çıxarılmasına imkan verir. Əgər məsələnin qoyuluşu yuxarıda göstərilən təsnifatın bu və ya digər tipinə aid deyilsə, onda mürəkkəb iqtisadi prosesləri tədqiq edərkən məsələnin qoyuluşunu uyğunlaşdırmaq (kombinasiya etmək) mümkün olmur.

2. İL iqtisadi - riyazi modelləşdirmə iqtisadi təhlilin üsulu kimi

İqtisadi hadisələrin və proseslərin riyazi modelləşdirilməsi iqtisadi təhlilin ən mühüm vasitəsidir (alətidir). O, tədqiqat aparılan obyekt haqqında dəqiq təsəvvür əldə etməyə, onun daxili quruluşu və xarici əlaqələrini kəmiyyətcə təsvir etməyə və xarakterizə etməyə imkan verir. Model idarəetmə (tədqiqat) obyektinin şərti obrazıdır (şəklidir). İdarəetmənin (tədqiqatın) səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə model idarəetmə subyektləri üzrə qurulur. Bu da obyektin tam xarakteristikasını, yəni xüsusiyyətini, struktur və funksional parametrlərini, onların qarşılıqlı əlaqələrini və asılılığını hərtərəfli əks etdirməyə imkan verir.

Obyektin qabaqcadan öyrənilməsinə əsaslanaraq modelin qurulması, mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlər üzrə onun fərqlənməsi, modelin eksperimental, yaxud nəzəri təhlili, nəticənin obyekt haqqındakı məlumatlarla müqayisə edilməsi, modelə düzəliş edilməsi modelləşdirmə metodunun məzmununu təşkil edir.

İqtisadi təhlil işində əsas etibarilə riyazi modeldən istifadə olunur. Öyrənilən iqtisadi proses və hadisələrin modeli ona xas olan daxili qanunauyğunluqlar, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar riyazi dildə funksiya, bərabərlik, bərabərsizlik, qrafik, sxem və s. şəkildə yazılır.

Riyazi modellər kəmiyyət xarakteristikasına görə fərqlidir:

1. Ədədi modellər.
2. Məntiqi modellər.
3. Qrafik modellər.

İqtisadi-riyazi modellər həqiqətə uyğun olmalı, öyrənilən obyektin mühüm tərəfləri və əlaqələrini hərtərəfli əks etdirməlidir, Bu və ya digər iqtisadi-riyazi modelin qurulması üçün xarakterik olan prinsiplial əlamətləri nəzərdən keçirək. Modelləşdirmə prosesini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar:

1. Öyrənilən hadisələrə, yaxud proseslərə məxsus və onun quruluşu və xüsusiyyətinə dair (empirik) təcrübəyə əsaslanan məlumatların nəzəri qanunauyğunluğunun təhlili. Belə təhlilə əsaslanaraq model yaradılır.

2. Məsələni həll etmək üçün metodun müəyyən edilməsi.
3. Əldə edilmiş nəticənin təhlili.

Modelin qurulmasının son məqsədinin qısa və düzgün ifadə edilməsi, habelə məsələnin həlli zamanı müxtəlif variantların müqayisə edilməsi üçün meyarın müəyyən edilməsi modelləşdirmənin birinci mərhələsinin mühüm şərtidir. İqtisadi təhlildə on çox mənfəət əldə edilməsi, ən az istehsal məsrəfləri, avadanlıqların maksimum istifadəsi və tərəqqisi, əmək məhsuldarlığı və s. meyar kimi götürülə bilər.

İqtisadi proseslərin modelləşdirilməsinin ikinci mərhələsi məsələnin həlli üçün daha səmərəli riyazi metodun seçilməsidir. Məsələn, xətti proqramlaşdırma məsələlərinin həlli üçün çoxlu metodlar məlumdur: simpleks metodu, potensiallar metodu və s. on mürəkkəb model yaxşı model deyildir. Ən real hadisə, yaxud proseslərə oxşar modellər yaxşı model hesab edilir.

İqtisadi hadisə və proseslər öyrənilən zaman əldə edilmiş nəticələrin hərtərəfli təhlili modelləşdirmənin üçüncü mərhələsi

hesab olunur. İstehsalın real şəraitində praktikada əldə edilmiş yekun və nəticə, alınmış rəyin iqtisadi məzmunu modelin doğruluğu və keyfiyyətinin qəti meyarı hesab olunur. Əgər əldə edilmiş nəticələr real istehsal şəraitinə uyğun olmazsa, o zaman bu uyğunsuzluğun səbəblərinin araşdırılması üçün iqtisadi təhlil aparılmalıdır. İstifadə olunan riyazi vasitələr və öyrənilən obyektin iqtisadi məzmunu həmin uyğunsuzluğun səbəbləri ola bilər.

Təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili üçün amillər sisteminin modelləşdirilməsi formal, yaxud evristik yolla nəticə göstəricilərinin məlumatlar vasitəsilə əks olunan iqtisadi hadisələrin keyfiyyətli təhlilinə əsasən həyata keçirilə bilər. Amillər sisteminin modelləşdirilməsi amillər sisteminin elementləri kimi aşağıdakı qaydada iqtisadi kriteriyalara əsaslanır:

1. S.əbəbiyyət;
2. Kifayət spesifikliyi;
3. Müstəqil fəaliyyət göstərməsi;
4. Uçotun aparılma ehtimalı.

Formal nöqtəyi-nozərincə amillər sisteminə daxil edilən amillər kəmiyyətə ölçülə bilər olmalıdır.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsinə də son amillər sistemini məhdud sayda tiplərə ayırmaq olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində aşağıdakı modellərə daha çox rast gəlinir:

1. Oxşarlıq modeli

$$\frac{I}{I}$$

2. Multilikativ modeli

$$I^M$$

$$n$$

$$+A$$

$$/=($$

3. Sadə model

$$y = \frac{x_1}{x_2}; \quad y = \frac{x_1}{x_1 + 1}; \quad y = \frac{x_1}{\sum_{i=2}^n x_i}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{\sum_{i=1}^n x_i};$$

Burada u - nöticə göstəricilərini (ilkin amillər sistemini);
 x_i - amilləri (amillər göstəricisini) əks etdirir.

Determinləşdirilmiş amillər sisteminin aşağıdakı əsas modelləşdirmə üsulları vardır:

1. Amillər sisteminin uzadılması metodu:

$y = \frac{a_1}{a_2}$ ilkin amillər sistemini təşkil edir. Əgər a_1 -i ayrı-ayrı

toplanan amillərin məbləği formasında nəzərdə tutsaq, onda
 $a_1 = a_{11} + a_{12} + a_{13} + \dots + a_{1n}$ alarıq, o zaman

$y = \frac{a_{11}}{a_2} + \frac{a_{12}}{a_2} + \dots + \frac{a_{1n}}{a_2}$ olmaqla son amillər sistemi $y = \sum x_i$

formasında olmalıdır.

2. Amillər sisteminin genişləndirilməsi metodu. Burada il-

kin amillər sistemi $y = \frac{a_1}{a_2}$ şəklində olur. Əgər kəsrin sürəti və

məxrəcini eyni bir ədədə vurmaqla «genişləndirsək, onda yeni amillər sistemi alarıq».

$$y = \frac{a_1 b c d e \dots}{a_2 b c d e \dots} = \frac{a_1}{b_1} \cdot \frac{b}{c} \cdot \frac{c}{d} \cdot \frac{d}{e} \cdot \frac{e}{a_2} \dots;$$

yeni multiplikativ model forması $y = \frac{a_1}{a_2}$ -dir.

3. Amillər sisteminin qısaldılma metodu. İlkin amillər sis-

temi $y = \frac{a_1}{a_2}$ şəklindədir. Əgər kəsrin sürət və məxrəcini eyni bir

ədədə bölsək, o zaman yeni amillər sistemi alarıq (bu zaman təbiidir ki, amillərin ayrılması qaydasına əməl olunmalıdır).

b

Bu halda son amillər sisteminin y - formasını alırıq.
 $A:\wedge$

Beləliklə, təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin öyrənilən səviyyəsinin formalaşması üzrə mürəkkəb proseslər və onları təşkil edən amilləri müxtəlif üsullarla hissələrə ayırmaqla amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelində əks etdirmək olar.

Məsələn, y buraxılan məhsulun həcmnin əmələgəlmə prosesini tədqiq edərkən təhlil üçün aşağıdakı determinləşdirilmiş amillər sistemindən istifadə etmək olar:

Statik modeldə (a)

Dinamik modeldə (b)

1.a. $y - x \wedge X^2$

1.b. $2 \wedge - /, \dot{I}^2$

2.a. $y = AVV_3.V_4$

Z..b. $\wedge y /j/3/\wedge$

3.a. $y = .v,jr.,V_5.v.,x,$

3.b. $=i,hhhh$

burada

u - məhsulun həcmi;

X, - işləyənlərin sayı;

ATT “ təhlil edilən dövrdə orta illik işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığını;

.V₃ - işləyənlərin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisini;

A^j - təhlil edilən dövrə bir fəhlə hesabı ilə əmək məhsuldarlığını;

A⁵ - iş günündən istifadə əmsalını;

X^{(^} - iş saatından istifadə əmsalını;

x⁻ - bir fəhlə hesabı ilə orta saatlıq əmək məhsuldarlığını;

z - məhsulun həcmnin dəyişməsinin ümumi indeksini;

amillər indeksini göslərir.

1-3 modellər ümumi göstərici kimi məhsulun həcmnin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin detallaşdırılmasını ardıcılıqla əks etdirir. Təsərrüfat fəaliyyətinin digər göstəriciləri üçün anoloji qaydada model qurmaq olar.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsinə əsasən iqtisadi göstəricilərin ilkin formulu üçün həmin göstəricilərin digər amil-göstəricilərlə nəzəri cəhətdən ehtimal olunan birbaşa əlaqələrini tamamilə oxşar şəkildə qurmaq imkanı yaranır. Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi iqtisadi göstəricilərin form.əl əlaqələrinin sadə və faydalı vasitəsi hesab edilir.

^ Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əhatə etdiyi informasiyanın dəqiqliyinə görə iqtisadi-riyazi modellər - determinik və stoxastik modellərə bölünür. Məhdudiyyət şərtləri və məqsəd funksiyasının parametrləri tam və dəqiq kəmiyyətlərlə ifadə olunan modelə determinləşdirilmiş model deyilir. Məhdudiyyət şərtləri və ya məqsəd funksiyalı ehtimal xarakteri -daşıyan modelə stoxastik model deyilir.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi birbaşa əlaqənin amillər dairəsində məhduddur. İqtisadi göstəricilərin kəmiyyətcə dəyişməsinin genişlənməsini yalnız kütləvi təcrübəyə əsaslanan məlumatları stoxastik təhlillə aydınlaşdırmaq mümkündür.

Stoxastik təhlil amillərin dolayı əlaqələrinin öyrənilməsinə yönəldilir. Buradan determinləşdirilmiş və stoxastik təhlilin əlaqəsinə dair elə nəticə çıxır ki, stoxastik təhlil köməkçi xarakter daşdığı üçün birbaşa əlaqələri birinci növbədə öyrənmək lazımdır. Deməli, stoxastik təhlil amillərin determinləşdirilmiş təhlilinin dərinləşdirilməsində vasitəçi kimi çıxış edir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsinin amillər sisteminin stoxastik modelləşdirilməsi iqtisadi göstəricilərin mənasının müxtəlif şəkildə dəyişməsinin qunana-

uyğunluğunun ümumiləşdirilməsinə, yeni amilbrin kəmiyyət xarakteristikasına və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə istinad edir. Əlaqələrin kəmiyyət parametrləri məcmuu təsərrüfat obyektlərinin öyrənilən göstəricilərinin müqayisəsinə əsasən aşkar edilir. Beləliklə, stoxastik modelləşdirmənin birinci ilkin şərti tədqiqatın yekununun tərtib edilməsinin mümkünlüyü hesab edilir. Yəni, müxtəlif şəraitdə bu və ya digər hadisənin parametrinin təkrarən ölçülməsinin mümkünlüyü hesab olunur.

Delərinləşdirilmiş amilli təhlil zamanı müvafiq əsas kateqoriyaların əlaqəsi sabit olduğu üçün öyrənilən hadisələrin modeli təsərrüfat obyektləri və dövrlər üzrə dəyişmir. Yalnız müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı təsərrüfatın, yaxud bir təsərrüfatın fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisə edilməsi zəruriyyəti zamanı modelə əsasən aşkara çıxarılmış analitik nəticələrin kəmiyyətinin müqayisə edilməsi haqqında məsələ meydana çıxıb bilər. Stoxastik təhlildə real modelin əldə edilməsi üçün zəmin yaradan təcrübi məlumatların məcmuuna əsasən tərtib olunan modelin özü bütün ilkin tədqiqat hüdudunda əlaqələrin kəmiyyət xarakteristikasına uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, göstəricilərin mənasının müxtəlif formada dəyişdirilməsi hadisələrin keyfiyyət tərəfinin bir mənalı müəyyənlik hüdudunda baş verməlidir. Deməli, əlaqələrin modelləşdirilməsinin stoxastik üsulunun tətbiq olunmasının ikinci ilkin şərti yekunun keyfiyyət eyniliyidir.

İqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin öyrənilmiş qanunauyğunluğu gizli formada olur. O, tədqiqat nöqtəyi-nəzərinə variyasiya göstəricilərinin təsadüfi komponentləri ilə birləşir. Böyük ədədlər qanunu sübut edir ki, yalnız böyük cəmdə qanunauyğun əlaqələr sabit təsadüfi uyğunluq kimi çıxış edir. Buradan da stoxastik təhlilin üçüncü ilkin şərti - yəni öyrənilən qanunauyğunluğu kifayət qədər etibarlı və dəqiq aşkar etməyə imkan verən olduqca ahəngdar məcmuu tədqiqat aparılması imkanı yaranır. Modelin etibarlı və dəqiqlik səviyyəsi istehsal- təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində modeldən istifadənin praktik məqsədləri üçün müəyyən edilir.

Göstəricilər səviyyəsinin müxtəlif şəkildə göstərilməsinin kütləvi məlumatları arasında iqtisadi göstəricilərin kəmiyyət parametrlərini aşkar etməyə imkan verən metodların mövcudluğu stoxastik yanaşmanın dördüncü ilkin şərtidir. Tətbiq olunan metodların riyazi aparatı bəzən modelləşdirilən empirik materiala spesifik tələblər irəli sürür. İrəli sürülən tələblərin yerinə yetirilməsi metodların tətbiqi və alınan nəticələrin doğruluğunun vacib ilkin şərtidir.

Stoxastik amilli təhlilin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə təhlil zamanı keyfiyyət (nəzəri) təhil yolu ilə modeli qurmaq olmaz, mütləq empirik məlumatların kəmiyyət təhlili lazımdır.

İqtisadi tədqiqatlarda təsərrüfat hadisələri və proseslərinin stoxastik modelləşdirilməsinin aşağıdakı riyazi-statistik metodları tətbiq edilir:

1. Göstəricilər arasında əlaqə və korrelyasiyanın qiymətləndirilməsi;
2. Əlaqələrin statistik mənasının qiymətləndirilməsi;
3. Reqrəssiya təhlili;
4. İqtisadi göstəricilərin dövrü dəyişməsi parametrlərinin aşkar edilməsi;
5. Çoxsaylı müşahidələrin qruplaşdırılması;
6. Dispersiya təhlili;
7. Müasir amilli (komponentli) təhlil;
8. Transformasiya təhlili.

Hər bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodikasına riyazi-statistik metodların daxil edilməsi zərurəti metodların köməyi ilə həll edilən kəmiyyət (statistik) məsələlərinin əhəmiyyətindən asılıdır.

Qeyd olunan metod və üsulların köməyi ilə iqtisadi təhlildə aşağıdakı daha tipik məsələlər aydınlaşdırıla bilər:

1. İqtisadi göstəricilərin əlaqəsinin mövcudluğu, istiqaməti və intensivliyinin öyrənilməsi;
2. İqtisadi hadisələrin amillərinin təsnifləşdirilməsi;

3. Göstəricilər arasındakı əlaqənin analitik formasının aşkar edilməsi;
4. Göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsi dinamikasının səlisləşdirilməsi;
5. Göstəricilər səviyyəsinin qanunauyğun dövrü dəyişməsi parametrlərinin aşkar edilməsi;
6. Təsərrüfatların (birliklərin, müəssisələrin və onların bölmələrinin) növbələşdirilməsi və təsnifatı;
7. İqtisadi hadisələrin ölçüsünün (mürəkkəbliyinin, çoxcəhətliliyinin) öyrənilməsi;
8. Daha informatik (ümumiləşdirici) sintetik göstəricilərin aşkar edilməsi;
9. İqtisadi göstəricilər sistemində əlaqələrin daxili strukturunun öyrənilməsi;
10. Müxtəlif yekunlarda əlaqələrin strukturunun müqayisə edilməsi.

2.12. Ümumişjirici göstəricilərə amillərin təsirinin indeks metodu ilə təyin edilməsi

Statistika, planlaşdırma və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində ümumiləşdirici göstəricilərin dəyişməsi dinamikasında ayrı-ayrı amillərin rolunun kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin əsasını indeks modeli təşkil edir.

Müəssisədə məhsul buraxılışı həcmnin işçilərin sayından və onların əmək məhsuldarlığından asılılığını Öyrənərkən indekslərin aşağıdakı qarşılıqlı əlaqə sistemindən istifadə etmək olar:

$$J' = J_0^1$$

Burada

- məhsul buraxılışının həcmnin dəyişməsinin ümumi indeksini;
- işləyənlərin sayının dəyişməsinin fərdi (amillər) indeksini;
- işləyənlər hesabı ilə əmək məhsuldarlığının amillər indeksini;
- müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə bir nəfər işləyən hesabı ilə orta illik əmtəlik məhsul istehsalını;
- müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə istehsal heyətinin orta illik siyahı sayını göstərir.

Həmin düsturlar göstərir ki, məhsul buraxılışı həcmnin ümumi nisbi dəyişməsi iki amilin təsiri nəticəsində, yəni işçilərin sayının və onların əmək məhsuldarlığının nisbi dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlir. Statistika təcrübəsində qəbul edilən həmin düsturlar amillər indeksini əks etdirir. Onun mahiyyətini aşağıdakı kimi izah etmək olar.

Əgər ümumiləşdirici iqtisadi göstərici kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi - amillərin hasilini əks etdirirsə, onda kəmiyyət amilinin təsirini təyin edərkən keyfiyyət göstəricisi bazis səviyyəsində yazılır, keyfiyyət amilinin təsirini təyin edərkən kəmiyyət göstəricisi hesabat dövrü səviyyəsində yazılır.

İndeks metodu ümumiləşdirici göstəricilərin həm nisbi və həm də mütləq kənarlaşmalarını amillər üzrə ayırmağa imkan verir.

Bizim misalımızda birinci formula müəssisənin əmtəlik məhsul buraxılışının həcmi üzrə ümumi göstəricinin mütləq kənarlaşma kəmiyyətini hesablamağa imkan verir:

Burada AIV^{\wedge} - təhlil olunan dövrdə əmtəlik məhsul buraxılışının mütləq artımını göstərir.

Bu kənarlaşma işçilərin sayının və onların əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu amillərdən hər birinin məhsul buraxılışının ümumi həcminin dəyişməsinə ayrı-ayrılıqda təsirini hesablayan /aman onlardan birinin təsiri kənarlaşdırılır.

Yuxarıda göstərilən 2-ci düstur verilən şərtə uyğun gəlir. Burada birinci vuruqda əmək məhsuldarlığının, ikinci vuruqda isə işçilərin sayının təsiri kənarlaşdırılır. Beləliklə, işçilərin sayının dəyişməsi nəticəsində məhsul buraxılışı həcminin artımı 1-ci vuruqun sürət və məxrəci arasındakı fərq kimi hesablanılır:

İndekslər nəzəriyyəsi ikidən çox amil olduqda ümumi- ləşdirici göstəricinin mütləq kənarlaşmasına təsir edən amillərin ayrılmasının ümumi metodikasını vermir. Belə məsələnin həlli üçün /əncirvari yerdəyişmə metodundan istifadə edilir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu bazis səviyyəsindəki amillərin ardıcıl olaraq faktiki amillərlə əvəz edilməsi yolu ilə ümumiləşdirici göstəricinin düzəliş edilmiş sıralarının əldə edilməsinə imkan verir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu üzrə aşağıdakı ümumi formada hesablama sisteminə malik oluruz:

$\{ \mathcal{I} \} = (\hat{u} \hat{o} \hat{o}^*) \hat{u} \hat{m} \hat{i}$ göstəricilərin bazis amillər qiyməti (amili)

$$= (\langle \mathcal{V} \hat{o} \hat{o} \rangle)$$

$$y_t \sim$$

$$y_{t-} = (a A c t d \hat{A})$$

$V_t =$ faktiki qiymət (amili)

Ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən ümumi mütləq kənarlaşmanı aşağıdakı formula ilə təyin etmək olar.

$$4v = y, -y_{t-} = (a, 4c, d, \dots) - (a, V_0 \hat{o} \hat{o})$$

Ümumi göstəricilərin ümumi kənarlaşması amilləri də aşağıdakı kimi bölünür:

1. «a» amilinin dəyişməsi hesabına

$$\Delta y_a = y_a - y_0 = (a_1 b_0 c_0 d_0 \dots) - (a_0 b_0 c_0 d_0 \dots)$$

2. «v» amilinin dəyişməsi hesabına

$$\Delta y_b = y_b - y_a = (a_1 b_1 c_0 d_0 \dots) - (a_1 b_0 c_0 d_0 \dots) \text{ və i.a.}$$

Zəncirvari yerdəyişmə metodunun müəyyən çatışmamazlığı vardır. Ona görə də onun tətbiq edilməsi zamanı aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

1. Hesablamaların nəticəsi amillərin dəyişmə ardıcılığından asılıdır;

2. Ümumi göstəricilərin dəyişməsində aktiv rol keyfiyyət amillərinin dəyişməsinin təsiri hesabına yazılır.

Məsələn, əgər tədqiq edilən göstərici z -in $z = f(x \cdot y) = xy$ funksiyası formasına malikdirsə, onda dövrə ərzində onun dəyişməsi $\Delta z = z_1 - z_0$ formulasında ifadə edilir:

$$\Delta z = x_0 \Delta y + y_0 \Delta x + \Delta x \Delta y$$

Burada

$\Delta x \Delta y$ - ümumi göstəricinin artımını;

$x_0 y_0$ - amillərin artımını;

$t_0 t_1$ - amillərin bazis qiymətini;

$y_0 B_x$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat dövründə vaxtı göstərir.

Bu düsturda sonuncu toplanan birinci toplananın biri ilə qruplaşdırıldıqda zəncirvari yerdəyişmədə iki müxtəlif variant alınır:

1-ci variant

$$\Delta z = (x_0 + \Delta x) \Delta y + y_0 \Delta x = x_1 \Delta y + y_0 \Delta x$$

2-ci variant

$$\Delta z = x_0 \Delta y + (y_0 + \Delta y) \Delta x = x_0 \Delta y + y_1 \Delta x$$

x -in kəmiyyət amilini, y -in keyfiyyət amilini ifadə etməsi şərtlə təcrübədə adətən birinci variant tətbiq edilir.

Göstərilən düsturda ümumi göstəricilərin dəyişməsinə keyfiyyət amilinin təsiri, yəni $+AA')A_v$ -lə ifadə olunan amilin təsiri daha aktiv hesab olunur. Çünki onun həcmi keyfiyyət amilinin artımını kəmiyyət amilinin hesab qiymətinə vurmaqla təyin edilir. Bununla yanaşı amillərin birlikdə dəyişməsi hesabına ümumi göstəricinin bütün artımı yalnız keyfiyyət amilinin təsirinə yazılır.

Beləliklə, ümumiləşdirici göstəricilərin dəyişməsində hər bir amilin dəqiq rolunun təyin edilməsi vəzifəsini ənənəvi zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə həll etmək mümkün deyildir. Ona görə də son illərdə belə məsələni həll etmək üçün yeni metodlardan istifadə edilməsi təklif edilmişdir. Onların içərisində inteqral metodu daha böyük maraq doğurur.

Ümumiləşdirici göstəricilər haqqında çox dəyişən funksiyaların ümumi formasının təqdim edilməsi daha düzgündür:

$$\begin{aligned} /f(x:y); & \quad f = f\{x,y,z\} \text{ və i.a.} \\ 4/' = /, - & \quad Ax = x^{\wedge} - XQI \quad Ay = yI - yO; \text{ və i.a.} \end{aligned}$$

Burada

/ - nəticə göstəricilərini;

$f\{x;y\}$ - amilləri;

$x;y;z;A$ amil göstəricilərinin dəyişməsini;

0 və 1 - müvafiq olaraq bazis və faktiki qiymətli göstəriciləri göstərir.

İnteqral metodun əsas xüsusiyyəti onun dəqiqliyindən və eyni mənalı olmasından ibarətdir. İnteqral metodu müxtəlif formada məsələlərə ümumi yanaşmaq imkanı verir (amillərin miqdarı və onlar arasındakı əlaqələrin forması nəzərdə tutulur) və təhlilin aparılmasına qədər amillərin rolu haqqında hər hansı subyektiv ehtimalı kənar edir.

Korrelyasiya və reqresiya üsulu - bu üsul iki göstərici arasında olan əlaqənin yaxın və uzaq olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Karrelyasiya üsulu xüsusilə qanunauyğunluğu müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu üsuldan o halda istifadə edilir ki, burada göstəricilərlə amillər arasında

dəqiq funksional asılılıq olmur. Korrelyasiya üsulu vasilosilo aparılan ləhlil nəticəsində göstəricilər və amillər arasındakı əlaqənin sıxlığı və xarakterini müəyyən etmək olmur. Göstəricilərlə amillər arasındakı əlaqənin sıxlığını korrelyasiya əmsalı və yaxud korrelyasiya münasibəti xarakterizə edir. Əlaqələrin xarakterini isə reqrasiya bərabərliyi tərtib etməklə və reqrasiya əmsalını müəyyən etməklə öyrənilir.

Korrelyasiya reqresiya tədqiqat üsulundan ayrı-ayrı amillərin istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinə, əmək məhsuldarlığına, fondverimi, məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik göstəricilərinə təsirinin müəyyən edilməsində daha geniş miqyasda istifadə olunur.

Xətti proqramlaşdırma üsulu - bu üsuldən göstəricilərlə amillər arasında dəqiq proporsional asılılıq olduğu hallarda istifadə olunur. Xüsusilə də müəssisənin optimal həcmi, onun optimal gücünü müəyyən edən zaman istifadə olunur. Bundan başqa biznes-plan tapşırıqlarının gərginliyini yoxlayan zaman və nəqliyyat işlərində, yaxud anbarların -istehsal prosesləri ilə əlaqəsində və s. məsələlərin həllində istifadə edilir.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi - bu üsuldən xidmət işlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması üçün yollar axtarılması işində geniş istifadə olunur. Bu nəzəriyyə ehtimal xarakterli, məsələn, xidmətin gecikdirilməsi üzündən sex anbarından alət alınması zamanı, yeməxanada nahar fasiləsi zamanı süni növbənin yaranması, yükləmə, yaxud boşaltma işləri görmək üçün və yaxud qaldırıcı kranların çatışmaması üzündən dəmir yolu vaqonlarının boş dayanması və s. bu kimi hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi pərakəndə ticarət müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində xidmət sisteminin malla təchizatını və alıcılara xidmətin yaxşılaşdırılmasının optimal variantlarının axtarılması zamanı geniş istifadə olunur.

2.13 İqtisadi təhlilin digər üsulları

İqtisadi təhlilin metodunun digər üsullarına əsasən seçmə üsulu, variasiya əmsalı, korrelyasiya üsulu, qrafik üsulu, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu, on kiçik kvadratlar üsulu, ekspro- polyasiya üsulu, hesablama üsulu, ekspert üsulu, oyun nəzəriyyəsi üsulu və s. aid edilə bilər. Qeyd olunan üsulları qısa da olsa nəzərdən keçirək.

Seçmə üsulu - bu və ya digər hadisəni, prosesi, əməliyyatı əks etdirən göstəricinin öyrənilməsini operativ surətdə həll etməyə imkan verir. Məsələn, iş vaxtı itkisini öyrənmək üçün bütün gün ərzində deyil, günün müəyyən vaxtında yerinə yetirilən əməliyyatın müşahidəsinin təşkili yolu ilə müəyyən etmək mümkündür. Bu üsuldan istifadə təhlil üçün səciyyəvi göstəricilərin seçilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Variasiya əmsalı - vasitəsilə orta göstərici ətrafında kənarlaşmanın səviyyəsi barədə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Variasiya əmsalı vasitəsilə il ərzində işçi qüvvəsindən istifadə olunmasını, məhsul istehsalının ahəngdarlığını, hasilat normalarının yerinə yetirilməsi üzrə kənarlaşmaları müəyyən etmək mümkündür.

Eyni zamanda variasiya əmsalı müqavilələrin, öhtoliklərin və sifarişlərin yerinə yetirilməsi üzrə kənarlaşma ehtimalını müəyyən etməyə imkan verir.

Korrelyasiya üsulu - iki təsadüfə əməliyyat arasındakı korrelyasiya əlaqələrinin riyazi ləyin edilməsi üsuludur. Bu üsulun əmsalını korrelyasiya cədvəllərinin tərtibi və korrelyasiya sahələrinin quruluşu, seçmənin korrelyasiya əmsalının və korrelyasiya nisbətlərinin hesablanması, əlamətlərin əlaqəsinin mənalılığına aid statistik fərziyyələrin yoxlanması və s. təşkil edir. Korrelyasiya üsulu proses və hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi işində mühüm rol oynayır.

Qrafik üsulu - göstəricilərin dinamikasını daha aydın və əyani dərk etmək üçün istifadə edilir. Qrafik üsulu göstəricilər arasında əlaqəni də əks etdirir. Misal üçün, əməyin fondla sifarişləndirilməsinin yüksəlməsi əmək məhsuldarlığının səviyyəsi-

nə müsbət təsir göstərir. Deməli, bu iki göstərici arasında əlaqə var. Lakin, məlum olduğu kimi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi təkcə işçi qüvvəsinin fondla silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsindən asılı deyildir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə əsas fondlardan istifadə, onların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin yüksəkliyi, istehsalın təşkili, əməyin elmi təşkili və s. amillər təsir göstərə bilər.

Qeyd olunan hər iki göstəricinin qrafikdə əks etdirilməsi bir tərəfdən iki göstəricinin biri-birindən asılılığını, digər tərəfdən isə, onların başqa göstəricilərdən nə dərəcədə asılı olduğu haqda təsəvvür yaradır.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu - xidmətin keyfiyyətinə qiymət vermək və onun yaxşılaşdırılması üçün əlavə xərcin faydalılığının müəyyən edilməsində istifadə olunur. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi üsulu fasilə zamanı yeməxanalarda növbənin yaranması üçün, yaxud işə başlayarkən ərzaq məhsullarının alınmasına vaxt itirməmək üçün əməli tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilir. Ticarət təşkilatlarında satıcıların işində gərginliyi azaltmaq məsələlərinin həllində də bu üsuldan istifadə edilə bilər.

Ən kiçik kvadratlar - bu və ya digər göstəricinin gələcək inkişafı, yaxud dəyişməsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. İstehsal müəssisələrində yeni sahələrin inkişafı, sahələr arasında əlaqələrin genişlənməsi, məhsuldar qüvvələrin daim inkişafı, müntəzəm olaraq elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin izlənməsini və subyektin özünün gələcək inkişaf sürətini və istiqamətini müəyyən etməyi tələb edir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sahibkarların gələcəyi görmək, inkişaf meylini düzgün təyin etmək və proqnozlaşdırmaq zərurətə çevrildiyi şəraitdə ən kiçik kvadratlar üsulunun əhəmiyyəti daha da artır.

Ekstrapolyasiya üsulu - kəmiyyət göstəricisi üzrə inkişafı müəyyən edir. Fərz edək Ki, hər hansı bir məhsul istehsalı üzrə son beş ildə orta illik artım 20 ton təşkil etmişdir. Bu rəqəmi təyin etmək üçün beşilliyin axıncı ilində istehsal edilmiş məhsulun həcmindən həmin beşilliyin birinci ilində istehsal edilmiş məhsulun miqdarı çıxılır və nəticə beşə bölünüb orta illik artım müəyyən edilir. Beşilliyin axıncı ilində istehsal edilmiş

11.3

məhsulun üzərinə orta illik artım gəlir. Bu yekun rəqəm növbəti il üçün istehsal oluna biləcək məhsulun həcm göstəricisinin proqnozu hesab edilir.

Hesablama üsulu - vasitəsilə göstəriciləri araşdırmaq və nəticə çıxarmaq, həm də həmin göstəricilərə təsir edən amilləri və onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək olur. Bu üsulun təcrübədə necə istifadə edildiyini nəzərdən keçirək:

1. Keçən ilin faktiki maya dəyəri ilə məhsul istehsalının planda nəzərdə tutulduğu həcmi - 180 min manat;

2. Plan maya dəyərilə məhsul istehsalının plan həcmi - 135 min manat;

3. Keçən ilin faktiki maya dəyərilə məhsul istehsalı - 210 min manat;

4. Faktiki məhsul istehsalı plan maya dəyərilə - 150 min manat;

5. Faktiki maya dəyərilə məhsul istehsalı - 140 min manat.

Həmin göstəriciləri aşağıdakı qayda üzrə araşdırmaqla onların hər birinin ayrı-ayrılıqda nəticəyə təsirini müəyyən etmək olur.

1. 1-ci və 2-ci göstəricilərin müqayisəsi zamanı məlum olur ki, keçən ilin faktiki maya dəyərinə nisbətən plan maya dəyəri 45 min manat (135-180) azalmışdır.

2. 1-ci və 3-cü göstəricilər müqayisə edildikdə faktiki məhsul istehsalının plana nisbətən 16,6% ($210:180 \times 100$) artdığı müşahidə olunur.

3. 2-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi nəticəsində məlum olur ki, plan maya dəyərilə faktiki məhsul istehsalı plana nisbətən 11,1% ($150:135 \times 100$) artmışdır.

4. 3-cü və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki istehsal edilmiş məhsulun plan maya dəyəri 60 min manat (150- 210) aşadı düşmüşdür.

5. 3-cü və 5-ci göstəricilərin müqayisəsi göstərir ki, faktiki məhsulun maya dəyəri keçən ilin faktiki maya dəyərinə nisbətən 70 min manat (140-210) azalmışdır.

6.5-ci və 4-cü göstəricilərin müqayisəsi faktiki məhsulun maya dəyərinin plana nisbətən 10 min manat (140-150) azaldığını göstərir.

7.1-ci və 5-ci göstəricilərin müqayisəsindən məlum olur ki, faktiki maya dəyəri plana nisbətən 25 min manat (45-70) aşağı salınmışdır.

Qeyd olunan qayda ilə hesablama aparmaqla hər bir göstərici üzrə müsbət və mənfi kənarlaşmanı aşkar etmək və onlara təsir edən amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək mümkün olur.

Ekspert üsulu - yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, konstruktorların və tədqiqatçıların rəylərinə əsaslanır. Bu rəylərin qəbul edilməsi hər hansı bir tədbirin həyata keçirilməsinə, yaxud çətin həll oluna bilən məsələlərin səbəblərini müəyyənləşdirmək səsvərmə yolu ilə həyata keçirilir.

Qarşıya qoyulan vəzifəni ənənəvi üsulla həll etmək mümkün olmadıqda ekspert üsulundan istifadə edilir. Təhlilin ekspert üsulundan ilk dəfə ingilis alimi Gendal istifadə etmişdir. Ekspert üsulu tətbiq olunan zaman, mütəxəssislərin fikri uyğun gəldikdə, onun $R(P_1P_2)=1$, fikirləri bir-birinin əksinə olarsa $R(P_1P_2)= -1$, fikirləri arasında tamamilə razılıq olma-dıqda $R(P_1P_2)=0$ -la iadə olunması təklif edilir.

Öyrənilən məsələ haqda lazımi informasiya olmadığı halda subyektlər adətən ekspert komissiyasına müraciət edirlər.

Oyun nəzəriyyəsi üsulu - tərəflər arasında yaranan ziddiyyətin həll edilməsində istifadə olunur. Oyun nəzəriyyəsi riyaziyyatın bir bölməsidir. İxtilaf şəraitində qərarqəbuletmənin riyazi modelini öyrənir.

Oyun ixtilafın formal təsviri modelidir. Oyun nəzəriyyəsinin böyük hissəsi koalisiyasız oyunlardan ibarətdir. Bunlarda müxtəlif məqsədli bir neçə tərəf (oyunçu) iştirak edir. Tərəflər müxtəlif hərəkət imkanlarına (strategiyalara) malikdir. Hər oyunçu müxtəlif strategiya seçməklə öz uduş funksiyasını maksimallaşdırmağa çalışır. Bu funksiyanın qiyməti bütün oyunçuların seçdiyi strategiyalarla müəyyənləşdirilir.

Yalnız iki oyunçu iştirak edən və birinin udduğu digərinin uduzduğuna bərabər olan oyuna antoqanis oyun deyilir. Belə

oyunlardan, hər iki torofin strategiyaları sonlu olan oyunlar malris oyunlarını omolo gətirir. Tərəflər seçəcəkləri strategiyaları gizli saxladığından oyun nəzəriyyəsinə qərarqəbuletmə qeyri-müəyyənlik şəraitində olur.

Ən yaxın strategiyaları seçmək oyunu həll etmək deməkdir. Oyun nəzəriyyəsinə müxtəlif optimallıq Prinsipi işlədilir. Bunlara əsasən seçilmiş strategiyalar oyunla müvazinət vəziyyəti yaradır. Bundan kənararıxma oyununun uduşunu yalnız azalda bilər. Məsələn, oyunu maksimallaşdırmağa imkan verir.

Normal formalı oyunlarda strategiya bir dəfə seçilir. Dinamik oyunlarda isə bu, zamana görə dəyişən prosesdir.

Oyun nəzəriyyəsi üsulunda tətbiq olunan modellərin köməyilə bir sıra iqtisadi və sosioloji hadisə, hərbi ittilaf, bioloji sistemdə həyat uğrunda mübarizə hadisəsi, idman yaraşı, «səlon» oyunu təsvir və təhlil edilir.

***İQTİSADI TƏHLİLİN TƏŞKİLİ VƏ
İNFORMASIYA TƏMİNATI SİSTEMİ***

3.1. İqtisadi təhlilin təşkili

İdarəetmə elmləri sırasına daxil olan iqtisadi təhlil ümumilikdə xalq təsərrüfatı və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri miqyasında, nazirliklər və ayrı-ayrı region və iqtisadi rayonlarda idarəetmənin ən səmərəli yollarının aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

İqtisadi təhlil təkcə dövlət sifarişlərinin, müqavilələrin, qərar və göstərişlərin, biznes-planın göstəricilərinin, norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda öz funksiyasını, onların gedişatını idarə etməklə fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldir. Elə buna görə də idarəetmə qərarları elmi cəhətdən əsaslandırılmış, vaxtında və məqsədyönlü hazırlanmalıdır.

< Əsaslandırılmış, məqsədyönlü və vaxth-vaxtında hazırlanmış idarəetmə qərarları isə təsərrüfatçılığın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsininlə mülüm ehtiyat mənbələrindən biri hesab olunur. Bütün qeyd olunanlar isə elmi yeniliklərə və geniş həyatı təcrübəyə əsaslanan iqtisadi təhlil vasitəsilə müəyyən edilə bilər. Bunun üçün isə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə aparılan analitik tədqiqat düzgün təşkil edilməlidir. Ancaq bu halda aparılmış tədqiqatın iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi imkanlarına təsirliliyini və təsərrüfat proseslərinə müdaxilənin məqsədyönlülüyünü təmin etmək mümkündür.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin təşkili) bir sıra tələblərə cavab verməlidir, Həmin tələblərin məzmunu, mahiyyəti və məqsədi bazar münasibətinə keçid şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq daha mürəkkəb və ciddi xarakter alır. Həmin tələblərə birinci növbədə təhlilin elmi xarakter daşmasını aid etmək olar.

Elə təhlilin elmiliyi də onun əsas prinsiplərindən biridir. Təhlilin elmiliyi dedikdə, iqtisadi təhlil prosesinin bütün mərhələlərində materialist-dialektik nəzəriyyənin bütün müddəalarına əsaslanmaq, iqtisadi kateqoriyaları və göstəriciləri araşdırmaq, sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərini bilmək, elmin və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə etmək bacarığı nəzərdə tutulur. Əlbətdə bu tədbirlər elmi cəhətdən əsaslandırılmuş metodika əsasında həyata keçirilməlidir.

Bunun üçün iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi hər bir mütəxəssisin, subyektin bütün həlqələrinin rəhbərlərinin, idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında iştirak edən hər bir qulluqçunun vəzifə borcunun tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Elə buradan iqtisadi təhlilin təşkilinə dair ikinci tələb təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin aparılması üzrə vəzifələrin hər bir icraçı arasında əsaslandırılmış bölgüsünə nail olmaqdan ibarətdir. Bu tələbin yerinə yetirilməsi hər bir icraçının vəzifəsini müəyyən etməklə bərabər, təkrarlamalara yol verilməməsinə, birinin digərinə maneçiliyinin aradan qaldırılmasına nail olmaqla vaxta qənaət etməklə kompleks təhlilin həyata keçirilməsidir. Komplekslik isə sistemli təhlilin tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlilin sistemliyinin və kompleksliyinin metodoloji cəhətdən birliyi öz əksini iqtisadiyyatın və siyasətin, iqtisadi və sosial inkişafın, iqtisadiyyatda sosial inkişafın və ekologiyanın, ümuminin və xüsusunin birliyində, vahid-universal göstəricilər sisteminin işlənməsində və bütün növdən olan informasiya mənbələrindən istifadə də tapır.

Üçüncü tələb analitik tədqiqatların səmərəli olmasından ibarətdir. Analitik tədqiqatların səmərəliliyi dedikdə təhlilin kompleks şəkildə və optimal səviyyədə daha az məsariflə aparılması nəzərdə tutulur. Analitik tədqiqatın səmərəliliyinə və təsirliliyinə onun planlı şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində nail oluna bilirdi. İşin planlaşmasını isə müəssisədə bütövlükdə analitik işlərin aparılmasına rəhbər təyin edilmiş mütəxəssis həyata keçirilməlidir. Analitik tədqiqatın səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün işin təşkilinin məqsədə uyğunluğu ilə bərabər, onun həya

ta keçirilməsində qabaqcıl müasir metodlardan, işi asanlaşdırma və tezləşdirə bilən hesablama texnikasından geniş istifadə nəzərdə tutulmalıdır.

Analitik tədqiqatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində ən mühüm məsələlərdən biri hazırlanan cədvəllərin sadəliyindən, əhatə dairəsindən və qarşıya qoyulan məqsədə cavab verə bilməsindən ibarətdir. Cədvəllər ümumiyyətlə müəssisənin və eləcə də onun daxili bölmələrinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətini nəzərə almalıdır. Cədvəllərin bütün göstəriciləri müqayisəyə gələ bilən şəkildə salınmalı, ümumiləşdirilə və qiymətləndirilə bilməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün isə iş bölgüsünün təhlilinin icraçılan arasında dəqiq həyata keçirilməsindən, hər bir mütəxəssisə onun bacardığı və yaxından bələd olduğu sahənin tapşınılmasından və s. asılıdır. Bütün bunlar isə iqtisadi təhlilin aparılmasında daha az vaxt və vəsait sərfi ilə daha yüksək nəticələrə nail olunması imkan verir ki, bu da analitik tədqiqatların səmərəliliyinin yüksəldilməsi deməkdir.

Müəssisə, birlik və təşkilatlarda analitik işlər aşağıdakı təşkilatı mərhələlərə bölünür:

- təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin subyektinin və obyektinin, təşkilat formasının seçilməsi, hər bir tədqiqatçının iş bölgüsünün aparılması və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- analitik işlərin planlaşdırılması;
- iqtisadi təhlilin informasiya və metodiki təminatı;
- təsərrüfat prosesinin gedişi və nəticələrinin məlumatlarının analitik işlənməsi;
- təhlilin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;
- təhlil nəticəsində hazırlanmış təkliflərin həyata keçirilməsinə nəzarət.

Qeyd olunan mərhələlərin düzgün və bazar münasibətlərinə keçidin bu günkü tələblərinə uyğun səviyyədə həyata keçirilməsi birinci növbədə analitik işlərin və onun nəticəsində isə iqtisadi təhlilin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər.

3.2. Təhlilin təşkili formaları və icraçılan

İqtisadi təhlilin təşkili formaları idarəetmə aparatına və subyektin texniki səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, böyük sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s. müəssisələrində bütün iqtisadi xidmətlərə baş iqtisadçılar rəhbərlik edir və əksər hallarda onlar müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin iqtisadi məsələlər üzrə müqavilələri təyin olunurlar. Həmin şəxs müəssisə, idarə və təşkilat üzrə ümumilikdə iqtisadi işləri və xüsusən təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini təşkil edir. İqtisadi laboratoriyalar və istehsalın təşkili, plan- iqtisad, əmək və əmək haqqı, maliyyə şöbələri və mühasibat uçotu kimi bölmələr birbaşa həmin şəxsə tabe edilir. Ayrılıqda götürülmüş iri həcmli bölmələrdə iqtisadi təhlil qrupu və ya şöbəsi təşkil edilə bilər. Orta və kiçik idarə, müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi işlərə plan şöbəsinin müdiri və ya baş mühasib rəhbərlik edir. İqtisadi işlərin koordinasiyası üçün müəyyən hallarda bütün şöbə və bölmələrin rəhbərləri daxil olan texniki- iqtisadi şuralar yaradılır.

Ümumiyyətlə müasir şəraitdə iqtisadi təhlil iqtisadi xidmət bürolarının əməkdaşları ilə bərabər texniki şöbələrin mexanik, energetik, texnoloq, yeni texnikanın istehsalat tətbiqi kimi baş mütəxəssislərin də vəzifə borcu hesab edilir, bu vəziyyət həmin mütəxəssislərin təhsil aldığı elm sahəsinin iqtisadi təhlillə əlaqəsindən irəli gəlir. Eyni zamanda həmin sahələrin iqtisadi təhlillə əlaqəsindən) irəli gəlir. Həmin sahələrin iqtisadi təhlillə əlaqəsi iqtisadi təhlilin digər elmlərələ əlaqəsi paraqrafında şərh edildiyi üçün bir daha onun üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik. İqtisadi təhlil işi ilə eyni zamanda sex xidmətçiləri, firma, briqada və sahə rəhbərləri də məşğul olurlar. Təhlilin təşkilində əsas məsələ icra olunmalı işin həmin mütəxəssislər arasında nə dərəcədə bölünməsindən asılıdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili funksiyaları hazırda icraçılar arasında təqribən aşağıdakı formada bölüşdürülür.

istehsalat şöbəsi məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və assortimenti üzrə planın icra edilməsi, istehsalın ahəngdarlığı, məhsul, iş və xidmətin keyfiyyəti, yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiqi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, material ehtiyatlarının mosarifi, texnoloji dövriyyənin uzunluğu, buraxılan məhsulun komplekt- liyi, istehsalın ümumi texniki və təşkilatı səviyyəsinin təhlili ilə məşğul olur.

Mexanikləşdirmə və energetika şöbəsi maşın və avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin, maşın və avadanlıqların təmiri və modernləşdirmənin plan-qrafikinin yerinə yetirilməsi səviyyəsini, təmir və rekonstruksiya işlərinin vaxtlı-vaxtında aparılması, təmirin keyfiyyəti və maya dəyərinin, avadanlıqlardan və istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin, elektrik enerjisindən istifadənin nə dərəcədə məqsədə müvafiq olmasının təhlili ilə məşğuldur.

Texniki nəzarət şöbəsi xammal və hazır məhsulun keyfiyyətini, zay məhsulu və zaydan itkiləri, zaydan itkilərin azaldılması imkanlarının, məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, texnoloji intizama riayət olunmasının, reklam işlərinin genişləndirilməsi və s. geniş təhlil edir.

Təchizat şöbəsi istehsalın keyfiyyətli və ahəngdar materiallarla, texniki vasitələrlə təminatına, məhsulun göndərilməsi, iş və xidmətlərin həcminə, nomenklaturasına, vaxtlı- vaxtında təmin edilməsinə, keyfiyyətinə, ehtiyatların anbarda saxlanması və vəziyyətinə, materialların buraxılması normasına, nəqliyyat-tədarük məsariflərinə və s. nəzarət edir.

Satış şöbəsi tapşırıqların, sifarişlərin, öhdəliklərin, müqavilələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsini, malalanlara göndərilən məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi, keyfiyyətini, nomenklaturasını, anbarlara tələbatı, hazır məhsulların saxlanma vəziyyətini, marketinq və kommersioniya fəaliyyətini öyrənir və onların yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planı hazırlayır.

Əmək və əmək haqqı şöbəsi əməyin təşkili səviyyəsini, onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər planının yerinə yetiril

məsini, ixtisas və kateqoriyalar üzrə əmək ehtiyatları ilə təminatı, əmək məhsuldarlığının, iş vaxtı fondundan istifadənin və əmək haqqı fondunun səviyyələrini təhlil edir.

Mühasibat uçotu və hesabat (mühasibatlıq) şöbəsi məsarif smetalarını, məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərini, mənfəət planının yerinə yetirilməsini və ondan istifadəni, maliyyə vəziyyətini, ödəmə qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini və s. hazırlayır və təhlil edir.

İqtisadi təhlil və yaxud plan-iqtisad şöbəsi analitik işlərin planını tərtib etməklə onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, təhlilin metodiki təminatını həyata keçirir, müəssisənin, birliyin, təşkilatın ümumilikdə və onların daxili bölmələrinin hər biri üzrə ayrılıqda təhlili təşkil edir və nəticələrini ümumiləşdirir, təhlilin nəticələri üzrə tədbirlər planı hazırlayır.

Qeyd olunan şöbələrin birgə fəaliyyəti müəssisə, idarə və təşkilatlarda iqtisadi təhlil işlərinin yaxşı təşkil olunmasına şərait yaratmaqla onun təsirliliyinin gücləndirilməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əsaslı təsir göstərir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların iqtisadi təhlili yuxarı orqanlar tərəfindən də həyata keçirilir. Həmin təşkilatların mütəxəssisləri təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılıqda götürülmüş bir prosesini (göstəricisini) və yaxud da kompleks təhlilini apara bilər. Həmin təhlilin nəticələrindən asılı olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal istiqamətlərində, iqtisadiyyatında və iqtisadi inkişafında əsaslı dəyişikliklər edilə bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin onların sahə yuxarı orqanları hesab olunmayan statistika, maliyyə orqanları, vergi inspeksiyası, müstəqil auditorlar və auditorlar firması, banklar, investorlar, elmi-tədqiqat institutları və s. həyata keçirə bilər. Məsələn, statistika orqanları müəssisə, idarə və təşkilatların işini xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəriciləri öz hesabatlarında ümumiləşdirib təhlil etdikdən sonra onun nəticələrini təcrübədə istifadə etmək üçün müvafiq nazirlik və təşkilatlara təqdim edir. Vergi inspeksiyası mənfəət göstəriciləri planının yerinə yetirilməsi səviyyəsini, dövlət büd

cəsinə ayırmaları təhlil etməklə material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə nəzarət edir. Banklar və investolar müəssisənin maliyyə vəziyyətini, ödəmə qabiliyyətini, kreditqaytarma imkanlarını və kreditdən istifadənin səviyyəsini öyrənir. Bir sözlə iqtisadiyyat elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, artıq onunla hamı maraqlanır və maraqlananların hamısı təhlilçi olmağa çalışır.

3.3. İqtisadi təhlilin nəticələrinin sənədləşdirilməsi

Hər bir subyektin ümumilikdə və onun daxili bölmələrinin fəaliyyətinin tədqiqinin nəticələri hər hansı bir sənədin tərtibi ilə yekunlaşdırılmalıdır. Bu yekunlaşdırma ümumi qayda olaraq izahat, arayış və nəticə formasında ola bilər. Aparılmış təhlilin nəticəsi üzrə hazırlanmış izahat ümumi qayda olaraq subyektin tabe olduğu yuxarı təşkilatlara və ölkənin iqtisadi inkişafı ilə məşğul olan əlaqədar təşkilatlara təqdim olunur. Aparılmış təhlilin nəticəsi subyektdaxili istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduğu halda o arayış formasında tərtib olunur. Təhlil yuxarı idarə orqanları tərəfindən aparıldıqda yazılı şəkildə nəticə (tərtib olunur) çıxarılır.

Aparılmış təhlil nəticəsində yazılmış izahatın məzmunu subyektin fəaliyyətini tam və hərtərəfli əhatə etməlidir. İzahat subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini və onun daha da yaşılaşdırılması üçün təkliflərlə bərabər iqtisadi inkişaf səviyyəsini, təsərrüfatçılıq şəraitini, fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərində nəzərdə tutulmuş tədbirlər planının yerinə yetirilmə səviyyəsi və digər məsələləri də əks etdirən ümumi məsələləri də əhatə etməlidir. İzahat məktubunun analitik hissəsi subyektin fəaliyyətini əks etdirən məlumatların (cədvəl, qrafik, sxema formasında ola bilər) nəzəri və təcrübəvi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarət olmalıdır. Burada təhlilin nəticələri üzrə irəli sürülmüş təkliflərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təkliflərin hazırlanmasında tələsikliyə və səthiliyə yol verilməməlidir. Təkliflər subyektin fəaliyyətinin keçmişini və gələcək istiqamətilə bə-

rabor bu sahədə elmi yenilikləri və qabaqcıl təcrübəni nox;ərə almaqla bir növü onun maliyyə nəticələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üzrə inkişaf proqramı olmalıdır.

Aparılmış təhlilin nəticəsində yazılmış izahata nisbətən arayış və gəlinmiş nəticə əldə edilmiş nailiyyətləri və yol verilmiş nöqsanları, istifadə edilməli ehtiyatların aşkar edilməsi və aşkar edilmiş ehtiyatların isifadəyə cəlb olunma imkanları haqqında konkret və əsaslandırılmış təkliflərdən ibarət olur.

Ümumi qayda olaraq təhlilin nəticələri şifahi də rəsmiyyətə salma bilir. Bu forma heç bir izahat tələb etməyən tipik analitik cədvəllər paketindən ibarət olur. Analitik cədvəllərin hazırlanması zamanı istifadə edilən məlumatların düzgünlüyünə, onların vahid mühasibat balansı və hesabatları formaları əsasında hazırlanmasına, materialların xarici və dixili audit yoxlamalarından keçmə səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qeyd olunan məsələlərə əməl olunmadan materiallardan istifadə edilərək (daha doğrusu istifadə olunan bütün materialları ciddi yoxlamadan keçirmədən) tərtib olumuş analitik cədvəllərə əsasən həyata keçirilən hər hansı bir tədbirdən müsbət nəticə gözləmək olmaz.

Analitik cədvəllər öyrənilən materialların sistemləşdirilmə- sinə və ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmaqla bərabər onların oxunacaqlı dildə, tələb olunan forma və başa düşüləcək şəkildə qəbul olunmasına imkan verir. Analitik cədvəllər müxtəlif formada (hazırlanma məqsədi və istifadə olunma istiqamətindən asılı olaraq) tərtib oluna bilər. Onlar təhlil aparmaq üçün tələb olunan məlumatlar əsasında tərtib edilir.

Analitik cədvəllərin göstəriciləri cədvəldə elə yerləşdirilməlidir ki, onlar eyni zamanda həm analitik və həm də əyani material kimi istifadə oluna bilsin. Analitik cədvəllər tərtib olunarkən nə subyektin fəaliyyətini əks etdirən bütün göstəricilərin eyni cədvəldə verilməsinə nə də ki, ayrı-ayrılıqda bir neçə cədvəllərin hazırlanmasına yol vermək olmaz. BüttlKİqtisadi göstəricilərin eyni cədvəldə verilməsi ondan istifadəni çətinləşdirdiyi kimi, çox saylı cədvəllərin tərtibi əlavə vaxt və əmək tə-

io b etməkb, onlardan materialların toplanıb ümumi nəticə çıxarılması da bir o qədər çətin olur. Ona görə də analitik cədvəllər həm sadə, həm də əyani olmaqla istifadə edənlərin işini asanlaşdırmalıdır.

Aparılan təhlilin nəticələrinin analitik cədvəllərin tərtibi ilə rəsmiyyətə salınması bazar münasibətlərinə keçidlə, müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, sahibkarlığın, marketinq və kommərsiya fəaliyyətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq daha geniş vüsət alır. Belə ki, hər bir idarə rəhbərinə, sahibkara, koramersanta, biznesmenə öz subyektinin keçmişini və gələcəyini əks etdirən analitik cədvəllər (bir növü keçmiş və gələcək yollar göstərən əgər belə adlandırmaq düzgün olarsa «yol xəri- töləri») hava, su kimi lazımdır. Onlar həmin cədvəllərin köməyi ilə əldə olunmuş nailiyyətlər, nöqsan və çatışmamazlıqlarla, mövcud ehtiyat və imkanlarla, onların istifadəyə cəlb olunması yolları və imkanları ilə tanış olaraq təcili tədbirlər görmək imkanına malik olurlar.

Təhlilin nəticələrinin şifahi şəkildə-analitik cədvəllər formasında rəsmiyyətə salınmasının digər üstünlüyü vaxta qənaət edilməsindədir. Belə ki, bu halda təhlilin həyata keçirilməsi ilə onun nəticələrindən istifadə eyni vaxta təsadüf etdiyindən nəticənin rəsmiləşdirilməsinə əlavə vaxt tələb olunmur. Eyni zamanda hazırlanmış analitik cədvəllərin məlumatları subyektin pasportuna əlavə edilir ki, bu da kompyüterin yaddaşı kimi, uzun illər istifadəyə yararlı halda saxlana bilər. Belə ki, əksər müəssisə, idarə və təşkilatlarda subyektin pasportu tərtib edilir. Pasport uzun bir müddət (15, 20, 25 və daha çox il) üçün nəzərdə tutulur. Subyektin illik hesabatı təsdiq edildikdən sonra bütün əsas göstəricilər, o cümlədən analitik cədvəllərin məlumatı müəssisənin pasportuna köçürülür. Beləliklə, illik hesabatlar arxivə verilən şəraitdə belə müəssisənin pasportunda verilən məlumatlarına əsasən onun inkişaf -mərhələlərini, istiqamətini, iqtisadi potensialı ilə bərabər analitik cədvəllərin məlumatları da öyrənilir və istifadə edilir.

Aparılmış təhlilin nəticələri kollektivin ümumi iclaslarında, istehsalat müşavirlərində, işgüzar elmi şuralarda geniş müzakirə edilir və əməli tədbirlər planı hazırlanır.

3.4. İqtisadi təhlilin informasiya təminatı

^ İqtisadi təhlil optimal idarəetmə qərarlarının üzərində qurulmuş iqtisadi informasiya sisteminə əsaslanır. Təhlil işinə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təsirliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır, təhlil təkcə iqtisadi məlumatlarla kifayətlənmir, o öz işində külli miqdarda texniki, texnoloji məlumatlardan da istifadə edir. İqtisadi təhlilin informasiya mənbəyini plan, normativ, statistik, mühasibat, operativ və s. məlumatları təşkil edir. Həmin məlumatların toplanması, işlənməsi və istifadəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmadığı şəraitdə onun əsasında aparılmış təhlildən müsbət nəticələr gözləmək olmaz.

4 İqtisadi təhlil işində istifadə olunan informasiya mənbələrini üç qrupa - plan, hesabat və qeyri hesabat - ayırmaq olar. İnformasiyanın plan mənbələrinə - müəssisələrdə hazırlanmış bütün növdən olan planlar (perspektiv, cari, operativ, biznes- plan, kommertiya hesabı, texnoloji kartalar), normativ materiallar, smetalar, qiymət cədvəli, layihə tapşırıqları və s. aiddir.

Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - mühasibat, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir.

Qeyri hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər və əvvəlki mənbələrə aid olmayan məlumatlar daxildir. Həmin sənədlərə müəssisə və birliklərin mütləq riayət etməli olduğu dövlət və yuxarı orqanların qərarları, göstərişləri, təftiş və audit aktları, müəssisə rəhbərliyinin əmr və göstərişləri; müqavilə, sövdələşmə, arbitraj və məhkəmə orqanlarının qərarlarını əks etdirən təsərrüfat-hüquqi sənədlər; ümumilikdə müəssisənin və onun daxili bölmələrinin əmək kollektivlərinin ümumi iclasının və əmək kollektivi şura

sının qərarları; radio, televizor, qəzetlərdən əldə edilmiş qabaqcıl təcrübələrin materialları; texniki və texnoloji sənədlər; istehsal prosesini əks etdirən xronometraj və fotosəkillər; müəssisənin işçilərinin və digər təşkilatların nümayəndələrinin şifahi məlumatlarını aid etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadi təhlilin təsirliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rol təhlilə cəlb olunan informasiyanın tərkibi, məzmunu və keyfiyyəti oynadığı üçün burada əsas məqsəd səmərəli informasiya patokunun yaradılmasına əsaslanan prinsiplərə riayət olunmasından ibarətdir. Əsas prinsiplər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiyanın analitikliyindən;
- informasiya patokunun müəyyən edilməsi və onun səmərəli təminatından;

- istehsalın, tədavülün, bölgünün və istehlakın, təbii, əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin obyektiv əks etdirilməsindən;

V - müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistika, operativ uçot məlumatlarından) daxil olan informasiyanın və plan göstəricilərinin eyniliyinin təmin edilməsi və ilk informasiyalarda təkrarların aradan qaldırılmasından;

- yeni rabitə vasitələrinin köməyi ilə əldə edilmiş informasiyanın operativliyindən;

- planlaşdırma və idarəetmə məqsədilə təhlil aparmaq və istifadə etmək üçün proqramın işlənilib hazırlanmasından və s. ibarətdir.

V İnförmasiyanın analitikliyinin mahiyyəti daxil olma mənbələrindən asılı olmayaraq iqtisadi informasiya sistemi təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tələblərinə uyğun olmalıdır. Yəni, daxil olan materiallar müəssisənin təhlilçini maraqlandıran sahəsindən, detallandırılmış şəkildə, proses və hadisələri, əsas amillərin təsirini tam əks etdirən, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə imkan verən ehtiyatlar haqqında informasiya sisteminə malik olmalıdır.

Ba/.ai' iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin informasiya təminatı sisteminin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu vəziyyət xüsusən müəssisə və təşkilatlarında uçotun, biznes- planın və statistik məlumatların təşkili ilə əlaqədardır. Məsələn üçün, respublikanın müəssisə və təşkilatlarında mühasibat uçotunun beynəlxalq uçot sistemə keçirilməsi nəzərdə tutulur. İdarəetmə, maliyyə və vergi uçot sistemləri genişlənilir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq mühasibatlıqda bir çox ilk sənədlərin forma və məzmunu dəyişir, kompyüter sisteminin tətbiqi tamamilə yeni forma və məzmununda sənədlər tələb edir ki, bununla da təhlilin informasiya sisteminin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi ehtiyacı yaranır.

Uçot və biznes-planların informasiya mövqələrinin eyniliyi müasir şəraitdə iqtisadiyyatın vahidliyinin tələblərindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip həmişə gözdənilə bilmir. Ona görə ki, eyni istehsal istiqamətli, eyni sistemə daxil olan müəssisələrdə belə ilk sənədlər hələ də unifikasiya (vahid şəkllə salınma) edilməmişdir. Belə olduğu halda müxtəlif istehsal istiqamətli müəssisələrdə bu haqda söhbət aparmağa dəyməz.

İlk sənədlərin iqtisadi informasiyasının elmi sistemi uçotun hər üç növünün (mühasibat, statistika, operativ) vahid prinsipinə əsaslanaraq idarə, müəssisə (tabe olduğu) çərçivəsindən kənara çıxaraq sərbəstləşməlidir. Bu halda bütün subyektlər üzrə vahid informasiya sistemə malik olmaq mümkündür.

Məlum olduğu kimi, hazırda respublikamızda beynəlxalq uçot sistemə uyğunlaşdırılan uçot sistemi təşkil olunur. Hüquqi şəxs olan bütün müəssisə və təşkilatlar (kooperativlər, icarəyə götürlmüş şəxsi və kollektiv müəssisələr, xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisələr, dövlət müəssisə və təşkilatları) mühasibat balansını və maliyyə nəticələri haqqında hesabatı vahid formalar əsasında tərtib edirlər. Hesabat formalarının vahidliyi hesabdarlığın vahid ümumi prinsipinə əsaslanır. Lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi təcrübədə bu vahid prinsip həmişə gözlənilmir.

İstehsal prosesinin gedişatı haqda vaxtlı-vaxtında nəticələr çıxarıldıqda, maşın məlumatlarının təhlili (əldə edilmiş törəmə göstəricilər, dinamik sıralan, aparılmış qruplaşdırma və müqayisələr, dəyişən kəmiyyətlərin optimallığı və s.) operativ olduqda iqtisadi informasiya sisteminin vahidliyi özünü tam doğruldu. Ümumi qayda olaraq təhlil özünün həyata keçirilməsi üçün çıxış bazasını təşkil edən informasiya üzərində nəzarət apardığına görə iqtisadi təhlillə informasiya qarşılıqlı əlaqədədir. İlk məlumatların təhlilçi tərəfindən yoxlanması onun özünün təhlili aparılmaq üçün həyata keçirməli olduğu analitik işlərinin ən vacib mərhələsidir. Elə buna görə də əsaslı iqtisadi islahatlar keçirildiyi indiki şəraitdə informasiya xidmətinin yenidən qurulması və onun üzərində iqtisadi təhlilin nəzarət funksiyasının daha da gücləndirilməsi zəruriyyətə çevrilir.

İqtisadi informasiyalar tədqiq olunan obyektləri, prosesləri və hadisələri obyektiv şəkildə əks etdirməlidir. Belə olmadığı şəraitdə təhlil aparıldıqdan sonra əldə edilmiş nəticə faktiki vəziyyəti düzgün əks etdirə bilməz, tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanmış təkliflərdən istifadə isə subyektə xeyir deyil, əksinə ziyan gətirə bilər.

İqtisadi informasiyanın yararlığı, informasiya patokunun səmərəliliyinin tədqiqi informasiyaların günü-gündən artdığı müasir şəraitdə getdikcə mürəkkəbləşir. Bunun üçün vaxtaşırı iqtisadi proses və hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri dəqiqləşdirilməlidir. Deməli, informasiya patokuna yenidən baxılmalı və informasiya təminatı sistemini günün tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirə bilən yararlılıq meyarı müəyyən edilməlidir.

İstehsal prosesinə və onun nəticələrinə operativ yanaşma mümkün olduğu şəraitdə həyatı təcrübələr göstərdiyi kimi təhlilin səmərəliliyi tam təmin oluna bilər. Bu hal informasiyaların təhliliyə mümkün qədər tez çatdırıldığı şəraitdə baş verir. Məhz elə buna görə də səmərəli informasiya patokunun yaradılmasının əsas prinsiplərindən biri onun operativliyidir. Müasir şəraitdə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsinin

əsas yollar - ən müasir rabitə vasitələrindən istifadə və alınmış məlumatların EHM-də işlənməsi və s. ibarətdir.

İnformasiya sistemi materialların yığılması, saxlanması və işlənməsi prosesinə vəsait sərfinə qənaət etməklə səmərəli olmalıdır. Eyni zamanda bu qənaətçillik təhlilçinin və rəhbərliyin hor bir sorğusuna vaxtlı-vaxtda cavab verilməsinə maneəçilik törətməməlidir.

İqtisadi təhlilin informasiya sistemi qeyd olunan prinsiplərə əsasən formalaşmalı və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir. Ancaq bu yolla iqtisadi təhlilin təsirüliyi və səmərəliliyini müntəzəm olaraq yüksəltmək olar.

3.5. İqtisadi təhlilin mənbələri

Dərsləyin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili göstəricilər sisteminə, bütün növdən olan iqtisadi informasiyaların kompleks istifadəsinə əsaslanır. Ona görə də iqtisadi təhlilin mənbələri geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla, mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Təhlil işində kompleks iqtisadi informasiyalardan istifadə edildiyi üçün onun mənbələrini iki hissəyə-uçot və qeyriuçot mənbələrinə ayırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, uçot mənbələrinə - mühasibat uçotu və hesabatlar, statistik uçot və hesabatlar, operativ uçot və hesabatlar, seçmə uçot məlumatları daxildir.

Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında subyektlərdə mövcud olan maddi qiymətlilər və pul vəsaitlərinin miqdarı, başqa müəssisə və təşkilatlarla hesablaşmaların vəziyyəti, onun mövcud ehtiyatlarının ümumi həcmi, məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin satışının həcmi, istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyəri, biznes- planın yerinə yetirilmə səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi və s. haqqında informasiyalar əldə olunur.

ümumi və ardıcıl (arasıkəsilməz) müşahidə, ciddi sənədləşdirmə, uçotun sistemləşdirilməsi, balans və sair hesabatlar üzrə cədvəllərin qruplaşdırılması metodları ilə çoxcəhətli, mürəkkəb təsərrüfat əməliyyatlarına kəmiyyət xarakterli obyektiv qiymət verilir, bütün təsərrüfat vəsaitlərinin tərkibi, yerləşməsi, hərəkəti, yaranma mənbələri və məqsədli təyinatının ümumiləşdirilmiş xarakteristikası əks etdirilir.

Ö/ xarakterinə görə mühasibat uçotu tamdır. O, bütün təsərrüfat vəsaitlərinin hərəkətini, onların əmələ gəlmə mənbələrini, təsərrüfat əməliyyatlarını və proseslərini tam və düzgün əks etdirdiyi üçün iqtisadi təhlilin əsas mənbəyi hesab edilir. Eyni zamanda mühasibat uçotunun vaxta görə ardıcılığı yəni, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində vəsaitlərin tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri gündəlik əks etdirməsi və həmin əməliyyatların sənədlərdə ciddi və düzgün əks etdirilməsi onun bu xüsusiyyətini daha da möhkəmləndirir. Ona görə də mühasibat hesabatının vaxth-vaxtında və tam təhlili digər məsələlərlə bərabər aylıq, rüblük və illik biznes-planın lazımı səviyyədə yerinə yetirilə bilməsi üçün təxirə salınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlil statistik hesabatların məlumatlarından istifadə edir.

Statistika uçotu kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin və proseslərin, onların qanunauyğunluqlarının və qarşılıqlı əlaqələrinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini əks etdirir. Statistika nəy-inki maddi istehsalə aid olan proses və hadisələri öyrənir, həm də sosial həyatın ayn-ayn tərəflərini öyrənir. Belə ki, onun köməkliyi ilə əhalinin sayı, tərkibi və hərəkəti, xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsi, onun sosial həyatı haqqında göstəricilər əldə edilir ki, bu da iqtisadi təhlilin mənbələri hesab olunur. Bu hal xüsusən sahə, sahələrarası, ərazi birlikləri olan - konsernlər, səhmdar cəmiyyətlərinə və s. daha çox aiddir. Statistika özünəməxsus metod və üsullarla tədqiqat apararkən mühasibat uçotunun məlumatlarına əsaslanır.

operativ uçot təsərrüfat uçotunun bir növü kimi ayrı-ayrı subyektlərdə və onların daxili bölmələrində ayn-ayn əməliyyatların baş verməsi gedişinə nəzarət və onları müşahidə etmək üçün təşkil edilir ki, onun da əsas məqsədi bu proseslərin gedişinə rəhbərlik etməkdir.

Operativ uçot subyektlərin ayrı-ayrı bölmələrinin işini əlaqələndirmək və istehsal prosesinin fasiləsizliyini nizama salmaq üçün gündəlik (növbəlik) biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi gedişinə sistematik nəzarətin aparılmasını həyata keçirir. Belə bir nəzarətin həyata keçirilməsi və operativ rəhbərliyin yüksək səviyyəsi yalnız gündəlik təsərrüfat proseslərini əks etdirən operativ uçotun köməyi ilə mümkündür.

Operativ uçotun səmərəliliyi onun məlumatlarından operativ iqtisadi təhlilin mənbəyi kimi istifadə edildikdə daha da yüksəlir. Operativ təhlil aparmadan yüksək keyfiyyətli, subyektin bütün imkan və ehtiyatlarını əhatə edə bilən biznes-plana, uçota və nəzarətə nail olmaq olmaz. Operativ təhlilin köməyi ilə istifadə olunan norma və normativlərin keyfiyyəti, istehsalın təşkilatı-texniki inkişaf səviyyəsi, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin göstəricilər sisteminin əhatə dərəcəsi yoxlanılır.

Operativ uçot mühasibat və statistika uçotlarına nisbətən daha tez iqtisadi informasiyalara əldə olunmasına şərait yaratdığı üçün onun məlumatlarından bir mənbə kimi iqtisadi təhlil daha geniş istifadə edir. Subyektlərin və onun daxili bölmələrinin rəhbərləri öz qeydiyyat kitabçalarında müntəzəm olaraq mühüm təsərrüfat prosesləri və hadisələrinin qeydiyyatını aparır, təqribi hesablamalar edir və təxirə sahnəməz tədbirlər planı hazırlayır. Operativ təhlili subyektin rəhbərləri özləri apardıqda həmin qeydlərdən istifadə edərək nöqsan və çatışmamazlıqların vaxth-vaxtında aradan qaldırılmasına nail olurlar.

Qeyd olunduğu kimi, seçmə uçot məlumatları iqtisadi təhlilin əsas mənbələrindən biridir. Seçmə uçot məlumatları hesabat göstəricilərinin daha da dərinləşdirilməsinə imkan verir. Məlum olduğu kimi son illərdə hesabatlarda sadələşdirmə aparmaqla

bir çox göstərici bir ixtisar edilib. Bu bir tərəfdən müsbət hal kimi qiymətləndirilməli, digər tərəfdən isə təhlil üçün lazım olan bir çox məlumatların əldə olunmasının çətinləşməsi kimi baxılmalıdır. Bu şəraitdə müşahidə və seçmə uçot məlumatlarından daha geniş istifadə olunma zəruriyyəli yaranır. Seçmə uçot məlumatları cari uçot məlumatlarından və ilk mühasibat sənədlərindən əldə olduğu üçün iqtisadi təhlilin əsas mənbələrindən biri hesab olunur.

Qeyd olunduğu kimi qeyri uçot məlumatları da iqtisadi təhlilin mənbələrindən biridir. Qeyri uçot mənbələrinə sahəda- xili və sahəxarici təftişin, daxili və xarici auditin, laboratoriya və həkim-sanitar nəzarətinin, vergi müfəttişliyinin yoxlamalarının, daimi fəaliyyətdə olan işgüzar şuraların, əmək kollektivlərinin yığıncaqlarının, mətbuatın, izahatlar, yuxarı təşkilatlar, maliyyə və kredit orqanlarına göndərilən və onlardan gələn məktublardan, icraçılar və müşahidəçilərlə şəxsi görüşlərin nəticələrinin məlumatları aiddir. Həmin məlumatlar iqtisadi təhlil işini aparmaq və subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanmasında mühüm məlumat mənbəyi hesab olunur.

Məlum olduğu kimi, təsərrüfat fəaliyyətinin və bizen- planların yerinə yetirilməsinin təhlilini müvafiq plan-normativ sənədlərinin məlumatlarını cəlb etmədən həyata keçirmək mümkün deyildir. Həmin məlumatlar sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal-maliyyə, ticarət müəssisələrinin ticarət-maliyyə və s. planlarında əks olunur. Təhlil zamanı qeyd olunanlardan başqa normativ materiallardan, istehsal pasportlarından, məlumat kitabçalarından və s. geniş istifadə edilir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar iqtisadi təhlilin informasiya bazarlarını təşkil etməklə subyektlərin təsərrüfat-mahyyə vəziyyətinin tədqiqi üçün zəruri mənbələr hesab olunurlar.

3.6. İqtisadi təhlilin göstəricilər sistemi

M üssisə, idarə və təşkilatlarda həyata keçirilən bütün proses və hadisələr, təsərrüfat əməliyyatları, biznes-plan, hesabat və normativ göstəricilər və s. iqtisadi təhlilin obyektləri hesab edilir. İqtisadi təhlilin obyektləri çox olduğuna, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və bir-birindən asılı olduğuna görə bütün obyektləri müəyyən elementlərinə görə qruplaşdırmaq tələb olunur. Təhlil obyektlərinin qruplaşdırılmasına onların təsnifatı deyilir. İqtisadi təhlil obyektləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- " Məzmununa görə - sadə və mürəkkəb;
- Vaxta görə - keçmiş, cari və gələcək;
- Yerə görə - daxili və xarici;
- Təsir dövrünə görə - daimi və müvəqqəti;
- Dərk edilməsinə görə - dərk edilən və dərk edilməyən;
- Strukturuna görə - nümunəvi, standart və standarta uyğun gəlməyən;
- Aşkarlığına görə - determinativ və təsadüfi;
- Əsas hadisələrin xarakterinə görə- funksional və korrelyasiya.

Proses və hadisələrin, yəni təhlil obyektlərinin düzgün təsnifatı onların dəqiq öyrənilməsinə təmin etməklə yanaşı, bu və ya digər obyektə təsir göstərən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsini təyin etməyə imkan verir.

Təhlilin obyektləri biznes-plan və hesabatlarda, cari uçotda və digər informasiya mənbələrində müəyyən göstəricilər sistemində əks etdirilir. Göstəricilər, proses və hadisələr, əməliyyatlar subyektlərin bu və ya digər işini miqdarca ifadə edir. Göstəricilər sistemi daim bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. İqtisadi təhlilin predmetində qeyd olunduğu kimi, o, obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən yaranan, iqtisadi informasiya sistemində əksini tapan subyektlərin təsərrüfat prosesləri və onların kommertiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyini və son maliyyə nəticələrini öyrənir. Deməli, iqtisadi təhlil göstəricilər sistemi, iqtisadi informasiyanın külli miqdarda məlumatlann-

dan kompleks istifadəyə əsaslanır. Ona görə də təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlili prosesində daim göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət, nəqliyyat və s. müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti bir çox iqtisadi göstəricilərlə müəyyən edilir. Həmin göstəriciləri - tədqiqatda hansı ölçülərdən istifadə olunacağı nəzərə alınaraq dəyər və natural; hadisə, proses və əməliyyatların hansı cəhətinin müəyyən ediləcəyindən asılı olaraq kəmiyyət və keyfiyyət; ayrı-ayrı göstəricilərin və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsində həcm və xüsusi qruplara ayırmaq olar.

Əmək ölçüləri əsasən işçi qüvvəsindən və onların iş vaxtından istifadə dərəcəsinin təyin edilməsində, habelə əmək məhsuldarlığı göstəricisinin hesablanmasında istifadə edilir. Əmək göstəricilərinə adam-gün, adam-saat, iş saati və s. daxildir.

Təsdiq edilmiş qaydalara görə göstəricilər 2 yerə bölünür. Yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilən göstəricilər və müəssisə, idarə və təşkilatların özlərində hesablanan göstəricilər.

Yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilən göstəricilərə direktiv göstəricilər deyilir. Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün direktiv tapşırıqlar qanun sayılır.

Direktiv biznes-plan göstəriciləri müəssisə, idarə və təşkilatların planlı fəaliyyətini ətraflı xarakterizə etdiyinə görə, müəssisə, idarə və təşkilatlar özlərində daha çox göstəricilər sistemini əhatə edən biznes-plan tapşırıqları tərtib edir. Biznes- plan göstəriciləri sənaye müəssisələrinin sənaye-texniki maliyyə planında, ticarət müəssisələrinin ticarət-maliyyə planında, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsalat-maliyyə planında və s. göstərilir.

Dəyər göstəriciləri hazırkı şəraitdə ən geniş yayılmış və istifadə edilən göstəricilərdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sərbəst bazarın mövcudluğu, əmtəə-pul münasibətləri və dəyər qanununun fəaliyyətinin genişlənməsi dəyər göstəricilərindən istifadəni zəruriyyətə çevirir.

Həyatı təcrübədən məlumdur ki, bazar münasibətlərinin tələbləri tətbiq edilən mikrosəviyyə subyektlərinin fəaliyyət dairəsi kimi çıxış edən əmtəə-pul münasibətləri sistemi vasitəsilə dəyər qanunu realizasiya olunur. Elə buna görə də müasir şəraitdə on mühüm dəyər göstəricisi kimi əmtəəlik, satılmış məhsulun dəyəri göstəricisindən istifadə edilir. Biznes-planda əmtəəlik məhsulun həcmnin göstərilməsi istehsalla-i.stehlakın və istehsalla bazarın qarşılıqlı əlaqəliliyindən irəli gəlir. Ümumi məhsulun dəyəri göstəricisi əsas götürüldüyü halda istehsalçı ilə istehlakçının, istehsal ilə kommertiya hesabının maraqları, qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmır.

Sənaye müəssisələrində əmtəəlik məhsulun tərkibinə hazır məlumatların, satılmış yarımfabrikatların, yerinə yetirilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri daxildir.

Məcmu ictimai məhsulun dəyərini hesablamaq üçün aqrar bölmədə həm ümumi və həm də əmtəəlik məhsulun dəyərinin müəyyən edilməsi məqsədə uyğundur. Aqrar bölmənin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ümumi və əmtəəlik məhsullar iqtisadi mahiyyətinə görə fərqlidirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, aqrar bölmədə ümumi və əmtəəlik məhsullarda keçirilmiş dəyərə nisbətən yeni yaranmış dəyər daha çox xüsusi çəkiyə malikdir. Digər tərəfdən isə aqrar bölmədə əmtəəlik məhsulun tərkibinə həm təsərrüfatdankənar və həm də təsərrüfatdaxili dövriyyədə olan məhsullar, iş və xidmətlər daxil edilir.

Parakəndə və topdan ticarətdə, tədavül xərclərində, mənfəət və maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində dəyər göstəricilərindən daha geniş istifadə edilir. Bazar münasibətlərinin xüsusiyyətindən irəli gələn dəyər göstəricisi qeyd olunan kateqoriyaların mahiyyəti və məzmunun təzahürüdür.

Natural göstəricilər bütün müəssisələrin praktikasında planlaşmada və analitik uçot məlumatlarında istifadə edilir. Natural göstəricilər bütün istehsal və xidmət sahələrində, həmin sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq istifadə edilməklə EH M istifadə şəraitində onların təhlil işlərində əhəmiyyəti daha da artır.

Analitik tədqiqat işlərində şərti-natural gösloricilərdən də istifadə edilir. Bu eyni mənşəli müxtəlif növdən və ölçüdə olan məhsulların miqdarca həcmi müəyyən etmək üçündür. Məsələn üçün, toxuculuq sənayesində şərti sap çarxı (uzunluğu 200 metr olan sap düyünü); ayaqqabı fabriklərində - şərti cüt; konserv sənayesində - şərti banka; aqrar bölmədə yem istehsalında - şərti yem vahidi; ət istehsalında - orta köklülük; topdan ticarətdə yeyinti məhsullarının uzun müddət saxlanması - ton- gün, ton-ay və s.

İstehsal olunan və satılan məhsulların həcmi, quruluşunun və s. müəyyən olunmasında dəyər və natural şəkildə istifadə edilən kəmiyyət göstəriciləri tətbiq edilir. Kəmiyyət göstəricilərinə - satılan məhsulun həcmi - manat, toxuculuq kombinatının məhsul buraxılışı - metr, istehsal proqramının yerinə yetirilməsi natural və dəyər şəklində, topdan ticarətdə - bu və ya digər əmtəə qrupları üzrə - manat və naturada, ictimai işə müəssisələrində öz məhsulunun buraxılışı -manat, fiziki və şərti boşqab, pərakəndə ticarətdə - manat və s. aiddir.

Keyfiyyət göstəriciləri buraxılaq məhsulların müəyyən olunmuş tələbat (standarta, texniki şərtlərə, nümunələrə) uyğunluğunu qiymətləndirmək, əmək, material və pul vəsaitlərinin sərfinin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Həcm göstəricilərinə işçilərin sayı, istehsal olunan məhsulun həcmi, topdan və pərakəndə ticarətin mal dövriyyələri, dövriyyə vəsaitləri, əsas fondlar, tədavül xərcləri, mənfəət, zərər və s. aiddir.

Ümumi qayda olaraq xüsusi göstəricilər həcm göstəricilərinin törəməsidir, yəni ümumilərdən birinci, xüsusi isə ikincidir. Belə ki, əmtəəlik məhsulun dəyəri və əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri həcm göstəriciləridir. Lakin birincinin ikinciyə nisbəti, yəni əsas fondların orta illik dəyərinin hər manatına görə istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun dəyəri (fondverimi) xüsusi göstəricidir.

İqtisadi tədqiqatlarda biznes-planın yerinə yetirilməsini, quruluşu, dinamikası, intensiv inkişafı və s. əks etdirən nisbi kəmiyyət göstəricilərindən də istifadə edilir.

İnformasiyanın yoxlanması iqtisadi təhlilin ən ciddi mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələ məlumatların yoxlanmasını, onların müqayisəliliyinin təmin edilməsini və informasiyaların sayının sadələşdirilməsini əhəta edir.

Təhlil aparmaq üçün toplanmış informasiya birinci növbədə keyfiyyətə yaxşı yoxlanmalıdır. Yoxlanma ikitərəfli aparılmalıdır. Birincisi, təhlilçi plan və hesabatı əks etdirən məlumatların tamlığı və düzgün tərtib olunmasını yoxlayır. Burada rəqəmlərin düzgünlüyü, biznes-plan tapşırıqlarında təsdiq olunmuş göstəricilərin uyğunluğu mütləq yoxlanır. Eynizamanda təhlilçi planda və hesabatda əks etdirilən cədvəllərin göstəricilərinin uyğunluğuna xüsusi diqqət yetirməlidir. İkincisi, təhlilə cəlb olunmuş bütün məlumatlar mətləb və məqsədinə görə yoxlanılır. Bununla bu və ya digər göstəricinin nə dərəcədə həqiqətə uyğunluğu müəyyən edilir.

Göstəricilərin müqayisəliliyi təmin olunduğu şəraitdə təhlil işləri daha az əmək sərfi tələb edir. Bunun üçün bütün informasiya məlumatları keyfiyyətə yaxşı yoxlandıqdan sonra onlar (bu dərsləyin II fəslində şərh olunmuş metod üzrə) müqayisəyə gələn şəkildə salınmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan bütün göstəricilər müəssisə, idarə və təşkilatların işini, proses və hadisələri və s. planlı qaydada idarə etmək üçün təyin edilir.

Təhlilin başlıca vəzifəsi biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təyin etmək, biznes-plan göstəricilərinin artıqlaması ilə və ya kəsirlə yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri və bu amillərin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir. Buna görə də təhlil işində biznes-plan göstəriciləri ilə yanaşı hesabat göstəricilərindən də istifadə edilir. Hesabat göstəriciləri müəssisə, idarə və təşkilatların aylıq, rüblük, illik mühasibat hesabatlarında, dövrü statistik hesabatlarda, mütəxəssislərin raportlarında, sex, briqada, manqa, şöbə və s. təsərrüat vahidləri üzrə

aylıq istehsalat hesabatlarında, baş mütəxəssisbrin raportlarında, müəssisənin pasportunda və digər mənbələrdə göstərilir.

Təhlil işində biznes-plan və hesabat göstəricilərinin hesablanması metodikasının eyni olması zəruri şərtidir. Planlaşdırma və hesabatlarda bu və ya digər göstəriciləri eyni qaydada hesablamadıqda onları müqayisə etmək, başqa sözlə desək, biznes-planın kəsirlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsini düzgün təyin etmək mümkün olmur.

Son illərdə ölkəmizdə mühasibat uçotunu sadələşdirmək məqsədilə bir sıra göstəricilər ixtisara salınmışdır. Buna görə də təhlil zamanı biznes-plan və hesabat göstəriciləri ilə yanaşı bir sıra hesablama göstəricilərindən də istifadə edilir.

Hesablama göstəriciləri plan və hesabat sənədlərində, istehsal tapşırıqlarında göstərilir. Hesablama göstəriciləri ancaq təhlilin gedişatı zamanı analitik cədvəldə və bunlara aid hesablamalarda göstərilir. Hesablama göstəricilərində başlıca olaraq müxtəlif amillərin (2-don artıq) təsirini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bütün bu göstəricilər bir-birilə əlaqədardır və bir- birinə təsir göstərir. Məsələn, əmək, material, maliyyə və digər resurslardan qənaətlə istifadə göstəricisi məhsulun maya dəyərində, məhsulun maya dəyəri mənfəət kütləsinə, mənfəət kütləsi rentabelliyyə, əsas və dövriyyə fondlarından istifadə əmək resurslarından, torpaq sahələrindən istifadə göstəricisinə və s. təsir göstərir.

Təhlil zamanı bu və ya digər göstəriciyə təsir göstərən amilləri müəyyən etmək, amilləri öyrənmək və onların təsirini hesablamaq lazım gəlir. Amil proses və hadisəni hərəkətə gətirən göstəriciyə bu və ya digər istiqamətdə müsbət və ya mənfəət təsir göstərən vasitədir.

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində müəssisə və təşkilatların istehsal-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən plan, uçot və hesabat göstəricilərinə, habelə proses və hadisələrə saysız- hesabsız miqdarda müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün proses və ya hadisəyə, əməliyyata, gö-

stərıcılərə təsİR edən amİlləri və bu amİllərin hesablanması qaydasını qabaqcadan bİlmək lazımdır.

Ayrı-ayrı amİllərin proses və hadisələrə təsİRİ müəyyən ardıcılıqla öyrənilmədikdə düzgün nəticə çıxartmaq mümkün olmur. Odur ki, təhlil zamanı amİllərin təsİRİNİN ardıcılığını bİlmək lazımdır.

Müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti və bu fəaliyyəti xarakterizə edən plan, uçot və hesabat göstəricilərinə, təsərrüfat əməliyyatlarına, habelə istehsalın son nəticələrinə təsİR göstərən amİllər çoxdur. Onları ayırmaq üçün bütün amİlləri müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq lazım gəlir.

Prosesə və hadisəyə, göstəricilərə təsİR göstərən bütün amİllər ümumiyyətlə ekstensiv, intensiv və inteqral amİllərə bölünür.

Hal-hazırda bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın həcmi artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün ekstensiv amİllər çox məhduddur. Lakin buna baxmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda maşın və avadanlıqların sayını artırmaq, işləyənlərin miqdarını çoxaltmaq, istehsal sahələrini və əkin sahələrini genişləndirmək, mal-qara və quşların baş sayını artırmaq və fəhlə yerlərinin sayını çoxaltmaq və digər ekstensiv amİllərin hesabına məhsul istehsalını artırmaq və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək üçün imkanlar məhduddur deyildir. Buna görə də eyni zamanda bu və ya digər göstəriciyə əvvəlcə ekstensiv amİllərin təsİRİ təyin edilir.

Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi üzrə böyük bir proqram həyata keçirilməsinin zəruri olduğu indiki şəraitdə intensiv amİllərin təsİRİNİN hesablanması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarının iqtisadi potensialı artdıqca, istehsal və tədavi prosesində daha çox əmək, material və maliyyə resurslarından istifadə edildikcə intensiv amİllərin təsİRİNİ daha düzgün hesablamaq zərurəti meydana çıxır.

İstehsalın intensivləşdirilməsi şəraitində bu və ya digər iş yerinə vəsait qoyuluşu artdıqca onun səmərəliliyi də artmalıdır.

Lakin, somoroliliyin, gəlirin artımı sonsuz deyildir. İstənilən səmərənin, gəlirin mənbəyi, onların yaradıcı amilləri zamandan kənar, mütləq və əbədi deyil. Belə ki, ən yaxşı torpaqlar, təbii sərvətlər, gəlirli biznes əməliyyatları, kommersiya fəaliyyəti tükənə, tənəzzülə uğraya bilər. Bu həyatın, zamanın inkar oluna bilməyən yazılmamış qanunudur. Eyni zamanda ayrı-ayrı maddi istehsal sahəsində, habelə eyni maddi istehsal sahəsinin müxtəlif müəssisəsində əlavə vəsait qoyuluşunun iqtisadi faydalılığı eyni olmur. Odur ki, iqtisadi təhlilə köməyi ilə əlavə vəsait qoyuluşunun hansı sahəyə yenəldirəsinin və hansı səviyyəyədək yönəldilməsinin - yəni intensivləşdirmənin iqtisadi faydalılığı təhlil aparmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda intensiv və ekstensiv istifadə göstəriciləri bəzən bir-birinə uyğun gəlmir. Bəzən ekstensiv istifadə göstəricisi yaxşılaşdığı halda, intensiv istifadə göstəricisi pisləşir və ya əksinə.

Bu halda müəssisənin, kollektivin və s. işinə düzgün qiymət vermək mümkün olmur. Daha düzgün nəticə çıxartmaq üçün inteqral göstəricisini hesablamaq lazım gəlir. Məsələn, bu və digər istehsal sahəsində maşın və avadanlıqların sayını artırmaq, işçilərin sayını artırmaq, istehsal prosesinə daha çox material vəsaiti yönəltmək və digər ekstensiv amil hesabına məhsul istehsalı artan şəraitdə -resurslarla yaxşı təmin olunmadığına görə maşın və avadanlığın iş vaxtından pis istifadə olunması, iş vaxtı fəhlələrin boş dayanması və s. intensiv amil hesabına məhsul istehsalı azala bilər. Deməli, ekstensiv amillər müsbət, intensiv amillər mənfi təsir göstərir (bunun əksinə də ola bilər və olmalıdırda).

İnteqral istifadə göstəricisi daha düzgün nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu və ya digər istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən ekstensiv istifadə göstəricisini intensiv istifadə göstəricisinə vurmaqla inteqral istifadə göstəricisi təyin edilir.

Müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinə və bu fəaliyyəti xarakterizə edən göstəricilər sisteminə təsir göstərən bütün in

tensiv və ekstensiv amillər aşağıdakı elementlərinə görə təsnifləşdirilir:

1. Öyrənilən göstəriciyə təsirin əhəmiyyətinə və dərəcəsinə görə əsas, həlledici və 2-ci dərəcəli amillər;
2. Təsir müddətinə görə - daimi və müvəqqəti amillər;
3. Bir-birilə bağlılıq əlamətinə görə əlahiddə və bir-birilə bağlı amillər;
4. Təsirin istiqamətinə görə - daxili və xarici amillər;
5. Kollektivin iş fəaliyyətindən asılılığına görə - obyektiv və subyektiv amillər;
6. Təsirin xarakterinə görə - miqdar və qiymət amilləri;
7. Göstəriciyə təsirin ölçülməsi elementinə görə hazırkı dövrdə təsir dərəcəsini hesablamaq mümkün olan və mümkün olmayan amillər;
8. Resursların növlərinə görə əmək, istehsal vasitələri, əmək alətləri və torpaq resursları amilləri.

Müəyyən göstərici üzrə kənarlaşmaya hansı amilin nə dərəcədə təsir etdiyini təyin etmək üçün əvvəlcə ona təsir göstərən amilləri, onların təsirini hesablamaq mümkün olmasını, təsirin hesablanması ardıcılığını bilmək lazımdır. Məsələn, mənfəət kütləsi maya dəyərindən asılıdır. Mənfəətdən qabaq məhsulun maya dəyərinin təhlili zəruri şərtidir. Məhsul istehsalının həcmi 1-ci növbədə maşın və avadanlıqların sayı və ondan istifadədən, material təchizatı və ondan istifadədən, nəhayət, bütün bu resursları hərəkətə gətirən işçi qüvvəsilə təmin olunması və ondan istifadədən asılıdır. Deməli, bu məsələlər müəyyən ardıcılıqla təhlil edildikdə, əsas fondların artması və ya azalması, onlardan ekstensiv və intensiv istifadənin, materialın çox və ya az daxili olması, işçi qüvvəsi ilə təmin olunması və ondan istifadənin, məhsul istehsalının artması və ya azalmasının, məhsulun keyfiyyətinə təsirini düzgün hesablamaq mümkün olur.

Təhlil işində obyektiv, yəni müəssisənin, kollektivin işindən asılı olmayan amillərin (suyun, işığın kəsilməsi, materialın key-

fiyyəti və s.) təsirini dəqiq qruplaşdırmaq lazım gəlir ki, kollektivin işini düzgün qiymətləndirmək mümkün olsun.

Daxili və xarici amillərin təsiri də ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılır ki, müəssisənin daxili ehtiyatı və onlardan istifadə yollarını qruplaşdırmaq mümkün olsun.

Elə amil var ki, onların təsiri məlum olduğu halda, təsir dərəcəsini hesablamaq mümkün olmur. Məsələn, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində təbii-iqlim şəraiti istehsalın həcminə və məhsulun keyfiyyətinə təsir göstərir. Lakin bu təsiri hesablamaq mümkün olmur. Fəhlənin ixtisas səviyyəsi, peşə vərdişləri, iş stajları artdıqca, ailədə, iş yerində əhvalruhiyyə yaxşı olduqca, briqada, şöbə, dəstə, manqa və s. kollektivlərdə adamların bir-birinə münasibəti, habelə müəssisənin rəhbərliyinə olan münasibəti (və bunun əksinə) yaxşı olduqda, fəhlənin əməyinin məhsuldarlığı yüksəlir, məhsul istehsalı artır və onun keyfiyyəti yaxşılaşır. Lakin, elmin inkişafının müasir mərhələsində bu kimi amillərin təsirini hesablamaq hələlik mümkün deyildir. Buna görə də hələlik təhlil zamanı təsirinin hesablanması mümkün olan amilləri ayırd etmək və onların təsirini dəqiq hesablamaq lazım gəlir.

3,7. *Analitik məlumatların planlaşdırılması və işlənməsi qaydası*

İqtisadi təhlilin çoxsahəliliyi, mürəkkəbliyi və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində istifadə edilməsi ona aid analitik işlərin planlı qayda da hazırlanması və həyata keçirilməsini zərurətə çevirir. Elə iqtisadi təhlilin təsirliliyi və səmərəliliyi də onun planlı şəkildə həyata keçirilməsindən asılıdır. Təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir prosesi, hadisəsi, göstəricisi və əməliyyatının analitik tədqiqatı subyektin öyrənilməsi və idarə edilməsində müəyyən məzmun, məqsəd daşdığı və yer tutduğu halda iqtisadi təhlil özünə məxsus rolunu, əhəmiyyətini və qiymətini qazana bilir. Qeyd olunan mövqeyin qazanılması və əldə saxlanıla bilməsi üçün hər bir subyektdə iqtisadi təhlil əvvəlco-

don planlaşdırılmalıdır. Hoyatı təcrübədə iqtisadi təhlil işində analitik məlumatların əldə olunması üçün iki cür plan tərtib edilir;

1. Subyektin analitik işlərinin kompleks planı;
2. Tematik plan.

Ümumi qayda olaraq kompleks plan bir illik tərtib olunur. Kompleks planı subyektə təhlil aparmaq üçün yaradılmış mütəxəssislər qrupunun rəhbərliyi aparacağı analitik işlərə uyğun olaraq tərtib edir. Həmin plan öz mahiyyətinə görə ayrı-ayrı analitik işlərin aparılma qrafikidir. Kompleks planda aparılacaq analitik işlərin vaxtı, məqsədi, vəzifələri ilə bərabər, il ərzində tədqiq və təhlil olunacaq məsələlər, onların ayrı-ayrılıqda vaxtı, yeri, analitik işlərin sənəd dövriyyəsi və s. əks etdirilir.

Kompleks planların tərtib olunmasında hansı informasiya mənbələrinin və onlar əsasında hazırlanmış materialların (analitik cədvəllərin) texniki vasitələrdə işlənəcəyi, personal elektron hesablama maşınlarından istifadə nəzərdə tutulduğu şəraitdə təhlilin aparılma istiqamətinə uyğun proqramların hazırlanması öz əksini tapmalıdır.

Analitik məlumatların hazırlanmasının kompleks planının son mərhələsində tədqiq olunan subyektin təsərrüfat-maliyyə vəziyyətinin və nəticələrinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlanacağı da nəzərdə tutulmalıdır.

Kompleks planlarla yanaşı subyektlərdə analitik məlumatların tematik planları da tərtib edilir. Tematik plan kompleks plandan fərqli olaraq subyektin hər hansı sahəsi, hər hansı bir prosesin, hadisənin, göstəricinin, əməliyyatın hərtərəfli təhlilini və onun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması məqsədilə tərtib edilir.

Kompleks və tematik planlar əsasında əldə edilmiş analitik materialların təhlilinin nəticəsinin keyfiyyəti və səmərəliliyi tədqiqata cəlb olunan informasiyaların nə dərəcədə düzgün və obyektiv olmasından asılıdır. Əlbətdə tədqiqatının əsası düzgün olmayan məlumatlar təşkil edən təhlilin nəticəsinin heç bir

müsbət praktiki əhəmiyyəti ola bilməz. Əksinə həmin nəticədən istifadə subyektlərin təsərrüfa-maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də təhlil aparmaq üçün cəlb olunmuş bütün materiallar ciddi surətdə yoxlanmalıdır.

Deməli, təhlil işinin növbəti mərhələsi (birinci mərhələni analitik işlərin planlaşdırılması mərhələsi hesab etsək) toplanmış, istifadə olunacaq materialın keyfiyyətə yoxlanmasıdır. Bu cür yoxlamaya daxili və xarici auditin (bax fəsil I § 1.7.) materiallarından mütləq istifadə olunmalıdır.

Hesabat materiallarının yoxlanması əsasən aşağıdakı məqsədləri dizişılır:

- hesabatın tərtibinin düzgünlüyünü müəyyən etmək;
- “ icmal hesabatda daxil edilməli olan bütün obyektlərin əhatə edildiyini müəyyən etmək;
- hesabatlarda hesablamaların düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsi;
- inventarizasiyanın vaxtında aparıldığını, tamlığı və keyfiyyətliliyini, inventarizasiya nəticəsində müəyyən edilmiş artıq və əskik gəlmələrin uçotda əks etdirildiyini müəyyənləşdirmək;
- satılmamış əmtəə qalıqlarına ticarət əlavələrinin (qiymət əlavəsinin) balansda düzgün əks etdirilməsinin müəyyənləşdirilməsi;
- maliyyə orqanlarının büdcəyə ödəmələr və büdcədən maliyyəşmə məbləğləri haqqında hesabatlarının uyğunluğu və düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsi;
- “mənfiyyət və zərərlər” hesabından silinmələrin qanuniliyi və əsaslılığını, nizamnamə kapitalındakı dəyişikliklər, keçmiş illərdəki əməliyyatlar nəticəsində itkilərin silinmə səviyyəsinin, tələb olunmayan debitor borcları, çatışmaraqazlıqlar, təbii fəlakət və əsas vəsaitlərin çıxış edilməsi hesabına sığınmış vəsaitlərin obyektivliyinin müəyyən edilməsi;
- balans maddələrinin qüvvədə olan əsasnaməyə uyğun tərtib edilməsinin müəyyənləşdirilməsi və s.

Hesabat materiallarının yoxlanmasında qeyd olunan məsələlərə bərabər göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələri və qiymətləndirilməsi, faktiki göstəricilərin, biznes-planın və keçmiş illərin göstəriciləri ilə müqayisəyə gələ bilən şəkildə olmasına, balans və hesabatlarının vahid forma üzrə tərtibatına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətlərinə keçidin tələblərinə uyğun olaraq mühasibat uçotu və eləcə də iqtisadi təhlil iki tərkib hissəyə maliyyə və idarəetmə uçotuna (təhlilinə) bölünür. Onların məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq aralarında müəyyən fərqlər vardır. Analitik məlumatların işlənməsi, istifadəsi, seçilməsi zamanı onların hansının hesablamaya daxil edilməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Göstəricilərin birinin idarəetmə uçotundan, digərinin maliyyə uçotundan götürülüb müqayisə edilməsi düzgün nəticə verməz. Ona görə də idarəetmə və maliyyə uçotları arasındakı fərqləri qısa da olsa nəzərdən keçirək.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, bir sıra tədqiqatçılar onlar arasında altı, digərləri yeddi (K./İpyn, BBCACUHC B ynnaBjcnneCKHH H npoHiHOACTBemibiH ynoT, MockCa. OHuanehi H CTaTITCTHKa. 1998, 540 e.), bəziləri isə hətdə belə on iki (Amerika alimləri R.Entoni, Dj.Risa və sairlərinin əsərlərində) fərqin olduğunu qeyd edirlər. Həmin fərqləri aşağıdakı beş istiqamətdə qruplaşdırmaq fikrimizcə daha məqsədə uyğun olardı:

1. Hüquqi tələblərə əsaslanan fərqlər - qüvvədə olan qanıma əsasən bütün mülkiyyət formalı müəssisələrdə maliyyə uçotunun aparılması və hər il maliyyə hesabatının subyektin müdiriyyətinin arzu və istəyindən asılı olmayaraq yuxarı təşkilatlara təqdim olunmasıdır. Onun əksinə olaraq, idarəetmə uçotu ancaq o halda həyata keçirilir ki, subyektin onun vasitəsilə əldə edilmiş informasiyadan götürdüyü qazanc həmin informasiyanın toplanmasına və işlənməsinə sərf edilmiş vəsaitdən qat-qat üstün olsun;

2. Uçotun istifadə olunan prinsiplərindən irəli gələn fərqlər maliyyə uçotu maliyyə informasiyalarının yığılmasını, qiym-

motlondirilməsini və ötürülməsini tənzimləyən uçotun ümumi qəbul edilmiş standartları və prinsiplərinə əsaslanır. Ümumi qəbul edilmiş uçot prinsipi hər şeydən əvvəl informasiyaların alınması ehtimalını təmin etmək və kreditorların marağını müdafiə etmək üçün zəruridir. Lakin, onlar uçotun qanunla müəyyən edilmiş üsul və metodlarından istifadə edilməsi işində mühasiblərin fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Müəssisənin idarəetmə aparatı isə daxili idarəetmə uçotunda uçotun bütün qaydalarından, bu qaydaların məqsədəuyğunluğundan asılı olaraq istifadə edə bilər. Mühasib hər bir ayrıca halda təyin etməlidir ki, hansı informasiya onu qəbul edən üçün sərfəlidir və ondan sonra o informasiyalara uyğun gələn üsul və metodlar seçilməlidir. İdarəetmə uçotunda informasiyalar ancaq daxili istifadəçilər üçün nəzərdə tutulduğundan mühasibin hər hansı təsərrüfat əməliyyatına dair mühasibat yazılışı apardığı zaman müəyyən konkret normalara riayət etməsinə ehtiyac qalmır;

3. İnformasiyaların həcmindən irəli gələn fərq. Maliyyə hesabatlarında subyektin bütün fəaliyyəti haqda informasiya hazırlanır. Bu hesabatın istifadəçiləri subyektədən kənarında yerləşdiklərindən, onun məlumatları daha dəqiq olmalıdır. Əgər o dəqiq olmazsa, ondan istifadə edən kənar istifadəçilər hesabatda dərc olunan məlumatlara etibar etməz. Məlumatlar tam həcmdə toplanan ana qədər qəbul ediləcək qərarların dayandırılması mümkün olmadığından, daxili analitik hesabatların istifadəçiləri (subyektlərin rəhbərləri) lazım olan məlumatların daha tez toplanmasını tələb edirlər. Bu cür tez işlənən informasiyalar adətən subyektlərin rəhbərləri tərəfindən müvafiq (operativ) qərarın qəbul edilməsi üçün kifayət edici informasiya hesab edilir. İnformasiyaların məzmunu onun təyinatından və informasiyanı tələb edənin vəzifə və məqsədindən asılı olaraq analitik məlumatlar və onun əsasında hazırlanan analitik hesabatlarda dəyişir. Bu qəbildən olan hesabatlara misal olaraq- məhsulun maya dəyərinin təhlilini; gələcək əməliyyatların planlaşdırılması üçün - smetanı; işin nəticəsini qiymətləndirmək üçün - məsuliyyət mərkəzlərinin cari, operativ hesabatlarını;

qısamüddətli qərar qəbul etmək üçün çəkilməmiş xərclər haqqında hesabatı; uzunmüddətli planlaşdırma üçün investisiya qoyulmuşu smetasının təhlilini və s. göstərmək olar;

4. İnformasiyanın ölçü vahidində əmələ gələn fərq. Maliyyə uçotunun nəticəsində hazırlanmış sənədlər əsasən informasiyanı pul ifadəsində özündə əks etdirir. İdarəetmə uçotunda isə informasiya həm pul, həm də natural ifadədə formalaşır. İdarəetmə uçotunu aparan mühasib və bu uçotu təhlil edənlər adam-saat, maşın-saat, yaxud məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin ölçü vahidlərindəki göstəricilərdən də istifadə edirlər. İdarəetmə uçotunda hesabatın tərtibi və təhlili prosesində bu və ya digər ölçü vahidinin seçilməsi əsasən seçilən ölçü vahidinin məlum vəziyyətə və mövcud şəraitə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır;

5. Müvəqqəti istiqamətlərlə bağlı əmələ gələn fərq. Maliyyə uçotu təsərrüfat prosesində baş verən informasiya haqda məlumatlar təqdim edir. Mühasibat yazılışları bir qayda olaraq əməliyyatlar baş verdikdən sonra aparılır. Maliyyə uçotunun məlumatları planlaşma üçün əsas götürüldüyündən onlar öz təbiətinə görə «tarixi» xarakterə malikdir. İdarəetmə uçotu isə ən çox gələcəyə istiqamətləndirildiyindən onun funksiyası informasiyaların qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması ilə mütləq əlaqələndirilir. Onun əsas məqsədi - «bu necə olmaqdır» sualına cavab verməkdir.

Qeyd olunanlarla bərabər idarəetmə uçotunda sahibkarlar müəyyən sərbəstliyə (müstəqilliyə) malikdirlər. Bu müstəqillik özünü ən çox operativ uçot və hesabatlarda, balansın tərtibində göstərir. Bunların hamısı vergidən gizlənməkdə və vergi uçotunda öz əksini tapır. Sahibkarlar analitik balans-nettonu tərtib etməzdən əvvəl daxili istifadə üçün balans-brutto tərtib edirlər. Balans-bruttoda bütün hesablar saldo qalığı ilə və tənzimləyici hesablar (konturaktiv və konturpassiv hesablar) əks etdirilir. Onlara qeyri-maddi aktivlərin aşınması, əsas vəsaitlərin aşınması, azqiymətli və tez köhnələn əşyaların aşınması, satılmamış əmtəələrə ticarət əlavələri daxildir.

Xüsusi, icaroyo götürülmüş, səhmdar, müştərək, müştərək investisiyalı özəl qurumlarda netto-balansından əvvəl tərtib olunan brutto-balansmda hesabların maddələri aşağıdakı kimi əks etdirilir.

Aktiv

I Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər:

- **qeyri-maddi aktivlər;**
- **əsas vəsaitlər;**
- quraşdırılmalı avadanlıqlar;
- başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları;
- təsisçilərlə hesablaşmalar;
- sair dövriyyədən kənar aktivlər.

II Ehtiyatlar və məsrəflər:

- istehsal ehtiyatları;
- böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar;
- azqiyətli və tezköhnələn əşyalar;
- bitməmiş istehsal;
- **gələcək dövrün xərcləri;**
- hazır məhsul;
- əmtəələr;
- əmtəə qalığının tədavül xərcləri.

III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər:

- debitorlarla hesablaşmalar;
- əmtəələr, iş və xidmətlərə görə;
- alınmış veksellər üzrə;
- büdcə ilə;
- sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə;
- sair debitorlarla;
- törəmə (qız) müəssisələrilə;
- malsatan və podratçılara verilmiş avanslar;
- qısamüddətli maliyyə qoyuluşları.

Pul vəsaitləri:

- kassa;
- hesablaşma hesabı;

- valyuta hesabı;
- sair pul vəsaitləri;
- sair dövriyyə aktivləri.

Zərərlər:

- keçmiş illər;
- hesabat ilində.

Passiv

I Xüsusi vəsait mənbələri:

- nizamnamə kapitalı;
- qeyri-maddi aktivlərin aşınması;
- əsas vəsaitlərin aşınması;
- azqiymətli və tezköhnələn əşyaların aşınması;
- ehtiyat fondu;
- məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar;
- icarə öhdəlikləri;
- təsisçilərlə hesablaşmalar;
- satılmamış əmtəələrə ticarət əlavəsi;
- hesabat ilinin mənfəəti.

II Hesablaşmalar və sair aktivlər:

- uzunmüddətli bank kreditləri;
- uzunmüddətli borclar;
- qısamüddətli bank kreditləri;
- işçilər üçün bank kreditləri;
- qısamüddətli borclar;
- kreditorlarla hesablaşmalar;
- əmtəə, iş və xidmətlərə görə;
- verilmiş veksellər üzrə;
- əmək ödənişləri üzrə;
- sosial sığorta və təminat üzrə;
- əmlak və şəxsi sığorta üzrə;
- törəmə (qız) müəssisələri üzrə;
- büdcədən kənar ödənişlər üzrə;
- büdcə ilə;
- sair kreditorlarla;
- alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar;

- gələcək dövrün gəlirləri;
- qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar;
- şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar;
- sair qısamüddətli passivlər.

BruUo-balansında qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar ilk dəyərlərilə, əmtəələr isə satış qiymətilə əks etdirilir. Dərslinin ikinci fəslində qeyd etdiyimiz kimi xarici istifadəçilər, təsərrüfatlararası müqayisəli təhlil və bir çox göstəricilərin təhlili zamanı gözlənilən müsbət nəticələrin (xüsusən sürətli infilyasiya şəraitində) əldə edilməsinə imkan vermir. Ona görə də brutto-balansını daha real, daha sadə, oxunması asan olan, kənar istifadəçilərin tələblərinə uyğun analitik netto-balansa çevirmək lazım gəlir. Həmin analitik netto-balansın aktiv və passivində aşağıdakı sadələşdirilmiş maddələr əks etdirilir.

Aktiv

I Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər:

- əsas vəsaitlər (qalıq dəyərilə);
- başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları.

II Ehtiyatlar və məsrəflər:

- istehsal ehtiyatları;
- azqiymətli və tezköhnələn əşyalar (qalıq dəyərilə);
- bitməmiş istehsal;
- gələcək dövrün xərcləri;
- hazır məhsul;
- əmtəələr (alış qiymətilə);
- əmtəə qalığının tədavül xərcləri.

III Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər:

- debitorlarla hesablaşmalar;
- əmtəələr, iş və xidmətlərə görə;
- büdcə ilə;
- ödəmə (qız) müəssisələrlə;
- sair əməliyyatlar üzrə heyvətlərlə;
- sair debitorlarla.

Passiv

I Xüsusi vəsait mənbələri:

- nizamnamə kapitalı;
- sosial təminat fondu;
- icarə öhtəlikləri;
- hesabat ilinin mənfəəti.

II Hesablaşmalar və sair aktivlər:

- uzunmüddətli bank kreditləri;
- uzunmüddətli borclar;
- qısamüddətli bank kreditləri;

Kreditorlarla hesablaşmalar:

- əmtəə, iş və xidmətlərə görə;
- əmək ödənişləri üzrə;
- sosial sığorta və təminat üzrə;
- büdcə ilə;
- sair kreditorlarla.

Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar.

Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar.

Maliyyə uçotunda qeyd olunan analitik netto-balansla bərabər payçılara və səhmdarlara maliyyə nəticələri və ondan istifadə haqqında hesabatda verilir. Həmin hesabat əsasən aşağıdakı dörd bölmədən ibarət olur:

1. Maliyyə nəticələri;
2. Mənfəətdən istifadə;
3. Büdcəyə ödəmələr;
4. Mənfəətdən tutulan vergilər, məsarif və xərclərə edilən güzəştlər.

Analitik məlumatların mənbəyi kimi balansla edilən aşağıdakı əlavələr də mühüm rol oynayır:

- fondların hərəkəti;
- borc edilmiş vəsaitlərin hərəkəti;
- debitor və kreditor borcları;
- ilin axırına mövcud olan qeyri-maddi aktivlərin tərkibi;
- əsas vəsaitlərin tərkibi və hərəkəti;
- maliyyə qoyuluşları;

- sosial göstəricilər;
- valyuta vəsaitinin hərəkəti.

Maliyyə və idarəetmə uçotları arasında qeyd edilən fərqlərlə yanaşı müəyyən oxşarlıqlar da vardır. Lakin, analitik məlumatların toplanması və işlənməsində və onlar haqqında çıxarılan ümumiləşdirilmiş nəticənin düzgünlüyünün təmin edilməsində hər iki uçot arasındakı fərqlərin nəzərə alınması zəruriyyət təşkil edir.

Analitik tədqiqatlar müəyyən hallarda proqnoz xarakteri daşdığı üçün bu halda mühasibat uçotu kimi dəqiq məlumatlar tələb etmir. Əgər bu prosesdə kompyüter tətbiq edilirsə, işin asanlaşması məqsədi ilə rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılıb tam şəkildə verilə bilər (onda bir və yüzdə bir kəsirlərə ehtiyac olmaz). Lakin müəyyən göstəricilər üzrə məsələn, fondtutumu, fondverimi, material tutumu, materialverimi, kapitaltutumu, kapitalverimi göstəricilərinin təyin edilməsində nəticədən vergülün atılması (nəticənin tam şəkildə verilməməsi) arzu olunmayan hallara-sifərə bərabərliyə gətirib çıxarır. Bu qəbildən olan göstəricilərin müəyyən edilməsində yuxarıda göstərilən halın tətbiq edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Məlumatların analitik işlənməsi dedikdə birbaşa onların təhlili başa düşülür. Ona görə də bu mərhələ tədqiqatın ən məsul, ciddi mərhələsi hesab olunur. Məlumatların işlənməsi xüsusi hazırlığı və onların texniki vəsaitlərlə lazımi səviyyədə təminatını nəzərdə tutmaqdır. Bu məsələlərin məsuliyyəti ümumi qayda olaraq müəssisələrdə təhlil işi aparan qrupun rəhbərinə həvalə edilir.

3,8. İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi

İqtisadi informasiya-hesablama sisteminin subyektlərin fəaliyyətinin iqtisadi təhlilində tətbiqi onun əl ilə həyata keçirilməsi formasından əsaslı surətdə fərqlənir. Lakin təhlilin məq-

sod və vəzifəsi dəyişmiş, olduğu kimi qalır. Yəni təhlilin informasiyaları avtomatlaşdırılmış sistem üzrə işləndikdə «ol ilə» aparılmasında olduğu kimi - məsariflərin, ehtiyatların, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili; ayrı-ayrı müqavilələrin rentabelliyyətinin müqayisəli təhlili; subyektin fəaliyyətinin ümumi təhlili və perspektiv inkişaf istiqamətinin qiymətləndirilməsi və s. kimi məqsəd və vəzifələri yerinə yetirir. Buna baxmayaraq iqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi analitik işlərin səmərəliliyini (təhlilin aparılma müddətinin qısaldılması; təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən geniş amillər kütləsinin əhatə dairəsi; təqribi və sadələşdirilmiş hesabatların dəqiq hesablamalarla əvəz edilməsi; əllə və ənənəvi metodlarla həyata keçirilə bilməyən təhlilin yeni çoxpilləli və çoxölçülü məsələlərinin qoyuluşu və həlli hesabına) yüksəldir.

Elmi-Texniki Tərəqqinin müasir inkişaf tempi şəraitində iqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsi ümumilikdə iqtisadçıların və xüsusən də təhlilçilərin işinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib.

Bazar münasibətləri şəraitinə keçid, sahibkarlığın genişləndirilməsi əksər subyektlərin tam müstəqilliyi və sərbəstliyi, mülkiyyət formalarının genişlənməsi analitik işlərin genişləndirilməsini zəruriyyətə çevirir. Elə buna görə də iqtisadi təhlilin müasir elektron hesablama maşınlarının bazası əsasında avtomatlaşdırılması bu günkü günün tələbidir. Avtomatik idarəetmə sistemində (AİS) iqtisadi təhlil subyektlərin təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsi prosesinin avtomatlaşdırılmış funksiyasıdır və ya iqtisadi təhlilin avtomatlaşdırılmış funksiyasıdır. Bu funksiya avtomatlaşdırılmamış iqtisadi təhlildə olduğu kimi eyni obyektlərə və tədqiqat metoduna malikdir. Eyni zamanda, AİS-in özünə məxsus xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların arasında əsasən aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Analitik işlərin AİS-də ümumi xarakterinə uyğun olaraq totallığı (ümumiliyi). Müasir EHM-in məhsuldarlığı maşın

nın yaddaşına verilmiş bütün texniki-iqtisadi informasiyaların təhlil edilməsinə imkan verir;

2. Əlavə giriş və çıxış qurğularının köməyi ilə EHM-in yaddaşına verilmiş informasiyaların iqtisadi təhlilinin ləsləsizliyi;

3. Biznes-plan tapşırıqlarının çərçivəsi daxilində subyektlərin fəaliyyət prosesinin tənzimlənməsini təmin edə bilən məsələlərin sayca artımı;

4. Analitik işlərin operativliyinin yüksəldilməsi.

Bu xüsusiyyət əsasən iki amilin təsirindən - AİS-in texniki təminatının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən (EHM-i və kompleks periferiya qurğuları) və texniki-iqtisadi informasiyaların işlənməsinin təşkili formalarından irəli gəlir.

Müasir şəraitdə EHM-in texniki imkanları fəsiləsiz yüksəlir, sürəti artır, yaddaşın əhatə dairəsi genişlənir və informasiyalara daxil olma imkanları getdikcə təkmilləşdirilir. Bütün bunlar idarəetmə prosesinin avtomatlaşdırılmasına zəmin yaratmaqla iqtisadi təhlilin retrospektiv, operativ və perspektiv növləri üzrə analitik işlərin həcmi və aqoritmini stabilləşdirir.

EHM-in keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsindəki nailiyyətlər texniki-iqtisadi informasiyaların işlənməsinin təşkilinin keyfiyyətinin sıçrayışlı yüksəlişinə gətirib çıxarmışdır. Elə bunun nəticəsi olaraq proqramların avtomatlaşdırılması prosesi ilə yanaşı özü-özünü sazlayan (kökləyən) və özüöyrənən proqram və sistem yaradılır ki, bununla da AİS-də daha az formalaşdırılan sistemli, eləcə də tematik xarakterli analitik məsələlərin proqramlaşdırılması və sistemləşdirilməsinə imkan yaranır.

Hazırda AİS-də əsasən retrospektiv, operativ, perspektiv və tematik təhlilə aid olan məsələlərin həllinə daha geniş yer verilir. AİS-də həll edilən analitik məsələləri məzmunu və mahiyyətlərinə görə sistemli, kompleks və ya tematik iqtisadi təhlilə and etmək olar. Birinci istiqamət sistemli, qlobal (subyektin iqtisadi vəziyyətinin tam və ətraflı öyrənilməsi), ikinci istiqamət isə lokal (məyən bir hissə, proses, hadisənin əməliyyatın göstəricinin öyrənilməsi) xarakter daşıyır.

İqtisadi informasiyaların fordı EHM-da işlənməsilə FEHM iqtisadi təhlil yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu əsasən FEHM-in dəyərinin aşağı, məhsuldarlığının yüksək, etibarlı, xidmət və istifadəsinin sadəlililiyi, istifadəsinin elastikliyi və muxtariyyəti, geniş proqram təminatının mövcudluğuna, dialoq (başqası ilə əlaqəyə girməklə) şəkilində iş rejiminə girmək qabiliyyətinə və sair üstünlüklərə malik olmasından irəli gəlir. FEHM-in bazası əsasında mühasiblərin, iqtisadçıların planlaşdırıcıların avtomatlaşdırılmış işçi yerləri (AİY) təşkil olunduqda daha yüksək səmərə əldə oluna bilər. Tədqiqatçıların AİY-nin FEHM-də istifadəsinin texniki bazasını Es-1840, SM-1810, İskra-2130, Aqat-11, Robotron-1715, Robotron-5130 və s. tipli hesablama texnikası təşkil edir.

Hazırda AİS-də analitik işlərin avtomatlaşdırılmasının qeyrimərkəzləşmiş, kombinasiya edilmiş (uyğunlaşdırılmış) və mərkəzləşdirilmiş formalarından istifadə edilir.

Qeyrimərkəzləşmiş forma dedikdə - həmin məsələlərin AİS-in funksional altsistemlərində işlənməsi nəzərdə tutulur.

Allsistem və ya metasistem - həmin məsələlərin ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməsi və araşdırılmasını əks etdirir. Kombinasiya edilmiş (uyğunlaşdırılmış) forma təhlilin idarəetmə funksiyası ilə qarşılıqlı əlaqədə və qırılmaz sürətdə bir-birinə bağlı olan mühasibat uçotu, planlaşma və tənzimləmədən birinin avtomatlaşdırılması şəraitində AİS-in müəyyən funksional altsistemində analitik məsələlərin həllidir.

Bu funksiya əsasən AİS-in mühasibat uçotu, texniki- iqtisadi planlaşdırma və operativ idarəetmə altsistemlərinə tam uyğun gəlir.

Mərkəzləşdirilmiş forma - sərbəst funksional altsistem çərçivəsində analitik məsələlərin həllidir.

Hazırda analitik işlərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi əsasən statistik quruluş sistemi xarakteri daşıyır. Yəni məsələlərin daimi tərkibi və həll olunma növbəsi (vaxtı) aiqoritmiərlə ciddi reqlamentləşdirilir. Lakin bu sahədəki müasir inkişaf tempi mövcud vəziyyətlə kifayətlənə bilməz. Ona görə də mövcud quruluşda

daha dinamik inkişafa nail olunmalıdır. Yəni həll olunan məsələlərin daimi tərkiblə bərabər dəyişən alqoritmik həllərə malik məsələlərin işlənməsinə daha geniş yer verilməlidir. Bu halda iqtisadi informasiya-hesablama sisteminin dinamik quruluşu-uçot, təlalil, planlaşma, tənzimləmə, informasiya sistemi və idarəetmənin təsirliliyinin universal sisteminin formalaşdırılması (dinamik, quruluşlu alqoritmlərin və ya birdəfəlik məsələlərin həlli) kimi komponentləri əhatə etməlidir.

Uçot elementi sisteminə-operativ uçotun məsələlərinin həlli; mühasibat uçotu məsələlərinin həlli; statistik hesabatların formalaşdırılması; nəzarət üzrə məsələlərin həlli aid edilməlidir.

Təhlil elementi sisteminə - kompleks iqtisadi təhlil (retrospektiv, operativ, perspektiv) üzrə məsələlərin həllinin təmin edilməsi və optimallaşdırılmış təhlilin həyata keçirilməsi; müqayisəli təhlil üzrə məsələlərin həlli; funksional - dəyər təhlili üzrə məsələlərin həlli; iqtisadi-riyazi təhlil üzrə məsələlərin həlli aid edilməlidir.

Planlaşdırma elementi sisteminə - məhsul istehsalının həcmi, məhsul, iş və xidmətlərin satışından daxil olan mənfəətin və s. göstəricilərin maksimallaşdırılmasına imkan verən, daha tez həyata keçirilə bilən biznes-planın variantlarının işlənilməsi və hazırlanması; məhsul vahidinin maya dəyərini, nadir tapılan materiallardan istifadə və sair göstəriciləri minimallaşdırmağa imkan verən, təsərrüfat müqavilələri və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üzrə optimal variantların hazırlanması aid edilməlidir.

Tənzimləmə elementi sisteminə - biznes-planın yerinə yetirilməsinə təsir göstərə bilən tənzimləyici üsulun seçilməsi; təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə mənfəət təsir göstərən amillərin minimizasiyası üzrə tənzimləyici idarəetmə qərarlarının formalaşdırılması; il ərzində əlavə bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün tənzimləyici tədbirlərin hazırlanması aid edilməlidir.

İnformasiya sisteminə - texniki-iqtisadi göstəricilər üzrə aparılmış dəyişikliklərin mövcud idarəetmə sistemində həyata keçirilməsi; informasiya sistemində məhsulünün tətbiqi və kor-

rektirovkası; hesabat formaları, analitik cədvəllər və s. məlumatların kataloqlarının hazırlanması; təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti informasiyalarının avtomatik və avtomatlaşdırılmış qeydiyyatı; informasiyaya nəzarət və onun məlumat bazasında yerləşdirilməsi; konkret məsələlərin həlli üçün informasiya bazasından məlumatların seçilməsi; məlumatların müntəzəm təzələnməsi və korrektirovka olunması aid edilməlidir.

İdarəetmənin təsirliliyinin universal sisteminin formalaşdırılması - tədqiqatın formalaşdırılması üçün istifadəçilərin tələbnaməsinə əsasən informasiya bazasından təhlilə aid materialların təhlil üçün seçilməsi; məqsədli funksiyanın formalaşması və həddin müəyyən edilmə sistemi; məsələnin həlli alqoritminin tətbiqi; alınmış alqoritmin EHM-in dilinə keçirilməsi və işçi proqramın alınması; istifadəçilərin təsurat nəticələrinə idarəetmənin təsirliliyinin gücləndirilməsi; idarəetmənin təsirliliyinin gücləndirilməsindən gözlənilən nəticənin təhlili aid edilməlidir.

Dinamik quruluşda AİS-də idarəetmə formalarının təsirliliyinin ümumi cəhətini aşağıdakı düstür şəklində ifadə etmək olar: $Y_i = 2 \dots n$;
 Y_j /?,, =!...«;

$A_j = 2 \dots M$; $K_i = \dots, n$; $Y_i = 3 \dots n$;

Düsturda B - idarəetmənin təsirliliyinin məqsədli funksiyasını (idarəetmə qərarlarını);

$Y_i . n$ - mövcud vəziyyətin normativ uçotunu və qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olunmaq üçün ehtiyatlara olan tələbat üzrə idarəetmə qərarını;

$A_j . n$ - tapşırılmış işlərin normativləri əsasında mövcud ehtiyatların (işçi qüvvəsi, qurğular, materiallar) tələbata uyğunluğunun təhlilini;

$Pf^{\wedge} . n$ - yerinə yetirilmiş işlərin optimal proqramının formalaşmasını (planlaşma prosesini);

$K_j . n$ - formalaşmış biznes-planın yerinə yetirilmə prosesinə nəzarəti və tənzimlənməni əks etdirir.

Düsturda indekslərin mahiyyəti:

/ = 1 - mövcud vəziyyətin uçuğu;

/ = 2 - tələbatın formalaşmasının uçuğu;

/ = 3 - nəticənin uçuğu;

7 = 1 - ehtiyatların tələbatı uyğunluğunun təhlili;

7 - 2 - biznes-planının optimallığının təhlili;

7 = 3- nəticənin təhlili;

7? = 1 - biznes-planının formalaşması;

7 = 1 - nəzarət və tənzimləmə;

n = \ - normativin təsnifləşdirilməsi əlaməti.

Beləliklə, informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində müasir inkişafa malik uçuğun, təhlilin, planlaşmanın, tənzimlənmənin, informasiya sisteminin və idarəetmənin təsirliliyinin unversal sisteminin formalaşdırılmasının dinamik quruluşlu aiqoritmik məsələlərin həlli avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin genişləndirilməsinə və küllü miqdarda vəsait sərfinə qənaətlə, analitik işlərin səmərəliliyinin daha da yüksəlməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Qeyd olunduğu kimi, hal-hazırda analitik məsələlərin AİS-də avtomatlaşdırılmış-qcyri mərkəzləşmiş, kombinləşdirilmiş və mərkəzləşmiş üsullarından istifadə edilir. Qeyrimərkəzləşdirilmiş üsulda ES EHM-nin kiçik modelinin orta və böyük modelindən (ikinci növbə), mərkəzləşmiş üsulda isə ES EHM-in kompleks (kompleks iqtisadi, funksional dəyər və iqtisadi-riyazi) modelindən (üçüncü növbə) istifadə olunur. Hər bir növbədə istifadə edilən elektron hesablama maşınlarının texniki-iqtisadi xarakteristikasını 3.8.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Hazırda ES EHM-nin bazası əsasında daha yüksək məhsuldarlığa malik hesablama kompleksi yaradılmışdır. Onlar daxili və xarici analitik işlərin avtomatlaşdırılmasının səmərəliliyini tam təmin edir. Həmin maşınlar silsiləsinə VK-1010; VK-2R-33; VK- 2R-35; VK-2R-45; VK-2R-50; VK-2R-60 və s. aiddir.

İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində işlənməsi üçün analitik məsələlər altsistemin əsas bloku, yəni iqtisadi təhlil bloku üzrə qruplaşdırıl

malıdır. Bu halda kompleks iqtisadi təhlilin analitik altsistem üzrə məsələləri blokunun tərkibi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

I. Əsas göstəricilərin təhlili-onlara aiddir:

1. Əsas göstəricilərin istehsalın və idarəetmənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsirinin təhlili;

Cədvəl 3.8J,
ES EHM-in modelinin birinci, ikinci və üçüncü növbələrinin

Hesablayıcı maşınların parametrləri	Məhsuldarlığı saniyədə mln. operasiya	Operativ yaddaşın maksimal tutumu Kvayt	Kanalların sayı
Modelin birinci növbəsi			
ES - 1020	0,02	2,56	2
ES -1030	0,06	1024	3
ES - 1050	0,51	1024	6-ya qədər
ES-1021	0,04	640	2
ES -1040	0,38	1024	6-ya qədər
Modelin ikinci növbəsi			
ES-1035	0,14-0,20	512	2
ES -1045	0,54-0,88	4000	4
ES-1055	0,45	2048	2
ES -1060	0,100	8192	3-6
ES-1061	1,2-2,0	8192	3
ES-1065	5,0	16324	7
Modelin üçüncü növbəsi			
ES-1036	0,4	4060	4
ES - 1046	1,3	8600	8
ES -1066	5-dən çox	18260	16

2. Əsaslı tikintinin əsas göstəricilərinin təhlili;
3. Əsas kapitaldan istifadə göstəricilərinin təhlili;
4. Material ehtiyatlarından istifadənin əsas göstəricilərinin təhlili;
5. Əməkdən istifadə və əmək haqqının əsas göstəricilərinin təhlili;

6. Məhsul istehsalı və satışının əsas göstəricilərinin təhlili;
 7. Məhsulun maya dəyərinin əsas göstəricilərinin təhlili;
 8. Mənfəətin və rentabelliyyənin əsas göstəricilərinin təhlili;
 9. İqtisadi stimullaşdırmanın səmərəliliyinin əsas göstəricilərinin təhlili;
 10. Maliyyə vəziyyətinin əsas göstəricilərinin təhlili.
 11. İstehsalın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təhlili:
 1. İstehsalın təşkilinin təhlili;
 2. İstehsalın texniki səviyyəsinin təhlili;
 3. İstehsalın təşkilatı-lexniki səviyyəsinin səmərəliliyinin təhlili;
 4. Norma və normativlərin mütorəqqiliyinin təhlili;
 5. İdarəetmənin təşkilinin təhlili;
 6. idarəetmənin səmərəliliyinin təhlili.
- III. Əsaslı tikintinin təhlili:
1. Əsas kapitalın və istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi planının (həcm, keyfiyyət və vaxtında) yerinə yetirilməsinin təhlili;
 2. Kapital qoyuluşu planının yerinə yetirilməsinin və qurtarmamış tikintilərin vəziyyətinin təhlili;
 3. Kapital qoyuluşunun və əsaslı tikintiyə məsariflərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili;
 4. Kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin təhlili.
- IV. Əsas kapitalın təhlili:
1. Əsas kapitalın mövcudluğunun və tərkibinin təhlili;
 2. Əsas kapitalın vəziyyətinin və hərəkətinin təhlili;
 3. Fondveriminin və onun məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili;
 4. Maşın və qurğulardan istifadənin təhlili.
- V. Material ehtiyatlarının təhlili:
1. Material-texniki təchizat planının yerinə yetirilməsinin təhlili;
 2. Material resurslarının mövcudluğunun təhlili;
 3. Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili.
- VI. Əməyin və əmək haqqının təhlili:

1. Subyektin işçi qüvvəsi ilə təminin, kadrların hərəkəti və quruluşunun təhlili;

2. Əmək məhsuldarlığının və onun məhsul istehsalının həcminə təsirinin təhlili;

3. İş vaxtı fondundan istifadənin təhlili;

4. Əmək haqqı fondundan istifadənin və əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artım templərinin təhlili.

VII. Məhsul istehsalı və satışının təhlili:

1. Məhsul istehsalı həcminin təhlili;

2. Məhsulun çeşidləri və quruluşu üzrə biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin təhlili;

3. İstehsal güclərindən istifadənin təhlili;

4. Məhsulun keyfiyyətinin təhlili;

5. Məhsul istehsalının ahəngdarlığının təhlili;

6. Məhsul satışının həcminin, ahəngdarlığının və onların artırılması ehtiyatlarının təhlili.

VIII. Məhsulun maya dəyərinin təhlili:

1. Mühüm məmulat növlərinin maya dəyərinin təhlili;

2. Kalkulyasiya maddələri üzrə satılmış məhsulun maya dəyərinin təhlili;

3. Əmtəlik məhsulun bir manatına məsariflərin təhlili;

4. Satılmış məhsulun bir manatına məsariflərin təhlili;

5. İstehsala məsarif smetalarından istifadənin təhlili.

IX. Gəlirlərin və rentabelliyin təhlili:

1. Əmtəlik məhsulun satışından daxil olan gəlirlərin təhlili;

2. Məhsul istehsalının rentabelliynin təhlili;

3. Subyektin ümumi rentabelliynin təhlili;

4. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin rentabelliynin təhlili.

X. Maddi-marağın səmərəliliyinin təhlili:

1. Maddi-maraq fondunun yaradılmasının təhlili;

2. Maddi-maraq fondundan istifadənin təhlili;

3. Maddi-marağın səmərəliliyinin təhlili.

XI. Maliyyə vəziyyətinin təhlili:

1. Biznes-maliyyə planının yerinə yetirilməsinin, mənfəətin bölüşdürülməsinin, büdcə ilə qarşılıqlı əlaqələrin təhlili;

2. Dövriyyə kapitalının mövcudluğunun və istifadəsinin təhlili;

3. Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili;

4. Bank kreditlərindən istifadənin təhlili;

5. Subyektin ödəməqabiliyyətinin təhlili;

6. Subyektin maliyyə sabitliyinin təhlili.

XII. Subyektin fəaliyyətinə ümumiləşdirilmiş qiymətin verilməsi:

1. Subyektin fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

2. Subyektin ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

3. Subyektin kommersiya fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

XIII. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən gözlənilən nəticələrin təhlili:

1. İstifadəçilərin sifarişinə əsasən altsistemdə amillərin mahiyyətinin və tətbiq olunan riyazi metodların, elektron maşın sistemlərinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması.

XIV. Biznes-planının və operativ qərarların layihələrinin optimallığının və obyektivliyinin təhlili:

1. Materiallarla təchizatın təhlili;

2. İşçi qüvvəsi ilə təminatın təhlili;

3. Qurğularla təchizatın təhlili;

4. Əlavə tapşırıqların yerinə yetirilməsinin subyektin əsas fəaliyyətinə təsirinin təhlili;

5. İstehsalın ahəngdarlığının nəticəyə təsirinin təhlili.

İqtisadi informasiyaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində işlənməsinin bütün forma və növlərinin meyarı (əsas göstəricisi) vaxta qənaətlə ölçülməlidir. Həmin meyarı müəyyən edən göstəricilər - məlumatların işlənməsi vaxtına qənaət; məlumatların işlənməsinə vəsait sərfinin minimallaşdırılması; məlumatların işlənməsinin təcilliyi və növbəlilyi; məlumatların işlənməsinə əmək sərfinin minimallaşdırılmasından ibarətdir.

IV FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN NÖVLƏRİ VƏ BAZAR MÜNASİBƏTİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

4.1. İqtisadi ishlilin növlərinin təsnifatı

Iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili - sahə, vaxt, məkan, keçirilmə müddəti, tədqiqat metodu, obyektin tam əhatə olunması, proqramın məzmunu, təhlildən istifadə edənlər və s. əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir.

İqtisadi təhlili növlərinə görə elmi əsaslarla təsnifləşdirməyi bacaran hər bir mütəxəssis analitik tədqiqatları aparmaq və onun nəticələrini təcrübədə istifadə etmək üzrə hərtərəfli imkanlara malik bir mütəxəssis hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlilin növü istehsalın idarə edilməsi prosesində həyata keçirilən analitik işlərin nəzəri və pratiki əsasını təşkil edir. Lakin təhlilin hər bir növü və forması məzmununa, təşkili və aparılma metodikasına görə digərindən fərqlənir. Mövzunun öyrənilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti daxili idarəetmə və xarici maliyyə təhlilinin differensiaslaşmasını tələb etdiyi üçün onların hər birinin xarakterik xüsusiyyətlərinə, qarşılıqlarında duran vəzifələrinə və aparılma metodlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu ondan irəli gəlir ki, hazırda iqtisadiyyatını bazar münasibətləri üzərində quran ölkələrdə iqtisadi təhlili mühasibat uoçtu üzrə olduğu kimi iki əsas tərkib hissəyə - maliyyə və idarəetmə (istehsalat) təhlilinə bölünür. Bu cür bölgünün əsas meyarı iqtisadi təhlilin nəticələrindən istifadə edənlər hesab edilir.

Maliyyə təhlili hər bir hüquqi, o cümlədən müəssisəyə münasibətinə görə kənar şəxslərin - mənədcərlərin, təsisçilərin, kreditorların, maliyyə, vergi orqanlarının və s. istifadə edə biləcəyi təhlilin nəticələrinin hazırlanması prosesini özündə əks etdirir. Belə ki, hər bir tərəf özü üçün əlverişli istiqamətdə müəs

sisənin işinin vəziyyətini əks etdirməkdə maraqlıdır. Buna görə tərəflərin marağı təcrübəvi olaraq bütün ölkələrdə qanunla tənzimlənir.

Müəssisə və birliklərdə kənara ötürülməsi nəzərdə tutulan maliyyə təhlili ilə yanaşı istehsalat, yaxud məsrəflərin təhlili adlanan idarəetmə təhlili də aparılır. İdarəetmə təhlili istehsalat- kommertiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarətin aparılması üçün menedjərə lazım olan informasiyaların hazırlanması prosesini özündə birləşdirir.

Bazar münasibətləri genişləndikcə ənənəvi uçot, təhlil, planlaşdırma, normalaşdırma və nəzarət metodlarını, informasiyaların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi və alınması baxımından vahid sistemdə birləşdirmək və onun əsasında idarəetmə qərarı qəbul etmək zəruriyyəti meydana çıxır. Bu prosesin obyektiv fəaliyyət göstərməsi və real amillərin təsiri altında inkişaf, idarəetmə funksiyasının dəyişməsi iqtisadi təhlilin aparılma növlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir.

İdarəetmə funksiyası idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi növü, məhsuludur. İdarəetmə funksiyası ümumi və spesifik xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirilir. Ümumi və ya əsas funksiya idarəetmə prosesinin özünün mahiyyətini əks etdirdiyi halda, spesifik funksiya idarəetmənin müxtəlif obyektlərini və onların xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər iki funksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi ondadır ki, ümumi funksiya özü-özlüyündə idarəetmənin obyektlərini nəzərə almadan fəaliyyət göstərə bilmədiyi kimi, xüsusi funksiya da ümumi və ya əsas funksiyanı nəzərə almadan fəaliyyət göstərə bilməz. İdarəetmə funksiyalarının bu cür qarşılıqlı əlaqəliliyi və biri-birini tamamlaması iqtisadi təhlilin növlərinə də (istifadə edilmə xüsusiyyətlərindəki fərqlərinə baxmayaraq) aiddir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin ayrı-ayrı növləri və onların istehsal, təchizat, ticarət və istehsal sahələrində istifadə edilməsi barədə təhlilin prinsipləri müasir şəraitdə, xalq təsərrüfatının yüksək sürətlə inkişaf etdirilməsinin daha zəruri olduğu mərhələsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xalq təsərrüfatının

bütün sahələrinin yüksək sürətlə inkişafını təmin edə bilən digər elmlər kimi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və onun ayrı-ayrı növləri də inkişaf edir, genişlənir və durmadan təkmilləşir.

Elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın durmadan intensivləşdirilməsi, sənaye müəssisələri və eləcə də xalq təsərrüfatının başqa sahələrinə mənsub olan müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrə görə qiymətləndirilməsi, ictimai istehsalın durmadan inkişaf etdirilməsinə və iqtisadi səmərəliliyin daha da yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Bu kimi vəzifələrin layiqli yerinə yetirilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili elminin də qarşısında mühüm tələblər qoyur. Ona görə də təsərrüfat fəaliyyətinin hal- hazırda istifadə olunan növləri və üsulları barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün onların növlərinin nəzəri əsaslarının ətrahlı öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili növlərinin nəzəri əsasları barədə düzgün təsəvvürə malik olmadan müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin hansı növündən istifadə edilməsinin məqsədəuyğun olmasını da düzgün təyin etmək olmaz. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətindən, istehsalın xarakteri və miqyasından asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesində onun hansı növündən istifadə olunması, başqa sözlə desək, təhlilin növünün düzgün seçilməsi, müəssisədə daxili ehtiyatların daha dəqiq və hərtərəfli aşkar edilməsində mühüm rol oynayır.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsinə əsasən demək olar ki, iqtisadi təhlilin bir sıra növlərindən istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istifadə olunan təhlil növləri özünün istifadə edilmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir-birindən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir. Bu əlamətlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhlil edilmə obyektinə görə;
 - subyektə, yəni kim tərəfindən təhlil edilməsinə görə;
 - məqsədinə, yəni nə üçün təhlil edildiyinə görə;
- " məzmununa görə;

- təhlil edilən və öyrənilən obyektin əhatə edilmə səviyyəsinə görə;
- təhlilin aparılması planında nəzərdə tutulan dövrə nisbətən faktiki aparılma vaxtına görə;
- təhlildən əldə edilən nəticələrin rəsmiyyətə salınmasına və əməli tədbirlər proqrammasının hazırlanmasına görə.

Müəssisə və istehsal birliklərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur. Lakin müəssisənin və ya birliyin təsərrüfat fəaliyyəti onların tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələrin, sexlərin və briqadaların işinə əsaslandığı üçün təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin sonrakı mərhələlərində bu bölmələrin fəaliyyəti də onun obyektinə çevrilir.

Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirildiyi müasir şəraitdə bütün istehsal və təsərrüfat birliklərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi planlaşdırma orqanlarında, maddi-texniki təchizat, istehsal satış proseslərində, təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi və eləcə də ayrı-ayrı sahələr üzərində nəzarətin təmin olunması hər şeydən əvvəl analitik işlərin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin özünəməxsus metodunun və metodologiyasının işlənilib hazırlanması və onun ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə idarəetmənin qarşısına qoyulan tələblərə uyğun olaraq iqtisadi təhlilin ~ növlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı olmasını tələb edir. Bununla da iqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatı idarəetmənin əsas funksiyaları üzrə təsnifatına əsaslanaraq onun hər şeydən əvvəl bütün məzmunu və obyektlərinin xarakterini öyrənir və özündə əks etdirir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi və qiymətləndirilməsində istehsalın xarakterindən asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir sıra növlərindən istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növlərinin tətbiq olunma məqsədindən, məzmunundan asılı olaraq təsnifatı vardır. Həmin təsnifata iqtisadi təhlilin aşağıdakı növlərini aid etmək olar:

1. Maliyyə iqtisadi təhlil;
2. Müqayisəli iqtisadi təhlil;
3. Operativ iqtisadi təhlil;
4. Cari (relrospektiv) təhlil;
5. Texniki-iqtisadi təhlil;
6. Tam (kompleks) iqtisadi təhlil;
7. Tematik iqtisadi təhlil (qismən);
8. Seçmə üsulla iqtisadi təhlil;
9. Qabaqcadan iqtisadi təhlil;
10. Sonradan iqtisadi təhlil;
11. Perspektiv iqtisadi təhlil;
12. Amilli və ya çoxamilli (reqresiyalı) təhlil;
13. Funksional-dəyər təhlil;
14. Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlil;
15. Təsərrüfatdaxili iqtisadi təhlil.
16. Yekun-son təhlil;
17. Auditor təhlili;
18. Sosial-iqtisadi təhlil;
19. İqtisadi-statistik təhlil;
20. İqtisadi-ekoloji təhlil;
21. Marketing təhlili;
22. Stoxastik təhlil;
23. Morjinal təhlil;
24. Daxili təhlil;
25. Xarici təhlil;
26. Diaqnostik (evrestik) təhlil;
27. Riyazi-iqtisadi təhlil;
28. İnnovasiya təhlili.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin ayrı-ayrı növləri özlərinin aparılma metoduna, tədqiqat üsullarına, məzmununa və vəzifələrinə görə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bərabər, eyni zamanda bir-birindən köklü surətdə fərqlənirlər.

4.2. Maliyyə və müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Maliyyə iqtisadi təhlil. Əmtəə-pul münasibotlorinin fəaliyyəli göstərdiyi bir şəraitdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas iqtisadi göstərici məhsul satışının həcmi (nəzərdə tutulan bütün çeşidlər üzrə), əmək məhsuldarlığı, əmək tutumu, material tutumu, fondverimi, fondtutumu, məhsulun maya dəyəri, dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti, mənfəət, rentabellik və başqa bu kimi iqtisadi göstəricilər hesab edilir.

Bu göstəricilərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi maliyyə-iqtisadi təhlilin məzmununu təşkil edir ki, bu da böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir.

Maliyyə iqtisadi təhlil növü vahid təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətverici rolunu oynayır. Təhlilin bu növü müəssisədə maliyyə vəziyyətini əhatə edən göstəricilərin məzmunu və əhəmiyyətini açıb göstərən, onun istehsal, satış, iqtisadi əlaqələrini, hesablaşmaları və başqa iqtisadi göstəricilərlə qarşılıq əlaqəli surətdə öyrənir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində subyektlərin istehsal, kommərasiya, marketinq və sair sahələrdəki fəaliyyətinin normal gedişatını təmin edə biləcək səviyyədə maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, onlardan məqsədyönlü və səmərəli istifadəni ön plana keçir. Deməli, indiki şəraitdə subyektlərin maliyyə vəziyyətinin elmi əsaslarla təhlili maliyyə ehtiyatlarının səmərəli idarədilməsini zəruriyyətə çevirir. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq müasir dövrdə ikincinin rolunun və əhəmiyyətinin daha da yüksəldiyinin sübutu ehtiyacı qalmaz. Eyni zamanda maliyyə təhlili mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və ondan istifadənin, maya dəyəri göstəricilərinin və idarəetməyə daha çox zəruri olan digər iqtisadi və təşkilatı məsələlərin təhlilini də əhatə edir.

Maliyyə vəziyyəti subyektlərin istehsal, kommertiya, marketing və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən, subyektin maliyyəsi isə onun maliyyə vəziyyətindən asılı olduğu görə, idarəetmədə maliyyə təhlilindən istifadə miqyası artır və beləliklə də maliyyə vəziyyətinin təhlilinə olan ehtiyacda artır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olduğundan, bunlar qarşılıqlı əlaqəli surətdə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, müəssisənin pul vəsaiti çatışmadıqda (pul vəsaitinin hərəkətinin təhlili maliyyə təhlilinin əsas obyektidir) onun ödəmə qabiliyyəti zəifləyir, istehsalın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi azalır. Eyni zamanda fasiləsiz, yüksək keyfiyyətdə məhsul buraxılışı və s. reallaşdırılması pul gəlirlərinin artırılmasını və eləcə də subyektin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Maliyyə təhlili ilə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin informasiya mənbələrində də müəyyən oxşarlıq vardır. Belə ki, maliyyə təhlilində maliyyə hesabatları ilə yanaşı, mühasibat hesabatı formalarından və uçot qeydiyyatlarında formalaşan informasiyalardan istifadə edildiyi kimi, maliyyə vəziyyətinin təhlilində də maliyyə və mühasibat hesabatlarından, habelə maliyyə təhlilinin nəticələrindən istifadə edilir. Elə bu səbəbdən də subyektlərin maliyyə fəaliyyəti maliyyə resurslarının daxil olmasının müntəzəmliyinə və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, hesablaşma-kredit intizamının gücləndirilməsinə, xüsusi və cəlbətilmiş vəsaitlərin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, ödəniş qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Qeyd olunanlarla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda istifadə olunan informasiya mənbələrinin xarakteri və məzmunu maliyyə iqtisadi təhlil yolu ilə maliyyə göstəricilərinə təsir edən bütün amilləri və onların təsir dərəcəsini (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, məhsulun keyfiyyəti, maliyyə göstəricilərinin dinamikası və plandan kənarlaşmaları və bu kimi başqa göstəriciləri) əlaqəli surətdə hərtərəfli öyrəniş qiymətləndirməyə imkan vermir. Ona görə də təsərrüfat fəaliyyəti təhlili-

İlin növbəti mərhələsində daha dərinlən təhlil işinin aparılması tələb olunur ki, bu da təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisə və birliklərin hesabat məlumatlarına əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini və biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən ayrı-ayrı amilləri (texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, intensivləşdirmə, mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma və s.), bu amillərin təsir dərəcəsinə hesablamadan ümumi göstəricilər üzrə təhlil aparıb düzgün nəticə çıxarmaq mümkün deyildir.

Müqayisəli iqtisadi təhlil. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində ən çox istifadə olunan təhlilin qalan başqa növləri üçün başlanğıc və giriş mərhələsi sayılan müqayisəli iqtisadi təhlil növüdür.

Təhlilin bu növünün əsas mahiyyəti dərinlən və ardıcıl olaraq öyrənilən göstəricilərin həm müəssisənin fəaliyyətinin faktiki göstəriciləri ilə keçmiş illərin göstəriciləri və həm də eyni iş şəraitində işləyən, istehsal texnologiyası və iqtisadi, təbii şəraiti, eləcə də istehsal edilən məhsulun xarakteri eyni olan müəssisələrin göstəriciləri ilə, qabaqcıl müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməklə öyrənilməsi və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müqayisəli iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də müəssisənin ayrı-ayrı səxlərinin işinə dair göstəricilərin sistem daxili orta göstəricilərlə, elm və texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalarla və başqa normativ göstəricilər ilə müqayisə edilməklə onların fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Müqayisəli iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növlərindən əsasən qeyd olunan əlamətlərinə görə fərqlənir. Subyektlərin işinin müqayisəli iqtisadi təhlilinin əsas məzmunu aparılan tədqiqatın məqsədi və obyektini ilə müəyyən edilir. Təhlilin bu növünün əsas obyektini subyektlərin və onların daxili bölmələrinin istehsal, kommərsiya, marketinq, maliyyə və sair fəaliyyətinin nəticələri hesab olunur.

Subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin müqayisəli təhlili zamanı əsasən -oxşar proses və hadisələr, eyni

şəraitdə işləyən müəssisə, birlik və təşkilatların, onların daxili bölmələrinin göstəriciləri, əmək və onun təşkilinin lexnika və texnologiyası, istehsal və onun təşkilini xarakterizə edən eyni ölçülü, eyni parametrlili əmək məhsuldarlığı, istehsal gücü, materilverimi, fondverimi, əməklutumu, kapitaltutumu, məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyəri və sair kimi göstəricilər biri-birilə müqayisə olunur və onların aralarındakı fərqlər müəyyən edilir.

Təhlilin bu növünün həyata keçirilməsi prosesində eyni göstəricilər arasında müəyyən edilmiş mühüm fərqlər və həmin fərqlərin səbəblərinin subyektlərdən asılı olub-olmaması müəyyən edilməklə onların hər birinin nəticə göstəricilərinə təsiri və fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu və əhəmiyyəti aşkar edilir.

Ümumiyyətlə təcrübədə müqayisəli iqtisadi təhlil aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə öyrənilən subyekt və təhlil obyektləri müəyyən edilir.

İkinci mərhələdə - ümumi obyekt üzrə informasiyalar toplanır və işlənir.

Üçüncü mərhələdə - təhlil obyektləri və onların iqtisadi göstəriciləri müqayisəyə gələn şəkildə salınır.

Dördüncü mərhələdə - göstəricilər müqayisə yolu ilə təhlil edilir və əldə olunmuş nəticələr qiymətləndirilir.

Beşinci mərhələdə - müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələri ümumiləşdirilir və fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi üçün təkliflər paketi hazırlanır.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin metodikası, vəzifələri, əhatə etdiyi tədqiqat obyektlərinin sayı, onun harada, kimlər tərəfindən və nə məqsədlə aparılması ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir.

Təhlilin bu növü üçün seçilən subyektlər əksər hallarda istehsal etdikləri məhsulun, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin həcmi göstəricilərinin əlamətlərinə görə qruplaşdırılırlar. Çünki hər bir subyektin böyük və kiçikliyi öz əksini onun istehsal etdiyi məhsulun, yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin həcmində tapır. Eyni zamanda subyektin əsas göstəriciləri olan işçi qüvvəsinin,

osas və dövriyyə kapitalının həcmi də istehsal edilmiş ümumi və əmtəlik məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmindən asılıdır.

Müqayisəli təhlil növündə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müqayisə üçün lazım olan informasiya mənbələri seçilir və müəyyən edilir. Təhlilin bu növü üçün birinci növbədə informasiya mənbələrinin aşağıdakı ardıcılıqla seçilməsi daha məqsədə uyğundur:

- işçi qüvvəsi ilə təmin olunma;
- subyektin istehsal gücü;
- texnika və enerji ilə silahlanma;
- subyektin ixtisaslaşma səviyyəsi;
- məhsul, iş və xidmətlər vahidinin fond, material, əmək, metal və s. tulumu;
- əsas və dövriyyə kapitaları ilə təmin olunma səviyyəsi.

İkinci dərəcəli və yaxud ikinci növbədə istifadə olunan informasiya mənbələrinin göstəricilərini birinci növbədə istifadə olunan göstəricilərlə müqayisəyə gələn şəkildə salmaq lazımdır. Həmin göstəricilərə əmək məhsuldarlığını, məhsul, iş və xidmətlər vahidinin maya dəyərini, əmək haqqı fondunu və s, aid etmək olar.

Yaxuradı qeyd olunan şərtlər və informasiyaların texniki cəhətdən təşkili səviyyəsini özündə əks etdirən əsas göstəricilər - istehsal ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri, məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi, quruluşu və keyfiyyəti, maya dəyəri, rentabellik, maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Qeyd olunan göstəricilərin subyekt tərəfindən yüksəldilməsi və ya yaxşılaşdırılması səviyyəsi təşkilatın sənaye texniki- maliyyə planının tərtib edilməsində nəzərə alınır. Təhlilin müqayisə üsulu haqqında dərsləyin 2-ci fəslinin 3-cü paragrafında geniş söhbət aparıldığı üçün onun müqayisəli təhlil növü ilə oxşar əlaqələrini nəzərə alaraq burada həmin məsələyə ətraflı izahat verilməsinə ehtiyac duymuruq.

4.3. Operativ iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Operativ iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bütün qalan növlərindən əməli surətdə fərqlənir. Məsələn, müqayisəli təhlildən, perspektiv, qabaqcadan təhlildən, tam və tematik və ya va.Klaşırı iqtisadi təhlil növlərindən fərqli olaraq müəssisənin ilk uçot məlumatlarına (operativ-texniki, mühasibat və statistik), başlıca olaraq canlı insan müşahidələrinə, işçilərlə aparılan söhbətlərə əsaslanır. Bu, dövrü məhsul buraxılışı planlarının yerinə yetirilməsi, keyfiyyətin aşağı düşməsi, gündəlik, saatlıq tapşırıqların yerinə yetirilməməsi və digər nöqsan və çatışmamazlıqların səbəblərini öyrənməyə, daxili ehtiyat mənbələrini vaxtında və düzgün aşkar etməyə, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin edən operativ tədbirlər proqramı hazırlamağa imkan verir.

İqtisadi təhlilin bu növündən bir qayda olaraq istehsal prosesi başa çatdıqca və ya bilavasitə istehsal prosesinin gedişi zamanı geniş istifadə edilir. Qeyd olunduğu kimi, operativ təhlil ilk uçot (operativ-texniki, mühasibat və statistika) məlumatlarına, istehsal prosesinə ardıcıl müşahidələrin və işçilərlə aparılan söhbətlərin nəticələrinə əsaslanır. Bunun nəticəsidir ki, istehsal və tədavi prosesində baş vermiş nöqsanlar, onların səbəbkarları, bu və ya digər prosesdə işin xeyrinə dəyişməsi lazım gələn əməliyyatları, aşkar edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb olunma imkanları müəyyən edilir.

Operativ iqtisadi təhlil müəssisədə daxili bölmələrdə daha yüksək səmərə verir. Belə ki, həmin bölmələr artıq təsərrüfat- daxili hesablaşmalara malik olduqları üçün onların kollektivləri və rəhbərləri yol verilmiş nöqsanların, çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasına və ehtiyatların istifadəyə cəlb olunmasında daha çox maraqlıdılar. Digər tərəfdən o, daimi olaraq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq və işin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün daxili kommersiya hesabının möhkəmləndirilməsinə səbəb olur.

ümumiyyətlə operativ iqtisadi təhlil müəssisənin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə biznes-plandan kənarlaşmaları, həmin göstəricilər üzrə kənarlaşmalara bu və ya digər amilin təsir dərəcəsini, ayrı-ayn amillərin və səbəbkarların yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlardakı payını müəyyən etməkdən, mənfi cəhətlərin aradan təcili qaldırılması və qabaqcıl təcrübədən istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanmasından ibarətdir.

Operativ iqtisadi təhlil həftəlik, hətta belə gündəlik işlərin nəticələrinə yekun vurmaq, müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələrində çalışan kollektivlərin işinə qiymət verməkdə mühüm rol oynayır. Belə təhlil gündəlik iş normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsini və kollektiv üzvlərinin ona olan marağını xeyli yüksəldir.

Operativ iqtisadi təhlil işinə daha çox müxtəlif peşə sahiblərinin cəlb edilməsi onun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn, bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən mühəndis, texnoloq, normalaşdırıcı, iqtisadçı, mühasib, sex ustaları, hətta fəhlələr tərəfindən operativ təhlil aparıldıqda gündəlik və növbəlik plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətini öyrənməklə yanaşı, planın geri qalmasının, işdə olan nöqsan və çatışmamazlıqlar dərhal aradan qaldırmaq üçün təcili tədbirlər görmək imkanı əldə edilir. Deməli, operativ iqtisadi təhlil kollektivin bütün üzvlərinin istehsalın idarə olunmasına geniş cəlb edilməsini təmin edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mövsümi işlərin qızgın vaxtlarında operativ iqtisadi təhlil daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, yerli təbii-iqlim şəraitinə uyğun olaraq nisbətən qısa müddətdə icra edilməsi tələb olunan şumlama, toxum səpini, tərəvəz əkini, cərgələrarası becərmə, səpin qabağı və səpindən sonra əkin sahələrinə gübrə verilməsi, məhsul yığımu, yem tədarükü, yun qırımı və i.ə. üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə gündəlik nəzarət operativ təhlil məlumatlarına əsasən həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə və xalq təsərrüfatının başqa maddi istehsal sahələrində bütün texnoloji

todbiliorin vaxtında və yüksək keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə nəzarət operativ iqtisadi təhlil aparmaqla yerinə yetirilir.

d'əsərrüfatların özünü maliyyələşdirmə prosesinin inkişafı onun miqyaslarının sex, briqada, ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisədə iqtisadi işlərin təkmilləşdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Operativ iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində baş vermiş nöqsan və çatışmamazlıqları vaxtında aradan qaldırmaq və daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir.

Operativ iqtisadi təhlil maşın və mexanizmlərin, istehsal avadanlıqlarının və eləcə də işçilərin üzursüz səbəblərdən boş dayanmasının aşkar edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları yığımı və daşınması dövründə məhsul itkisinin qarşısının alınmasında da mühüm rol oynayır.

Operativ təhlilin qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

1. Müəssisə və təsərrüfat birliyi üzrə ümumilikdə və onun ayrı-ayrı bölmələrində növbə, gün, sutka, həftə və on gündən çox olmayan müddətlərdə kəmiyyət göstəriciləri üzrə ilkin tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsini və plandan kənarlaşmaları müəyyən etmək;

2. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaları, onlara təsir edən amilləri və onalann təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;

3. Kənarlaşmaların konkret səbəblərini, işdə buraxılan nöqsanlara və çatışmamazlıqlara yol verən və bilavasitə təqsirkar olan şəxsləri müəyyən etmək;

4. İstehsal prosesinə mənfi təsir göstərən səbəblərin aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər proqramı hazırlamaq və onun həyata keçirilməsi yollarını göstərmək, qabaqcıl iş təcrübələrini geniş yaymaq;

5. Ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin qısa müddətdə yerinə yetirdiyi işləri yekunlaşdırmaq, qabaqcıl və yaxud geridə qalan istehsal sahələrini müəyyən etmək.

Operativ iqtisadi təhlil, bir qayda olaraq, birinci növbədə bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətini və ayrı-ayrı istehsal sahələrinin əsas iqtisadi göstəricilərini öyrənir. Lakin istehsaldaxili ehtiyat mənbələrini daha dəqiq və tamamilə müəyyən etmək üçün başqa iqtisadi göstəriciləri də öyrənmək lazım gəlir. Ona görə də təcrübədə operativ iqtisadi təhlil aşağıdakı göstəricilər üzrə aparılır:

1. Məhsul istehsalı, onun yola salınması və satışı göstəriciləri;
2. İşçi qüvvəsindən, istehsal avadanlıqlarından və material ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri;
3. Məhsulun maya dəyəri göstəriciləri;
4. Mənfəət və rentabellik göstəriciləri;
5. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və s.

Operativ iqtisadi təhlil prosesində araşdırılan bu kimi icmal göstəricilər eyni zamanda digər göstəricilərin daha dərinə təhlili ilə tamamlanır. Məsələn, gündəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsinin operativ təhlili, onun natural və pul ifadəsində, çeşidləri, keyfiyyəti, ahəngdarlığı, komplektliyi göstəricilərinin təhlili ilə tamamlanır. Belə təhlil işi adətən ilk sənədlərə, mühasibat və operativ uçotun molmutalarına, uçot- dankənar və sənədləşdirilməmiş informasiya mənbələrinə, habelə təhlilçinin şəxsi müşahidəsinə əsasən aparılır.

Operativ iqtisadi təhlilin cinsi (natural) göstəricilər üzrə aparılması, təhlildən əldə edilən nəticələrin və hesablamalar yolu ilə alınan məlumatların nisbətən tam dəqiq olmaması da onun xarakterik xüsusiyyətlərindənədir. Məsələn, istənilən günə sənaye məhsulunun faktiki maya dəyərini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir. Odur ki, gün ərzində, növbə ərzində istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə əsas xərc maddələri üzrə faktiki məsrəflərin plan və yaxud normativlərdən kənarlaşmasını təqribi təyin etməklə operativ nəzarət yetirmək

mümkündür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hətta belə bəzi göstəricilərin gündəlik ləhlilindəki qeyri-dəqiqlik operativ iqtisadi təhlilin əhəmiyyətini heç də azaltmır.

Sənaye müəssisəsinin təmsalında operativ iqtisadi təhlili
4.3.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 4.3.1.

Sənaye müəssisəsinin məhsul istehsalının operativ iqtisadi təhlili

	Sex JVO I			Sex Xe 2		
	Plan	Fakt	Planın yerinə yetirilməsi %i	Plan	Fakt	Planın yerinə yetirilməsi %i
Aprel 1-da						
HİSSO :	380	405	106,6	380	3400	105,3
HİSSO №2	375	345	92,0	375	370	98,6
HİSSO №3	265	275	103,8	265	285	107,5
HİSSO №4	380	370	97,4	380	375	98,7
Yekunu:	173	1740	100,6	1730	1745	100,9
Aprel 2-do						
HİSSO №1	380	395	103,9	380	385	101,3
HİSSO №1 a	330	340	101,5	330	340	103,3
HİSSO №2	375	390	104,0	375	380	101,3
HİSSO №3	265	260	98,1	265	270	101,9
HİSSO №4	380	380	100,0	380	365	96,1
Yekunu:	173	1760	101,7	1730	1740	100,6

Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən ayn-ayn sexlərdə məhsul növləri üzrə gündəlik istehsal planının yerinə yetirilməsinin vəziyyətini xarakterizə etmək olar. Bu qayda üzrə gündəlik təhlil məhsul istehsalı üzrə ehtiyat mənbələrini müəyyən etməklə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə geniş imkan verir. Operativ iqtisadi təhlil növünün bu üstünlüyü ilə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, burada cinsi ifadədə məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsini müəyyən edib qiymətləndirməyə imkan verir. Ona görə də təhlilin növbəti mərhələsində həmin göstəri-

çiləri dəyər ifadəsində müəyyən etməldə məhsul istehsalı üzrə biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsi müəyyən edilir.

4.4, Cari (retrospektiv) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Cari (retrospektiv) iqtisadi təhlil operativ iqtisadi təhlilin tərkib hissəsi olmaqla gündəlik, ionic, aylıq, rüblük biznes- plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu sahədə daxili ehtiyat mənbələrini müəyyən etməyə obyektiv şərait yaradır. Cari iqtisadi təhlil proses və hadisələrin yerinə yetirildiyi vaxtda həyata keçirilir. Cari təhlil keçmiş əid, keçmiş təsvir edən, keçmiş çevirilmiş retrospektiv təhlil hesab olunur. O, mühasibat hesabının faktiki materialları əsasında təsərrüfat- çılığın ən mühüm hesabat dövrünün fəaliyyətini təhlil edir. O, çox hallarda cari biznes-plan və hesabat dövrünün işlərini əhatə etdiyi üçün dövrü təhlildə adlandırılır.

Kommersiya fəaliyyəti nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istifadə edilməmiş ehtiyatların kompleks şəkildə aşkar edilməsi, gələcək plan dövrlərində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi naminə onların səfərbər edilməsi, işdə olan nöqsan və onların səbəbkarlarının müəyyən edilməsi, əməyin və işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə kollektivdə yüksək maddi və mənəvi marağın yaradılması kimi cari təhlilin qarşısında mühüm vəzifələr dayanır.

Cari iqtisadi təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə yekun vurulduğu, həmin nəticələrə görə kollektivin mükafatlandırılması, proses və hadisələrin mühüm dövrlərinin qiymətləndirilməsi vaxtına təsadüf etdiyi üçün kommersiya hesabının ayrılmaz hissəsi hesab olunur.

Cari təhlilin aparılma metodikasının özünəməxsus xüsusiyyəti faktiki təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət verilərkən onun biznes-planla və keçmiş dövrlərin analitik məlumatları ilə müqayisə edilməsindədir. Burada baza məlumatlarından kənarlaşmanın səbəbləri texniki-iqtisadi amillərdə axtarılmalıdır.

Dərsliklərdə, metodika və metodik göstərişlərdə, həmçinin müəssisə və birliyin iqtisadi xidmətlərinin fəaliyyəti yekunlarının cari təhlili daha çox işlənilib hazırlanmışdır.

Cari təhlil əsasən rəsmi hesabat və mühasibat uçotu sistemi əsasında mühüm plan dövrləri üzrə həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilidir. Cari təhlil işin cari, plan dövrləri üzrə aparıldığından dövrü təhlil də adlandırılır.

O, mühasibat və statistik hesabatla əsaslanır və birliyin, müəssisənin və onların bölmələrinin ay, rüb, il, beşillik ərzində işini qiymətləndirməyə imkan verir.

Cari təhlilin əsas vəzifəsi - təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi, istifadə olunmayan ehtiyatların kompleks aşkar edilməsi, onların gələcək plan dövrlərində istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün səfərbərliyə alınması, həmçinin işdəki nöqsanların və günahkarların müəyyən edilməsi, maddi və mənəvi həvəsləndirməyə tam uyğun olaraq əmək nəticələrində və işin keyfiyyətində nailiyyətlər əldə etməkdir.

Cari təhlil subyektlərin tam müstəqilliyinin və özünü-maliyyətləşdirmənin ayrılmaz elementidir. O, mühüm dövrlər üzrə həyata keçirilir. Bu dövrlər üzrə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekunları aparılır, istehsal kollektivləri mükafatlandırılır. Cari təhlilin nəticələrindən strateji idarəetmə problemlərinin həlli üçün, o cümlədən texniki-iqtisadi planlaşma üçün istifadə edilir, belə ki, elmi əsaslandırılmış planlaşma plan dövrünün əvvəlinə təsərrüfatın vəziyyətinin ətraflı təhlilini nəzərdə tutur. ,

Bu təhlilin mühüm çatışmayan cəhəti vardır - aşkar edilən ehtiyatlar keçən dövrə aid olan istehsalın səmərəliliyinin artımının itirilmiş imkanlarını göstərir. Təhlil prosesində təsərrüfat şəraiti qeyd edilir və nəticələr yalnız gələcək işlərdə nəzərə alınır, belə ki, idarəedən sistem informasiyanı gec alır (məsələn, bu ayın yekunundan gələn ayın ortalarında əldə edilir) və çatışma- mazlıqların, itirilmiş imkanların yerini doldurmaq mümkün olmur. Buna görə də təhlilin aktivliyini artırmaq üçün hesaba

tın loqdim edilməsi vaxtının və onun analitik işlənməsini sürətləndirmək vəzifəsi qarşıya qoyulur.

Cari təhlilin metodikasının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, faktiki nəticələr biznes-planla və keçmiş analitik dövrün məlumatları ilə müqayisə edilməklə qiymətləndirilir. Müqayisə bazasında kənarlaşmalar, bu kənarlaşmaları müəyyən edən texniki-iqtisadi amillər üzrə şərh edilir, təkcə kənarlaşmanın səbəbləri deyil, cavabdeh şəxslər müəyyən edilir, işdə olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

Cahi təhlil - operativ təhlilin nəticələrini mənimsəyən və perspektiv təhlil üçün baza rolunu oynayan təsərrüfat fəaliyyətinin daha tam təhlilidir.

4.5. Perspektiv (proqnoz) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin, onların gələcəkdə mümkün inkişaf imkanlarının müəyyən edilməsi məq.sodilə aparılan təhlil perspektiv iqtisadi təhlil adlanır. Perspektiv təhlilin xüsusiyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin hadisə və proseslərin gələcəyin mövqeyindən daha doğrusu, inkişaf perspektivləri, təsərrüfat fəaliyyətinin keçmiş və indiki tərkib elementlərinin gələcəyin elementlərinə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərindən baxılmasıdır.

İqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin bir hesabat dövründən digərinə ardıcılıq yolu ilə keçməsi faktının qəbul edilməsi perspektiv təhlilin çıxış nöqtəsini təşkil edir. Keçmişin və indinin müxtəlif elementlərinin dialektik vəhdətini dərk edərək, perspektiv təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir prosesində və yaxud hadisəsində gələcəkdə həlledici rol oynaya biləcək daha sabit perspektiv elementləri tapmaq məqsədi daşıyır.

Gələcəyi təsvir etməklə perspektiv təhlil sisteminin idarəetmə məsələlərini həll etmək üçün idarəetmə sistemini gələcəyə dair informasiya ilə təmin edir. Bu zaman müəssisənin inkişaf

amillərinin idarə edilməsi və perspektivdə lazımı (arzu edilən) təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsini əldə etməyi imkanı yaranır.

Perspektiv təhlilin vəzifələri onun mahiyyəti və planlaşma və idarəetmədəki rolu və yeri ilə müəyyən edilir.

Öyrəniləcək sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, tikinti, nəqliyyat, ticarət və layihələşdirmə işlərinin xarakterindən və dövrüliyündən asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili təcrübəsində perspektiv iqtisadi təhlil növündən də (çox geniş miqyasda olmasa da) istifadə olunur. Müasir şəraitdə iqtisad elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri və ən vacibi xalq təsərrüfatının iqtisadi-sosial inkişafı üzrə uzun müddətli planların və proqramların işlənilib hazırlanması və tərtib edilməsi metodu və metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir.

Müəssisə və birliklərdə perspektiv inkişaf planının tərtib edilməsi çoxlu miqdarda elmi-analitik işlərin qabaqcadan yüksək səylə təhlil edilməsini tələb edir. Hər hansı bir müəssisənin (birliyin) perspektiv planının hazırlanması mürəkkəb və çox zəhmət tələb edən bir işdir. Bu plan müəssisənin müasir dövrünün və gələcəyinin ciddi səylə öyrənilməsini və təhlil edilməsini tələb etməklə, təsərrüfat fəaliyyətinin yeni amillərinin və təzahür formalarının uzaqgörənliklə müəyyən olunmasına əsaslanmalıdır.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin başqa növlərinə nisbətən perspektiv iqtisadi təhlilin əhatə dairəsi çox geniş, göstəricilərinin sayı isə çox məhdud olur. Məsələn, cari və operativ iqtisadi təhlildə müəssisənin və onun ayrı-ayrı sex və bölmələrinin saatlıq, növbəlik, günlük, on günlük, aylıq, illik və lazım gələndə hallarda isə iki-üç illik dövrün hesabat məlumatlarından istifadə edilirsə, perspektiv iqtisadi təhlil zamanı ən azı beş illik məlumatlar analitik hesablamalara cəlb edilməklə dinamik şəkildə öyrənilir ki, bu da cəmiyyətin gələcək inkişafının planlaşdırılması üçün müəyyən qanunauyğunluqları aşkar etməyə əlverişli şərait yaradır.

Perspektiv iqtisadi təhlil aşağıdakı müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilməlidir:

Birinci, təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətini əks etdirən ümumişdirici göstəricilər qrupu müəyyən edilir;

- İkinci, ümumiləşdirici göstəricilər sisteminə təsərrüfat fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətinə uyğun xüsusi və spesifik göstəricilər əlavə edilir;

~ Üçüncü mərhələdə iş istehsalın əsas istiqaməti nəzərə alınmaqla göstəricilərin təhlilinin ardıcılığı müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, müəssisələrin əsas vəzifəsi məhsul istehsal etməkdən, iş və xidmətlər yerinə yetirməkdən ibarətdir. Ona görə də perspektiv planların hazırlanması və onun təhlilinə məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi göstəricisindən başlanılır. Bunun üçün həmin məhsul, iş və xidmətlərə (müəssisənin əhatə imkanları dairəsində) istehlakçıların tələbatı və müəssisənin özünün imkanları müəyyən edilir. Sonra istehsal olunacaq məhsulun, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcminə görə tələb olunacaq əmək vasitələri və əmək əşyalarının miqdarı, işçi qüvvəsinin sayı müəyyən edilir. Sonra həmin əmək əşyaları və alətlərinin əldə olunması üçün tələb olunan investisiyanın miqdarı və maliyyələşmə mənbələri müəyyən edilir. Növbəti mərhələdə istehsal olunacaq məhsul vahidinin, iş və xidmətlərin maya dəyəri, mənfəət, mənfəətin bölüşdürülməsi, rentabellik, maliyyə nəticələri, müəssisənin sosial-iqtisadi inkişafı kimi göstəricilər müəyyən edilir. Əlbəttə bu məsələlərin hamısı elmi cəhətdən əsaslandırılmış ciddi, kompleks iqtisadi təhlilə əsaslandırılmalıdır.

Müəssisə və birliklərin iqtisadi göstəricilərinin keçmiş və gələcək dövrlər üzrə eyni vaxtda öyrənilib müqayisə edilməsi onun inkişaf perspektivi və gözlənilən nəticələri barədə əsaslı fikir söyləməyə imkan verir. Beləliklə, demək olar ki, perspektiv iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, perspektiv planların elmi cəhətdən əsaslandırılması və planın gözlənilən səviyyəsinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi hesab olunur. Məlum olduğu kimi, müasir iqtisadi proqnozlaşdırma öz arsenalında dinamik cərgələr əsasında pro- qnozlaşdırmanın çoxlu miqdarda müxtəlif metod və üsullarına

malikdir. Bu da perspektiv iqtisadi təhlilin obyektinin, iqtisadi göstəricilərinin və məlumatlarının daha da inandırıcı və obyektiv olmasını təmin edir.

Perspektiv iqtisadi təhlilin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması;
2. Perspektiv planların elmi cədvəldən əsaslandırılması;
3. Planların gözlənilən həcmdə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi.

Planların tərtibi zamanı perspektiv təhlil müəssisənin iqtisadiyyatının planqabağı tədqiqinin əsas forması kimi çıxış edir, planların yerinə yetirilməsi gedişində isə o, gələcəyi görmək və gözlənilən nəticələri qiymətləndirmək aləti olur.

İqtisadi göstəricilərin faktiki mahiyyətinin plandan kənarlaşmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Verilən göstəricini müəyyən edən bütün amillərin tam uçuğunun mümkün olmaması;
2. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində yeni istehsal ehtiyatları və imkanlarının yaranması;
3. Zəhmətkeşlərin təşəbbüsləri və s.

Fəaliyyətdə olan metodika və tədqiqatlarda perspektiv təhlil aşağıdakı istiqamətlər üzrə konkretləşdirilir:

1. Təhlilin obyektləri üzrə (briqada, sahə, sex, istehsal vahidi, birlik);
2. Fəaliyyət göstəriciləri üzrə (məhsulun həcmi, əmək məhsuldarlığı, maya dəyəri və s.);
3. Perspektivin səviyyəsi üzrə (cari perspektiv təhlil-növbə, sutka; yaxın perspektiv təhlil-ay; qısamüddətli perspektiv təhlil- il, rüb; orta müddətli perspektiv təhlil - 2-3İl; uzunmüddətli perspektiv təhlil - 5 il və daha çox).

Hər bir müəssisə öz perspektiv planlarını işləyib hazırlayır. Bir sıra iri müəssisələrdə daha uzun dövrü (10-15 il) əhatə edən perspektiv planların işlənilib hazırlanması təcrübəsi vardır. Perspektiv biznes-plan sənayedə, tikintidə, kənd təsərrüfatında və

xalq təsərrüfatının digər sahələrində planlaşmanın və kommersiya hesabının təşkilinin əsas formasıdır.

Müəssisələrin perspektiv biznes-planlarının işlənilib hazırlanması olduqca mürəkkəb və əmək tutumlu bir prosesdir (müəssisənin keçmiş və indiki vəziyyətinin dəqiq öyrənilməsi və təhlili, təsərrüfat fəaliyyətinin yeni amilləri və hadisələrini irəlicədən görmək). Gələcəyin kəşfiyyatı kimi perspektiv təhlil və perspektiv planın elmi-analitik əsası verilən mərhələdə proqnozlaşdırma ilə sıx qovuşur və belə təhlil proqnoz təhlil adlandırılır.

Proqnoz təhlilin ardıcılığı ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə müəssisənin perspektivini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilər dairəsi müəyyən edilir. Ümumiləşdirici göstəricilər sistemi lazımı xüsusi, yaxud spesifik fəaliyyət göstəriciləri ilə tamamlanır. Sonra mühüm göstəricilər qrupları arasındakı əlaqənin əsas istiqamətləri əsasında göstəricilərin təhlilinin ardıcılığı müəyyən edilir.

Müəssisənin əsas vəzifəsi verilmiş həcmdə və müvafiq keyfiyyətdə xalq təsərrüfatına zəruri məhsulu istehsal etməkdir. Buna görə də müəssisənin perspektiv planının işlənilib hazırlanması və deməli, perspektiv təhlil məhsulun həcmi üzrə göstəricilərdən başlanır. Xalq təsərrüfatı üçün zəruri olan məhsulun həcmi müəyyən etmək üçün aşağıdakıları öyrənmək lazımdır:

- müəyyən məhsula olan tələbatı;
- məhsul buraxılışına müəssisə və sexlərin imkanlarını;
- eyni adda məhsul buraxan müəssisələrin imkanlarını;
- tədarükçülərin imkanlarını və s.

Aparılan təhlil əsasında əmək vəsaitləri və predmetlərinə, işçi qüvvəsinə olan tələbat müəyyən edilməli, məhsul buraxılışı üzrə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin gözlənilən iqtisadi həvəsləndirmə fondları, maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin inkişaf amillərinin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiq olunması zamanı onların müxtəlif göstəricilərə təsir dərəcəsi müəyyən edilir. Bu amilləri bütün sahələr üçün bir neçə ümumi tipik qruplarda birləşdirmək olar:

1. Təbii ehtiyatlar;
2. Əmək ehtiyatları;
3. Elmi-texniki tərəqqi;
4. İctimai istehsalın təşkilinin formaları-təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə, kombinləşmə;
5. Nəqliyyat şərtləri;
6. Müəssisənin məhsuluna olan tələbat;
7. Ümumi sosial-iqtisadi şərtlər.

Proqnoz təhlilinin spesifik üsullarının inkişafı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün təhlilin ümumi metodlarının onların dinamikası, hərəkəti nöqtəyi-nəzərindən konkretləşdirilməsi nəticəsində baş verir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi proqnozlaşdırma planlaşmanın ilkin mərhələsidir. O, müxtəlif iqtisadi hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməyə əsaslanaraq bu inkişafın daha çox həqiqətə uyğun yollarını aşkar edir və idarəetmənin istənilən səviyyəsində plan göstəricilərinin seçilməsi və əsaslandırılması üçün əsas verir. Beləliklə, iqtisadi proqnozlaşdırmanın funksiyaları son dərəcə analitikdir.

Müasir iqtisadi proqnozlaşdırma dinamik sıraların bazası əsasında müxtəlif proqnozlaşdırma metodları və üsullarının xeyli miqdarını hesablamaya imkan verir, iqtisadi göstəricilərin müşahidə edilən sırasının analitik əvəz edilməsi üçün daha yaxşı formulun seçilməsi müəyyən çətinlik törətdiyi üçün onlar bir neçə mərhələdə həll edilir.

Birinci mərhələdə, giriş, dinamik sıranın qrafiki qurulur və onun məlum funksiyaların qrafiki ilə müqayisə edilməsi yolu ilə daha əlverişlisi seçilir. Baxılan sıranın səviyyələrinin dəyişməsinin xarakteri və təbiəti barədə yaxşı biliyə malik olduqda empirik formulların seçilməsi qrafiklər qurulmadan bilavasitə aparıla bilər.

ikinci mərhəbdə, analitik fonnuladan istifadənin konkret məqsədlərinə əsasən seçmə vəzifəsinə yaxınlaşma dərəcəsi, empirik funksiyanın növü, onun qrafikinin tədqiqatın verilmiş intervaldan kənarında hərəkəti üzrə əlavə məhdudiyyətlər daxil edilir.

Üçüncü mərhələdə, analitik formulaya daxil olan bütün məlum parametrləri, sıranı nəzəri səviyyələrini, həmçinin alınan formulun qəbul edilmiş məhdudiyyətlərə uyğunluğu göstəriciləri hesablanır: formulun məlum olmayan parametrlərini müəyyən etmək üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edirlər,

4.6. Tam (kompleks) iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili məzmununa və öyrənilən məsələlərin əhatə dairəsinə görə tam və tematik təhlilə bölünür.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin tam iqtisadi təhlil növü öyrənilən obyektə hərətərəfli və tamamilə öyrənməklə onun həm xarici və həm də daxili qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir. Yəni obyektiv tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən bütün göstəricilər öyrənilib qiymətləndirməklə son maliyyə nəticələrinə təsir edən müxtəlif amillər və bunların təsir dərəcəsi müəyyən edilir. Tam iqtisadi təhlil zamanı müəssisənin biznes-plan və hesabat məlumatları ilə yanaşı, illik və rüblük mühasibat hesabatlarına aid yazılış təhriri izahat məlumatlarından da geniş istifadə olunur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində özəl qurumların geniş vüsət alması həmişə olduğundan daha yox təkidlə subyektlərin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, buraxılan məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətinin bazarın tələblərinə uyğun ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılması, sosial-iqtisadi vəziyyətin günün tələbləri səviyyəsinə çatdırılması, kommersiya, təsərrüfat və digər problemlərin vaxtılı-vaxtında həllini, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tam, kompleks şəkildə öyrənilməsinə zərurətə çevirir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ardıcıl olaraq beş-on il bundan əvvəl bizə məlum olmayan yeni-yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, yeni məhsulların bu raxılışına, yeni ixtisasların meydana gəlməsinə səbəb olduğu üçün təsərrüfat fəaliyyəti getdikcə mürəkkəbləşir ki, bu da öz növbəsində idarəetmə metodlarının ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin mühüm amili olmaqla cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı naminə həyata keçirilən tədbirlərin əsas məqsədidir. O, xalq təsərrüfatının praktiki olaraq bütün sahə və sferalarında irəliləyişləri təmin etməyə qadirdir. Məhz elə buna görə iqtisadiyyatı insana tərəf çevirmək üçün elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafına uyğun yüksəltmək, texniki səviyyəsini keyfiyyətcə yeni pilləyə qaldırmaq tələb olunur.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd olunan səviyyədə ardıcıl olaraq mürəkkəbləşməsi ümumilikdə iqtisadi təhlilin və xüsusəndə tam (kompleks) iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrin daim artmasına səbəb olmaqla, onların təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir. Elə buna görə də iqtisadi təhlil işlərinin yerinə yetirilməsi getdikcə çətinləşir. Belə bir şəraitdə tam iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyəti də getdikcə yüksəlir.

Məlum olduğu kimi, tam iqtisadi təhlil subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında hərtərəfli məlumatın əldə olunmasına imkan verir. Tam təhlilin kompleksliyinə nail olmaq üçün qarşıya vahid məqsəd qoyulmalıdır. Təhlildə vahid məqsədlilik ayrı-ayrı göstəricilərin və subyektlərin fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin təhlili nəticələrinin vahid sistem şəkildə öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Tam iqtisadi təhlilin vahid məqsədliliyi onun sistemli təhlilə çevrilməsinə şərait yaradır. Tam və sistemli təhlilin eyni zamanda aparılması onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini və birinin digərini tamamlamasını təmin edir.

Hər bir subyektin fəaliyyətinin son nəticələrini düzgün müəyyən etmək məqsədilə aparılan tam iqtisadi təhlil məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin keyfiyyəti və satışı, maya dəyərini,

monfcti və dövbət lapşınqlarının yerinə yelirlməsini, əsas və dövriyyə kapitalından, əmək ehtiyatlarından, əmək haqqı fondundan və sair fondlardan və ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilmə səviyyəsini özündə tam əks etdirən ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilər sisteminə malikdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda subyektlərin tam (kompleks) təhlilini aparmaq üçün istifadə edilən ümumiləşdirici göstəricilərin aşağıdakı on əsas istiqaməti əhatə etməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Hər bir ümumiləşdirici göstərici isə özünə uyğun hiss,əvi göstəricilər qrupunu əhatə edir.

- I. İstehsalın təşkili və texniki səviyyəsi göstəriciləri:
 1. İstehsalın təşkili səviyyəsi;
 2. İstehsalın texniki səviyyəsi;
 3. İstehsalın idarəedilmə səviyyəsi;
 4. İstehsal kollektivinin sosial-iqtisadi səviyyəsi;
 5. Məhsul istehsalının, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin mütərəqqi üsulları;
 6. Məhsul, iş və xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsi;
 7. Texnikadan istifadə səviyyəsi;
 8. İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi;
 9. Əməyin texnika və enerjilə silahlanma səviyyəsi;
 10. İstehsalın təmərküzləşməsi, ixtisaslaşdırılması, koope-rativləşdirilməsi və kombinləşdirilməsi səviyyəsi;
 11. İstehsal tsiklinin uzunluğu;
 12. İstehsalın ahəngdarlığı.

II. Əsas istehsal fondlarının texniki vəziyyəti və onlardan istifadə göstəriciləri:

1. İnvestisiya qoyuluşu göstəriciləri;
2. Əsas istehsal fondlarının istifadəyə verilməsi;
3. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;
4. Fondverimi;
5. Fondtutumu;
6. Amortizasiya ayırmaları;
7. Yeni texnikanın istehsala tətbiqi;

8. Hər bir avadanlığa görə istehsal olunmuş məhsulun miqdarı;
 9. Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalı;
 10. Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı;
 11. Avadanlıqların iş vaxtından istifadə əmsalı;
 12. İstehsal sahəsindən istifadə əmsalı;
 13. Əsas fondların texniki vəziyyəti.
- III. Material ehtiyatlarından istifadə göstəriciləri:
1. Materialların daxil olma ahəngdarlığı;
 2. Materialların dəyərinin bir manatına görə məhsul istehsalı;
 3. Materialtutumu;
 4. Müəyyən hesabat dövründə istifadə olunan materialın həcmi və keyfiyyəti;
 5. Əsas material növləri üzrə məsarif normalarının gözlənilməsi.
- IV. Əmək ehtiyatları və əmək haqqı fondundan istifadə göstəriciləri:
1. İşçilərin orta illik siyahı sayı;
 2. Fəhlələrin orta illik siyahı sayı;
 3. İşçi heyətinin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisi;
 4. Əmək məhsuldarlığı;
 5. Hər bir işçinin əmək məhsuldarlığı;
 6. Bir fəhləyə görə əmək məhsuldarlığı;
 7. Ekstensiv istifadə əmsalı;
 8. İntensiv istifadə əmsalı;
 9. Fəhlələrin işlədikləri iş günlərinin sayı;
 10. Fəhlələrin işlədikləri iş saatlarının miqdarı;
 11. Subyekt üzrə əmək haqqı fondu;
 12. Orta hesabla bir işçiyə düşən əmək haqqı;
 13. Əmək haqqı fondundan mütləq kənarlaşma;
 14. Əmək haqqı fondundan nisbi kənarlaşma.
- V. Məhsul istehsalı, satışı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi, quruluşu və keyfiyyəti göstəriciləri:
1. Topdansatış qiymətilə ümumi məhsulun həcmi;

2. Əmloəiik məhsulun həcmi;
3. Topdansatış qiymətilə məhsul satışının həcmi;
4. Normativ-xalis məhsulun həcmi;
5. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi;
6. Məhsulun quruluşu;
7. Məhsulun keyfiyyəti;
8. Anbarda hazır məhsul qalığının həcmi;
9. Təsərrüfat müqavilələrinə görə satılan məhsulun həcmi;
10. Məhsulun komplekdiyi;
11. Məhsulun çeşidləri;
12. Yeni növ məhsul istehsalı;
13. Yeni növ məhsulun satışı;
14. Məhsul istehsalının ahəngdarlığı;
15. Əsas məhsul növləri üzrə istehsalın həcmi;
16. Yüklənmiş və sifarişçilərin ünvanına yola salınmış əmtəlik məhsulun həcmi;

VT Maya dəyəri göstəriciləri:

1. Məhsulun istehsal maya dəyəri;
2. İstehsalatdan kənar xərclər;
3. Məhsulun tam maya dəyəri;
4. Əmtəlik məhsulun maya dəyəri;
5. Satılan məhsulun maya dəyəri;
6. Ümumi məhsulun maya dəyəri;
7. istehsala məsrəflərin ümumi məbləği;
8. Müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyəri;
9. Müqayisəyə gəlməyən məhsulun maya dəyəri;
10. İstehsala əmək məsrəfləri;
11. İstehsala material məsarifləri;
12. Əmək haqqı və ictimai sığortaya ayırmaları üzrə məsrəflər;
13. Amortizasiya ayırmaları və cari təmirə məsrəflər;
14. Bir manatlıq əmtəlik məhsula məsrəflər;
15. Sair məsrəflər;
16. Ümumi istehsalat xərcləri;
17. Ümumi təsərrüfat xərcləri;

18. Avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclər;

19. Zaydan olan itkilər.

VII. Avanslaşdırılmış fondların həcmi və quruluşu göstəriciləri;

1. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;

2. Dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyəri;

3. Subyektin özünəməxsus vəsaiti;

4. Subyektin özünəməxsus dövriyyə vəsaiti;

5. İstehsal fondlarının fonverimi;

6. Dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti.

VIII. Maliyyə nəticələri göstəriciləri:

I. Balans mənfəəti;

2. Məhsul satışından mənfəət;

3. İş və xidmətlər satışından mənfəət;

4. Sair satışdan mənfəət;

5. Satışla əlaqədar olmayan nəticələr;

6. Fondlardan istifadəyə görə ödəmələr;

7. Bank kreditlərindən istifadəyə görə ödənilən faiz;

8. Ümumi rentabellik;

9. İstehsalın rentabelliği;

10. Məhsulun rentabelliği

II. Mənfəətdən istifadə;

12. Mənfəətdən büdcəyə ayırmalar;

13. Mənfəətdən iqtisadi həvəsləndirmə fondlarına ayırmalar;

14. Mənfəətdən maddi-maraq fondunun yaradılmasına ayırmalar;

15. Mənfəətdən mədəni-məişət və mənzil tikintisi fonduna ayırmalar;

16. Mənfəətdən istehsalın genişləndirilməsi fonduna ayırmalar;

17. Mənfəətdən sair ödəmələr və dövriyyə vəsaiti çatışmazlığının tamamlanmasına yönəldilən məbləğ.

IX. Müəssisənin maliyyə planının yerinə yetirilməsi və maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri:

1. Maliyyə planının yerinə yetirilməsi;
2. Müəssisə sərəncamında olan vəsaitin müəyyən edilməsi;
3. Müəssisənin özünə məxsus və ona bərabərləşdirilmiş dövriyyə vəsaitilə təmin olunma səviyyəsi;
4. Müəssisənin özünə məxsus və ona bərabərləşdirilmiş dövriyyə vəsaitindən istifadə edilməsi;
5. Dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti;
6. Müəssisənin bank krediti ilə təmin edilməsi;
7. Kreditdən istifadə;
8. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti;
9. Dövlət büdcəsi ilə hesablaşma;
10. Debitor borclarının vəziyyəti;
11. Kreditor borclarının vəziyyəti;
- X. Subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən

göstəricilər;

1. Məhsul istehsalının artımı;
2. Bir manatlıq məsrəfə görə məhsul istehsalı;
3. Material və əmək məsrəflərinə nisbi qənaət;
4. Fondveriminin yüksəldilməsi;
5. Fon tutumunun səviyyəsi;
6. Material tutumunun səviyyəsi;
7. Əmək tutumunun səviyyəsi;
8. Məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi;
9. Bir manatlıq əmtəlik məhsula məsrəflər;
10. Mənfəət;
11. Subyektin ümumi rentabellik səviyyəsi;
12. Məhsul istehsalının rentabellik səviyyəsi;
13. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi;
14. Canlı əməyə qənaət (yaxud artıq məsrəf);
15. Əmək haqqı fonduna qənaət (yaxud artıq xərc);
16. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına məhsul istehsalının artını (yaxud əksinə);
17. Yüksək keyfiyyət kateqoriyalı məhsulların xüsusi çəkisi;
18. Əsas məhsul nomenklaturaları üzrə malalanların mücəvəviləşmə şərtlərinin ödənilməsi;

19. Əməyin təşkilinin səmərəliliyi;
20. Əmək haqqı sisteminin səmərəliliyi;
21. İqtisadi həvəsləndirmə fondlarından istifadənin səmərəliliyi;
22. Maddi-texniki təchizatın səviyyəsi;
- 23.1 odavül xərclərinin səviyyəsi.

Qeyd olunan göstəricilərdən istifadə edərək hər bir subyektin fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini tam (kompleks) təhlil etməklə yanaşı onların istifadə olunmamış ehtiyat mənbələrini hərtərəfli a.şkar etmək və onlardan səmərəli istifadə edilməsi yollarını daha dəqiq müəyyən etmək mümkündür.

4.7, Amilli və ya çox amilli (reqressiyalı) iqtisadi tahlilün xarakterik xüsusiyyətləri

İstehsal, tədavül və təchizat proseslərinə və yaxud əsas fondlardan, əmək ehtiyatlarından, əmək cismindən istifadə edilməsinə, maliyyə nəticələrinə, elcə də maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillərin çoxluğu və müxtəlifliyi və daha dərindən ayrı- ayrı amillərə görə öyrənilməsində istifadə olunan təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sisteminin əsas növlərindən biri də amilli iqtisadi təhlil hesab olunur. Amilli iqtisadi təhlil riyazi-statistik metodlarına əsaslanır. Təhlilin bu növü eyni zamanda reqressiyalı təhlil də adlanır. Amilli və yaxud çoxamilli iqtisadi təhlil istər böyük və istərsə də kiçik müşahidələr nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə ayrı-ayrı amillərin təsiri hesabına əldə edilən nəticənin və bunların məcmunun müfəssəl qiymətləndirilməsi müəssisənin iqtisadi göstəriciləri barədə obyektiv vəziyyəti müəyyən etməyə şərait yaradır.

Amilli (çox amilli) iqtisadi təhlildən texniki-iqtisadi məsələlərin həllində, əməyin normallaşdırılmasında, avadanlıqların işlə yüklənməsi və onlardan istifadə edilməsi səviyyəsinin müəyyən edilməsində, istehsal prosesinin təşkilinin öyrənil-

mosindo, texniki vəsaitlərin konstruksiyasının təkmilləşdiril- məsində, maya dəyəri, fondverimi, material tutumu, əraəktu- tumu, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə təsir edən bir çox amillərin təsir dərəcəsinin eyni vaxtda təyin edilməsi və s. məsələlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur.

Təcrübədə amilli iqtisadi təhlil prosesində çoxamilli iqtisadi təhlil növündən də istifadə edilir.

Çoxamilli iqtisadi təhlil tədqiqat-obyektinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə almaqla burada baş vermiş proses və hadisələrin qanunauyğunluqlarını aşkar etməklə bərabər ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsinə keyfiyyətcə xarakterizə etməyə imkan verir. Çoxamilli iqtisadi təhlilin ən çox yayılmış reqressiyalı, /əncirvari yerdəyişmə və indeks metodundan istifadə etməklə ayrı-ayrı amillərin ümumi nəticəyə təsir dərəcəsinə düzgün müəyyən etməyə əlverişli şərait yaranır. Materialların statistik üsulla işlənməsi dispersiya və korrelyasiya metodlarının köməyi ilə yerinə yetirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin, dispersiya metodundan istifadə edilməsi əsasən öyrənilən proses və ayrı-ayrı amillərin bilavasitə təsiri nəticəsində əldə edilən konkret nəticələrin və həm də onların məcmusunun inandırıcı surətdə qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə amilli təhlil dedikdə subyektlərin fəaliyyətinin nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi metodu başa düşülür.

Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda amilli təhlilin aşağı- daeı formalarından istifadə edilir:

- determinləşdirilmiş (funsional) və stoxastik (korellyasiya);
- birbaşa (deduktiv) və geriyyə (induktiv);
- birpilləli və çoxpilləli;
- statistik və dinamik;
- reirospektiv və perspektiv (proqnoz).

Delermibşdirümiş amilli təhlil nəticə göstəriciləri ilə funksional əlaqədə olan amillərin təsir dərəcəsinin tədqiqat metodudur. Yəni, nəticə göstəriciləri amillərin miqdarının biri-birinə vurulmasının, bölünməsinin və toplanmasının yekunudur.

Təhlilə determirləşmiş yanaşmanın əsas xüsusiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

determirləşmiş modelin məntiqi təhlil yolu ilə müəyyən edilməsi:

- göstəricilər arasında tam (məhkəm) əlaqənin mövcudluğu;
- hər hansı bir proses və hadisəyə eyni vaxtda təsir göstərən və bir modeldə birləşdirilə bilməyən bir çox amillərin ayrı- ayrılıqda təsirlərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda;
- qarşılıqlı əlaqələrin qısa müddət ərzində müəyyən edilməsi.

Determirləşdirilmiş amilli təhlil aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış (amilli təhlilin mövqeyindən) determirləşdirilmiş amilli model qurulur.

İkinci mərhələdə, təhlil üsulu və növü seçilir və onun həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılır.

Üçüncü mərhələdə, analitik işlər həyata keçirilir.

Dördüncü mərhələdə nəticələr formalaşdırılır və ümumiləşdirilir.

Amilli təhlilin əsas vəzifələrindən biri məntiqi təhlil yolu ilə müəyyən olunan modelin qurulmasından ibarətdir. Determirləşdirilmiş model isə additiv, multiplikativ, dəfə və qarışıq formalarda qurula bilər.

Additiv model göstəricilərin yekunun toplanmasını əks etdirməklə aşağıdakı riyazi formada verilir:

i

Additiv modelə misal kimi əmtəə təchizatının balans modelini nəzərdən keçirək:

$$A^* + A' = iv + yv + A', \dots$$

Düsturda

A^{riui} - dövrün əvvəlinə əmtəə ehtiyatlarını;

N_j - daxil olan əmtəələrin həcmi;

N -ÇLxdaş olunmuş əmtəələri;

-satışın ümumi həcmi;

A^{asuu} -Dhlil olunan dövrün axırına əmtəə ehtiyatlarını əks etdirir.

Multiplikativ model amillərin biri-birinə vurulmasını əks etdirir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə o aşağıdakı düsturla ifadə edilə bilər:

$$r = flx, \\ / = 1$$

Müliplikativ modelə misal olaraq satılmış məhsulun həcminə təsir göstərən ikiamilli modeli nəzərdən keçirək:

burada

N^A , -satışın ümumi həcmi;

U -işçilərin orta siyahı sayını;

M -bir işçi tərəfindən istehsal olunan məhsulun miqdarını əks etdirir.

Dəfə modeli amillərin nisbətini əks etdirməklə aşağıdakı düsturla ifadə oluna bilər:

$$z = \wedge$$

y

burada Z -icmal (yekun) göstəricisidir.

Misal üçün, yekun göstərici kimi əmtəənin dövretmə

müddətini müəyyən etmək üçün θ düsturundan istifadə

C

də edilə bilər.

Düsturda

Θ - əmtənin dövr etmə müddətini (günlə);

$\Theta_{,,}$ - əmtənin orta ehtiyatını;

$C_{,,,,}$ - satışın gündəlik həcmi əks etdirir.

Qarışıq model əvvəlki üç modelin birləşdirilməsini (uyğunlaşdırılması) nəzərdə tutmaqla aşağıdakı düsturla ifadə oluna bilər:

$$Z = \overset{n-}{\text{---}}; z = \overset{i}{\text{---}}; Z = \overset{n-}{\text{---}} \text{ və sair}$$

Bu modelə misal olaraq rentabelliğin integral hesablaşdırılmasını aşağıdakı düstur üzrə nəzərdən keçirək:

R..

Düsturda

7^{\wedge} - kapitalın rentabelliğini;

$7^{?}$ - əmtələrin satışının rentabelliğini;

F.J. - satılmış məhsulun fondtutumunu;

- mövcud dövriyyə vəsaiti əmsalını əks etdirir.

Qeyd olunanlarla bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, istifadə edilən riyazi modelərin hamısını amilliyə model adlandırmaq olmaz. Səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirən göstəricilərin hesablaşdırılması düsturu ilə (metodu ilə) modelin işçi tərəfindən istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətin miqdarı, əmək məhsuldarlığının göstəricisi kimi satışdan daxil olan pulun miqdarının işçilərin orta siyahı sayına bölünməklə müəyyən olunur. Burada əmək məhsuldarlığı göstəricisini müəyyən et. C əmək üçün $\Theta, \frac{C}{n, u}$ düsturundan istifadə edilir.

Düsturda.

- əmək məhsuldarlığını;

-satışdan daxil olan pulun miqdarını;

U-işçilərin orta siyahı sayını əks etdirir.

Lakin, qeyd olunduğu kimi bu düstur səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirmədiyi üçün model adlandırıla bilməz.

Belə ki, satılmış məhsulun həcmnin artırıl ması təkcə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına deyil, başqa amillərin təsirinin nəticəsində də baş verə bilər. Eyni zamanJa işçilərin hər cür ixtisarı da birbaşa əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsilə nəticələnir.

Stoxastik amilli təhlil determinləşdirilmiş (funksional) təhlildən fərqli olaraq nəticə göstəriciləri ilə tam (birbaşa) əlaqəsi olmayan, ehtimalhəq xarakteri daşıyan amillərin tədqiqat metodudur. Belə ki, göstəricilər arasında tam funksional əlaqə, asılılıq olduğu şəraitdə arqumentlərin dəyişməsi bütün vaxtlarda özünə müvafiq olaraq funksiyanın dəyişməsilə nəticələnir.

Korellyasiya əlaqələrində isə arqumentin dəyişməsi başqa amillər arasındakı əlaqənin səviyyəsindən asılı olaraq mövcud göstəricini müəyyən edə bilən bir neçə funksiyanın meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Misal üçün, əsas istehsal fondları ilə silahlanma səviyyəsi eyni olan müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi eyni olmaya bilər. Məlumdur ki, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi təkcə fondla silahlanma səviyyəsindən deyil, bir çox amillərin təsirindən asılıdır.

Birbaşa amilli təhlil üzrə tədqiqat deduksiya (ümumidən-xüsusiyyə) üsulu ilə həyata keçirilir. Geriyə amilli təhlil isə səbəb-nəticə əlaqələrinin induktiv (xüsusiyyədən-ümumiyyə, tək-tək amildən-ümumiləşmiş) tədqiqat üsulunu həyata keçirir.

Qeyd olunduğu kimi amilli təhlil birpilləli və çoxpilləlidə ola bilər. Birpilləli amilli təhlil eyni səviyyəli (onları tərkib hissələrə ayırmadan) amillərin tədqiqi üçün istifadə edilir. Çoxpilləli təhlildə isə amillərin tərkib hissələri dəqiqləşdirilir, müxtəlif səviyyəli amillərin nəticəyə təsiri öyrənilir.

Statistik və dinamik amilli təhlildə biri-birindən fərqlidir. Statistik amilli təhlil zamanı müəyyən bir vaxt ərzində amillərin nəticəyə təsiri tədqiq edilir.

Dinamik amilli təhlildə isə səbəb-nəticə əlaqələri dinamik metoda əsaslanaraq tədqiq edilir.

Retrospektiv amilli təhlil zamanı keçmiş dövrün nəticə göstəricilərinin artıb-azalma səbəbləri tədqiq edilir. Perspektiv amilli təhlildə isə gələcək dövrdə amillərin subyektin fəaliyyətinin nəticə göstəricisinə təsiri səviyyəsi tədqiq edilir.

4, ***H. Funksional - dəyər təhlilinin xarakterik xüsusiyyətləri***

Hazırda müəssisələrin və təsərrüfat birliklərinin istehsal prosesləri və onun nəticələrinin öyrənilməsində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin əsas növlərindən biri kimi funksional-dəyər iqtisadi təhlilindən də geniş istifadə olunur. Bu təhlil növü məsə- riflərin aşağı salınması ehtiyatlarının araşdırılmasının səmərəli metodudur. Bununla qarşıya qoyulmuş vəzifənin daha az vəsait sərfi yolu ilə (istehsalın təşkilatı, texniki, texnoloji və s. səviyyəsinin yeniləşdirilməsi) həll olunmasına şərait yaranır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu yeni növü eyni zamanda öyrənilən obyektlərin layihələşdirilməsi, istifadə olunan obyektlərin istehsal gücünün artırılması, təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və genişləndirilməsinin layihələşdirilməsi və planlaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Deməli, funksional-dəyər təhlilinin əsas məqsədi istehsalçının və istehlakçının marağından irəli gələn bu və ya digər təcrübəvi məsələnin daha səmərəli variantlarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin funksional-dəyərli növü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanını müəyyən etmək məqsədi ilə ayrı-ayrı obyektlərin və onların tərkib hissələrinin (məsələn, yük avtomobillərinin, cihazın və ya avadanlığın ayrı-ayrı hissə və aqreqlərinin) öz funksiyalarını yerinə yetirmə səviyyəsini ən optimal variant seçmə yolu ilə öy-

ronir və düzgün qiymətləndirməyə şərait yaradır. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi funksional-dəyərli iqtisadi təhlil istehsala hazırlıq prosesinin və istehlakçılarda məmulatların istismarı və istifadə edilməsində qabaqcıl təcrübənin yayılmasına kömək edir. Bununla da o, kommersiya hesabı prinsiplərinin sistəmli həllinə və daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

İqtisadi təhlilin bu növündən istifadə edilməsi ən çox elmi-istehsal birlikləri üçün vacibdir ki, burada eyni vaxtda yeni texnika və texnoloji proses həm layihələşdirilir və həm də onlar təcrübədə kütləvi surətdə istehsal edilir.

«Funksional-dəyər təhlili» məvhumuna məntiqi və hərfi mənada yanaşsan, onu «funksiyanın dəyərinin təhlili» kimi də oxumaq olar. Bu cür oxunuş məsələnin mahiyyətinin daha düzgün dərk edilməsinə imkan verir. Biz əvvəlki paraqraflarda qeyd etmişdik ki, funksiyanın hərfi mənası - başqa bir hadisədən asılı olan və o, dəyişdikcə dəyişən hadisədir. Belə olduğu şəraitdə hər məhsulun, işin və xidmətin dəyəri və ona müvafiq olaraq maya dəyərinin səviyyəsi bir çox müxtəlif xərc elementlərindən asılıdır. Həmin xərc elementlərinin özlərinin də maya dəyəri öz növbəsində başqa xərc elementlərindən asılıdır. Misal üçün, hər hansı binanın dəyərinin əsas hissəsini material (daş, qum, sement, taxta-şalban, şveller, armatur və s.) xərcləri təşkil edir. Hər bir material növü də maya dəyərinə malikdir. Həmin materiallardan hər hansı birinin maya dəyərinin və yaxud satış (alış) qiymətinin dəyişməsi öz təsirini nəticə etibarlı ilə binanın dəyərində tapacaqdır. Deməli, binanın maya dəyəri başqa xərc maddələri ilə bərabər əsasən materialların maya dəyərindən asılıdır. Ona görə də ikincinin (materialların maya dəyərinin) səviyyəsi dəyişdikcə, birincində (binanın maya dəyəri) səviyyəsi ondan asılı olaraq dəyişir. Biz dərsliyin birinci fəslində iqtisadi təhlilin predmetinə yeni tərif verərkən bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təhlilin funksiyalarının bir çoxunun dəyişməsinə və bəzilərinin yeni məzmun almalarını və onların nəticəyə təsirini nəzərə almışıq.

Məhz elə funksional-dəyər təhlili hər hansı bir elementin, hadisənin dəyişməsinin başqa bir element və hadisəyə və ümumilikdə nəticəyə mənfi və ya müsbət təsirinin müəyyən edilməsinin, mənfilərin təsirinin aradan qaldırılması, müsbətlərin daha da genişləndirilməsi kimi məsələlərin elmi əsaslarla tədqiqi ilə məşğuldur. Deməli, funksional-dəyər təhlilinin əsas məqsədi istehlakçının və istehsalçının mənafeələrinə uyğun, pratiki məsələlərin həllinin iqtisadi cəhətdən ən sərfəli variantlarını axtarıb tapmaqdan ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi təhlilin köməyi ilə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir;

1. Tədqiqat obyektinin ümumi xarakteristikası;
2. Funksiyaya görə obyektin detallaşdırılması;
3. Əsas, əlavə və lazımsızlıq əlamətlərinə görə funksiyaların qruplaşdırılması;
4. Ayrı-ayrı funksiyalar üzrə məsariflərin müəyyən edilməsi və qruplaşdırılması;
5. Artıq (lazımsız) funksiyaları aradan çıxartmaqla proses və hadisələrin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vəsaitin hesablanması və yeni texniki və texnoloji qərarların hazırlanması;
6. İstehsalın, iş və xidmətlərin texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər planının hazırlanması.

Funksional-dəyər təhlilinin obyektləri ayrı-ayrı məmulatlar, iş və xidmətlər və bütünlükdə texnoloji proseslər ola bilər.

Funksional-dəyər təhlilinin təsirliliyinin gücləndirilməsi və praktiki əhəmiyyətinin artırılması üçün onun təşkil olunma prinsiplərinə düzgün əməl olunmalıdır. İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, funksional-dəyər təhlilinin-əvvəl- cədən müayinə; birincilik; optimal detallaşdırma; ardıcılıq və aparıcı həlqələrin (darçərçivəli həlqələrin ləğvi) müəyyən edilməsi kimi prinsipləri var.

Əvvəlcədən müayinə prinsipinin mahiyyəti həyata vəsiqə almış məmulatın hansı dövriyyəsinin funksional-dəyər mənbəyinin funksional-dəyərli təhlilinin aparıldığını və aşkar edilmiş ehtiyat mənbəyinin nə dərəcədə ondan asılılığını müəyyən et-

mokdon ibarətdir. Bu prinsip istehsalqabağı, istehsal, sınaqdan keçirilmə və istifadəedilmə proseslərini əhatə edir. Ümumi qayda olaraq, izafı xərclər əsasən layihələşdirmə dövrünə təsadüf edir. Deməli, bu mərhələdə bir tərəfdən vəsait xərcinə xeyli qənaət etmək mümkündür, digər tərəfdən isə həm də məmumatın istehsalının layihələşdirilməsindəki və həm də məmumatın kütləvi istehsalına hazırlıq mərhələsindəki! lüzumsuz xərclərin aradan qaldırılmasına imkan yaranır. Ümumi qayda olaraq məmumatın kütləvi istehsalı zamanı istehsal gücünün yaradılması, hazırlıq işinin təchizatı, qurğuların alınması və sair funksiyaların təsiri nəticəsində səmərənin həcmi müəyyən qədər azalır. Adları çəkilən və sair onlara uyğun proseslər ümumi qayda olaraq itkisiz həyata keçirilə bilmir. İstifadə olunma mərhələsində məmumatın konstruksiyasının dəyişdirilməsi əlavə xərclər tələb etməklə bərabər əlavə itkilərdə baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də funksional-dəyər təhlilinin məmumatın konstruksiyasının işlənməsində daha geniş şəkildə həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur.

Həyatı təcrübələr göstərir ki, məmumatın hazırlanması zamanı səflərin düzəldilməsi istehsal prosesindəkindən on dəfə, məmumatın istehlakçılar tərəfindən istifadəsi dövründəkindən isə yüz dəfə ucuz başa gəlir. Elə buna görə də ilk mərhələdə, yəni məmumatın istehsalına hazırlıq görülən zaman funksional- dəyər təhlilin əsas vəzifəsi kimi aşkar edilmiş nöqsan və çatış- mamazlıqları aradan qaldırılması üçün elmi cəhətdən əsli- dınmış tədbirlər planı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Birincilik prinsipi. Funksional-dəyər təhlilinin nəticəsi hələlik geniş yayılmadığı, imkan daxilində bütün obyektləri əhatə etmədiyi, bu sahənin metodikası ilə tanış olan mütəxəssislərin azlığı hər bir şəraitdə aşağıdakı tələblərin həyata keçirilməsini zəruriyyətə çevirir. Birinci növbədə geniş məstabda istehsal və icrasına başlanacaq konstruksiyaları hazırlıq mərhələsində olan məmumat, proses və hadisələrin funksional-dəyər təhlili aparılmalıdır. Bu hal bir tərəfdən minimum məsariflə funksional- dəyər təhlilinin səmərəsini maksimum səviyyəyə çatdırmağa,

digər tərəfdən isə yüksək mənfəətli bir sahə kimi, onun (funksional-dəyər təhlilinin) rolunun və əhəmiyyətinin gətdikcə arınılmasına şərait yaradacaqdır.

Optimal detallasdırma prinsipi funksional-dəyər təhlilinin əsas mahiyyəti olmaqla obyektə məxsus olan istehlak funksiyasını daşıyır. Tədqiq olunan obyekt mürəkkəb olduqda onları bir neçə kiçik hissəyə ayıraraq hər biri üzrə ayrılıqda tədqiqat aparılır sonra lazım gəldikdə nəticə ümumiləşdirilir. Lakin bu cür xırdalanma lazım səviyyədə müsbət nəticə vermir. Belə ki, işin həcmi genişlənir, təhlilin proqramı başadüşülməz olur, təhlilin vaxtı uzanır, əlavə vəsait sərfinə ehtiyac yaranır və s.

Həyatı təcrübədə bu cür mürəkkəb və iri həcmli obyektlərin tədqiqi iki etapda aparılır. Birinci etapda obyekt iri hissələrə ayrılır. Məsələn, maşının ayrı-ayrı hissələri, texnoloji proses qrupları və s. İkinci etapda funksional-dəyər təhlili obyektin ayrılmış müəyyən qədər kiçik hissələri arasında bölünür. Müəyyən hallarda obyekt hissələrə bölünərkən təhlil üçün hissələrdən birinin daha maraqlı olduğu məlum olur. Belə halda təhlil işlərinin nəticəsi səmərəli olur, obyektin qalan hissəsinin təhlilə cəlb olunması isə əksinə gözlənilən nəticəni vermir.

Ardıcılıq prinsipi Funksional-dəyər təhlili üzrə kompleks işin aparılması müəyyən ardıcılığa əsaslanmalıdır. Hər şeydən əvvəl funksional-dəyər təhlilinə cəlb olunacaq obyektin istehsal və istifadə ilə əlaqədar olan bütün sahələri hərtərəfli öyrənilməlidir. Bu halda deduksiya metodundan istifadə olunaraq (ümumidən-xüsusiyyə) əvvəlcə obyekt sonra isə onun hissələri öyrənilir. Öyrənilən hissələr biri-digərinin davamı olmaqla biri-birini tamamlamaqla, hər biri ayrılıqda ümumi nəticəyə xidmət etməlidir. Yalnız bu ardıcılıqla obyekt öyrənildikdə funksional-dəyər təhlilinin nəticəsi təsirli və səmərəli olur.

Aparıcı həlqələrin müəyyən edilməsi prinsipi (dar sahənin h^{vi}K Həyatı təcrübələr göstərir ki, təhlil aparılan zaman hər hansı bir məhsul istehsalına, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə sərf edilən vəsaitin xərc elementlərinin hər hansı biri qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olunmasının əsasını təşkil edir və ya

xud, elə həmin ünsür səmərəliliyin yüksəldilməsinə maneə olan vasitələrdən biridir. Belə olduğu şəraitdə funksional-dəyər təhlili aparıcı həlqə olan elementi müəyyən edir, ona xüsusi diqqət yetirərək onu əsas tədqiqat obyektinə çevirir. Bu cür yanaşma həm nəticəyə müsbət təsir göstərən və həm də mənfi təsir göstərən əsas amillərə şamil edilir. Beləliklə, funksional-dəyər təhlilini həyata keçirmək üçün daha az məsariflə daha yüksək nəticələr əldə etmək, onun təsirlilik və səmərəliliyini yüksəltmək mümkün olur.

Məlum olduğu kimi funksional-dəyər təhlili işinə XX əsrin 40-cı illərində rus konstrukturu Y.M.Sobolev və amerikan mühəndisi L.D.Maylis tərəfindən başlanmışdır. Hər iki mütəxəssis müxtəlif metodlarla eyni məsələnin (telefon aparatının maya dəyərinin aşağı salınması, əlaqələrinin genişləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi) həlli üzrə tədqiqat işləri aparmış müəyyən müsbət nəticələr əldə etmişlər. Demək olar ki, elə həmin dövrdən başlayaraq funksional-dəyər təhlili mühüm bir elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda, dərslik və dərs vəsaitlərində demək olar ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilmə mərhələləri haqqında mübahisələr gedir. Bəzi alimlər beş, bəziləri altı, digərləri isə yeddi mərhələdən keçmənin zəruriliyini sübut etməyə çalışırlar. Həmin fikirlər ümumiləşdirilərək sovet dövründə dövlət sənədlərilə funksional-dəyər təhlilinin yeddi mərhələdən keçməsi rəsmiləşdirilmişdir. Həqiqətən də o dövr üçün həmin mərhələləri tam məqbul hesab etmək olardı. Lakin quruluşun, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsi istər-istəməz günün tələblərinə uyğun həmin mərhələlərin sayında, bəzilərinin tərkibində dəyişiklik aparılmasını zəruriyyətə çevirir.

Qeyd olunan iqtisadi islahatları nəzərə alaraq və alimlərin bu sahədə irəli sürdükləri fikirləri ümumiləşdirərək funksional-dəyər təhlilinin aşağıdakı altı mərhələ üzrə aparılmasını məqsədə uyğun hesab edirik. Həmin mərhələlərə - hazırlıq işləri və

informasiya toplanması; analitik yaradıcı; tədqiqat və tövsiyyə-lərin hazırlanması; konveyer-istehsal; kommesriya-satış və istismar-nəzarət mərhələlərini aid etmək olar.

Hazırlıq işlərinin və informasiya toplanması mərhələsi Hazırlıq mərhələsində tədqiqatın metodu seçilir, müəyyən analitik tədqiqatların aparılması üçün müvafiq iş şəraiti yaradılır. Gələcək tədqiqat obyektini seçilir, müxtəlif ixtisas sahiblərindən ibarət müvəqqəti tədqiqatçılar qrupu yaradılır. Həmin qrupa daxil olan mütəxəssislər mühəndis-iqtisadi və texnoloji şəraiti tam əhatə edən təhlil işləri aparırlar. Əgər həmin qrupa daxil olan mütəxəssislərin hansı birinin funksional-dəyər təhlilini həyata keçirməyə biliyi və həyatı təcrübəsi çatmırsa həmin mütəxəssis ixtisası artırma kurslarına göndərilir ki, mövcud sahənin metodikasını lazımi səviyyədə öyrənə bilsin. Bu mərhələdə tədqiqatın həyata keçirilməsini tam əhatə edən bilən iş planı hazırlanır. Eyni zamanda funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan bütün normativ sənədlər (müəyyən obyektin təhlililə əlaqədar subyektin rəhbərinin əmri, müəyyən mütəxəssislərin əlavə olaraq işin icrasına qəbulu, təhlilin nəticələrinə görə işçi qrupunun üzvlərinin maddi cəhətdən maraqlandırılması və s.) tərtib və təsdiq edilir.

Obyekt haqqında informasiyanın toplanması məqsədilə materiallar yığılır, öyrənilir və ümumiləşdirilir. Həmin materiallar istehsal, iş və xidmətlər şəraitini, məmulatların satışı və istehlakçını, həmin obyektə əlaqədar olan, hətta belə əlaqədar olmayan elmin və texnikanın yeniliklərini, təhlil olunan obyektə dair bütün informasiyaları əhatə etməlidir.

Hazırlıq işləri və informasiya toplanması funksional-dəyər təhlilinin təməli hesab olunduğu üçün onun düzgün təşkili, bütün tələblərə uyğun keçirilməsi növbəti mərhələlərin həyata keçirilməsinin elmi əsasını təşkil edir.

Analitik-yaradıcı mərhələdə öyrənilən obyekt funksiyalara ayrılır, təsnifləşdirilir və hər funksiyanın dəyəri müəyyən edilir. Təcrübəvi nöqtəyi-nəzərdən obyektin funksional-dəyər modeli hazırlanır. Funksional-dəyər təhlilinin qarşısında duran vəzifə-

don asılı olaraq on perspektivli, məsariflərin ən çox mərkəzləşdiyi və lazımsız sahələr müəyyən edilir. Qeyd olunanların nəticəsində məsariflərin azaldılması məqsədilə obyekt sadələşdirilir və tədqiqatın gələcək istiqaməti müəyyən edilir ki, bu da məsələyə yaradıcılıqla yanaşılmasına şərait yaradır.

Məsələyə yaradıcı yanaşılması-məmulatın konstruksiyasının və ya texnologiyasının sadələşdirilməsi və məsariflərin aşağı salınması (ucuzlaşdırılması) istiqamətində apanlan tədqiqat işlərini nəzərdə tutur. Burada funksiyaların birinin-digərini əvəz etməsi, lazımsız funksiyaların ixtisara salınma imkanları, konstruksiya elementlərinin ucuzlaşdırılması məsələləri həll edilməklə, əsas funksiyanın yerinə yetirilmə variantları müzakirə edilir və həyata keçirmək üçün ən mütərəqqisi seçilir.

Qeyd olunan məsələlərin müzakirəsində bütün kollektiv iştirak edir, irəli sürülmüş təkliflər işgüzar şuralarda müzakirə edilir, müəyyən bir qrup mütəxəssisin irəli sürdüyü təklif təhlil olunmaq üçün digər bir qrupa verilir. İrəli sürülmüş təkliflər dönə-dönə müzakirə edilir, kollektivin hər bir üzvü hər bir irəli sürülən məsələyə yaradıcı münasibət bəsləyir və ona öz tövbəsini verir. Məhz elə bu xüsusiyyətə görə yaradıcı mərhələ bütün mübahisəli məsələlər üzrə vahid fikirin formalaşmasına və şübhəli, riskli məsələlərin aradan qaldırılmasına şərait yarada bildiyi üçün həlledici hesab olunur.

Tədqiqat və tövsiyyəbrin hazırlanması mərhələsi hazırlanmış təkliflərin sınaqdan keçirilməsi tədqiqatın əsas mərhələsi hesab olunur. Ümumi qayda olaraq bu məsələnin həlli üçün bütün zəruri texniki, texnoloji və iqtisadi hesablamalar aparılır, istehlakçılar tərəfindən yeni məmulatın hazırlanmış varianta uyğunluğu yoxlanılır. Müəyyən hallarda aparılmış hesablamalarla kifayətlənmək olmur. Bu halda obyektin tədqiqat obrazı yaradılır, yaradılmış obraz mövcud istehsal qurğusuna uyğunlaşdırılır. Bu məsələ elə təşkil edilir ki, yeni yaradılmış obraz həm istifadə oluna bilsin və həm də istehlakçıların tələbinə uyğun gəlsin.

Tövsiyyəbrin hazırlanması üçün məmumatın istehlak keyfiyyətini saxlamaqla tədqiq olunan obyektin axırıncı dəyişilmə variantı bir daha nəzərdən keçirilir. Bu halda təkmilləşdirilmiş obyektin seçilmiş variantının bütün lazımı sənədləri tərtib olunur. Son variant üzərində aparılmış dəyişiklik istehlakçılar və malgöndorənlərlə razılaşıdırılır. Yeni növ məmumat istehsalının təşkili ilə əlaqədar məsələlər dövlət standartlaşdırma, yanğından mühavizə, sanitariya-gigiyena, ekologiya və sair orqanlarla razılaşıdırılmalıdır. Bu mərhələdə tədqiqatın nəticəsinin istehsala tətbiq olunma qrafiki tərtib edilir. İstehsal xarakterli lazımı sənədlər texnoloji, iqtisadi, texniki və s. xidmət sahələrinə verilir. Qeyd olunan xidmət sahələri təqdim olunmuş sənədlərdən öz iş proqramları kimi istifadə edirlər.

Konveyr-istehsal mərhələsi və onunla əlaqədar olan təhlil iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş şərh edilmişdir. Natural və dəyər şəklində məhsul istehsalının həcmnin, bitməmiş istehsal qalığı daxil edilməklə ümumi məhsulun, əmtəlik və satılmış məhsulun, yeni məmumat növlərini ayırmaqla məhsul istehsalının, məhsul vahidinin maya dəyərinin, ümumi və ayrı-ayrı məhsullar üzrə rentabelliyyə və s. iqtisadi təhlili funksional-dəyər təhlilinin ayrı-ayrı mərhələləri üzrə həyata keçirilir. Lakin qeyd olunanlara nisbətən konstruksiya olunmuş yeni məhsul və ya obyektin fəaliyyətinə təhlilçilər xüsusi diqqət yetirirlər. Burada nəzərdən qaçmış məsələlər, norma və normativlərdən, texnoloji tələblərdən və standartlardan kənarlaşmalar ciddi surətdə qeydiyyattan keçirilməlidir.

Ümumi qayda olaraq bütün nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və nəzərdən qaçırılan məsələlər özünü sınaq dövründən daha çox konveyr-istehsal dövründə biruzə verir və müəyyən hallarda konstruksiya edilmiş obyekt yenidən işlənməyə qaytarılır. Bu işin vaxtında həyata keçirilməsi küllü miqdarda lüzümsuz vəsait itkisinin qarşısını almaqla sərbəst maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasına imkan verir. Elə buna görə də funksional-dəyər təhlilinin konveyr-istehsal mərhələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kommersiva-satıs m rkahsi. Funksional-doy r lohlilinin bu mərhələsinə possovel dövründə bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərə görə əhəmiyyət verilmirdi. Dərslikdə iqtisadi təhlilin predmetinə verdiyimiz tərifdə kommersiya fəaliyyəti (dərsliyin birinci fəslində həmin məsələ geniş  saslandırıldıđı  c n t krara yol verməmək məqsədilə həmin məsələnin üzərində dayanmırıq)  z əksini tapdıđı kimi, o funksional-doy r təhlilinin həyata keçirilməsinin bir mərhələsi hesab olunmalıdır.

Qeyd olunduđu kimi, possovet dövründə m ssis  v  birliklər  z əsas vəzifələrinin yəni, istehsal proqramasının v  dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə m şđul idilər, kommersiya fəaliyyəti ilə lazımı səviyyədə m şđul olmadıqları  c n o arxa plana ke irilmisdir. Əksər hallarda kommersiya fəaliyyəti hətda belə yada salınmırdı. Bazar münasibətlərinə keçid hər bir subyektdə kommersiya fəaliyyətinin  n plana keçirməyi zərurətə  virmisdir. Bazar münasibətlərinə keçidin tələbi kəmiyyətcə çoxlu məhsul istehsal etmək deyil, keyfiyyətcə çoxlu məhsul sa- tib yüksək mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Deməli, kommersiya fəaliyyəti və məhsulun, i  və xidmətlərin satışını  n plana keçirir. Elə buna görə də kommersiya-satış prosesinin funksional-doy r təhlilinin əsas mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməsinin məqsədə uyđun hesab edirik.

Funksional'doy r 1 Milinin istismar-nazarBt tmrh si
Əvvəllər müstəqil mərhələ hesab olunmurdu. Məhsul istehsalı və satışı prosesi məhsulun subyektin ərazisindən çıxmaqla başa çatmış hesab olunurdu. Onun gələcək talei demək olar ki, subyekti d  nd rm rd . İstehlakçının tələbatı istehsal ım maraqlandırmırdı.

Bazar münasibətlərinə keçid  r iti rəqabəti genişləndirməklə məhsulların   sidinin artırılmasını v  keyfiyyətinin yüksəldilməsinin tələb edir. Ona görə də məhsul istehsal edən, i  və xidmət yerinə yetirən hər bir subyekt  z pristijini qorumaq, alıcılarını itirməmək  c n daim keyfiyyətin yüksəldilməsinə, davamlılıđın artırılmasına, sad liliyin  s y göstərir. Eyni zamanda subyekt texnoloji, texniki, təşkilatı və idarəetmə proses-

lorini sadələşdinnəklə, məsarifləri azaltmaqla və mənfəət kütləsini artırmağa soy göstərir.

Məhsul istehsalına, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə hər bir variant üzrə məsariflərin cəmi isə funksional-dəyər təhlili vasitəsilə müəyyən edilir. Sonra bütün variantlar tələb olunan məsariflərin miqdarına görə nömrələnir. Birinci nömrədə on az məsarif tələb edən variant, ikincidə ondan bir az çox məsarif tələb edən variant və s. qeydə alınır. Axırındakı yeri ən yüksək məsarif tələb edən variant tutur. Hər bir variantın istehsalat tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

^fif-

M.

Düsturda,

-cari məsariflərin aşağı salınma əmsalını, yəni

funksional-dəyər təhlilinin iqtisadi səmərəliliyini;

-faktiki sərf edilmiş məsariflərin cəmini;

. -məsarif sərfinin minimum həddini göstərir.

Hər bir variantın istehsalat tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi ilə bərabər, onların hər birinin məhsuldarlığı, davamlılığı, etibarlılığı, təhlükəsizliyi, insan orqanizmi üçün zərərsizliyi, görünüşü və s. kimi əlamətləridə funksional-dəyər təhlili vasitəsilə müəyyən olunur.

Funksional-dəyər təhlili tək-tək obyektlər və onların ayrı-ayrı funksiyaları ilə yanaşı istehsalın təşkili məsələlərinin həllində daha geniş tətbiq olunur. Bu sahədə funksional-dəyər təhlilinin həyata keçirilməsi qaydası və ardıcılığına dair müəyyən alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onların içərisində bizim fikrimizcə ən diqqətəlayiq! N.K.Maiseyevanın təklifidir. O, həmin təklifləri 1988-ci ildə irəli sürdüyü üçün müəyyən müddəaları köhnəlmişdir. Həmin müddəaları müasir dövrün tələblərinə uyğun karretirovka etməklə aşağıdakı şəkildə salmaq olar.

Bəbliklo, funksional-doyor təhlilinin istehsalın təşkili məsələlərinin həllində aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı:

1. Birinci növbədə əsas növ məhsul buraxılışı normativindən, biznes-planın və tapşırıqların yerinə yetirilməsi formalarından fərqlənən obyektlərin istehsal sistemlərinin və alt sistemlərinin seçilməsi; texnoloji cəhətdən zay hazır məhsulun nəzərdə tutulmaması; axın xətlərinin, aqreqatların, dəzgahların qeyriməhsuldar İşləməməsi; enerji, xammal və materialların normadan artıq işlədilməsi; kadr axını; iş yerlərində, istehsal bölmələrində və subyekt üzrə ümumilikdə texniki təhlükəsizlik səviyyəsinin zəif təşkili;

2. Müasir texnologiyanın tələblərini, mühəndis-texniki silahlanmanı, əsas və köməkçi istehsal binalarının mövcudluğunu və istifadəsini, texnoloji prosesin təşkili səviyyəsini (istehsal dövrəsinin uzunluğu, qurğuların və fəhlələrin işlə təminatı, məcburi boşdayanmalar, bitməmiş istehsalın həcmi, məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyəti) əks etdirən bütün iqtisadi informasiyaların (texnoloji, mühəndis-texniki, plan-normativ, uçot- hesabat) toplanması və qabaqcadan təhlili;

3. İstehsal sisteminin, onun digər sistem və antisistemlərlə kommunikasiya əlaqələrinin daxili modelinin strukturunun qurulması; sistemə giriş və çıxışın tərkibi (enerji, xammal, material, mühəndis-texniki, texnoloji, informasiya) və xidmətedici sistemlərlə (təmir, anbar, nəqliyyat, instrument) əlaqə;

4. İstehsal sisteminin strukturunun xarakteristikası; əsas elementlərin tərkibi və birinin-digərindən asılılığı, daxili bölmələrin həcmi, formaları, qarşılıqlı əlaqələri (biri-birilə enerji sistemi, material, xammal, informasiya patoku vasitəsilə əlaqəli olan xüsusi istehsal sisteminin ayrılıqda əks etdirilməsi);

5. İstehsalın ixtisaslaşma istiqamətini müəyyən edən əsas funksiyam daxili bölmələrdə kommunikasiya əlaqələrini xaraktiri- zə edən (idarəetmə orqanları, malgöndərən və istehlakçılarla) funksiyalardan ayırmaqla istehsal sisteminin funksional təsviri; eyni

zamanda xüsusi istehsal sistemilə daxili funksiyaların ayrılması; texnoloji proseslərin xətti qrafikinin tərtibi;

6. İstehsal sistemi fəaliyyətinin real şəraitini əks etdirən bir sistemdən ardıcıl olaraq digərinə keçməyə imkan verən daxili funksiyaların vaxta görə uyğunlaşdırılması matritsasının qurulması;

7. Funksional vəziyyəti əks etdirən xəritələrin iki mərhələdə qurulması: birincidə istehsal sisteminin hər bir elementinin xüsusi texnoloji funksiyası, onların sayının vəziyyəti əlaqələndirilir, ikincidə isə ayrı-ayrı elementin fəaliyyətinin təsvirindən ümumi prosesə (maşınla modelləşməyə) keçilir;

8. Elementlərin struktur modelinin onların daxili funksional modelilə (funksional blokun vəziyyəti) əlaqə yaratmağa imkan verən istehsal sisteminin struktur-funksional modelinin yaradılması;

9. Bütün funksiyaya kəmiyyət göstəricilərini-əmsallarını (ahəngdarlıq, paralellik, uzunluq, operasiyaların iş yerlərinə təkimi, qurğuların və iş icraçılarının fasiləsiz işləməsi, bitməmiş istehsal, avtomatlaşdırma və s.) özündə əks etdirən «element-vəziyyət-funksiya» sxemi üzrə istehsala məsrfələrin qiymətləndirilməsi;

10. Funksional strukturun təşkili göstəricisi vasitəsilə funksiyalaşmanın ümumiləşmiş xarakteristikasını əks etdirən istehsal sisteminin funksiyasının keyfiyyətinin və təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. Məsarif və nəticəni, istehsalın əsas elementlərinin (işçi qüvvəsi, qurğular və əmək vasitələri) məkan və vaxta görə istifadəsini əks etdirən göstərici kimi istehsal sisteminin təşkili əmsalından istifadə etmək olar. Həmin əmsal aşağıdakı düsturun köməyilə hesablanır:

$$\{F + E\} \dot{I}P, + V)$$

Düsturda,

, F - əsas fondların dəyərini;

F - dövriyyə fondlarının dəyərini;

V - əmək haqqı fondunu;

$K^{\wedge}j; K^{\wedge}j; K^{\wedge}-os'ds$ fondların, döviyyə fondlarının və işçi qüvvəsinin istifadə əmsalını;

-istehsal fondlarının faktiki və normativ mənfəətliliyini (rentabelhiyini) əks etdirir;

11. İstehsal sisteminin funksional-strukturunun çoxvariantlı formalarının təşkilinin təkmilləşdirilməsi yollarının axtarılması;

12. Analitik model əsasında istehsal sisteminin səmərələşdirilməsi və ya yenisinin təşkili meyarı üzrə məsarif sərfinə görə variantların ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi aşağıdakı düstur vasitəsilə həyata keçirilir:

$$\frac{m}{/} \quad \frac{n}{/} \quad \cdot$$

Düsturda,

C -məsarif sərfini;

5, -əmək haqqı üzrə məsarifləri;

$\wedge noh$ -qurğuların boşdayanmalarına məsrəfləri;

-planlaşma və uçot işlərinə məsrəfləri;

$\wedge oji$ -qurğuların, iş yerlərinin növü və miqdarını;

$Z^{\wedge}; Z^{\wedge}$ -bitməmiş istehsalı (sex və anbar ehtiyatlarını);

-əlavə kapital qoyuluşunu əks etdirir.

13. Bir çox səmərələşdirici variantlar içərisindən ekspert komissiyası tərəfindən təkmilləşdirilmiş və ya yeni istehsal sisteminin satılacaq və istehsala tətbiq olunacaq variantının seçilməsi. Variantların seçilməsi EHM-n istifadə etməklə kütləvi xidmət seti nəzəriyyəsi əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğundur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti hər bir subyektin istehsal etdiyi məhsulu, yerinə yetirdiyi iş və xidməti nəyinki ölkə daxilində, hətta belə ölkə hüdudlarından kənarlarda reallaşdırmağa həm imkan yaradır və həm do sövq edir. Ona görə də istər-istəməz funksional-dəyər təhlilinin mövcud vəziyyətinə

münasibətin dəyişdirilməsi zəruriyyətə çevrilir. Münasibətin dəyişdirilməsi dedikdə, hər şeydən əvvəl bütün mərhələlərdə və həlqələrdə rəhbər işçilərin funksional-dəyər təhlilinin hər bir fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, məhsulun, iş və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsinin və ehtiyatlara qənaətin ən güclü, əvəzolunmaz vasitəsi olduğunu dərk etməsindən ibarətdir.

Təcrübədə bir çox hallarda funksional-dəyər təhlilinin mahiyyəti və imkanları çox dar çərçivədə başa düşülür. Belə hesab edirlər ki, funksional-dəyər təhlilinin imkanları çox məhdudtur o, ancaq mühəndislərin təhlilidir, texniki məmulatların konstruksiya olunmasında istifadə oluna bilər. Həqiqətdə isə heçdə elə deyildir. Funksional-dəyər təhlili vasitəsilə istənilən obyekt öyrənilə bilər, onun həddləri çox genişdir, xalq təsərrüfatının bütün sahələrini tam əhatə edir. Misal olaraq pambıq istehsalı texnologiyasını nəzərdən keçirək. Burada yerin şumlanması, toxumun səpilməsi, suvarılma, cərgələrarası becərmə, ziyanvericilər və əlaq otlarına qarşı mübarizə, kübrə verilməsi, dərmanlanma (yarpağın töktürülməsi üçün), məhsulun toplanması və s. kimi kompleks texnoloji proseslər həyata keçirilir. Hər bir prosesdə müəyyən bir məqsəd daşıyır. Məqsəd daşıyan hər bir prosesin funksiyası var (funksiyaya malikdir). Pambıqçılıqda qeyd olunan funksiyaların hamısı müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Misal üçün, suvarma - axınla, süni yağış yağdırma, damcılama və s. yollarla, məhsulun toplanması əllə və pam- bıyıqan maşınla və s. Hər bir funksiyanın yerinə yetirilmə üsulu (qaydası) isə müxtəlif miqdarda vəsait sərfi tələb edir. Hətta belə lazımi tədbirlər vaxtlı-vaxtında həyata keçiriləndə onun üçün sərf edilmiş vəsait heç bir xeyir gətirmir. İstifadə olunan texnoloji sxemin tərkibinə lazım olmayan və artıq (cə- rgələrarası becərmədə, suvarmada, dərmanlamada və s.) texnoloji proseslərə yol verilir. Hər bir funksiyanın rolu, əhəmiyyəti və tələb etdiyi optimal vəsait sərfi isə ancaq funksional-dəyər təhlili vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq uçot sistemi funksional-dəyər ləhdilinin ən perspektivli obyektini hesab olunur. Mühasiballıqda sənəd dövriyyəsində hər bir sənədin, göstəricinin funksional rolu və əhəmiyyəti yoxlanmalıdır. Bu qaydada aparılan təhlil uçot funksiyasına xələl gətirmədən hər hansı bir sənədin ixtisar olunmasını sübut edər və bununla da uçot işlərinə vəsait və vaxt sərfinə xeyli qənaət olunmasına imkan yaradar.

Qeyd olunduğu kimi, xalq təsərrüfatının bütün sahələri funksional-dəyər təhlilinin obyektini olmaqla onun metodikasının tətbiqi üçün geniş perspektivlərə malikdir. Xalq təsərrüfatının başqa sahələrinə nisbətən bu fikir daha çox aqrar bölməyə aiddir. Yeni, köklü iqtisadi islahatların keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq son illərdə respublikada iki minə qədər kolxoz və sovxozlar ləğv edilib. Onların əvəzində müxtəlif istehsal istiqamətli yüz minə yaxın özəl qurumlar yaradılıb. Onlarda becərin- lən bitki növlərinin və yetişdirilən heyvan cinslərinin özlərinə məxsus istehsal və xidmət texnologimiyaları var. Hər bir texnoloji prosesin öz funksiyası var. Yeni yaranmış, maddi cəhətdən çox zəif olan özəl qurumların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün həmin funksiyalar müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməli və ucuzlaşdırılmalıdır. Bu işlər isə ancaq funksional- dəyər təhlilinin vəzifələri olduğu üçün o, bu sahədə daha perspektivli sayılır.

Qeyd olunanlarla bərabər funksional-dəyər təhlilinin perspektiv inkişafı onun metodikasında iqtisadi-riyazi metodların tətbiqini və müasir personal EHM-dən geniş istifadə edilməsini tələb edir.

4.9. Muəssisəhəmsi müqayisəli iqtisadi Təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin hazırda çox tez-tez istifadə olunan növlərindən biri müəssisələr (təsərrüfatlar) arası müqayisəli iqtisadi təhlildir. Ehtiyat mənbələrinin öyrənilmə genişliyinə və əhatə dairəsinə görə iqtisadi təhlilin müəssisələrarası

növü bazar münasibotlarına keçid və kommersiya hesabının ləkmilləşdirilməsinin zəruriyyətə çevrildiyi şəraitdə daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin məzmunu tədqiq olunan obyektin qarşısında duran məqsədə əsasən müəyyən edilir. Burada təhlilin obyektini müəssisə və birliklərin işinin nəticəsindən, təqribən eyni iqtisadi-texniki səviyyədə olan sexlərdə, briqadalarda, sahələrdə, iş yerlərində məhsul istehsalının həcmindən, eyni məzmunlu (əmək, texnika, texnologiya, istehsalın təşkili) və eyni ölçülü (iri, orta, kiçik istehsal sahələri) parametrlər və göstəricilər ola bilər.

Müəssisələrarası müqayisə ümumi (tam) və xüsusi (lokallaşdırılmış-məhdudlaşdırılmış) xarakter daşıya bilər. Ümumi təhlil zamanı kompleks iqtisadi təhlil sxeminə əsaslanaraq müəssisənin və onun daxili bölmələrinin bütün işi öyrənilir. Ümumi kompleks təhlil eyni istehsal istiqamətli və eyni sahənin təsərrüfatlarının materialları əsasında aparılır. Xüsusi müqayisəli təhlildə isə ayrı-ayrı göstəricilər bloku, ayrı-ayrı məsələlər öyrənilir.

Müəssisələrarası müqayisəli təhlil nəticəsində müəssisədən asılı olan və olmayan səbəblər üzündən eyni tipli göstəricilər və amillər səviyyəsində fərqlər müəyyən edilir. Bu qəbildən olan təhlil işi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- müqayisə üçün obyektin və müəssisənin seçilməsi;
- müqayisə edilən göstəricilər qrupunun müqayisəyə gələ bilmək səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi informasiyaların yığılması, işlənməsi və müqayisəyə gələn şəkllə salınması;
- göstəricilərin müqayisəsi və təhlili, əldə olunmuş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və kənarlaşmanın səbəblərinin aydınlaşdırılması;
- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və iqtisadi səmərəliliyin daha da yüksəldilməsinə zəmin yarada bilən təkliflər paketinin hazırlanması kimi mərhələlərdən ibarətdir.

iqtisadi təhlildə istehsal birlikləri və müəssisələrin fəaliyyə-
tinin müqayisəli təhlili və funksional-dəyər təhlili mühüm yer tutur. Bunlar
təhlilin müstəqil növləri kimi tətbiq edilən üsul və metodların
əlamətinə görə fərqlənirlər.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və digər maddi
istehsal sahələrinin müəssisə və birliklərdə özünümaliyyə-
ləşdirmənin təkmilləşdirilməsi üzrə böyük tədbirlər həyata keçirilən
indiki şəraitdə başqa müəssisələrdə sınaqdan çıxmış qabaqcıl
təcrübənin öyrənilməsində müəssisə kollektivinin marağı daim artır.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas və başlıca
vəzifəsi qabaqcıl müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən
texniki-iqtisadi göstəricilərin istehsal istiqaməti eyni olan başqa
müəssisələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etməklə
qabaqcıl təcrübə və iş üsullarını aşkara çıxarmaqdır. Müəssisələrarası
müqayisəli təhlil zamanı əsas texniki-iqtisadi göstəricilər arasında
olan mühüm fərqləri müəyyən edib, bu fərqlərin əsas səbəbləri və
onlara təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi və istehsalın iqtisadi
səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları aşkar edilir və
qiymətləndirilir.

Müəssisədaxili müqayisəli iqtisadi təhlildən fərqli olaraq tə-
sərrüfatlararası müqayisəli təhlildə eyni vaxtda bir neçə müəssisənin
təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri
müqayisə etməklə onların iş təcrübəsini ümumiləşdirmək və qabaqcıl
təsərrüfatın maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti öyrənilən müəssisələr
arasında yayılması yollarının aşkar edilməsi təhlilin bu növünün əsas
üstün cəhətlərindən biridir.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil müəssisə və birliklər
üzrə biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə, əldə olunan
nəticələrə obyektiv yekun vurmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin işinin müqayisəli iqtisadi təhlilinin əsas məzmunu
aparılan tədqiqatın məqsədi və obyektini müəyyən edilir. Təhlilin bu
növünün başlıca obyektini istehsal, müəssisə və

birliklərin, müəssisənin, ayrı-ayrı sexlərin, sahələrin, briqadaların və başqa təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri hesab olunur.

Göstəricilərin müqayisəli təhlili zamanı əsasən oxşar proses və hadisələr, eyni səviyyəli obyektlər, eyni şəraitdə işləyən müəssisə və sexlərin göstəriciləri, əmək və onun təşkilini xarakterizə edən böyük, orta, kiçik istehsal, eyni parametrlər və göstəricilər (əmək məhsuldarlığı, istehsal gücü, fondverimi, əmək tutumu, məhsulun maya dəyəri və i.a.) bir-birilə müqayisə olunur və bunların aralarında olan fərqlər müəyyən edilir.

Təsərrüfatlararası iqtisadi təhlil ümumi və qismən ola bilər. Ümumi təhlil zamanı müəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələri, sex və briqadaları tamamilə və hərtərəfli ümumi təhlil sxeminə uyğun olaraq aparılır. Tam (qismən) iqtisadi təhlil oxşar məhsul istehsal edən, xalq təsərrüfatının və ya sənayenin eyni sahəsinə daxil olan müəssisələr üzrə aparılır. Qismən təhlil zamanı müəssisə daxilində yalnız konkret bir göstərici öyrənilir. Məsələn, istehsal gücündən, istehsal avadanlığından, fəhlələrin iş vaxtından istifadə edilməsi vəziyyəti və i.a. bu kimi göstəricilər öyrənilir.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin göstəricilərindən müəssisə və istehsal birliklərinin cari işlərində və eyni zamanda onların perspektiv inkişaf planlarının işlənilməsində geniş istifadə olunur. Məsələn, istehsal avadanlıqlarından istifadənin müqayisəli təhlili müəssisədə istifadəsi mümkün olmayan və köhnəlmiş avadanlıqları müəyyən etməyə, kapital qoyuluşlarını düzgün istiqamətləndirməyə imkan verir.

Müqayisəli iqtisadi təhlildə ən vacib məsələlərdən biri təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisə və birliklərin işini xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəyə gələn vəziyyətdə olmasıdır. Belə müqayisəyə gələn göstəricilər isə öz növbəsində təsərrüfat fəaliyyəti öyrənilən müəssisə və birliklərin istehsal xüsusiyyətlərinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəkllə salınması müqayisəli iqtisadi təhlilin müxtəlif hesablaşma üsulları ilə müəyyən edilir. Məsələn, müqayisəyə gəlməyən gö-

sləricilərin düzoliş omsallarının köməyi ilə korrektiv edilməsi və müqayisə ediləsi şəklə salınması və s. buna misal göstərmək olar.

Təsərrüfatlararası təhlilin xalq təsərrüfatının müəyyən bir sahəsinə daxil olan müəssisələrin təmsalında aparılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Lakin bəzi istehsal sahələrinin eyniliyi də tam müqayisəli iqtisadi təhlil aparmaq üçün əsas vermir. Bir çox hallarda müxtəlif istehsal sahələrinə aid olan müəssisələrin göstəriciləri də müqayisəli iqtisadi təhlil yolu ilə öyrənilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsalın texniki-təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onun eyni və müxtəlif göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəklə salınması üçün geniş imkan yaradır.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas obyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Eyni və yaxud bir-birilə oxşar məhsul istehsal edən müəssisələr;

2. Eynitipli sexləri olan, oxşar məhsul istehsal edən, lakin sənayenin başqa sahələrinə mənsub olan müəssisələr;

3. İstehsalın təşkili və idarəetmə sistemi eyni olan müəssisələr;

4. Yardımçı istehsal və istehsala xidmət işləri eyni olan müəssisələr;

5. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid olan müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, ödəmə qabiliyyəti və s.

Öyrənilən obyektlərin xarakterindən asılı olaraq tam müqayisəli iqtisadi təhlil və yaxud qismən iqtisadi təhlil növlərindən istifadə edilə bilər.

Göstəricilərin müqayisəyə gələn vəziyyətdə olması aşağıdakı şərtlərə görə müəyyən edilə bilər:

1. Məhsulun keyfiyyətinin eynilik xarakterinin gözlənilməsi;

2. Göstəricilərin vahid metodla hesablanması və ya öyrənilməsi;

3. Məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilən məsrəflərin eyni xarakterli olması;

4. Məhsulun həcmnin müəyyən edilməsində istifadə olunan ölçü vahidinin eyni olması;

5. Müqayisə edilən dövrdə iş gününün sayının eyni olması və s.

Müqayisəli iqtisadi təhlil prosesində eyni göstəricilər arasında olan mühüm fərqlər və bu fərqlərin səbəbləri, müəssisədən asılı olan və asılı olmayan amillərin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu və əhəmiyyəti müəyyən edilir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlil aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

Öyrəniləsi müəssisə və təhlil obyektlərinin müəyyən edilməsi;

Ümumi obyekt üzrə iqtisadi informasiyaların toplanması və işlənməsi;

Təhlil obyektlərinin və onların iqtisadi göstəricilərinin müqayisəyə gələn şəkllə salınması;

Göstəricilərin müqayisə yolu ilə təhlili və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsi;

Müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təkliflərin hazırlanması.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin metodikası, vəzifələri, əhatə etdiyi tədqiqat obyektlərinin sayı, onun harada, kimlər tərəfindən və nə məqsədlə aparılması ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir.

Müəssisə və istehsal birliklərində təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil işi baş iqtisadçı və yaxud plan-iqtisad şöbəsi, iqtisadi təhlil büroları, ictimai nəzarət orqanları tərəfindən yerinə yetirilir. Eyni zamanda iqtisadi laboratoriyaların, iqtisadi və texniki şöbələrin işçiləri də bu işə cəlb edilir.

Müəssisələrarası müqayisəli iqtisadi təhlildən sahə nazirlikləri, baş idarələr, sahə tədqiqat və layihə instulları, sistem daxili müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsində daha çox istifadə edilir.

Müəssisələrarası iqtisadi təhlil işində təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin demək olar ki, bütün növlərindən, metodlarından və üsullarından istifadə olunur.

Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün seçilən müəssisələr, əksər hallarda istehsal etdikləri məhsulun həcmi, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin göstəricilərinin elementlərinə görə qruplaşdırılır. Çünki müəssisənin böyük və kiçikliyi ən çox istehsal etdiyi məhsulun həcmində öz əksini tapır. Bundan başqa iqtisadi göstəricilər (işçilərin sayı, əsas istehsal fondları və dövrüyyə vəsaitinin həcmi və s.) isə əmtəlik məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Belə göstəricilər bir qayda olaraq müəssisənin böyük və kiçikliyi dolaylı yolla müəyyən etməyə imkan verir.

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müqayisə üçün lazım olan informasiya mənbələri seçilir və müəyyən edilir. Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün informasiya mənbələrinin aşağıdakı ardıcılıqla seçilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Belə informasiya mənbələrinə birinci növbədə müəssisənin istehsal gücü, enerji ilə silahlanması, texnika ilə silahlanması, ixtisaslaşma səviyyəsi, məhsulun metal, material və ya əmək tutumu və s. göstəriciləri aid edilə bilər. İkinci dərəcəli və yaxud ikinci növbədə istifadə olunan informasiya mənbələrinə birinci dərəcəli göstəricilərlə müqayisəyə gələn şəkllə salmaq tələb olunur. Məsələn, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, əmək haqqı fondu və s. iqtisadi göstəricilər buna aid edilə bilər.

Bütün yuxarıda göstərilən şərtlər və informasiyaların texniki təşkili səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstəricilər, istehsal resurslarından istifadə göstəriciləri, məhsulun həcmi, quruluşu və keyfiyyəti, maya dəyəri, rentabellik, maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti müqayisəli surətdə təhlil olunur. Bu mühüm göstəricilərin müəssisə tərəfindən yüksəldilməsi və ya yaxşılaşdı-

nlması səviyyəsi müəssisənin sənaye-texniki-maliyyə planının əsaslandırılması və tərtib edilməsində nəzərə alınır.

Təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlilin nəticələri nazirliklər və ya baş idarələr tərəfindən kapital qoyuluşlarına tələb olunan vəsaitin maliyyələşdirilməsi, müəssisənin istehsal- maliyyə fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsində və ümumilikdə fəaliyyətin nəticələrinə yekun vurmaqda geniş istifadə olunur.

Ümumi qaydaya görə təsərrüfatlararası müqayisəli iqtisadi təhlil müəssisə və istehsal birliklərində istehsalın təşkil və texniki səviyyəsinin təhlilindən başlanır. Bu, başqa iqtisadi göstəricilər üzrə kənarlaşmaları daha düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində müəssisədə məhsul buraxılışı və satışının həcminə dair göstəricilər bir sıra müəssisələr üzrə müqayisə edilir. Məhsul buraxılışı və satışının həcmində müqayisəli təhlili təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan ayrı-ayrı müəssisələrdə, birliklərdə, xalq təsərrüfatının müəyyən bir sahəsində və ya nazirlik üzrə məhsul istehsalı və satışının orta hesabla artım sürətini müəyyən etməyə imkan verir. Məhsul buraxılışı və satışının artım tempi ilə işləyənlərin sayının, əsas istehsal fondlarının, istehsal gücünün artım tempirlərinin müqayisəli iqtisadi təhlili hansı müəssisələrdə istehsala əlavə işçi qüvvəsi, əsas fond və mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşu cəlb etmədən daha yüksək göstəricilərə malik olmasını müəyyən edib öyrənməyə əlverişli şərait yaratmır.

Müqayisəli iqtisadi təhlil üçün ən vacib göstəricilərdən biri onun texniki-iqtisadi xarakteristikasına və əmtəlik məhsulun tərkibindəki xüsusi çəkisinə görə bütün tələblərə cavab verən yeni növ məhsullar aid edilir. Burada əsas göstərici məhsulların ayrı-ayrı nomenklaturaları hesab olunur.

Ümumiyyətlə, məhsulun ümumi həcmi və nomenklaturası üzrə göstəricilərin müqayisəli iqtisadi təhlilində ən çox aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- mühüm momulal növbri üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi;
- ayn-ayn məmulat növləri ü/rə tələbatın ödənilməsi əmsalı;
- ayn-ayn nomenklaturalar ü/rə məhsulun keyfiyyəti və istehlakçıların tələbinin öyrənilməsi səviyyəsi;
- ayrı-ayrı avadanlıqların, maşın və dəzgahların ömür müddəti, davamlılığı, qarantin müddətində işlənməsi və s.

Müqayisəli iqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində məhsul vahidinin, iş və xidmətlərin maya dəyəri, ona təsir edən amillər və bu amillərin təsir dərəcəsi müqayisəli şəkildə öyrənilir. Burada məhsulun maya dəyərində daxil olan xərc elementlərindən xammal və materialın, yanacaqın, satın alınmış yarım fabrikat- ların, enerji, əmək haqqı, nəqliyyat xidməti tariflərinin dəyişilməsinin maya dəyərində təsiri daha dəqiq təyin edilir.

Maya dəyərində müqayisəli iqtisadi təhlilində on çox bir manatlıq əmtəlik məhsula məsrəflərin səviyyəsi göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici maya dəyəri ilə mənfəət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni özündə əks etdirir. Bu kimi göstəricilərdən isə ən çox cari, perspektiv plan göstəricilərinin müəyyən edilməsində istifadə olunur.

Ayrı-ayrı məmulatın əmək tutumu və eləcə də material tutumunun öyrənilməsi müqayisəli iqtisadi təhlilin əsas obyektlərindən biri hesab olunur. Ayn-ayn məhsul növlərinin maya dəyərində quruluşu və əmək tutumunun müqayisəli təhlili xüsusi çəki göstəricilərinə əsasən aparılır. Ümumi əmək tutumu göstəricisi müvafiq məhsul növünə norma-saat sərfi hesabı ilə ölçülür.

İstehsalın xarakteri və məhsul çeşidləri eyni olan müəssisələr üzrə maya dəyəri, əmək və material tutumu səviyyəsinin müqayisə edilməsi texnoloji əməliyyatlarda material və əmək məsrəflərinə, eləcə də başqa xərc maddələrinə qənaət edilməli ehtiyatları müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır.

Məsələn, eyni çeşiddə məhsul istehsal edən sənaye müəssisələrində istehsal edilən məhsulların maya dəyərində müqayisəsi

göstöl ir ki, burada istehsalın xarakteri, istehsal olunan məhsulun quruluşu, qabariti, konstruksiyası, texniki parametri və is- tehlak təyinatı eyni olmasına baxmayaraq, belə eyni tipli məhsulların istehsalında bir manatlıq əmtəəlik məhsula məsrəflər bir-birindən fərqlənir (bax cədvəl 4.9.1.).

Cədvəl 4.9,1.

Əmləəlik məhsul istehsalına məsariflər

Zavodlar	Bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc, qəp.				
	2001	2002	2003	2004	2005
2üavod 1	87,8	87,0	87,2	86,8	87,3
Zavod Ny 2	88,4	88,9	88,8	88,7	88,6
Zavod JMb 3	88,8	87,7	88,4	88,8	88,9

Cədvəldən göründüyü kimi, eynitipli üç sənaye müəssisəsində son beş il ərzində bir manatlıq əmtəəlik məhsul istehsalına məsrəflərin səviyyəsi bir-birindən xeyli fərqlənməklə 86,6 qəpiklə 88,9 qəpik arasında tərəddüd edir. Yəni, 2,1 qəpiklik fərq yaranır. Müasir dövr üçün adi və çox əhəmiyyətsiz görünən bu kiçik rəqəmin arxasında (ölkədə onlarla milyard manatlıqlarla əmtəəlik məhsul istehsal olunduğu şəraitdə) böyük xalq təsərrüfatına malik ehtiyatlar dayanır.

4.10. Təsərrüfatdaxili iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri

Təhlilin bu növü təsərrüfatdaxili istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən edilən ehtiyat mənbələrinin ümummüəssisə və onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə əlaqələndirilməsi və gələcəkdə bu ehtiyatlardan istifadə edilməsinin istiqamətləndirilməsinə xidmət edir.

Müəssisə daxilində öyrənilən obyektlərə görə iqtisadi təhlil sexdaxili (istehsal sahələrinə, briqadalara, iş yerlərinə görə) və bütünlükdə sex fəaliyyətini əhatə edən sex iqtisadi təhlil növlərinə bölünür. Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növü ümu-

miyyətb sexin vo sexdaxili istehsal prosesini daha dorindon öyrönmäk vo burada istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsində geniş istifadə olunur.

Təsərrüfatdaxili vo sistemdaxili təsərrüfatlararası iqtisadi təhlil zamanı bir nazirlik və yaxud idarənin tabeliyində olan, yəni eyni sistemə daxil olan bir neçə müəssisənin vo yaxud onun müəyyən bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunur. Belə iqtisadi təhlil yolu ilə əldə edilən nəticələri bu sistemə daxil olan başqa müəssisə və bölmələrin müvafiq nəticələri ilə müqayisə etməklə sistemdaxili ehtiyat mənbələri müəyyən edilir.

Müəssisə və birliklərin fəaliyyətinin təhlilindən fərqli olaraq idarəetmə obyektini kimi təsərrüfatdaxili təhlilin əsas xüsusiyyəti ayrı-ayrı bölmələr üzrə onu hissələrə ayırmaqla öyrənmək və bütün kollektivin nailiyyətində həmin bölmələrin payının qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Təsərrüfatdaxili təhlil xalq təsərrüfatının əsas həlqələrinin idarəetmə iyerarxiyasının bütün pillələrinin - bölmələrdən tutmuş fəhlə yerlərinə qədər bütün pillələrini əhatə edir.

Sənayedə istehsal birliklərinin müxtəlif bölmələrinin və xalq təsərrüfatının digər sahələrinin fəaliyyətinin təsərrüfatdaxili təhlili istehsal vahidləri, elmi-tədqiqat institutu və laboratoriyaları, idarəetmə şöbələri, xidmətdə təsərrüfatı və digər birinci dərəcəli bölmələri əhatə edir.

İstehsal birliklərinin fəaliyyətinin təsərrüfatdaxili təhlili zamanı iqtisadi informasiyanın axınını əvvəlcədən müəyyən edən onun quruluşunun xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, sənayedə istehsal birlikləri yaradılan zaman məhdud nomenklaturada detal və qovşaq hazırlayan orta və kiçik müəssisələr dar ixtisaslaşdırılmış istehsal vahidlərinə, yaxud birliyi digər istehsal vahidi üçün bir tipli texnoloji prosesi yerinə yetirən istehsal vahidlərinə çevrilir. Eyni zamanda anbar təsərrüfatı təmərküzləşdirilir, xammal, materialların, hazır məhsulun mərkəzləşdirilmiş qaydada saxlanması təşkil olunur, buna əsasən də anbar ehtiyatları ixtisara salınır, istehsal vahidlərinin material resursları ilə kompleks təminatı həyata keçirilir.

İstehsal birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili zamanı köməkçi istehsalatın təmərküzləşdirilməsinin yüksəldilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, əsas işlərdə əmək məhsuldarlığının artımı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəticə etibarilə müəyyən dərəcədə köməkçi işlərdə də əmək məsrəflərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehsal birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bütünlükdə birlik üzrə və onun tərkibinə daxil olan müstəqil müəssisələr üzrə və eləcə də birliyin balansında olan, müstəqil balansa malik olan istehsal vahidlərində həyata keçirilir.

Müəssisə və birliklərdə istehsalın faydahlığının yüksəldilməsində onların ilkin həlqələrində, yəni sexlər, sahələr və briqadalarda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Məhz buradan da istehsal bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin sisteməlik, dərin və hərtərəfli təhlil edilməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraiti müəssisə və birliklərin istehsaldaxili bölmələrinin idarə edilməsində iqtisadi təhlildən istifadə edilməsi üçün daha geniş imkanlar yaradır. Müəssisənin zavoddaxili bölmələri arasında əlaqələrinin kooperativ- ləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə güclənir və mürəkkəbləşir. Bununla əlaqədar olaraq bir bölmənin fəaliyyətinin nəticəsinin digərinin işinin nəticəsindən asılılığı daim artır. Bu da öz növbəsində müstəqil müəssisələrin (zavod, fabriq) və istehsal birliklərinin, istehsal vahidlərinin fəaliyyətinin zavoddaxili iqtisadi təhlilinin zəruriliyini bir daha gücləndirir.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin vəzifəsi bölmələr tərəfindən biznes-plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin obyektiv və hə- rətəfli qiymətləndirilməsi, istehsalın nəticələrini şərtləndirən amillər və səbəblərin müəyyən edilməsi və ölçülməsi, zavoddaxili ehtiyatların aşkar edilməsi, onlardan istifadə olunması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması, bu və ya digər bölmənin fəaliyyətinin və inkişafının iqtisadi xüsusiyyətinin tədqiq edilməsi, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib aşkar edilməsi və yayılmasından ibarətdir.

Təhlilin göstəribn növü osaslandırılını^ plan lapşırığımn müəyyən edilməsində və sexlər, sahələr və briqadalar kollektivi tərəfindən əlavə öhdəliklər götürülməsində mühüm rol oynamaqla, fəhlələri, mütəxəssisləri və aşağı həlqə rəhbərlərini iqtisadiyyatın öyrənilməsinə və istehsalın idarə edilməsinə geniş surətdə cəlb etməyə imkan verir. Xüsusilə də zavoddaxili kommərsiya hesabının inkişaf etdirilməsində və dərinləşdirilməsində onun rolu daha böyükdür.

Zavoddaxili iqtisadi təhlil öz məzmununa görə bütünlükdə müəssisənin fəaliyyətinin təhlilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər bütünlükdə müəssisənin fəaliyyəti üzrə göstəricilərdən fərqli olaraq zavoddaxili bölmələr üçün müəyyən edilmiş iqtisadi göstəricilərin spesifik məzmununa əsasən təyin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas sexlərin heç də hamısında, o cümlədən sahələr və briqadalarda məhsul istehsalı tam qurtarmış, hazır halda buraxılmır. Ona görə də mənfəət və rentabellik göstəriciləri sexlərin fəaliyyətinin əsas faydalılıq göstəricisini yalnız məhsul istehsalına məsrəflər, yaxud yerinə yetirilmiş işlər təşkil edir. Deməli, yalnız sexlər, sahələr və briqadalar üzrə göstəricilərin təhlil edilməsi daha düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verir. Zavoddaxili iqtisadi təhlildə istehsalın həcmi, əmək məhsuldarlığı və buraxılan məhsulun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün natural göstəricilərdən istifadə imkanları daha genişdir.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin məzmununun mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi təhlili ilə müqayisədə onun köməylə bir tərəfdən iqtisadiyyat digər tərəfdən texnika və istehsal texnologiyası arasında əlaqələr daha tam aşkar edilir. Bununla əlaqədar olaraq özünün mahiyyətinə görə zavoddaxili iqtisadi təhlil, əsasən texniki-iqtisadi təhlil hesab olunur.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin özünün spesifik təhlil subyektı də vardır. Əgər müəssisənin fəaliyyətini əsas etibarilə müəssisənin, istehsal birliyinin, yuxarı təşkilatların iqtisadi xidməti yox-

layırsa, zavoddaxili istehsal bölmələrinin iqtisadiyyatını isə müəssisə və müvafiq sexlərdə xidmət edən mütəxəssislər öyrənirlər.

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin informasiya bazası da müəssisənin fəaliyyətinin ümumilikdə təhlilinin informasiya bazasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, zavoddaxili iqtisadi təhlil daha geniş informasiya bazasına malikdir. Zavoddaxili iqtisadi təhlil aparmaq üçün təkcə hesabat məlumatlarından istifadə olunmur, həm də əsas fondların, materialların, əmək ehtiyallarının, məhsul buraxılışının və i.a. mövcudluğu, hərəkəti və istifadəsi üzrə müxtəlif ilkin sənədlər bir qayda olaraq istehsal bölmələri dairəsində qruplaşdırılmış və ümumiləşdirilmiş icmal sənədlərin və habelə ilkin sənədlərin məlumatlarından istifadə olunur.

Zavoddaxili iqtisadi təhlildə istifadə olunan icmal məlumatlar sırasına sexlərin xammal, material, yanacaq, enerji sərfi və əmək haqqı xərcləri, maşın və avadanlıqların daxil olması və istifadəsi, hazır məmulat buraxılışı və sairəyə dair müxtəlif növ hesabatlar daxildir.

Sənaye istehsal müəssisələrində zavoddaxili iqtisadi təhlilin metodikasını 4.10.1. sayılı sxemadan daha aydın görmək olar. Sənaye müəssisələrində özünümaliyyələşdirmənin dərinləşdirilməsi və onun daha da inkişaf etdirilməsi zavoddaxili bölmələrin fəaliyyətində istifadə olunan təsərrüfat hesabı münasibətlərinin təhlil olunmasını tələb edir.

Təhlilin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Sexlər, sahələr və briqadalarda özünümaliyyələşdir- mə üzrə fəaliyyətin tosirliliyi üçün lazımi şəraitin mövcudluğunun təyin edilməsi;

2. Sexlərdə və digər daxili bölmələrdə özünümaliyyələşdirmənin təşkilinin ən mühüm prinsiplərinə dair əsasnaməyə əməl olunma dərəcəsinin təyin olunması.

3. Sexlərin və sahələrin gündəlik praktiki fəaliyyətində özünümaliyyələşdirmənin əsas prinsiplərinin gözlənilməsi dərəcə-

cosinin ləyin edilməsi təsərrüfat hesablı sexlərin, sahələrin və eləcə də onların işçilərinin maddi marağı və məsuliyyətinin öyrənilməsi;

4. Zavoddaxili bölmələrin fəaliyyəti üzrə nəticələrin aşkar edilməsi və ümumiləşdirilməsi.

Sxema 4.10, L

Zavoddaxili iqtisadi təhlilin metodikası

Əsas və köməkçi istehsal sexlərinin fəaliyyətinin təhlilinin ümumi metodikası	Əsas istehsal fəaliyyətinin təhlili metodikasının xüsusiyyətləri	Köməkçi istehsalın fəaliyyətinin təhlili metodikasının xüsusiyyətləri
İstehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin vəziyyəti və inkişafının təhlili	İstehsal məqsədlərinin təhlili və onların aşağı salınması çuqunları	
Buraxılan məhsulun həcmi, nomenklaturası və keyfiyyətinin təhlili	Sexin fəaliyyətinin yekunu, təsərrüfat hesabının vəziyyətinin təhlili	
Əmək və amak haqqından istifadənin təhlili	Riğmə sexləri	
Əsas istehsal fondlarından istifadənin təhlili	Emalətdəci sexlər	
Materiəl resurslarından istifadənin təhlili	Quraşdırma sexləri	
	Təmir sexləri	
	Instrumental sexlər	
	Enerji sexləri	
	Nəqliyyat sexləri	
	Sair sexlər	

Kommersiya hesabının inkişafı və dərinləşdirilməsi bütün istehsal sahələrində bu iqtisadi kateqoriyanın və təsərrüfatçılıq metodunun müəssisədaxili bölmələrdə də istehsal münasibətlərinə də aid edilməsini zəruriyyətə çevirir. Bu halda kommersiya hesabının fəaliyyətinin sirayətətdiyi müəssisələrin sexlərinin,

bölmələrinin, briqadalarının, vSahəbrinin sayı müəyyən edilir; kommersiya hesabının təşkilinin əsas prinsiplərinə riciyə olunması müəyyənləşdirilir; daxili istehsal bölmələrinin və onların işçilərinin maddi marağı, məsuliyyəti araşdırılır; təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə ümumi qiymət verilir.

Sahədaxili təhlil sahənin idarə edilməsinin bütün səviyyələrini əhatə edir. Bu təhlilin əsas informasiya mənbəyi sahədaxili birliklərin ümumiləşdirilmiş yekun hesabatıdır. Təhlilə cəlb olunan bütün amillər və göstəricilər həmin hesabatdan götürülür.

Sahənin işinin iqtisadi təhlili aparılarkən ümumiləşdirilmiş yekun hesabatından başqa yeni texnikanın istehsal tətbiqi, məhsulun keyfiyyəti, kadr hazırlığı, əməyin normallaşdırılması, material ehtiyatları, əməyin enerji tutumu, əməyin elmi təşkili, idarəetmənin təkmiləşdirilməsi, sosial inkişaf, zəhmətkeşlərin iqtisadi təhsili və s. kimi xüsusi hesabatların materiallarından da istifadə edilməlidir. Bu yolla elmi cəhətdən əsaslandırılmış təhlil nəticəsində ümumilikdə sahənin əldə etdiyi nailiyyətləri, qabaqcıl və geridə qalan müəssisələri, nailiyyətlərə təsir edən amilləri və göstəriciləri, geriliyin səbəblərini, ehtiyat və imkanları, onların istifadəyə cəlb olunma yollarını müəyyən etmək mümkün olur.

4.11. İqtisadi təhlilin digər növlərinin xarakterik xüsusiyyətləri

1. Texniki - iqtisadi təhlil.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində istehsal və tədavül proseslərinə və eləcə də bunların ümumiləşdirici nəticələri üzrə göstəricilərinə bu və ya digər səviyyədə təsir göstərən amillərin (istehsalın təşkili, əmək, əmək vəsaiti və materiallar, məhsulun keyfiyyəti, komplekdiyi, çeşidləri üzrə istifadə edilməyən ehtiyat mənbələrinin) təsir dərəcəsinin müəyyən edilib öyrənilməsi və

Texniki-iqtisadi lohlil təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bir növü kimi ayrı-ayrı sex, bölmə və sahələr üzrə qabaqcıl ləcrü- bənin, elmin nailiyyətlərinin, yeni texnika və konstruksiyaların istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyini hərtərəfli öyrənməklə bütövlükdə müəssisə üzrə ümumiloşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə real şərait yaradır. Texniki-iqtisadi təhlil müəssisə və onun sexlərində texnika, texnologiya və istehsalın təşkili xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə onun aşkar eldiyi istifadə olunmamış ehtiyat mənbələri vahid təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sistemi üzrə aşkar edilmiş ehtiyat mənbələri tərkibinə daxil olur.

2. Tematik (qismən) iqtisadi təhlil.

Tematik (qismən) iqtisadi təhlil tam iqtisadi təhlildən fərqli olaraq nisbətən dar sahəni və ya müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret olaraq bir hissəsini öyrənir. Yaxud ayrıca bir göstəricisini (məs., rentabellik göstəricisini) onun yaxşılaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Məsələn, istehsalın bir sahəsinin inkişafı və ya geriliyi səbəblərinin, avadanlıqların boşdayanma səbəblərinin, müəssisənin anbarlarında normativdən artıq material ehtiyatlarının əmələ gəlmə səbəblərinin, satış planının yerinə yetirilməməsinin səbəblərini, məhsulun maya dəyərinin yüksəldilməsinin və s. bu kimi səbəblərin ayrı- ayrılıqda öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tematik iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili planda nəzərdə tutulan vaxta və əhatə dairəsinə görə seçmə yolla aparılan təhlillə, qabaqcadan təhlilə və sonradan təhlilə bölünür.

3. Seçmə üsulla iqtisadi təhlil.

Məlum olduğu kimi tam və ya hərtərəfli iqtisadi təhlil müəssisədə təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurulduqdan sonra illik hesabat və son balas məlumatlarına əsasən aparılır. Bundan fərqli olaraq seçmə yolla (üsulla) aparılan iqtisadi təhlildə lazım gəldikcə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız bir sahəsinin (seçmə yola) öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, ayrı-ayrı material çeşidlərindən birinin və ya daha vacib sayılan

çeşidin istehsalda istifadə edilməsi vəziyyəti, gündəlik və ya növbəlik iş normalarının işçilər tərəfindən necə yerinə yetirmələri və s. bu kimi məsələlərin öyrənilməsində seçmə iqtisadi təhlil növündən geniş istifadə olunur.

4. Qabaqcadan iqtisadi təhlil.

Adından məlum olduğu kimi qabaqcadan iqtisadi təhlildən istehsal prosesi və ya təsərrüfat əməliyyatlarına başlamazdan əvvəl istifadə olunur. Qabaqcadan iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr plan tapşırıqlarının əsaslandırılması, optimallaşdırılması, istehsal prosesi üçün tələb olunan texnika, texnologiyanın və başqa maddi-texniki ehtiyatların seçilib planlaşdırılması və tətbiqi üçün onların layihələşdirilməsi və s. bu kimi qarşdakı məsələlərin öyrənilməsi və həllindən ibarətdir.

5. Sonradan iqtisadi təhlil,

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin bu növündən təsərrüfat ili başa çatdıqdan sonra müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vurmaq, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ehtiyat mənbələrini aşkar etmək, plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təyin etmək və qiymətləndirmək, maliyyə nəticələrini və ondan istifadə edilməsi vəziyyətini öyrənmək məqsədilə istifadə edilir. Belə təhlil üçün əsas informasiya mənbəyi illik istehsal-texniki-maliyyə planı (kənd təsərrüfatında isə istehsal-maliyyə planı) və müvafiq uçot və hesabat, müəssisənin texniki pasportunda verilən məlumatları hesab olunur.

6. Yekun-son təhlil.

Hesabat dövründə (ay, rüb, il) təsərrüfat əməliyyatlarının icrası başa çatdıqdan sonra həmin dövrün hesabat məlumatlarına əsasən əməliyyatları icra edənlər və idarəetmə funksiyasını həyata keçirən vəzifəli şəxslər subyektin fəaliyyətini öyrənmək və qiymətləndirmək məqsədilə həyata keçirirlər.

Yekun-son təhlil iqtisadi təhlilin digər növlərinə nisbətən operativ təhlillə daha çox bağlıdır və biri-digərini tamamlayır. İqtisadi təhlilin bu növləri bir tərəfdən subyektərin fəaliyyətində aşkar edilən nöqsan və çatışmazlıqları operativ qaydada aradan qaldırmağa və keçən dövrün nəticələrini qiymətləndir-

moyə, digər tərəfdən isə qarşıdakı dövrdə fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəldə bilən təklillər paketini hazırlamağa imkan verir.

7. Auditor təhlili.

'fəhlilin bu növü mühasibat təhlili də adlanır. İqtisadi təhlilin bu növü əksər hallarda subyektlərin, sahibkarların sifarişilə auditor xidməti orqanlarının mütəxəssisləri lərəlhıdən subyektin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq, maliyyə sabitliyini müəyyən elmək məqsədilə həyata keçirilir.

8. Sosial-iqtisadi təhlil.

Subyektlərin iqtisadi xidmət bölmələri, təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar sosioloji laboratoriyalar, statistika orqanları, respublikanın əmək inspeksiyaları tərəfindən subyektlərdə həyata keçirilən sosial və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqələrini, onların birinin digərinə və fəaliyyətin iqtisadi nəticələrinə təsirini öyrənmək, habelə əmək adamlarının iş və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər planı hazırlamaq məqsədilə aparılır.

9. iqtisadi statistik təhlil.

Dövlət statistika orqanları tərəfindən idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində (sahə, region, müəssisə və s.) kütləvi ictimai hadisələri öyrənmək məqsədilə statistik hesabatlarda verilən informasiyalara, statistik müşahidə materiallarına əsasən iqtisadi proses və hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək məqsədilə aparılır.

İqtisadi-statistik təhlil aparmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlardan iqtisadi islahatların regional və sosial inkişafına dair planların hazırlanmasında istifadə edilir,

10.İqtisadi-ekoloji təhlil.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, yeni texnika və texnologiyaların istehsalata tətbiqi, aqrar bölmədə xəstəliklərə və ziyanvericilərə qarşı kütləvi kimyəvi pcreparallardan istifadə, məişət tullantılarının sürətli artımı, onların düzgün basdırıl- maması və istifadə edilməməsi, nəqliyyat vasitələrinin sürətli artımı və s. nəticəsində ətraf mühitin misli görünməmiş dərəcə-

do çirklonmosi həyala keçirilən proses və əməliyyatlara, baş verən hadisələrə kəskin şəkildə mənfi təsir göstərir. Ekologiyanın qeyd olunan sürətlə pozulmasının iqtisadi proses və hadisələrə təsiri iqtisadi-ekoloji təhlil yolu ilə müəyyən edilir.

Ekoloji-iqtisadi təhlil cəmiyyəti əhatə edən mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması, ekologiya ilə əlaqədar məsrəHərin ekoloji və iqtisadi proseslərə təsirini təyin etmək, ətraf mühitə buraxılan zəhərləyici maddələrin miqdarının azaldılmasını təmin edən tədbirlər paketini hazırlamaq, həmin təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunacaq səmərəliliyin müəyyən olunması məqsədini daşıyır.

İqtisadi-ekoloji təhlil təbiəti mühafizə idarələri, müvafiq sahə elmi-tədqiqat institutları, subyektlərdə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış laboratoriyalar və s. tərəfindən həyata keçirilir.

11. Marketing təhlili

Marketing məvhumu ingilis dilində «market» sözündən götürülüb «bazar» mənasını daşıyır. Marketing iqtisadi və ictimai fəaliyyətin ən zəruri və əsas növlərindən biridir. O, bazarın tələbatının öyrənilməsinə və onun aktiv uçotuna yönəldilmiş subyektdaxili idarəetmənin yanmsistemidir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrin subyektlərində marketing idarəetmə üsulu olmaqla tələbat amilləri məsələlərinin ətraflı öyrənilməsi və onların aktiv qeydiyyatı ilə məşğul olmaqla ehtiyacların və tələbatın tədavül vasitəsilə öyrənilməsinə yönəldilmiş insan fəaliyyətinin bir növüdür. Başqa sözlə, marketing istehsal edilən məhsulun satışı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onun keyfiyyətini, çeşidini və istehsal həcmi istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırmaq məqsədinə bazar şəraitinin təhlili və proqnoz-laşdırılmasıdır.

Marketingin fəlsəfəsi çox sadədir, «elə məhsul istehsal et ki, onun satışı təmin olunsun». Yalnız belə olduqda, subyekt bazarda özünə möhkəm yer tuta bilər və onun gəliri də yüksək olar.

İstehsalın inkişafı və mürəkkəbləşməsi, yeni məhsul növlərinin meydana gəlməsi, texnika və texnologiyanın modernləşdirilməsi sahibkarları məcbur edir ki, onlar əvvəlcədən elmi cəhətdən

osaslandırılmış təhlil aparmaqla insanların təbbalmı dəqiq öyrənsin və **öz** fəaliyyətlərini həmin istiqamətə yönəlsinlər. Bu tədbirlər ona görə həyata keçirilir ki, subyektlər həyata keçirdikləri fəaliyyət növünə sərf etdikləri maliyyə, əmək və material resursları hesabına müəyyən miqdarda mənfəət əldə edə bilsinlər.

Marketinq XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da meydana gəlmiş, məhsul, iş və xidmətlərin satışı prosesində yaranan problemlərlə əlaqədar olaraq sonrakı illərdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmağa başlamışdır. İqtisadi təhlilin bu növünün tətbiqinin son məqsədi subyektlərin maksimum gəlirini təmin etməkdir.

Marketinq təhlilinin tətbiqi tələbatın və qiymətin intensiv öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasının nəticələri əsasında istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin satışının təşkilini, reklamdan geniş istifadə edilməsini, istehsal və xidmətin nəticələrinin həvəsləndirilməsini, məhsulların saxlanması və daşınması proseslərinə müasir və mütərəqqi üsulların geniş tətbiqini və s. nəzərdə tutur.

Jl.Stoxastik tMil.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətində baş verən proseslər, hadisələr və həyata keçirilən əməliyyatlar arasında stoxastik asılılıqları tədqiq etmək üçün təhlilin bu növündən istifadə edilir. Omumiyyətlə stoxastikanın hərfi mənası təsadüfi hadisə və proseslərin təzahürüdür. Elə buna görə də təhlilin bu növündən baş verən təsadüfi proses və hadisələrin tədqiqində daha geniş istifadə edilir.

13, Diaqnostik (ekspert) təhlil

Eyni subyekt daxilində iqtisadi proseslərin normal gedişatının pozulması hallarını daha tez aradan qaldırmaq məqsədilə əksər hallarda təhlilin emission spektral metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə diaqnostika yunanca - diaqnostikos - sözündən götürülüb, lüğəti mənası müəyyən edən deməkdir.

Diaqnoslik təhlil fəaliyyətin, əməliyyatın normal gedişatından kənarlaşmaları, onların səbəblərini daha tez aşkar etmək və

təcili surətdə aradan qaldırılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarını qəbul etmək məqsədilə həyata keçirilir.

14. *Marjinal təhlil.*

İqtisadi təhlilin bu növü biznesdə idarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi və əsaslandırılmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Marjinal metoddan istifadə edilməklə məhsul, iş və xidmətlərin satışının həcmi, quruluşunu, onlara sərf edilən məsa- rifləri daimi və dəyişən xərclərə ayırmaqla reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin, satışdan əldə olunan mənfəətin səbəb-nəticə əlaqələrinə istinad etməklə idarəetmə qərarları əsaslandırılır və optimallaşdırılır.

15. *Riyazi-iqtisadi təhlil.*

İqtisadi təhlilin bu növü riyaziyyatın iqtisadiyyata tətbiqi, mürəkkəb tədqiqat işlərində riyazi üsullardan istifadə miqyasının genişlənməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Riyazi-iqtisadi təhlilin köməyiylə mövcud ehtiyatlardan tam istifadə etməklə fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən subyektdaxili ehtiyatlar aşkar edilir, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin iqtisadi cəhətdən sərfəli həllini təmin edə bilən optimal variant seçilir.

Riyazi-iqtisadi təhlildə riyazi modellərdən istifadə hər hansı bir göstəricinin səviyyəsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini daha dəqiq müəyyən etmək mümkündür. Dərsləyin ikinci fəslinin 2.10 paragrafında bu məsələ geniş şərh edildiyi üçün onun üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab etmirik.

16. *Daxili təhlil.*

Subyektlərin idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər və sahibkarlar tərəfindən istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsini, bütün resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən qısamüddətli və uzunmüddətli idarəetmə qərarları hazırlamaq, bu qərarların həyata keçirilməsinə operativ nəzarəti təmin etmək məqsədilə aparılır.

17. Xarici təhlil.

Dövri mətbuatda nəşr olunan iqtisadi məlumatlardan, maliyyə hesabatlarından, statistik hesabatlardan, maliyyə vəziyyətinin tədqiqini icra edən elmi-tədqiqat institutlarının subyektlərin maliyyə vəziyyətinə dair hazırladıqları informasiyalardan, maliyyə agentlərinin toplayıb araşdırdığı məlumatlardan istifadə etməklə subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində, xüsusilə də maliyyə sabitliyində maddi marağı olan banklar, kreditorlar, aksionerlər, maliyyə və vergi orqanları, birjalar, investorlar və s. kənar təşkilatlar tərəfindən aparılır.

IS.İnnovasiya təhlili.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında «innovasiya» elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin reallığa -yeni məhsullara, yeni texnologiyalara çevrilmə imkanları mövhumu kimi şərh edilir. Bu mövhum 1911-1930-cu illərdə əsasən Avstriyanın iqtisadçı alimi İ.Şumpeter tərəfindən irəli sürülüb. Ümumiyyətlə innovasiya mövhumu yeni növ istehlak mallarının, yeni istehsal və nəqliyyat vasitələrinin, yeni bazarların, istehsalın və əməyin təşkili formalarının fəaliyyətə tətbiqi və köhnələrin yenilərilə əvəz olunması mənasını daşıyır.

Innovasiya fəaliyyəti elmi fəaliyyətin bütün növlərini layihə-konstruktor, texnoloji təcrübə işlərini, istehsalatda yeniliklərin mənimsənilməsinə və onların istehlakçılara çatdırılması məqsədlərini əhatə edir. Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsinə, onlar üzrə sınağın aparılmasına məsariflərin və onlara təsir edən amillərin, həmin amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və onların nə qədər səmərə verə biləcəyi innovasiya təhlili yolu ilə həyata keçirilir.

V FƏSİL

İQ RİSADI TƏHLİLİN SİSTEMLİLİYİ, KOMPLEKSLİYİ, İSTEHSALIN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİ EHTİYATLARI

5. / *iqtisadi təhlilin sistemliliyi*

İclimai həyatın bütün sferalarının sıx detcrminolöji bağlılığı və qai şılıqlı asılılığı xüsusilə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində tədqiq olunan hər bir problemə sistemli yanaşmanı tələb edir. Dərslinin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, sistemlilik-ölçüərindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin bazar davranışının və ümumiyyətlə, təsərrüfatçılıq mexanizminin bir tam kimi tədqiq və təhlil edilmə metodologiyasıdır. Elə buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bazar münasibətlərinə keçid şəraitində daha çox sistemli təhlil xarakterini alır.

iqtisadi təhlillə məşğul olan iqtisadçıların demək olar ki, hamısı (Q.V.Savitiskayadan başqa) sistemli təhlilin ümumi qayda olaraq altı mərhələdə aparılmasını məqsədə uyğun hesab edirlər. Q.V.Savitiskaya amillərin və göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini bir mərhələdə nəzərdən keçirdiyi üçün o, sistemli təhlili beş mərhələdə aparır, qalan mərhələlər başqa iqtisadçıların irəli sürdükləri fikirlə tamamilə eynidir.

Sistemli təhlilin həyata keçirilmə mərhələləri M.İ. Bakanov və A.D.Şeremetin əsərlərində daha müfəssəl və ardıcıl şərh edildiyi üçün müəyyən korrektirovkalar aparmaqla onun üzərində dayanılmasını daha məqsədə uyğun hesab edirik.

Birinci mərhələdə tədqiqatın məqsədi və funksiyanın şəraiti, müəyyən edilən obyekt bir sistem kimi təsəvvür edilir. Ümumiyyətlə hər bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətini biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementin - ehtiyatlar, istehsal prosesi və hazır məhsulun sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu sistemin giriş nöqtəsini material-əşya (əmək vasitələri və əmək

predmeti) və əmək ehtiyatları axını, çıxışı? nöqtəsini isə hazır məhsulun material-əşya axını təşkil edir.

İstehsal prosesi sistemin girişini çıxışına çevrir. Yəni, istehsal prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsal ehtiyatları birləşərək hazır məhsula çevrilir. Subyektin işinin məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Yəni, nəzərdən keçirilən dövrdə imkan daxilində daha çox pul gəliri əldə etməkdən, mədaxilin- məsarifi üstələməsindən (rentabelli işləməkdən) ibarətdir. Bu halda sistemli təhlilin vəzifəsi - ən yüksək mənfəətliliyi təmin edə bilən bütün xüsusi amilləri nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda subyektin fəaliyyətinin iqtisadi prinsipi ya mövcud istehsal ehtiyatları əsasında maksimum məhsul istehsalına nail olmaqdan və yaxud da ən az məsariflə nəzərdə tutulmuş məhsul istehsalına nail olmaqdan ibarətdir. Subyektlərin fəaliyyət şəraiti bazar münasibətlərinə keçidin əsas tələblərindən biri olan vergi qoyma normativləri, xarici maliyyə, alış və satış bazarları ilə uzunmüddətli əlaqələrilə müəyyən edilir. Sistemli təhlildə əsasən birinci növbədə bu istiqamətləri əhatə etməlidir.

Məlum olduğu kimi, subyektlərin iqtisadiyyatını xarakterizə edən əsas vasitə mühasibat uçotunun rekvizitləri və hesablarıdır. Mühasibat uçotunu bazar iqtisadiyyatının biznes dili adlandırırlar. Biznesin əsas ölçü vahidi isə puldur. Elə buna görə də bazar münasibətinə keçid şəraitində subyektlərin əsas fəaliyyəti öz əksini pul dövriyyəsində tapır. Bu şəraiti nəzərə alaraq subyektlərin fəaliyyətini aşağıdakı düstur formasında şərh etmək olar:

Düsturda,

/)-təsərrüfat fəaliyyəti üçün avans edilmiş kapital;

T-satın alınmış əmtələr-istehsal amilləri (əmək vəsaitləri, əmək cisimləri və əmək);

P-yeni əmtəni hazırlamaq üçün istehsal prosesini təşkil edən subyekt;

r'-üüDnlbätin həcmi qədər dəyəri maya dəyərindən yüksək olan yeni məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər;

JD -mənfəətin həcmi qədər satılmış məhsulun, iş və xidmətlərin dəyəri maya dəyərindən artıq olan satışdan daxil olan pul vəsaitidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin real prosesini əks etdirən pul dövriyyəsi mühasibat uçotunun kompleks sistemində əks etdirilir. Məhz bu prosesin hesabına sistemli iqtisadi təhlilin bazasını təşkil edən subyektin informasiya sistemi formalaşır.

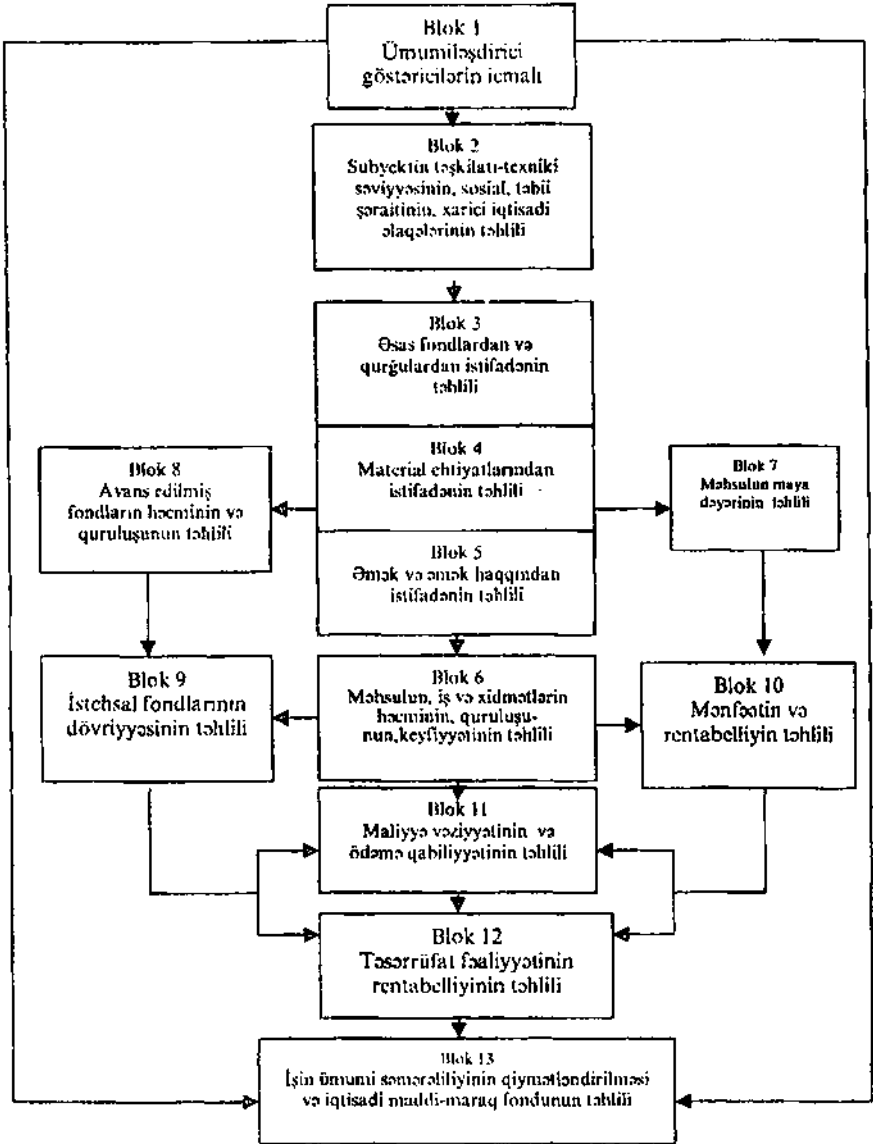
Sistemli təhlilin həyata keçirilməsinin ikinci mərhələsində subyektlərin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilər müəyyən edilir. Sistemli iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi subyektin iqtisadi səviyyəsini (keyfiyyət nöqteyi nəzərindən) əks etdirən - sintetik və analitik göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Sistemli iqtisadi təhlilin üçüncü mərhələsində sistemin ümumi sxemi tərtib olunur. Onun əsas komponentləri, funksiyaları, qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edilir. Elementlərinin birinin-digərindən asılılığını əks etdirən altsistemin sxeması işlənilib hazırlanır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin informasiya modeli yəni, iqtisadi amillərin və göstəricilərin formalaşmasını əks etdirən model əsasında kompleks iqtisadi təhlilin ümumi blok-sxemi tərtib edilir, amillər və göstəricilər təsnifləşdirilir, onlar arasındakı əlaqələr formalaşdırılır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin təhlilinin formalaşmasının ümumi sxemini nəzərdən keçirək (bax: sxem 5.1.1.).

Sistemli iqtisadi təhlildə əsas göstəricilər qrupunun formalaşması və təhlilinin ümumi sxeməsi

iqtisad elmlorinin predmetinin öyrənilməsinin əsasını təşkil edən iqtisadi və istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrlə sıxı sürətdə əlaqəlidir. Məhsuldar qüvvələrin mahiyyəti istehsalın texniki şəraitini əks etdirir. Əməyin məhsuldar qüvvəsinin və ümumilikdə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsi isə həmin mahiyyətdən asılıdır. Elə buna görə də subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin əsasını istehsalın təşkilatı- texniki səviyyəsi təşkil edir. Bu isə öz növbəsində istehsal olunan məhsulun və istifadə edilən texnikanın keyfiyyəti, texnoloji prosesin progressivliyi, əməyin texnika və enerjilə silahlanması, istehsalın təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşdirmə, kombinəlaşdirmə səviyyəsi, istehsal tsikli və ahəngdarlığı, istehsalın təşkili və idarəedilmə səviyyəsi deməkdir.

Məlum olduğu kimi, istehsalın texniki tərəfi birbaşa iqtisadi təhlilin predmeti deyildir. Lakin bütün iqtisadi göstəricilər texnika, istehsal texnologiyası və onun təşkililə sıx surətdə, qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Məhsuldar qüvvələrin yüksəldilməsinin və insan cəmiyyətinin inkişafının əsasını təşkil edən həlledici amil olan texniki tərəqqi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması ilə nəticələnir.

Təbii şərait iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu amil kənd təsərrüfatı və mədən sənayesi sahələrində daha geniş fəaliyyət göstərir. Təbii şəraitdən istifadə səviyyəsi əsasən istehsalın texniki və təşkili vəziyyətinə əsaslanmaqla istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsini əks etdirən göstəricilərlə əlaqəli şəkildə öyrənilir və təhlil edilir.

İqtisadi göstəricilər istehsalın texniki, təşkilatı və təbii şəraitilə bərabər, kollektivlərin həyatının sosial şəraitini, maliyyə, alış və satış bazarlarının vəziyyətini də əks etdirir. Əmək vəsaitləri, əmək əşyaları və əmək kimi əsas istehsal ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi isə ümumilikdə qeyd olunan şəraitdən asılıdır. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi isə özünü əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialtutumu və s. kimi ümumiləşdirilmiş göstəricilər vasitəsilə biruzə verir.

istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi özünü aşağıdakı üç formada əks etdirir;

1. Məhsul istehsalı və satışının həcmi və keyfiyyəti (ümumi qayda olaraq məhsulun keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa topdansatış qiymətilə ümumi məhsulun həcmi bir o qədər yüksək olur);

2. İstehsala ehtiyatların sərfinin və ya məsarifinin səviyyəsi, yəni məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyəri;

3. Cəlb olunmuş resursların səviyyəsi, yəni təsərrüfat fəaliyyəti üçün avans edilmiş əsas və dövrüyyə fondları.

Məhsulun həcmi və maya dəyəri göstəricilərinin müqayisəsi mənfəətin və rentabelliğin səviyyəsini əks etdirməklə bərabər, istehsal olunmuş bir manatlıq məhsula nə qədər vəsait sərf edildiyini göstərir. Məhsulun həcmi ilə avans edilmiş əsas istehsal fondları və dövrüyyə vəsaitlərinin müqayisəsi istehsal fondlarının dövrüyyəsini və təkrar istehsalını, yəni əsas istehsal fondlarının fondverimini və dövrüyyə vəsaitinin dövr sürətini əks etdirir. Subyektlərin maliyyə vəziyyəti və ödəməqabiliyyəti birtərəfdən mənfəət planını və ümumilikdə maliyyə planının yerinə yetirilmə səviyyəsindən, digər tərəfdən isə dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyəsindən asılıdır. Əldə olunmuş göstəricilər öz növbəsində ümumiləşmiş şəkildə təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini əks etdirir.

5.1.1. sayılı sxemdə əks etdirilmiş hər bir blokun ümumiləşdirilmiş göstəricisi sintetik göstərici -adlanır. Məsəl üçün, 6-cı blok üçün satılmış məhsulun həcmi, 7-ci blokda həmin məhsulların tam maya dəyəri sintetik göstəricilərdir. Bir blokun sintetik göstəricisi həmin blokun altsistemi blokuna giriş nöqtəsi olmaqla, ona tabe olan başqa bir blokun çıxış nöqtəsini təşkil edir. Başqa sözlə desək, iqtisadi təhlil sistemində ayrı-ayrı bloklar arasında ümumiləşdirici göstəricilər vasitəsilə əlaqə yaradılır. Hər bir blok nisbətən ayrılıqda götürülmüş bir sistem kimi analitik göstəricilər sistem şəklində formalaşmaqla ümumiləşmiş göstəriciləri təşkil edir.

Sistemli iqtisadi təhlil aparılarkən istehsal amilləri və göstəricilərin ayn-ayn bölmələrin qarşılıqlı əlaqələrinə, birinin-digərini tamamlamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İstehsal amillərinin, onların qarşılıqlı əlaqələrinin dərinədən mənimsənilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı göstəricilərinə onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilmə bacarığı göstəricilərin səviyyəsinə təsir edən amillərin idarə olunmasının təşkilinə imkan verir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq sistemli təhlilin dördüncü mərhələsində təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət xarakterini əks etdirən əsas göstəricilər və amillər müəyyən edilir. Bu məqsədlə 6-cı bloku nəzərdən keçirək. Burada istehsal fondlarının orta illik dəyəri, əsas istehsal fondlarının dəyərinin hər manatına görə istehsal edilmiş ümumi məhsulun dəyəri (fondverimi), istehsal olunmuş əmək əşyalarının dəyəri, istifadə olunmuş əmək əşyalarının dəyərinin hər manatına görə ümumi məhsul istehsalı (materialverimi), işçilərin orta siyahı sayı və onların əməyinin məhsuldarlığı kimi sintetik göstəriciləri əhatə edən bloklar çıxış nöqtəsini, satılmış məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi əks etdirən 6-cı blokda sintetik göstərici isə ümumi sxemin giriş nöqtəsini təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, satılmış məhsulun həcmi yüklənmiş və dəyəri ödənilmiş məhsulların həcmindən, anbarda hazır məhsul qalığının dəyişməsindən, bitməmiş istehsalın səviyyəsindən və istehsal olunmuş məhsulun həcmindən asılıdır. Məhsul istehsalının həcmi isə əsas etibarilə istehsal amillərinin səviyyəsilə müəyyən edilir. Bu amillər isə əmək vasitələri, əmək alətləri və işçi qüvvəsindən ibarətdir.

Qeyri istehsal amilləri (təchizat və satışla əlaqədar olan amillər) məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcminə dolayı yolla-istehsal amilləri vasitəsilə təsir göstərir. İstehsal fondlarından istifadə səviyyəsinə isə ehtiyatlardan istifadənin sadə üsulla müəyyən edilməsinin analitik göstəriciləri olan intensiv və ekstensiv amillər vəsaitəsilə istehsalın təşkilatı- texniki səviyyəsi təsir göstərir. Misal üçün, əmək ehtiyatlarından istifadənin sadə göstəricisi orta istehsal fondları və xüsusən

texnika, enerjilə silahlanma, işçilərin ixtisasından, ixtisaslaşma, kooperativləşmə, istehsalın və əməyin təşkili səviyyələrindən asılıdır. Beləliklə, həmin göstəriciyə təsir göstərən sonsuz sayda amilləri sadalamaq olar. Lakin həyalı təcrübədə ümumi qayda olaraq təhlilin qarşısında duran vəzifələrdən, texniki imkanlardan və təhlilin aparıcı məqsədindən asılı olaraq əsas amillərin sonuncusunu nəzərdən keçirməklə kifayətlənirlər.

Beşinci mərhələyə əvvəlki mərhələlərdə əldə edilmiş informasiyalar əsasında sistemin iqtisadi-riyazi modeli hazırlanır. Bu mərhələdə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təhlilinə əsaslanaraq sistemin bütün səviyyələri üçün riyazi düsturlar hazırlanır*. Eyni zamanda bu mərhələdə müxtəlif metodların köməyiylə bərabərlik və qeyribərabərlik omsallan, funksiyanın məqsədi və məhdudiyət parametri hazırlanır. Hazırlanmış materiallar əsasında seçilmiş hər hansı bir subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilini aparmaq üçün iqtisadi-riyazi model tərtib edilir.

Sistemli təhlilin altıncı mərhələsi modellə iş adlanır. Bu mərhələ təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə ehtiyat və imkanların müəyyən edilməsinin kompleksliyinə obyektiv qiymət verilməsini əhatə edir.

Sistemli iqtisadi təhlilin əsas məqsədi onun həyala keçirilməsi prosesində məntiqi-metodoloji sxemin hazırlanmasından ibarətdir. Məntiqi-metodoloji sxema amillərin və göstəricilərin daxili əlaqələrinə uyğun gəlməlidir. Bu əlaqə təhlil işində müasir elektron hesablama texnikasının və riyazi metodların tətbiqinə geniş imkanlar yaradır. Lakin bu iş tətbiq və istifadə olunan metodologiyaya uyğun olmalıdır. Metodologiya isə - fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlimidir. Müasir elmdə metodologiya hər şeydən əvvəl elmi və əməli fəaliyyət metodları və üsullarının yaranması, inkişafı və biri- birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında elmi təlim kimi başa düşülməlidir. Amillərin və göstəricilərin daxili əlaqələrinin uyğunluğuna və bu sahədə müasir elektron maşınlarından istifadə ilə iqtisadi-riyazi metodların tətbiqinə məhz məntiqi-metodoloji tədqiqat baxımından yanaşılmalıdır. Bu prosesin

fordi elektron hesablama maşınında dialoq şəklində həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Bu və digər istehsal amilinin xarakterini əks etdirən iqtisadi-riyazi modelin parametrlərini dəyişməklə funksiyanın mahiyyəti müəyyən edilir. Həmin göstəricilərin faktiki, biznes-plan və sair göstəricilərlə müqayisəsi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməyə, nəticə göstəricilərinin səviyyəsinə amillərin təsirini, istifadə edilməmiş təsərrüfat daxili ehtiyatların mənbəyini və həcmi müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd olunanlara nail olunmaq üçün bu mərhələdə əvvəlcə

5.1.1. sayılı sxemdə verilmiş birinci blokdakı təsərrüfat fəaliyyəti- ni əks etdirən ən mühüm göstəricilərin xarakteri nəzərdən keçirilir. Sonra həmin göstəriciləri müəyyən edən amillər və səbəblər 2-12-ci bloklar üzrə dərinlən təhlil edilir. Bu qayda və ardıcılıqla aparılan təhlilin nəticəsində 13-cü blok üzrə subyektin fəaliyyətinə və iqtisadi həvəsləndirmə fonduna ümumi qiymət verilir.

Subyektin fəaliyyətinin nəticəsinə obyektiv qiymət vermək üçün tədqiqat aparılan dövrün hesabat göstəriciləri təhlilin nəticələrinə uyğun olaraq korrektirovka olunur. Yəni, xarici amillərin (qiymətlərin, tariflərin və s. dəyişməsi), dövlət və təsərrüfat intizamlarının pozulmasının təsiri nəticəsində baş vermiş kənarlaşma məbləği əlavə edilir və ya çıxılır. Bu üsulla əldə edilmiş hesabat göstəriciləri subyektlərin kollektivlərinin fəaliyyətini özündə tam əks etdirə bilər. Həmin göstəricilər isə keçmiş dövrün, biznes-planın məlumatları ilə müqayisə edildikdə daha obyektiv nəticələr əldə etmək mümkün olur.

Bu üsulla qeyd olunan qayda üzrə təhlil işinə yanaşma dörd cəhətdən başqalarına nisbətən üstünlük təşkil edir:

Birincisi - o, tədqiqatın kompleksliyini və məqsədə uyğunluğunu təmin edir;

İkincisi - istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının axtarışının metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış sxemasını yaradır;

üçüncüsü - **İnsan Fəaliyyətinin** nəticələrini obyektiv qiymətləndirir; Dördüncüsü - təhlilin və onun nəticələrinin operativliyinə, təsirliliyinə, əsaslılığına və dəqiqliyinə görə fərqlənir.

Qeyd olunan qayda üzrə əldə edilmiş iqtisadi-riyazi model təhlil işlərində bir neçə dəfə istifadə olunmaqla idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasının mühüm vasitəsi hesab olunur.

Göründüyü kimi, sistemli təhlilin axırıncı mərhələsinin başqalarına nisbətən üstünlüyünün birinci və əsas cəhəti tədqiqatın kompleksliyidir. Məhz elə buna görə növbəti paragrafda təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlilinin metodikasının nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğun olardı.

5.2. Təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlili metodikası

Sistemlilik obyektin təhlili və tədqiqinə bir tam vahid kimi, vahid sistemdə, təminin tərkib elementlərini müəyyən qarşılıqlı əlaqədə, birinin-digərindən asılılığı, biri-birini tamamlaması şəraitinə nəzəri və praktiki cəhətdən yanaşmanı nəzərdə tutur.

Sistemli təhlil onun kompleksliyə üzvi surətdə bağlıdır. Sistemliliyin mahiyyəti, əhatə dairəsi kompleksliyə nisbətən çox genişdir. Ona görə də kompleksliyə sistemli təhlilin bir tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır.

İqtisadi təhlilin sistemliliyinin və kompleksliyinin metodiki cəhətdən vahidliyi Öz əksini siyasi və iqtisadi, iqtisadi və sosial, iqtisadi-sosial-ekoloji vahidlikdə, təmin və onun hissələrinin vahidliyində, göstəricilərin vahid metodla işlənməsində və universal sistemliliyində, bütün növdən olan informasiyalardan istifadə qaydasında tapır.

Təhlilə yanaşmanın sistemliliyinin və kompleksliyinin metodologiyasının birinci növbədə iqtisadiyyatın və siyasətin biri-birilə üzvü surətdə bağlılığı və tam vahidliyi təşkil edir. Hər bir dövlətin siyasətinin əsasını onun iqtisadiyyatı təşkil edir. İqti

sadi bazası, iqtisadi qüdroti olmayan heç bir dövlət güclü siyasət apara bilməz, dünya miqyasında, dünyanın ictimai təşkilatlarında öz ürəkli sözünü deyə bilməz, öz qanunu və dünyəvi haqqını lazımı səviyyədə tələb edə bilməz, edə bilsə də belə onun haqlı sözünü eşidən, tələbini yerinə yetirən tapılmaz. Ölkə daxilində yeritdiyi siyasətin təsirliyi, gücü, ömrü olmaz, xalq kütləsinin hamısının istəyini, arzusunu ifadə edə bilməz, başlanmış işlər ardıcılıqla həyata keçirilə bilməz, qəbul olunmuş qərarlar kağız üzərində qalar.

İqtisadiyyatın siyasətdən ayrılması, daha doğrusu siyasətin iqtisadiyyatdan ayrılması, onların hər birinə qütbün ayn-ayn cəhətləri kimi baxılması, birinə xüsusi diqqət yetirilib digərinin nəzərdən qaçırılması ya düzəldilməsi mümkün olmayan və ya- xutda uzun vaxt, küllü miqdarda vəsait və gərgin zəhmət tələb edən mürəkkəb problemlə nəticələnir.

Ölkəmizin bu günkü vəziyyəti məhz XX əsrin sonuncu onilliyində iqtisadiyyatla siyasətin vəhdətinin pozulmasının, iqtisadi inkişafın sıfır həddinə çatmasının, bəzi illərdə hətda belə onu ötməsinin, iqtisadiyyatdakı cüzi inkişafın birtərəfliliyinin (ancaq neft sektorunun) nəticəsidir. Məhz onun nəticəsidir ki, həmin dövrdə ölkəni bürüyən iqtisadi böhran getdikcə dərinləşmiş, milli pul vahidi ardıcıl olaraq inflyasiyaya uğramış, neft sənayesindən başqa digər istehsal sahələri XX əsrin səksəninci illərindəki səviyyələrindən on dəfələrlə aşağı düşmüş, əhalinin 65-70 faizi yoxsulluq dərəcəsindən aşağı vəziyyətdə yaşamış, vaxtaşırı mitinq və tətillər baş vermiş, ölkənin 20 faizlik ərazisi hələdə işğal altındadır, əhalinin hər 8 nəfərindən biri (bir milyonu) qaçqın və köçkünlərdən ibarətdir. Qeyd olunan məsələlərlə bərabər makro və mikro səviyyələrdə adi iqtisadi məsələlərin həllində yol verilən səhvlər və nöqsanlar da mövcud vəziyyəti daha da gücləndirən məsələlərdəndir.

XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq əzmlə, ardıcıl həyata keçirilən iqtisadi islahatlar həmin çatışmamazlıqların bir çoxunun aradan qaldırılmasına imkan vermişdir. İlbə-il respublikamız yüksək iqtisadi inkişafa nail olur. Yuxarıda qeyd olunan qalan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması sahəsində ardıcıl

iş aparılır. Bununla əlaqədar iqtisadi təhlilə daha da sistemli və kompleks şəkildə yanaşılması zərurətə çevrilir.

Bazar münasibətlərinə keçidlə və çoxmülkiyyətliyin genişlənməsilə əlaqədar olaraq sistemli və kompleks təhlil əvvəlki dövrlərdən daha çox özünü ikinci növbədə iqtisadi və sosial inkişafın vəhtətliliyində əks etdirir. Müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi və sosial planlarının yerinə yetirilmə səviyyəsinin, onlara müsbət və mənfi təsir göstərən amillərin, iqtisadi inkişafın sosial vəziyyətə təsir səviyyəsi və onların inkişaf templəri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, birinin-digərindən asılılığın müəyyən edilməsi iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biridir.

Üçüncü növbədə təhlilin sistemliliyi və kompleksliyi özünü iqtisadi, sosial və ekoloji məsələlərin vəhdətliliyində əks etdirir. Təbii və ekoloji amillərin iqtisadiyyata təsiri hər bir addımda özünü biruzə verir. Ona baxmayaraq təbii və ekoloji amillərin iqtisadi göstəricilərə təsirinin müəyyən olunma metodikası iqtisadçılar tərəfindən çox az işlənmiş, bir çox sahələrdə hətdə belə tamamilə işlənməmişdir.

Bu sahədə metodikanın azlığı və ya tamamilə olmaması üzündən təbii itkilər, bioloji və təbiətin təsiri üzündən sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və s. sahələrdə obyektlərin tikintisinin, təmizləyici qurğuların quraşdırılmasının ləngiməsindən dəyən zərərlər demək olar ki, hesablanmır və müəyyən edilmir. Digər tərəfdən, həmin tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş vəsait xərclənmədiyi halda (həmin tədbirlərin həyata keçiril- məməsi üzündən) analitik arayış və yekun aktlarında bir çox hallarda səhvən həmin məbləğ əmək, material və maliyyə ehtiyatlarına qənaət kimi əks etdirilir. Əlbətdə, elmin inkişafı, iqtisadiyyatda riyazi metodlardan istifadənin getdikcə genişləndirilməsi yaxın gələcəkdə iqtisadi göstəricilərə təbii və ekoloji amillərin təsirini tam müəyyən edə bilən elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikanın hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Dördüncüsü, iqtisadi təhlilin sistemliyi və kompleksliyinin metodoloji əsasını tam və onun hissələrinə dialektik yanaşma

loşkil edir. Təhlil və sintezin vəhdətliyi haqqında mülahizələrə əsaslanaraq və eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, təzahürləri, prosesləri, situasiyaları hərtərəfli və bütün qarşılıqlı əlaqələrini dərindən öyrənməklə lazımi nəticələr çıxarmaq mümkündür. Biz təhlil obyektinə (istənilən subyektə) bir tam kimi, müəyyən çərçivədə müstəqil kommersiya fəaliyyətçisi kimi və eyni zamanda vahid xalq təsərrüfatı orqanizminin bir üzvü, bir hissəsi kimi baxırıq. Biz bilirik ki, subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti daxili amillərin təsirinin nəticəsidir. Eyni zamanda nəzərdən qaçırmaqla bilmərik ki, nəticə etibarilə subyektlərin fəaliyyətinin yekun iqtisadi və sosial səmərəliliyi xarici amillərdən və onların daxili amillərlə qarşılıqlı əlaqələrindən asılıdır. Təhlil zamanı tamı xırda hissələrə ayırmaqla apardığımız hesabların düzgünlüyünü yoxlamaq üçün həndəsi silsilə ilə hissələrin nəticələrini toplayıb tamı alırıq.

Sistemli təhlildən fərqli olaraq kompleks təhlil sistemində istehsal amilləri təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərinə təsiri nöqtəyi nəzərdən müəyyən edilir. Lakin bu halda onların əks əlaqələrini yəni, nəticə göstəricilərinin subyektlərin işinin ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirən göstəricilərə də təsirini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Göstəricilər arasındakı bu cür əlaqənin öyrənilməsi məhz kompleks iqtisadi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinin əsas qruplarının qarşılıqlı əlaqələri kompleks iqtisadi təhlilin aparılması ardıcılığını və həmin ardıcılığın ümumiləşdirilmiş lokal (hüdüdü) təhlilinin sxemini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda göstəricilərin formalaşmasının obyektiv əsasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kompleks iqtisadi təhlilin ardıcılığını-ilk göstəricilərdən başlayıb sintez yolu ilə ümumiləşdirici göstəricilərə doğru və yaxud da təhlilin öz yolu ilə ümumiləşdirici göstəricilərdən ilk göstəricilərə doğru gedilməsi məsələni həll edərkən daxili idarəetmə təhlilinin və xarici maliyyə təhlilinin məqsəd və vəzifələrini nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Kompleks təhlilin həyala keçirilməsində birinci növbədə onun sistemliliyi yəni, ayrı-ayrı bölmə və blokların aralarındakı əlaqələrin, həmin bölmələrin və blokların hər birinin təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirici göstərici olan səmərəliliklə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi təhlilin bütün metodlarında olduğu kimi kompleks təhlildə də analitik tədqiqatlar müəyyən metodologiyaya əsaslanmalıdır. Elə bu məqsədlə kompleks iqtisadi təhlilin metodikası aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

1. Təhlilin məqsəd və vəzifəsinin formalaşmasını;
2. Təhlilin obyektinin seçilməsini;
3. Təhlilin hər bir obyektinin tədqiq edilməsinə şərait yaradan göstəricilər sisteminin seçilməsini;
4. Analitik tədqiqatların ardıcılığı və müddətini müəyyən edən şüaranın yaradılmasını;
5. Öyrənilən obyektin tədqiq olunma üsulunun müəyyən edilməsini;
6. Təhlil aparılması məlumatların mənbələrini;
7. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələri və onların icraçıları üzrə təhlilin təşkilini;
8. İnformasiyaların analitik işlənməsi üçün hansı texniki vəsaitdən istifadənin məqsədə uyğunluğunu;
9. Təhlilin nəticələrini əks etdirəcək sənədlərin xarakteristikasını;
10. Təhlilin nəticələrinin istifadəçilərinin müəyyən edilməsini.

Kompleks iqtisadi təhlil ümumi qayda olaraq aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

Birinci mərhələdə təhlilin obyektini, məqsəd və vəzifəsi müəyyən edilir, analitik işlərin planı tərtib olunur;

ikinci mərhələdə təhlil obyektinin ümumi vəziyyətini əks etdirən sintetik və analitik göstəricilərin sistemi işlənilib hazırlanır;

üçüncü mərhələdə təhlil üçün tələb olunan informasiyalar toplanır, toplanmış materialın düzgünlüyü yoxlanılır, müqayisəyə gəlməyən materiallar müqayisəyə gələn şəkildə salınır;

Dördüncü mərhələdə subyektlərin fəaliyyətinin nəticə göstəriciləri hesabat ilinin biznes-plan göstəricilərilə, Ötən ilin faktiki məlumatları, ümumilikdə sahənin və onun aparıcı müəssisələrinin göstəricilərilə müqayisə edilir;

Beşinci mərhələdə amilli təhlil həyata keçirilir, amillər qruplaşdırılır, fəaliyyətin nəticəsinə onların təsiri müəyyən edilir;

Altıncı mərhələdə fəaliyyətin səmərəliliyini daha da yüksəltməyə imkan verə bilən mövcud və perspektiv ehtiyat mənbələri aşkar olunur;

Yeddinci mərhələdə ayrı-ayrı amillər və aşkar edilmiş ehtiyatlar nəzərə alınmaqla subyektin fəaliyyətinin nəticələrinə qiymət verilir, yaxın gələcək üçün tövsiyələr paketi hazırlanır.

Kompleks təhlilin qeyd olunan ardıcılıqla həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu nəzəri və həyatı cəhətdən özünü tam doğruldu.

Həyatı təcrübədə kompleks iqtisadi təhlilin subyektlərin əsas göstəricilərinin aşağıdakı ardıcılıqla əhatə etməsi daha məqsədə uyğun sayılır:

- İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərinin kompleks icmalı;
- İstehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsinin, məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətinin təhlili;
- İstehsalın həcmünün natural və dəyər göstəricilərinin təhlili;
- Əsas fondlardan istifadənin və qurğuların işinin təhlili;
- Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili;
- Əməkdən və əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili;
- Məhsulun maya dəyərinin təhlili;
- Mənfəətin və rentabelliğin təhlili;
- Maliyyə vəziyyətinin və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin təhlili;

- İşo ümumiləşdirilmiş qiymət verilməsi və maddi marağın səmərəliliyinin təhlili.

Kompleks iqtisadi təhlilin qeyd olunan ardıcılıqla aparılması hər bir subyektin işinə ümumi qiymət vermək, istifadə olunmamış ehtiyatları aşkara çıxararaq istifadəyə cəlb olunma imkanlarını müəyyən edərək hər bir obyektin iqtisadi səmərəliliyini daha da yüksəltmək üçün əhəmiyyətli şərait yaradır.

5,3. İstehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən amillər

Bazar münasibətlərinə keçidin müasir şəraitində ölkəmizdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın ekstensiv inkişafı imkanları getdikcə məhdudlaşır və bəzi sahələrdə istehsalın ekstensiv inkişafı iqtisadi cəhətdən faydalı olmur. Buna görə də xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensiv yolla inkişaf etdirilməsi tələb edilir.

İstehsalın intensivləşdirilməsi daha çox əsaslı vəsait qoyuluşunu tələb edir. İnvestisiya qoyuluşu ancaq yüksək dərəcədə səmərə verən şəraitdə iqtisadi cəhətdən faydalı hesab olunur. Bütün maddi istehsal sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldikcə bu istiqamətdə sərf edilən hər bir manatın iqtisadi səmərəliliyi azalır. Sənaye sahələrində bir qayda olaraq bu və ya digər yeni maşının, avadanlığın və maşın sisteminin topdansaş qımyətinin artım faizi həmin məhsul buraxılışının artım faizinə nisbətən yüksək olur. Kənd təsərrüfatında yeni traktor, kombayn və digər maşınların qiymətinin artım faizi onların məhsuldarlığının artım faizinə nisbətən yüksək olur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeraltı və yerüstü maldı resursların getdikcə tükənməsi və çatışmamazlığı artır. Neft, daş kömür, dəmir flizi və s. material resurslarının hasilatı ilbəl baha başa gəlir. İstehsalın genişlənməsi və intensivləşdirilməsi sə- viyyəsi yüksəldikcə istehsal prosesində daha çox material resurslarından istifadə etmək lazım gəlir. Belə bir şəraitdə bir tərəfdən material vəsaitinin qiymətinin artırılması, digər tərəfdən

material sərfinin natural ifadədə miqdarının artması nəticəsində istehsal məsrəfləri artır.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi, elektriklişdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sisteminin tətbiqi, robotlaşmadan istifadə səviyyəsi artdıqca yüksək ixtisaslı, bir neçə peşəni icra etmək qabiliyyətinə malik olan fəhlə qüvvəsinə, mühəndis texniki işçilərə və digər mütəxəssislərə olan tələbat da artır. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və fəhlələrin əmək haqqı səviyyəsi də yüksək olur.

İstehsalın kooperativləşməsi və intensivləşməsi səviyyəsi artdıqca, ixtisaslaşma dərinləşdikcə, iri birliklərin, kombinatların, müəssisə və təşkilatların idarə edilməsi də çətinləşir intensiv inkişafa təsir göstərən amillərin sayı artır. Belə bir şəraitdə idarəetmə funksiyasını icra edən bütün şəxslərin yüksək ixtisasa və iş təcrübəsinə malik olması tələb olunur. Deyilənlərdən aydın olur ki, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində fəhlə və qulluqçuların ixtisas səviyyəsi, iş stajları, peşə vərdişləri və şairənin artması ilə əlaqədar olaraq onların əmək haqqı səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruriyyəti meydana gəlir. Son nəticədə istehsalın intensivləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə əmək haqqı xərcləri də artır.

Bütün xalq təsərrüfatı sahələrində istehsalın intensivləşdirilməsi texnoloji proseslərin icra edilməsinə, bu proseslərin idarə edilməsinə, istehsalın və xalq təsərrüfatı sahələrinin idarə edilməsinə material, əmək və maliyyə resurslarının yönəldilməsini tələb edir. Deməli, intensivləşmə şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində məsrəflərin həcmi daim artır.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində istehsalın intensivləşdirilməsi, habelə intensiv iqtisadi, texniki, təşkilati və texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi də digər məsələlər kimi zəruriyyətə çevrilir. Belə bir şəraitdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində-sənayedə, kənd təsərrüfatında, rabitədə, tikintidə və s. istehsalın intensivləşdirilməsi üçün tədbirlər planını tərtib edən zaman yeni maşın və avadanlıqların, xammal və material resurslarının hansı sahəyə yönəldilməsinin, yüksək ixtisaslı işçi

qüvvəsinin hansı sahədə istifadə olunmasının faydalı olub-olmamasını qabaqcadan ləyin elmək dövlət əhəmiyyətli, ümumxalq əhəmiyyətli iqtisadi problemlərdən biridir. Bu problemin həlli ilə isə əsasən iqtisadi təhlil elmi məşğul olmalıdır.

İstehsalın intensivləşdirilməsi şəraitində istehsal resurslarından xalq təsərrüfatının hansı sahəsində, hansı iqtisadi rayonda, hansı müəssisədə, hansı şəraitdə istifadə etməyin iqtisadi cəhətdən faydalılığı iqtisadi təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Buna görə də ölkəmizdə istehsalın intensivləşdirilməsini təmin edən bütün tədbirlər qabaqcadan təhlil edilir, onların iqtisadi faydalılığı düzgün təyin edildikdən sonra icraedici orqanlara çatdırılır. Bununla yanaşı isə öz növbəsində intensiv inkişafa təsir edən amillərin sayının çoxalması və onların iqtisadi təhlilinin mürəkkəbləşməsilə nəticələnir.

İstehsalın intensivləşməsi səviyyəsi yüksəldikcə resursların çatışmamazlığı da getdikcə artır. Belə bir şəraitdə hər bir müəssisədə maşın və avadanlıqlardan məqsədəuyğun və qənaətlə istifadə edilməsinə, fəhlə yerlərindən səmərəli istifadə olunmasına ehtiyac da artır. Material resursları çatışmadıqda bir materialın başqası ilə əvəz olunması zərurəti meydana gəlir. Əsas və dövrüyyə fondlarından qənaətlə istifadə olunması, bir materialın başqası ilə əvəz olunmasının faydalılığı iqtisadi təhlilin köməyi ilə ləyin edilir. Deməli, təhlil qənaət rejiminin gözlənilməsini təyin edən mühüm vasitələrdən biridir.

Konveyer xətti və avtomatik idarəetmə xətti tətbiq olunan indiki şəraitdə fəhlə yerlərindən tam və səmərəli istifadə olunması tələb olunur. Müasir istehsal texnologiyası şəraitində bir fəhlə yerinin boş qalması yüksək məhsuldar bir və ya bir neçə maşından, maşın sistemindən istifadə olunan konveyer xəttinin boş dayanmasına, habelə bu sahədə çalışan onlarla fəhlənin boş dayanmasına səbəb olur. Bəzən də fəhlə yerləri tam miqdarda işçi qüvvəsi ilə təmin olunan şəraitdə belə iş yerlərinin düzgün ləyin və təchiz edilməməsi nəticəsində istehsalın normal gedişatı təmin olunmur, istehsal gücündən tam istifadə olunmur. Bu kimi uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün xalq təsərrüfa-

tınm maddi istehsal sahələrində fəhlə yerlərinin attestasiyası aparılmalıdır. Bütün bu problemin həllində iqtisadi təhlil həll edici rol oynayır.

Ciddi qənaət rejimi istehsal olunan məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin keyfiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bəzən bu və ya digər istehsal resurslarına qənaət məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir ki, bu da iqtisadi cəhətdən faydalı olmur. İntensiv inkişaf şəraitində qənaət rejiminin həyata keçirilməsinin iqtisadi faydalılığı və onun məhsulun keyfiyyətinə mənfi və ya müsbət təsiri iqtisadi təhlilin köməyi ilə öyrənilir.

Müasir şəraitdə istehsal texnologiyasının yaxşılaşdırılmasına, habelə fəhlələrin ixtisas səviyyəsinin daim artmasına baxmayaraq, əksər sənaye sahələrində istehsal brakı (zah məhsul) olur. Bəzən düzəldilə bilən, yəni düzəltmək mümkün olan brakın düzəlməsinə külli miqdarda əlavə xərclər çəkilir. Düzəldilə bilməyən brak məhsulun istehsalına sərf olunan əmək və material məsrəfləri müəssisə üçün çox zərərli olur.

Məhsulun keyfiyyətinin aşağı olmasının, məhsulun brak olmasının səbəbləri və bu səbəblərdən olan itkilər məhsulun keyfiyyətini təhlil etmək yolu ilə aşkar edilir. Bununla yanaşı iqtisadi təhlil məhsulların keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi üçün iqtisadi, texniki, texnoloji və təşkilati tədbirlərin hazırlanmasında və bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin iqtisadi faydalılığının təyin edilməsində həlledici rol oynayır, yüksək kateqoriyalı məhsul istehsalı, habelə xaric üçün məhsul istehsalı əlavə xərclər tələb edir. Bu əlavə xərclərin iqtisadi faydalılığı təhlilin köməyi ilə təyin edilir.

Müasir intensiv inkişafın tələb olduğu şəraitdə yeni növ məhsullar istehsalı daim artırılmalıdır. Bir qayda olaraq yeni növ məhsulların istehsal texnologiyası yaxşı mənimsənilmədiyinə görə onlar baha başa gəlir. Ona görə də yeni növ məhsul üçün yüksək alış qiymətləri təyin edilir. Yüksək alış qiymətlərinin qoyulması, habelə yeni növ məhsul istehsalının iqtisadi faydalılığı iqtisadi təhlil yolu ilə təyin olunur.

Qeyd olunan məsələbr üzrə tohlil aparıb lazımı nəticəbr ol- do elmok üçün birinci növbədə intensiv inkişafa təsir göstərən amillər müəyyən olunmalıdır. Həyatı təcrübələr göstərir ki, subyektlərin fəaliyyətinə bir çox amillər təsir göstərir. Həmin amillər ümumi və fərdi, daxili və xarici, birinci və ikinci, eksten- siv və intensiv, əsas və ikinci dərəcəli, daimi və müvəqqəti, obyektiv və subyektiv, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Deməli, istehsalın intensiv inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər qrupu mövcuddur və həmin amillər qrupuna əsasən texniki-iqtisadi, xammal və material, insan və ya əmək, təşkilati-iqtisadi və s. amillər daxildir.

Texniki-iqtisadi amillər elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanaraq əmək vasitələrindən maksimum dərəcədə səmərəli və məqsədyönlü istifadəni təmin etməlidir. Ümumi qayda olaraq bu qrup amillər yeni yaradılmış məhsulun dəyərində keçmiş əməyin xüsusi çəkisini artırır, canlı əməyin isə xüsusi çəkisini azaldır. Bu prosesin nəticəsində ilk görünüşdə məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlməlidir. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri bu ilk səthi görünüşü nəzərə alır, intensiv inkişaf nəticəsində məhsul istehsalının artım tempi istehsala mə- sariflərin artım tempini üstələyir, nəticədə məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Elə intensivləşmənin də nə dərəcədə səmərəli olması bu prosesdə meydana çıxır.

Xammal və materiallar amili proqressiv texnologiya əsasında əmək cisimlərindən tam və səmərəli istifadə edilməsini təmin edir. İntensiv inkişaf şəraitində xammal və materiallardan itsifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məhsul istehsalına məsariflərə qənaət olunmasına, məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına və bütün bunların nəticəsində məhsul vahidinin satışından əldə olunan mənfəətin artırılmasına imkan yaradır.

İntensiv inkişaf şəraitində material məsariflərinin səviyyəsinin dəyişməsinə innovasiya (yenidən təşkil olunma) fəaliyyəti üçün hazırlanmış tədbirlər mühüm təsir göstərir. İnnovasiya fəaliyyəti tədbirlərinə - məlumatın konstruktiv xüsusiyyətinin

təkmilbşdirilməsini; yeni texnikanın istehsala tətbiqini; yeni, progressiv növdən olan xammal-material və yanacaqdan itsifa- dənə; işçilərin ixtisas dərəcəsinin artırılmasını və s. aid etmək olar.

İnsan və ya əmək amili məqsədyönlü fəaliyyətində bilavasitə insana təsir edən şəraiti və mühiti, eyni zamanda, insanın şəxsi istehlakı ilə formalaşan həyat şəraitini özündə əks etdirir. İstehsalın intensiv inkişafı şəraitində iştirak edən insan, sərf etdiyi əməyin keyfiyyət və kəmiyyətinə görə artıq ekstensiv şəraitdəki insandan, əməkdən köklü surətdə fərqlənir. Xüsusən sahibkarlığın inkişafı, müstəqil fəaliyyətin və rəqabətin genişləndiyi, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı şəraitdə insan amili ön plana çıxır, fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Təşkilati-iqtisadi amillər fəaliyyətin maksimum son nəticələrinə nail olmaq üçün məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin birləşdirilməsi, uyğunlaşdırılması kimi başa düşülür.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində makro və mikro səviyyələrdə mövcud istehsal potensialından daha səmərəli istifadə edilməsilə əlaqədar olan intensivləşdirmə amilləri əmək vəsaitlərindən, əmək cisimlərindən, canlı əməkdən istifadə əlamətlərinə görə dəqiqləşdirilməlidir. Bütün bunlar isə istehsal ehtiyatlarıdır.

Hər üç istehsal ehtiyatlarının tərkibində istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili amilləri həlledici rol oynayır. Elə buna görə də intensivləşdirmə amillərinin ümumilikdə təsirini inte- qrallaşdırma və yekunlaşdırma bilən təsnifləşdirmə aparılmalıdır. Həyatı təcrübədə isə müxtəlif istehsal-iqtisadi və təbii şəraitdə fəaliyyət göstərən subyektlərin istehsal ehtiyatlarının səviyyəsi və onlardan asılı olan nəticələrdə müxtəlif olur. Ona görə də intensivləşmə amillərinin ehtiyatlara görə inteqrallaşdırılması daha məqsədə uyğundur.

Qeyd olunduğu kimi intensiv inkişafa biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini tamamlayan bir çox amillər təsir

göstərir. Həmin amilləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq məqsədə uyğun olardı:

1. İstehsalın material-texniki təchizatının səviyyəsilə əlaqədar olan amillərə istehsal prosesinin bütün mərhələlərində müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi, yeni növ material və texnikadan istifadə olunması, maşınların, avadanlıqların, cihazların, yeni növdən olan məmulatların rəqabət qabiliyyətlərinin, səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi aid edilir. Eyni zamanda maşın, avadanlıq və məhsulların yeniləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi, istehsal prosesinin kompleks mexanik-ləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, məhsulun davamlılığının və uzunömürlülü- yünün təmin edilməsi, müəssisələrin konstruksiya və rekonstruksiya olunmasının sürətlənməsi nəzərdə tutulur.

2. İstehsalın təşkili ilə əlaqədar olan amillərə ixtisaslaşma, təmərküzləşmə və kooperativləşmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, özəl qurumların genişləndirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin elmi- texniki tərəqqinin müasir inkişaf tempinə uyğunlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, əməyin və istehsalın progressiv təşkili formalarına keçilməsi, elmi-istehsalat birliklərinin və əlaqələrinin genişləndirilməsi aid edilir.

3. İqtisadi işlərin təkmilləşdirilməsilə əlaqədar olan amillərə planlaşdırmanın, tənzimlənmənin, uçotun, kommərsiya hesabının, iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi, normalaşdırma və əmək ödənişlərinin müasir inkişaf və tələblər səviyyəsində təşkilini, maddi və mənəvi marağın fəaliyyətin son nəticələri ilə obyektiv surətdə əlaqələndirilməsi aiddir.

4. Əmək ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsilə əlaqədar olan amillərə istehsalın sosial, sanitar-gigiyəna və psixoloji şəraiti, işçilərin maddi və mənəvi rifah halının yaxşılaşdırılması, onların əmək intizamının möhkəmləndirilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoloji cəhətdən zərərsiz istehsala keçilməsi, yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizlik probleminin yumşaldılması aiddir.

rəfləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

intensiv inkişafın səviyyəsini əmək məhsuldarlığı, əmək tutumu, fondverimi, fondtutumu, material verimi, materialtutumu, kapital verimi, kapitaltutumu, enejiyerimi, enerjilutumu, elmverimi, cimutumu və s. kimi göstəricilər özündə əks etdirir.

İstehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən amillər və intensivlik səviyyəsini əks etdirən yuxarıda qeyd edilmiş göstəricilərdən istifadə edərək təhlil aparmaqla bu sahədəki nailiyyətləri və çatışmamazlıqları tam aşkar etmək mümkündür.

5.4. istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldülməsinə təsir göstərən amillər

İqtisadi ədəbiyyatlarda fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində «səmərə» və «səmərəlilik» mövhumlarından geniş istifadə olunur. Eyni zamanda bu mövhumlar iqtisadiyyatın maddi istehsal sferasında daha geniş yayılmışdır. Bazar münasibətlərinə qədəm qoyan, sahibkarlığın inkişafına yaşıl işıq yandıran ölkələrdə bu mövhumlar daha geniş diskussiya obyektinə çevrilmişlər. Ona görə də «səmərə» və «səmərəlilik» anlayışları barədə iqtisadçı alimlərin fikirləri arasında oxşarlıq üstünlük təşkil etsədə haqlı olaraq bir sıra fərqləndirici fikirlərə də rast gəlmək olur. Belə ki, hər hansı bir cəmiyyətdə təsərrüfatçılıq formalarının idarə edilməsi üsullarından asılı olmayaraq hər bir ölkədə, regionda, subyektə istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəli olması başlıca məqsəd kimi qarşıda durur.

Bəzi iqtisadçıların müşahidə və tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, səmərəlilik inkişaf prosesinin nəticəsidir. Səmərəliliyin artması ən az məsrəfələ nisbətən yüksək nəticəyə nail olmaqdır. Səmərə maddi istehsal sferasında formalaşır. Səmərəlilik isə istehsal prosesinin yekunu, son nəticəsi kimi özünü biruzə verir. Müxtəlif sferalarda səmərəli

liyin artması o vaxt mümkündür ki, məhsul vahidinə vəsait sərfi mütəmaddi olaraq azalsın və nisbətən az xərclə daha yüksək arlan templə məhsul istehsal edilə bilsin.

Qeyd olunan məqamları nəzərə almaqla ümumilikdə həmin alimlərin fikiri ilə müəyyən mənada razılaşımaq olar. Lakin bazar münasibətlərinə keçid və onunla əlaqədar sahibkarlığın inkişafı şəraitində səmərəliliyin yüksəldilməsi, az xərclə daha çox məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi, yaxud səmərəliliyi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi qəbul etmək bütövlükdə bu məvhumun mahiyyətinin tam əhatə olunması demək deyildir. Səmərəlilik anlayışı iqtisadi məzmun baxımından geniş əhatəyə malik bir anlayışdır. Bu mahiyyət bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı və özəl qurumların formalaşması mərhələsində daha geniş vüsət alır. Ona görə də maddi nemətlər istehsalı ilə məşğul olan istehsal və digər xidmət sahələrində məhsul istehsalının, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin səmərəli olub olmamasını müəyyənləşdirmək, onun artımını sistemətlə olaraq təmin etmək istiqamətində səmərəliliyi özündə əks etdirən göstəricilər kompleksini sistemləşdirilmiş formada öyrənmək və açıqlamaq zəruriyyətə çevrilir.

Hazırkı dövrə qədər ümumilikdə iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirərək bir neçə göstəricilərdən deyil, göstəricilər sistemindən istifadəyə üstünlük verilmişdir. Lakin iqtisadi ədəbiyyatlarla tamşlıqdan məlum olur ki, ayrı-ayrı iqtisadçılar təmsil etdikləri ölkələrin inkişaf səviyyəsindən, milli mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə eyni mövqedən yanaşırlar. Bir qrup iqtisadçılar səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində məhsul satışı və xidmətlərdən əldə edilmiş mənfəətin məsrəflərə nisbəti, digər qrup iqtisadçılar mənfəətin istehsal resurslarına nisbəti göstəricilərindən istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. Başqa bir qrup iqtisadçılar isə səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində əldə edilmiş mənfəətin əsas istehsal fondlarına və dövriyyə vəsaitlərinə nisbəti ideyasını daha düzgün hesab edirlər.

istehsalın iqtisadi somoroliliyi anlayışının dünya amlimbri tərəfindən bir mənalı qarşılammaması və fikirlərin haçalanması bu istiqamətdə elmi diskusiyalara gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda son illərdə müxtəlif səviyyələrdə aparılan araşdırmalar, fikir mübadiləsi, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin hələ də tam dəqiqləşdirilməsinə imkan verməmişdir.

İtalyan iqtisadçısı V.Parettiyə görə səmərəlilik iqtisad elminin ən vacib kateqoriyasıdır. Onun fikrincə ümumi baxışda səmərəlilik istehsalın nəticəsinin ona sərf olunan xərclərə nisbətində görə müəyyənləşdirilməlidir. Həmçinin V.Paretti göstərir ki, bütünlükdə iqtisadi səmərəlilik kateqoriyası ictimai istehsalın nəticəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunmalıdır. Xalq təsərrüfatı mövqeyindən yanaşdıqda isə səmərəlilik məhdud resurs hesabına cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələbatının ödənilməsi səviyyəsi ilə qiymətləndirilməlidir. Daha doğrusu bu vəziyyət aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir: təsərrüfatçılıq sisteminin iqtisadi səmərəliliyi - hər hansı bir nəfərin tələbatının ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi mümkün olmadığı şəraitdə, cəmiyyətin başqa üzvlərinin vəziyyətinin pisləşməsinə yol verilməməlidir. Bu fikir iqtisadiyyatda Pareti - səmərəlilik adlandırılır.

Səmərəlilik haqda iqtisadçı amillərin irəli sürdükləri fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı, müxtəlif mülkiyyətli çox- növlü təsərrüfat formalarının yaradıldığı şəraitdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini düzgün xarakterizə edə bilən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə dörd mövqedən yanaşılması daha məqsədə uyğun olardı. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, istehsal prosesi çətin və mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi funksional və toşkilatı yarım sistemlərdən ibarətdir, birincilər-istehsal prosesinin məzmununu, ikincilər isə onların fəaliyyət formasını əks etdirir. Funksional sistemə texnoloji, iqtisadi və sosial yanmsistemlər aid edilir və onlar üç eyni adlı səmərəlilik formasına - texnoloji, iqtisadi, və sosial səmərəliliyə bölünür.

Texnoloji səmərəlilik istehsal resurslarından istifadəni, iqtisadi səmərəlilik məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin səmərəliliyini və istehsal münasibətlərinin realizə olunma səviyyəsini, sosial səmərəlilik isə sosial inkişafı, daha doğrusu normativ həyat səviyyəsinə nail olunma dərəcəsini əks etdirir.

Təşkilati sistemə isə subyektlərin təşkilatçı və rəhbər kadrlarını, material-texniki təchizatı, məhsul satışını, texnoloji, iqtisadi, sosial və ekoloji informasiyaları özündə əks etdirən proseslər və bu fəaliyyətlərin səmərəliliyini əks etdirən amillər daxildir.

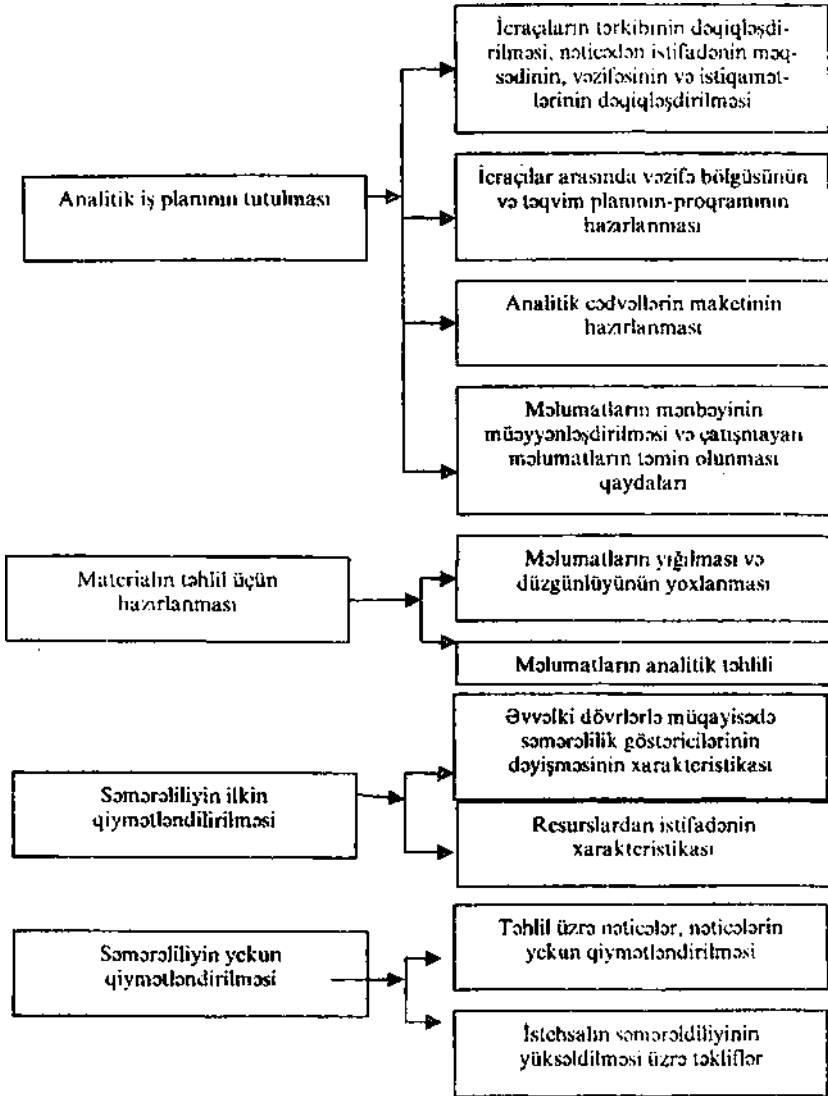
Bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın inkişafı, əvvəlkindən fərqli olaraq tamamilə yeni formalı subyektlərin yarandığı şəraitdə fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir qrup yeni, daha təkmil amillərin, xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını və onun əsas istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsini ön plana çəkir. Bu zəruriyyət ondan irəli gəlir ki, mülkiyyətin yeni formasının yaranması ilə əlaqədar köhnə istehsal münasibətləri sıradan çıxır, yeni koperasiya əlaqələri, istehsal-iqtisadi münasibətlər əmələ gəlir. Köhnə təsərrüfatçılıq formasının transformasiyası və onun bazasında özəl qurumların formalaşması prosesində ilk əvvəllər iqtisadiyyat zəifləyir, istehsalın səviyyəsi və səmərəliliyi aşağı düşməyə meyilli olur. Lakin sonrakı proseslərdə rəqabət qabiliyyətli özəl qurumlar yaranır ki, bu da fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində başlıca amilə çevrilir.

Bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, mülkiyyətin və fəaliyyətin müxtəlif formaları inkişaf etdirilir, subyektlər arasında inteqrasiya əlaqələri güclənir. Ona görə də belə bir şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi və onun düzgün qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin əhəmiyyəti daha da artır.

Təsərrüfatçılıq formasından asılı olmayaraq fəaliyyətin səmərəliliyi kompleks göstəricilər sistemindən istifadə etməklə müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman həmin göstəricilər sistemində konkret sahənin xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla istehsal potensialından istifadə səviyyəsini və səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər öz əksini tapmalıdır. Ona görə də bütövlükdə iqtisadiyyatın və hər hansı bir subyektin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün hazırlıq işləri aparılmalı və bu iş mərhələlər üzrə 5.4.1 sayılı sxemdəki kimi ardıcılıqla həyata keçirilməlidir.

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün təklif edilən göstəricilər eyni zamanda istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyində özünü əks etdirməlidir. Belə ki, istehsahn iqtisadi səmərəliliyi ilə istehsal potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi biri-birinə qarşı qoyulmamalıdır. Elə iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilməlidir ki, həmin iqtisadi göstəricilər həm bütövlükdə istehsalın, həmçinin də istehsal potensialının səmərəliliyini xarakterizə edə bilsin. Bu zərurətlik ondan irəli gəlir ki, əsas istehsal fondları, dövriyyə vəsaitləri və əmək ehtiyatlarının (aqrar bölmədə isə onlarla bərabər kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin) birləşməsi nəticələrində məhsul istehsal edilə, iş və xidmətlər yerinə yetirilə bilər. İstehsal potensialının tərkibində hər hansı bir elementin çatışmaması hər bir subyektdə məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin artımına, səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir, onların iqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi pisləşir.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsində yerinə yetirilən idlərin əsas mərhələləri

Aparılmış uzun müddətli tədqiqat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, istehsal potensialından istifadə səviyyəsi ilə ondan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini biri-birilə qarışdırmaq olmaz. Ola bilər ki, hər hansı bir subyektdə istehsal potensialından səmərəli istifadə edilsin, lakin istehsal potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi artmasın və ya əksinə. Ona görə də istehsal potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri, istehsal potensialından istifadənin səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən ayırmaq lazımdır. Məsələn, istehsal potensialının hər 100 manatına məhsul istehsalının, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri göstəricisini iqtisadi mənada istehsal potensialının verimi də adlandırmaq olar. Həmin göstəricidən istifadə etməklə iqtisadiyyat, sahə və müəssisə səviyyələrində, həmçinin özəl qurumların özlərinin malik olduqları, icarədarların icarəyə götürdükləri istehsal potensialından istifadə səviyyəsini müəyyən etmək və əldə olunmuş məlumatlarla keçmiş dövrlərin məlumatlarını müqayisə edərək mövcud imkan və ehtiyatları aşkar etmək, onları istifadəyə cəlb etmək üçün tədbirlər planı hazırlamaq mümkündür. Lakin bunlar heç də istehsal potensialından istifadənin iqtisadi səmərəlilik göstəricisi deyildir. İstehsal potensialının verimi göstəricisi kimi fondverimi, materialverimi, əməkverimi, enerjiverimi, sərmayəverimi (yeni azərbaycanlıların müasir dililə desək investisiya verimi), eimverimi və s. kimi göstəricilərdə iqtisadi səmərəliliyi əks etdirən göstəricilər deyillər.

Qeyd olunduğu kimi, səmərəlilik iqtisad elminin ən vacib kateqoriyalarından biridir, bu anlayışı dərinlən dərk etmədən ictimai istehsalın inkişafını düzgün təhlil etmək, elmi və praktiki nəticəyə gəlmək mümkün deyildir. Ümumilikdə götürdükdə səmərəliliyi nəticənin, həmin nəticəyə çəkilən xərcin nisbətində görə müəyyənləşdirmək olar. Daha doğrusu subyektlərin yekun son göstəricisi olan mənfəətin ona çəkilən xərclərə nisbətindən istifadə etməklə səmərəliliyin müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğundur. Belə ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün mikro və makro

iqtisadiyyat səviyyələrində xərclər məhsul istehsalı, yerinə yetirilən iş və xidmətlər prosesində iştirak edən bütün elementləri bu və digər formada özündə əks etdirir. Eyni zamanda bu göstərici subyektlərin ödəməqabiliyyətli olmasını, maliyyə sabitliyini də xarakterizə edir. Bu göstəricinin yeganə çatışmamazlığı aqrar bölmədə istehsalın nəticəsinin çəkilən xərclərlə bərabər təbiətdən asılı olmasını nəzərə almamaqdadır. Bu qəbildən olan amillər hələlik notiyə təsiri tam müəyyən edilə bilməyən amillərdir. Riyaziyyatın-iqtisadiyyatda tətbiq dairəsi genişləndikcə, həmin amillərin nəticəyə təsiri metodikası müəyyən olunduqca bu göstəricinin çatışmayan cəhəti aradan qaldırılacaqdır.

İqtisadi səmərəlilik öz mahiyyəti etibarlı ilə istehsalın, resursların və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünün, makro və mikro səviyyələrdə bazar mexanizminin və istehlakın səmərəliliyi məcmusunu özündə əks etdirir. Lakin, yekun xarakteri daşıyan hər cür ümumiləşdirici göstəricinin əsl mahiyyəti bazar fəaliyyətinin sonunda, yəni məhsulun, iş və xidmətlərin satışı başa çatdıqdan sonra müəyyənleşir. Müasir şəraitdə bazara qədər və bazar mərhələsində, yəni proses hələ yekunlaşmayınca istiqamətindən asılı olmayaraq heç bir iqtisadi səmərəlilikdən danışmaq mümkün deyildir. Başqa sözlə, bu halda səmərəlilik məcmu məsrfələrin effektivliyindən və nəticə etibarlı ilə bazara çıxarılan məhsulun, işin, xidmətin fatiki tələbatı nə dərəcədə ödəyə bilmə imkanından funksional asılıdır. Elə iqtisadi artımın da, səmərəliliyində mümkünlüyü tələbatın dinamikası ilə düz mütənasıblıq təşkil edir. Onun fasiləsizliyi isə mövcud tələbatların ödənilməsi səviyyəsi və iqtisadi səmərəliliklə şərtlənir.

Tələbatın üstün artması qanununun bütövlükdə tələbata aidliyi müəyyən mənada uyğunsuzluq doğurur. Yəni ilkin tələbatla sonradan formalaşan tələbat həm mahiyyətinə və həm də sosial-iqtisadi inkişafa təsirinə görə eyni anlayışlar deyildir. Bu aspekt keçid iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi səmərəlilik problemi baxırmından xüsusilə aktualdır. Respublikamızın müasir şəraitində iqtisadi artımla əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaş

ması, iqtisadi artımla tələbat arasındakı uyğunluq elə bu mövqedən qiymətləndirilməlidir. Əks təqdirdə, yəni iqtisadi artım tələbatın ödənilməsinə yönəldilmədikdə iqtisadi böhranlar kəskinləşir, əhalinin maddi vəziyyəti çətinləşir.

Böhranın davam etdiyi bir şəraitdə bazar tələbatının ödənilməsi səyi ön plana keçir.

Tələbatın ödənilməsi iki mahiyyət daşıyır - mütləq və nisbi. Mütləq tələbatın tam və dolğun ödənilməsi mümkündür. Nisbi tələbat isə sonsuz kəmiyyətdir. O, bir növü insanların arzularına bənzəyir. Arzular isə insanlardan çox yaşayır. Həyatda heç bir insan bütün arzularına çata bilmir. Arzular yaşayır insan isə həyatdan köçüb gedir. Məhz bu aspekt həm tələbatın üstün artması qanununun əsasında dayanır, həm də iqtisadi artım - iqtisadi səmərəlilik determinliyinin reallığını özündə əks etdirir.

Tələbat problemi ilə əlaqədar iqtisadi artım - iqtisadi səmərəlilik determinliyi (əlaqələrinin qanunauyğunluğu) üç istiqamətdə nəzərdən keçirilməlidir:

- ehtiyatların nisbi məhdudluğu və tələbatın mütləqliyi;
- ehtiyatların mütləq məhdudluğu və tələbatın nisbiliyi;
- iqtisadi səmərəlilik - iqtisadi artım -- tələbatların ödənilmə dərəcəsi - ekoloji tərzlik.

Ehtiyatların mütləq məhdudluğu yer kürəsinin imkanları baxımından təbiət tərəfindən formalaşan reallıqdır. İstehsal ehtiyatlarının istifadəsi prosesində intensivləşdirmə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə, progressiv texnologiyaların istehsala tətbiqi eyni miqdarda ehtiyatlardan istifadə etməklə daha çox məhsul istehsalına nail olmaq, daha doğrusu səmərəliliyi yüksəltmək mümkündür. Bu baxımdan istehsalın intensivləşdirilməsi, səmərəliliyi və elmi-texniki tərəqqi arasında dialektik əlaqə vardır.

Məlum olduğu kimi, istehsalın intensivləşdirilməsi elmi- texniki tərəqqinin əsas funksiyası olmaqla fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Elə buna əsaslanaraq bəzi iqtisadçılar intensivliyin və səmərəliliyin funksiyaları, mahiyyəti və nəticə göstəricilərinə təsirini qarışdırırlar. Lakin istehsalın

intensivləşdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin qarqışiqh surətdə əlaqədar olmalarına baxmayaraq başqa-başqa, hər biri müstəqil fəaliyyət göstərən kateqoriyalardır. İntensivləşdirmə və iqtisadi səmərəlilik arasında əks əlaqə vardır. Bu əks əlaqənin təsiri nəticəsində səbəb-nəticə kateqoriyaları öz yerlərini dəyişir. Lakin intensivləşdirmə məhsul vahidinə sərf edilən əmək və material ehtiyatlarından qənaətlə istifadə olunmasına şərait yaratmaqla səmərəliliyin yüksəldilməsini təmin edir. İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi isə öz növbəsində əlavə material, maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasına imkan verir ki, bununla da intensiv inkişafa təminat yaranır.

Hər iki proses öz ifadəsini son nəticədə məhsul vahidinə sərf olunan vaxta qənaətdə tapır. Həyatı təcrübələr göstərir ki, bütün qənaətlər nəticə etibarı ilə vaxta qənaət deməkdir. Deməli, hər iki kateqoriyanın meyarı (bəzi alimlər bu fikrin əleyhinə olduqlarına baxmayaraq) əməyin məhsuldarlığıdır. Meyar nöqtəyi-nəzərindən hər iki kateqoriyanın dialektik vəhdətdə olmalarına baxmayaraq müxtəlif kateqoriyaladırlar.

İstehsalın intensivliyi istehsal prosesinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin tam və yüksək səviyyədə istifadə edilməsini özündə əks etdirdiyi üçün o istehsala təsir edən amillərdən istifadə edilməsinin nəticəsini əks etdirdiyi üçün nəticə kateqoriyası rolunu oynayır. Deməli, istehsal amillərindən intensiv istifadə edilməsi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas yoludur. Yəni təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlavə vəsait sərf etmədən belə mövcud əmək vasitələri, əmək alətləri və işçi qüvvəsindən tam və dolğun istifadə etməklə fəaliyyətin nəticəsinin səmərəliliyini yüksəltmək mümkündür.

Müasir dövrdə tələbatın sürətli yüksəlişi və onun ödənilməsi uğrunda rəqabət mübarizəsinin getdikcə genişlənməsi hər bir sahədə geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsini tələb edir. Əlbətdə bu prosesin kökündə digər məsələlərlə barəbar daha çox mənfəət götürmək, səmərəliliyin ən yüksək səviyyəsinə nail olmaq məqsədi durur. Deməli, istehsal prosesinə əlavə ehtiyatlar cəlb etməklə iqtisadi səmərəliliyi daha da yüksəltmək

mümkündür. Daha doğrusu elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafı şəraitində intensiv inkişaf ön plana keçərək səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas yoluna çevrilir. Deməli, istehsalın səmərəliliyi kateqoriyası əhatə dairəsinə görə intensivləşmə kateqoriyasından daha geniş anlayışdır. Elə buna görə də istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillərin əhatə dairəsi daha da genişdir.

Ümumiyyətlə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilərin sayının az olmasına baxmayaraq onların əhatə dairəsi başqalarına nisbətən çox genişdir və bir çox amillər sistemindən ibarətdir. Həmin amillər sistemi kompleks şəkildə təhlil edildikdə bütün ehtiyat və imkanların aşkar edilib istifadəyə cəlb olunması üçün geniş imkanlar yaranır.

Bir və ya bir neçə göstəriciyə təsir göstərən amillər ümumi qayda olaraq elementlər, səbəblər, təsiredici vasitələr adlandırılırlar. Bu mənada iqtisadi amillər iqtisadi kateqoriyalar kimi özlərini göstəricilərdə əks etdirməklə obyektiv xarakter daşıyırlar. Proseslərə, hadisələrə, göstəricilərə bu və ya digər amilin təsirini düzgün müəyyən etmək üçün onların ardıcılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, hər bir göstəriciyə, hətta belə ümumilikdə fəaliyyətin nəticəsinə təsir göstərən amillər öz asılılıq və idarə olunma nöqteyi-nəzərindən obyektiv və subyektiv amillərə aid olunurlar. Ümumi qayda olaraq subyektiv özündən asılı olan amillər obyektiv və asılı olmayanlar isə subyektiv amillər adlandırılırlar.

İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi ehtiyatların əks etdirən amillər müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir. İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsir dərəcəsinə və ümumiyyətlə bu sahədə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrə görə amillər daxili və xarici amillər qrupları üzrə təsnifləşdirilirlər.

Daxili, subyektiv özündən asılı olan amillər özləri də iki hissəyə ayrılırlar - əsas və qeyri-əsas amillər. Əsas amillərə - əmək vasitələri, əmək cisimləri və əməkdən ibarət olan istehsal amilləri; istehsalın təşkilatı-texniki səviyyəsini əks etdirən amil-

lor; qeyri-istehssal sferasına aid olan-ləchizal, sosial inkişaf, ləbiəti-mühafizo fəaliyyətilə əlaqədar olan amillər daxildir. Qeyri əsas amillərə isə-təsərrüfat intizamının pozulması, struktur dəyişikliyi, köməkçi və qeyri istehsal sahələrilə əlaqədar olan amillər daxildir.

Xarici, subyektin özündən asılı olmayan amillərə - xarici iqtisadi əlaqələrlə, sosial və təbii şəraitlə, istehsalın xarici şəraitlə əlaqədar olan amillər daxildir.

Daxili əsas amillər subyektin fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir. Qeyri əsas amillərdə təqribən eyni mahiyyəti daşıdıqlarına baxmayaraq iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsilə birbaşa əlaqədə deyildir. Məsələn, məhsulun tərkibində aparılan quruluş dəyişikliyi, təsərrüfat və texnoloji intizamın pozulması birbaşa deyil dolay yolla iqtisadi səmərəliliyə təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, xarici amillər subyektin özündən asılı deyildir. Lakin kəmiyyət etibarını ilə subyektin istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadə və kommersioniya fəaliyyətinin səviyyələrini əks etdirir.

Amillərin təsnifləşdirilməsi təhlilin aparılma metodikasına riayət olunmasına, işin asanlaşmasına, təhlilin təsirliliyinin artırılmasına şərait yaratmaqla bərabər iqtisadi səmərəliliyi yüksəldə bilən əsas amilləri köməkçi və yardımçı amillərdən təmizləməyə imkan verir. Bununla da amillərlə bərabər istehsal fondlarının həcmindən, subyektlərin həmin fondlarla təmin olunması və əməyin fondla silahlanması səviyyəsindən, əsas və dövriyyə fondları arasındakı nisbətdən, artım templərindən və onların hər bir ünsürlərindən istifadə olunmasından asılıdır. Çünki, məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər yalnız əsas və dövriyyə fondlarının, həmçinin işçi qüvvəsinin birgə fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Ona görə də hər bir subyektdə bütün istehsal amillərinin və xüsusəndə əsas və dövriyyə fondlarının arasında əlverişli nisbətin yaradılması zəruriyyəti meydana çıxır. Əks halda məhsulun, iş və xidmətlərin həcmi azalır, əsas və dövriyyə fondlarından istifadə səviyyəsi, onların və

ümumilikdə subyektin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi aşağı

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün respublikanın aqrar bölməsində bu məsələ üzrə apardığımız tədqiqat işinin nəticəsini nəzərdən keçirək. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, aqrar bölmənin özəl qurumlarında əsas və dövriyyə fondlarının həcmi, quruluşu, eyni zamanda həmin fondlar arasındakı nisbət subyektlərin yerləşmə vəziyyətindən, istehsalın quruluşundan, ixtisaslaşma, intensivləşmə və s. amillərdən asılıdır. Bununla əlaqədar subyektlərdə əsas və dövriyyə fondlarının hansı nisbətdə iqtisadi cəhətdən daha faydah olmasını aydınlaşdırmaq üçün təqribən eyni təbii-iqtisadi şəraitdə yerləşən və fəaliyyət göstərən, təxminən eyni istehsal istiqamətinə malik olan Qarabağ-Mil düzünün pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmış kəndli fermer təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, həmin təsərrüfatların eyni istehsal istiqamətlərinə malik olmalarına baxmayaraq onlar əsas və dövriyyə fondları ilə eyni səviyyədə təmin olunmamışlar. Məsələn daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün həmin təsərrüfatlar üzrə bir hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən istehsal təyinatlı əsas fondların dəyərinə görə qruplaşdırma aparılmışdır. Birinci qrupa, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin bir hektarına 12 min. manatlığa qədər istehsal təyinatlı əsas fondların dəyəri düşən 10 kəndli fermer təsərrüfatı, ikinciyə müvafiq surətdə 12,1-dən 17 min. manatadək 17, üçüncüyə 17,1-dən 22 min. manatadək 23, dördüncüyə 22,1-dən 27 min. manatadək 14 və beşinciyə 27,1 min. manatdan yuxarı 12 təsərrüfat daxil edilmişdir.

Qruplaşdırma nəticəsində əldə edilmiş rəqəmlərdən görünür ki, aşağı qrupdan yuxarı qrupa getdikcə təsərrüfatların əsas və dövriyyə fondları ilə təmin olunma səviyyəsi yüksəlir. Lakin, istehsal fondları ilə təmin olunma qruplar üzrə eyni səviyyədə artmır. Belə ki, torpaq sahəsi vahidinə görə istehsal təyinatlı əsas fondlar 1-ci qrupa nisbətən 5-ci qrupda təqribən 3 dəfə artdığı halda, dövriyyə vəsaitləri ancaq 1,3 dəfə artmışdır.

Roqomlardan göründüyü kimi, əsas istehsal fondları dövriyyə vəsaitlərinə nisbətən daha sürətlə artır. Doğrudur, əsas fondun dövriyyə vəsaitlərinə nisbətən sürətli artımı müəyyən mənada qanunauyğun haldır. Lakin, bu artım elə bir əlverişli nisbətdə olmalıdır ki, ümumilikdə onlardan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratsın və bu əsasda da istehsalın iqtisadi faydalılığı yüksəldilsin.

Əsas istehsal fondu ilə dövriyyə vəsaitləri arasındakı nisbətin istehsalın iqtisadi faydalılığına təsirini müəyyən etmək üçün həmin təsərrüfatlar üzrə istehsal təyinatlı əsas fondların dəyərinin hər 100 manatına düşən dövriyyə vəsaitinin dəyərinə görə qruplaşma aparılmışdır. Birinci qrup təsərrüfatlarda istehsal təyinatlı əsas fondların hər 100 manatına 35 manatadək, ikincidə 38,1-dən 43 manatadək, üçüncüdə 43,1-dən 51 manatadək, dördüncüdə 51,1-dən 59 manatadək, beşincidə 59,1 manatlıqdan çox dövriyyə vəsaitləri düşən təsərrüfatlar daxil edilmişdir.

ApanlıTuş qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, əsas istehsal fondunun dəyərinin 100 manatına düşən dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri artdıqca təsərrüfatların iqtisadi göstəriciləri də yüksəlir. Yəni 1-ci qrupa nisbətən 5-ci qrupda hər hektar yararlı torpaq sahəsindən 3,4 dəfə çox ümumi məhsul istehsal edilmiş, 2,9 dəfədən çox mənfəət əldə edilmiş, fondverimi 17,5 faiz, əmək məhsuldarlığı isə 47,3 faiz yüksəlmişdir. Lakin, qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, iqtisadi göstəricilər üzrə ən yüksək nailiyyət 5-ci qrupda deyil, 4-cü qrupda əldə olunmuşdur. Yəni, 4-cü qrupdakı təsərrüfatlarda 5-cidəkinə nisbətən ümumi məhsul istehsalı 18 faiz, mənfəət 21 faiz, fondverimi 9 faiz, əmək məhsuldarlığı 14 faiz yüksək, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti isə 27 gün azdır.

Göründüyü kimi, əsas istehsal və dövriyyə fondları arasındakı nisbət bütün iqtisadi göstəricilər və xüsusən səmərəlilik üçün ən mühüm amillərdən biridir. Bu nisbət elmi əsaslar üzrə (4-cü qrup təsərrüfatlarda olduğu kimi) təşkil olunduqda ən yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu qəbildən olan tədqiqatlar vasitəsilə hər bir istehsal ehtiyatına tələbatın optimal

həddini müəyyən etmək mümkündür. Elə qeyd olunmuş hər iki qruplaşmanın nəticəsi göstərir ki, adı çəkilən iqtisadi bölgədə pambıq əkini sahələrinin hər hektarı üçün 27 min. manatlıq əsas istehsal fondları, 15 min. manatlıq döviyyə vəsaitləri olması (əsas vəsaitlərin dəyərinin hər 100 manatına 56 manatlıq döviyyə vəsaiti düşdüüyü şəraitdə) optimal həddir. Bu halda ən yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaq üçün hər cür real imkanlar yaramır. Məhz buna görə də istehsal ehtiyatları arasında düzgün nisbətənin yaradılması istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biridir.

Qeyd olunduğu kimi istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadə həm ekstensiv və həm də intensiv yolla həyata keçirilə bilər.

Məlum olduğu kimi, istehsal ehtiyatlarından ekstensiv istifadə və ekstensiv inkişaf fəaliyyət prosesinə əlavə ehtiyatların cəlb olunmasını nəzərdə tutmur. İntensiv inkişaf isə əlavə vəsait qoyuluşu hesabına mövcud ehtiyatlarla daha çox və ucuz məhsul istehsalını nəzərdə tutmur. Ucuz dedikdə burada əlavə vəsait qoyuluşu hesabına əlavə istehsal olunan məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin artım tempinin bu iş üçün sərf edilmiş əlavə vəsaitin artım tempini üstələməsi nəzərdə tutulur.

İntensiv inkişafın əsasını elmi-texniki tərəqqi təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqi xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın intensiv inkişafına təsir göstərən əsas vasitədir. İstehsalın intensivləşdirilməsi isə, öz növbəsində, ekstensiv inkişafın intensiv inkişaf yoluna keçid prosesidir. Səmərəliliyin əsasını təşkil edən intensivlik səviyyəsinin təhlili ekstensiv və intensiv inkişaf ehtiyatlarının qruplaşdırılmasını - təsnifləşdirilməsini tələb edir.

Fəaliyyətin ekstensiv inkişafına təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. İstifadə edilən ehtiyatların kəmiyyətcə artırılması. Bura istehsal vasitələrinin sayının artırılması; əmək əşyalarının miqdarının artırılması və işçilərin sayının artırılması da xildir;

2. Ehtiyatlardan istifadə olunma vaxtının uzadılması. Bura işçi qüvvəsindən istifadə vaxtının uzadılması. Əmək vasitələrindən istifadə vaxtının uzadılması; əsas istehsal fondlarının məhsuldar ömür müddətinin uzadılması və dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyat müddətinin uzadılması nəzərdə tutulur;

3. Ehtiyatlardan qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması. Burada əmək vasitələrindən qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması; əmək cisimlərindən qeyri məhsuldan istifadənin aradan qaldırılması və işçi qüvvəsindən qeyri məhsuldar istifadənin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

Fəaliyyətin intensiv inkişafına təsir göstərən amilləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstifadə olunan ehtiyatların keyfiyyət xarakterinin təkmilləşdirilməsi. Burada əmək vasitələrindən istifadənin təkmilləşdirilməsi; əmək əşyalarından istifadənin təkmilləşdirilməsi və işçi qüvvəsindən istifadənin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur;

2. Ehtiyatlardan istifadənin funksional prosesinin təkmilləşdirilməsi. Burada istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi; istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi; əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; subyektlərin idarə olunmasının təşkilinin təkmilləşdirilməsi; əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalın və dövriyyəsinin sürətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi; dövriyyə istehsal fondlarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd olunanlarla bərabər ehtiyatlar təsir göstərdikləri yükün nəticələrinə görə də təsnifləşdirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda məhsul istehsalı həcmnin yüksəldilməsi, məmulatın quruluşu və assortimentinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin xərc maddələri və ya xərc elementləri və ya məsuliyyət mərkəzləri üzrə aşağı salınması, məhsulun mənfəətliliyinin və rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi kimi ehtiyatlar fərqləndirilir. Ehtiyatların təsnifləşdirilməsinin müəyyən prinsiplərinə riayət etmək məqsədilə hesablama-

lardakı təkrarlar aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, məhsulun həcminin artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması üzrə ehtiyatlar eyni zamanda həm mənfəətin artırılması və həm də rentabelliğin yüksəldilməsi ehtiyatlarıdır.

Ehtiyatların axtarışının səmərəli təşkilində onların təchizat, istehsal və satış prOvSeslərinin təkrar olunma mərhələlərində qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda bu proses istehsalqabağı mərhələdə - istehsalın konstruktiv və texnoloji hazırlığını, istehsal mərhələsində yeni məmulat istehsalının və yeni texnologiyanın mənimsənilməsini, istismar mərhələsində məmulatın istehlakını və s. əhatə etməlidir.

Xalq təsərrüfatı sahələrində proses və hadisələrə təsir edən amillərin təsirini təhlil etməkdə başlıca məqsəd müəssisənin işini yaxşılaşdırmaq, iş fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaqdan ibarətdir. Bu kimi ehtiyatlar nəinki geridə qalan müəssisələrdə mövcuddur, hətta qabaqcıl müəssisələrdə belə çoxdur.

İqtisadi təhlil işində aşkara çıxarılan bütün ehtiyatlar ümumiyyətlə iki yerə bölünür:

1. Xalq təsərrüfatı ehtiyatları. Bu ehtiyatlar nəinki təhlil olunan müəssisənin, eyni zamanda xalq təsərrüfatının digər sahələrinin müəssisələrinin fəaliyyətindən asılıdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və yüksək keyfiyyətdə istehlakçılara çatdırılması bu sahədə özəl qurumların kənd təsərrüfatı maşınları və mexanizmlərilə təmin edən kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesinin, mineral gübrə, zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri üçün müxtəlif kimyəvi vasitələr hazırlayan nazirliklərin və bu vasitələri kənd təsərrüfatı müəssisələrinə çatdıran maddi-texniki təchizat təşkilatlarının, kənd təsərrüfatı məhsullarını daşıyan nəqliyyat konsernlərinin və s. nazirlik və komitələrin müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətindən asılıdır.

Ticarət təşkilatlarında mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi xalq istehlak malları istehsal edən və onları daşıyan

nazirlikbrin müossiso və loşkilatlanm fəaliyyətindən asılıdır. Deməli, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarət müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili zamanı onların işindən asılı olmayaraq xalq təsərrüfətinin digər sahələrinin fəaliyyəti ilə bağlı olan ehtiyatlar ümumilikdə xalq təsərrüfatı ehtiyatları kimi nəzərdən qaçırılmamalıdır.

2. Təsərrüfatdaxili ehtiyatlar. İki ehtiyatlar ancaq müəssisənin daxilində olduğuna görə təsərrüfatdaxili ehtiyatlar adlanır.

istifadə vaxtına görə ehtiyatlar iki yerə bölünür:

1. Cari ehtiyatlar.

2. Perspektiv ehtiyatlar.

İxtisash işçi qüvvəsi, maşın və mexanizmlər, su ehtiyatları, maliyyə resursları çalışmadığından, mütərəqqi texnologiya məlum olmadığına görə istifadə olunmayan ehtiyatlar perspektiv ehtiyatlar hesab olunur.

5.5. İstehsalın intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin təhlili metodikası

Məlumdur ki, bütün təzahürlər, hadisələr ölçüyə malikdir, yəni vahid kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalıdır. Kəmiyyət və keyfiyyət vahidliyinin özünə məxsus təzahürü onun mahiyyətə hər tərəfli öyrənilməsi üçün prinsip etibarlı ilə müəyyən metodlardan istifadə olunmasına şərait yaradır. Subyektlərin öyrənilmə metodunun əsasını təşkil edən reallığa nəzəri prizmadan (nöqtəyi-nəzərdən) baxış ideyaya onun ümumi xarici görünüşünü nəzərdən keçirmək, tərkibinə dalmaq (daxil olmaq), daxili aləmini, mahiyyətini öyrənməkdən ibarətdir. Keyfiyyətin təhlili kəmiyyətin qanunauyğun istiqamətini və intensiv inkişafı müəyyən metodlardan istifadə etməklə dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir. Lakin, hələ vaxtilə məşhur kimyagər, kimyəvi elementlər cədvəlinin banisi D.İ. Medeleycv öyrədirdi ki, axtarılanı müəyyən etmək üçün baxmaq və diqqətlə baxmaqla bərabər bilmək və çox bilmək lazımdır ki, hara

baxdığını aydınlaşdırma biləsən. Elə buna görə də kəmiyyət və keyfiyyətin mahiyyətinə bu prizmadan yanaşılmalıdır. İntensiv inkişafın nəzəri təhlili tədqiqatçılardan bu problemi intensivliyin uçotu və qiymətləndirilməsi, intensivləşmənin fəaliyyətin nəticələrinə təsiri amillərinin müəyyən edilməsi metodları, fəaliyyətin hərtərəfli intensivləşdirilməsinin ümumiləşdirici - inteqral göstəricisinin formalaşdırılması kimi məsələlərlə elmi əsaslarla əlaqələndirilməsini tələb edir.

Ekstensiv və intensiv inkişafın kəmiyyətlərinin nisbəti özünü istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadə göstəricilərində əks etdirir. Ekstensiv inkişafı əks etdirən göstəricilər ehtiyatlardan istifadənin kəmiyyət göstəriciləri hesab olunurlar. Kəmiyyət göstəricilərinə işçilərin orta siyahı sayı, sərf edilmiş əmək əşyalarının miqdarı, amortizasiyanın həcmi, əsas istehsal fondlarının və avans edilmiş dövrüyyə vəsaitlərinin miqdarı daxildir. Lakin, həyatı təcrübələr və elmi axtarışlar göstərir ki, kəmiyyət göstəricilərinin təhlilindən əldə olunmuş rəqəmlər ancaq və ancaq nəticə etibarlı ilə keyfiyyətlə əlaqələndirildikdə daha maraqlı, inandırıcı və təsirli olur. Elə bu baxımdan fəaliyyətin intensiv inkişafına keyfiyyət baxımından yanaşılmalıdır.

İntensiv inkişaf göstəricilərinə, yəni ehtiyatlardan istifadənin keyfiyyət göstəricilərinə ümumi qayda olaraq əmək məhsuldarlığı və yaxud əmək tutumu, materialverimi və ya materialtutumu, fondverimi və ya fondtutumu, dövrüyyə vəsaitinin dövrüyyəsinin sayı və ya dövrüyyə vəsaitilə təchiz olunma əmsalı kimi göstəricilər aid edilir. Lakin, qeyd olunan göstəricilər özündə bir neçə digər göstəriciləri ümumiləşdirir. Məsələn, fondverimi və ya fondtutumu intensivləşmənin amortizasiyaverimi və ya amortizasiyatutumu, illər üzrə əsas istehsal fondlarının dövrüyyəsinə və ya əsas istehsal fondlarının dövrüyyə əmsalının əksi kimi göstəriciləri özündə ümumiləşdirir. Bu qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı düstur üzrə fondverimi modelində nəzərdən keçirək:

$$L-A.$$

$$N \sim N' \sim A$$

Düsturda,

A^{\wedge} -omlælilik məhsulun həcmi;

F -əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri;

t -əsas istehsal fondlarının tam bərpası üçün nəzərdə tutulmuş amortizasiya ayırmalarının dəyərini əks etdirir.

İstehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla dəyər ifadəsində həcmi bütün ehtiyatların və amillərin təsirinin nəticəsidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin keyfiyyətidir. Elə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əsas tələbi dünya standartlarına uyğun gələn, rəqabətləqabiliyyətli, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına, iş və xidmətlər yerinə yetirməyə nail olmaqdır. Məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyəti onların kəmiyyətinə, ehtiyatlara qənaətə, istehlakçıların tələbatının tam və dolğun ödənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhz elə buna görə də məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər intensivləşmənin göstəriciləridir. Həmin göstəricilər öz əksini ehtiyatlardan istifadə də (onların istehlakında) və fəaliyyətin nəticələrində tapır.

Həyatda hər bir hadisənin və prosesin yaranma səbəbləri və həfnin səbəblərdən törəyən nəticələri vardır. Bu səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili işində dialektik metoddan istifadə məhz bütün prosesləri, hadisələri, göstəriciləri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə, birini digərindən asılı vəziyyətdə, birini digərinin bazisi kimi nəzərdən keçirir. Bu baxımdan ehtiyatlardan istifadənin də (başqa sahələrdə olduğu kimi) hər bir sintetik göstəricisi öz növbəsində Özündən kiçiklərin təsiri nəticəsində yaranır. Misal üçün, iş günün uzadıldığı şəraitdə əmək məhsuldarlığı ekstensiv inkişaf hesabına yüksəlir, iş vaxtı ərzində işçilərin tam yüklənməsi nəticəsində isə əmək məhsuldarlığı intensiv inkişaf hesabına yüksəlir. İkinci halda yüksəlişə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün ikinci dərəcəli və yardımçı olan məhsuldar qüvvələrin inkişafı, təşkilali-texniki, təbii və sosial və s. amillərin təsiri nəticəsində nail olunur. Deməli, istehsal ehtiyat-

lardan istifadənin hər bir sintetik keyfiyyət göstəricisi ancaq ümumi şəkildə onlardan istifadənin intensivliyini əks etdirir.

Hər hansı bir göstəriciyə və ümumilikdə fəaliyyətin nəticəsinə bilavasitə intensivliyin təsirini müəyyən etmək üçün hərtərəfli və dərinlən iqtisadi təhlilin aparılması tələb olunur. Bu halda əmək məhsuldarlığının təhlili üçün ən müvafiq göstərici işçilərin bir saat ərzində yerinə yetirdikləri işin, göstərdikləri xidmətin, istehsal etdikləri məhsulun miqdarı hesab olunur. Müəyyən amillərin təsir dərəcəsiindən və fəaliyyət miqyasından səfnozər etməklə (əlbətdə bu məsollərin bir çox nəzəri və praktiki cəhətlərinin hələ də iqtisadçılar arasında mübahisəli olduğunu nəzərə almaqla) illik əmək məhsuldarlığı, əsas istehsal fondlarının fondverimi, məhsulun material tutumu, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi göstəricilərini, intensiv inkişafı və istehsalın səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, fəaliyyətin intensiv inkişafına və səmərəliliyinə bir çox amillər təsir göstərməklə onların yaranma mənbələri çox geniş və mürəkkəbdir. Bu genişlik və mürəkkəblik nəzərə alınmaqla fəaliyyətin intensivliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarını və onlara təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- elmi-texniki tərəqqi, istehsalın və məhsulun, işin və xidmətin elmi-texniki səviyyəsi;
- təsərrüfat sisteminin quruluşu, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsi;
- təsərrüfat mexanizmi və idarəetmənin təşkili səviyyəsi;
- ~ sosial şərait və insan amilindən istifadə olunma səviyyəsi;
- təbii şərait və təbiətdən səmərəli istifadə olunma səviyyəsi;
- xarici iqtisadi əlaqələr və onların inkişaf səviyyələri.

İntensivlik və səmərəliliyin dinamikasını əks etdirən göstəricilər, onların mənbələri və ehtiyatları aşağıdakılardan ibarətdir:

əmək vasitələri, əmək əşyaları və canlı əməkdən ibarət olan istehsal ehtiyatları;

- əmək məhsuldarlığı və ya əməktutumu;
- əmək əşyalarının materialverimi və ya materialtutumu;
- əmək vəsaitlərinin amortizasiyaverimi və ya amortizasiyatutumu;
- əsas istehsal fondlarının dövriyyəsi;
- dövriyyə istehsal fondlarının dövriyyəsi;
- istehsal ehtiyatlarının məsarifi və ya məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyəri;
- özünəməxsus və avans edilmiş ehtiyatların istifadəyə cəlb edilmə səviyyəsi və ya əsas və dövriyyə istehsal fondlarının həcmi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinin və səmərəliliyinin yekun nəticəsi və ya təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə intensiv inkişafın və səmərəliliyin yüksəldilməsinin təsiri;
- təsərrüfat fəaliyyətinin həcmi və ya istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi - mənfəətliliyi, rentabelliliyi;
- maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi.

İqtisadi ədəbiyyatlarda yuxanda qeyd olunan istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyini əks etdirən amillər qrupunu ümumiləşdirilmiş mənada - istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsi adlandırırlar. Həqiqətən də həmin amillər qrupu istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsini tam şəkildə əks etdirir. Həmin amillərin və istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarının təhlili subyektlərin fəaliyyətinin intensivlik və səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsinin açan hesab olunur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq istehsalın texniki-təşkilatı səviyyəsinin ümumilikdə dinamikasının istehsal və maliyyə ehtiyatlarından istifadəni özündə əks etdirən intensivləşmə göstəricilərindən asılılığının nəzəri əsasa malik olduğu şübhə doğur

mur. Eb buna görə də intensivləşmə amillərinin idarəedilməsi öz əksini (təsirini) əmək məhsuldarlığının, materialveriminin, amortizasiyaverimi və əsas istehsal fondlarının dövriyyəsinə əks etdirən fondveriminin və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin dinamikasında tapmalıdır. Həmin göstəricilərin dinamikası isə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar respublikada aparılan iqtisadi islahatların nə dərəcədə iqtisadi cəhətdən səmərəli olduğunu (və yaxud da əksini) göstərir.

Subyektlərin fəaliyyətinin intensiv inkişafının və səmərəliliyinin təhlili metodikası hesablamalar sisteminə əsaslanmalıdır. Bu hesablamalar sistemi hər iki kateqoriyanı əks etdirən göstəricilərə əsaslanmağı və iqtisadi təhlilin metodları və üsulları vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Hər iki kateqoriyaya təsir göstərən ümumi- ləşdirici göstəricilərin müəyyən olunma metodikası ayrı-ayrılıqda növbəti fəsilə geniş şərh olunduğu üçün burada həmin məsələ üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab etmirik. Lakin, subyektlərin fəaliyyətinin intensiv inkişafının və səmərəliliyinin metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin ümumi cəhətlərinin nəzərdən keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, intensivləşmə səviyyəsini və tendensiyasını qiymətləndirmək üçün iki növ göstəricüərdən - struktur (ekstensiv və intensiv amillərin nisbəti, hər iki amilin xüsusi çəkisi) və dinamik (intensiv amillərin artım tempi) göstəricilərdən istifadə olunur. Misal üçün, əməyin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi və onun artımı, məhsulun, iş və xidmətlərin artımında intensiv amillərin xüsusi çəkisi. Bu halda göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Xalq təsərrüfatı miqyasında intensiv və ekstensiv amillər arasındakı nisbətin müəyyən olunmasında istifadə edilən metod və göstəricilər xüsusi əhəmiyyətə malücdür. Bu problem üzərində uzun müddətdir ki, bir çox iqtisadçılar çalışırlar. Lakin, onların irəli sürdüyü metodikaların bir çoxunda ancaq intensiv amillərin təsiri nəticəsində məhsulun, iş və xidmətlərin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına artımının müəyyən edilməsilə qarşıya qo- V Tilmuş məsələ yerinə yetirilmiş hesab olunur.

Həyatı təcrübələr (xüsusən respublikada XX əsrin sonuncu onilliyi) göstərir ki, birinci, ümumi daxili məhsulun artım tempi çox kiçikdir, son on ildə orta hesabla 5-6 faiz təşkil edir, ikincisi, həmin artım təkcə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin deyil (qeyd olunan müddətdə demək olar ki, əmək məhsuldarlığının artım tempi müşahidə olunmamışdır) digər amillərin təsirinin nəticəsidir. Deməli, həmin metodikalar əsasında tədqiqat aparılsa ümumi daxili məhsulun artımında intensiv amillərin xüsusi çəkisi heç dərəcəsidir.

Əlbətdə əmək məhsuldarlığı ümumiləşdirilmiş və öz mahiyyəti, xüsusiyyəti, xarakteri, əhatə dairəsinə görə bütün iqtisadi göstəricilərdən üstündür. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində hər bir hüquqi və fiziki şəxsi maraqlandıran birinci dərəcəli vəzifə daha az məsariflə daha çox gəlir əldə etməkdir. Yəni məsariflərə hər vəchlə qənaət etməkdir. Bütün qənaətlər isə nəticə etibarlı ilə vaxta qənaətdir. Vaxta qənaət isə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi deməkdir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində respublika iqtisadiyyatının dərin böhran keçirdiyi, bütün müəssisələrin 80-90 faizinin öz fəaliyyətini dayandırdığı, qalanlarının tam gücü ilə işləmədiyi, özəl qurumların inkişafının rüşeyim halında olduğu şəraitdə əmək məhsuldarlığının ümumiləşdirilmiş halda hər hansı proses və ya hadisənin meyarı olmasından müəyyən obyektiv və xüsusən subyektiv səbəblər üzündən hələlik danışmaq düzgün olmazdı.

Artıq XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq respublikada ümumi daxili məhsulun dünyada yüksək artım tempinə nail olunur. Ümumiləşdirici göstərici kimi əmək məhsuldarlığının rolunu və əhəmiyyətini azaltmadan ümumi daxili məhsulun artım tempində intensiv amillərin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsində, hazır mərhələdə mexanikləşdirilmiş, maşınlı və əl əməyi göstəricilərindən istifadə olunması məqsədə uyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, mexanikləşdirilmiş, maşınlı əmək daha məhsuldar və daha intensivdir. Əl əməyinin maşınlı, mexanikləşdirilmiş əməklə əvəz olunma məsələsi genişləndikcə

subyektlərin fəaliyyətinin intensivliyi bir o qədər yüksəlir. Məhsul əməyinin genişləndirilməsi istehsalın intensivliyinin yüksəlməsinə bərabər tutulur. Bu göstəricini əsas götürməklə, nəzərə alsaq ki, məhsul əmək əl əməyindən qat-qat məhsuldardır, onda subyektlərin bütün fəaliyyətində intensiv amillərin xüsusi çəkisi bizim hesablamalarımıza görə ümumi nailiyyətin təqribən yarısına bərabər olur.

İstehsal təyinatlı əsas fondlar, material və əmək kimi istehsal ehtiyatlarından intensiv istifadənin qiymətləndirilməsinin integral metodunun işlənilib hazırlanması müasir mərhələdə mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə irəli sürülən metodlar hələlik metodoloji prinsiplərə əsaslanır, lakin, çox təəssüflər olsun ki, dəqiqliklə bütün göstəricilərin dinamikasını müəyyən etməyə imkan vermir.

Təsərrüfatçılığın bütün mərhələləri üzrə intensiv inkişafın göstəricilərinin işlənilib hazırlanması biznes-planların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsidir. İntensivləşmənin əsas müəyyənedicisi (ölçüsü) əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, məhsul vahidinə keçmiş və canlı əmək sərfinin aşağı salınmasıdır. Son bir neçə ildir ki, canlı və keçmiş əməyinin dinamikası təqribən eyni olmaqla, eyni istiqamət daşıyır. Lakin, müəyyən müddətlərdə onların bu və ya digərinə qənaətin tempi müxtəlif ola bilər. Müəyyən müddətlərdə isə (xüsusən tam intensiv inkişaf şəraitində) canlı əməyə qənaət keçmiş əmək məhsuldarlığının həcminin artması ilə müşahidə olunur. Lakin, intensiv inkişaf o vaxt iqtisadi cəhətdən səmərəli olur ki, məhsul vahidinin maya dəyərində canlı və keçmiş əmək kütləsinə ümumilikdə qənaət edilmiş olsun.

Səmərəlilik məsarifin nəticəyə olan nisbətinin çoxcəhətliliyi ilə əlaqədar olduğu üçün bəzi iqtisadiçilər tərəfindən onun bir çox meyarlar və göstəricilər sisteminə malik olduğu şərh edilir və bu və ya digər dövr üçün əsas meyar və göstəriciyə malik olması əsaslandırılır. Lakin, bizim fikrimizcə meyar hər hansı bir prosesə, hadisəyə qiymət verilən zaman əsas götürülən əlamət, ölçü olduğu üçün o, hər bir şəraitdə vahid, tək olmalıdır.

Bülün formalarda əməyo, vaxta qənaət iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətini təşkil edir. Fəaliyyətin bütün mərhələlərində sərf edilmiş və məhsulun, işin, xidmətin istehlak dəyərində cəmlənmiş əmək kütləsinin azaldılması bütün hallarda əmək məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas amilidir, göstəricisidir.

Ümumi şəkildə səmərəliliyin əməyə qənaət hesabına müəyyən edilməsi metodoloji aspektdə heç bir çətinlik törətmir. Lakin, əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi və xüsusən respublikada bazar münasibətlərinə keçidin indiki şəraitində dəyərlə qiymət arasındakı əsas fərqi olması bu prosesdə əsaslı çətinlik yaradır.

Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq makro səviyyədə ümumi daxili məhsulun, mikro səviyyədə ümumi və ya əmtəəlik məhsulun (əmtəəlik məhsulunku daha məqsədə uyğun olardı) səmərəliliyi həm cari məsrəflərin səmərəliliyi kimi və həm də cəlb olunmuş ehtiyatların səmərəliliyi kimi müəyyən edilə bilər. Cari məsariflərin səmərəliliyi özünü milli gəlirin həcmi və forması, zəruri məhsulun həcmi və norması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və qənaət göstəriciləri şəklində əks etdirir. Cəlb olunmuş ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi isə ehtiyatların ümumi daxili məhsula, ehtiyatların yığım normasına, ehtiyatların istehlak fonduna və ehtiyatlara edilmiş qənaətə olan nisbətə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə canlı əməyin məhsuldarlığının müəyyən olunmasının təhlili metodikası əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin real səviyyəsi və tempini süni sürətdə artırdığı üçün (istehsalın nəticələrinin əmək məsariflərinin müəyyən hissəsinə aid edildiyi, istehsalın üzvü tərkibinin yüksəlişi nəzərə alınmadığı üçün) istehsalın nəticələrinin cəmi məsarif və cəlb olunmuş ehtiyatlarla müqayisəsi daha məqsədə uyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, fondutumu və materialutumu göstəricilərinin aşağı salınması hər şeydən əvvəl elmi və texniki nailiyyətlərin istehsal tətbiqindən asılıdır. Maşınların yeni konstruksiyası, yeni texnoloji proseslər, yeni növ xammal və materiallar daha yüksək fondveriminin təmin olunmasına, material

sorfmə qənaətə, istehsal gücləri vahidlərinin dəyərinin aşağı salınmasına şərait yaratmalıdır.

Yeni növ məhsulların istehsal prosesinin və fondların mənimsənilməsi müddətinin qısaldılması xüsusən müasir dövrdə təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Hazırda bir çox yeni istifadəyə verilmiş istehsal gücləri köhnələrə nisbətən tam gücü ilə işləmədiyi üçün daha az məhsuldardır, istehsal güclərindən istifadə vaxtının uzadılması da mühüm məsələdir. Hazırda işləyən müəssisələrdə (qeyd olunduğu kimi əksəriyyət müəssisələr işləmir) növbəlik əmsalı 1,0-dən yuxarı qalxmır. Halbuki, həmin müəssisələrdə yaxın keçmişdə 3 növbəli iş uğurunda mübarizə aparılırdı.

İstehsala cari məsariflərlə cəlb olunmuş fondların səmərəliliyi arasında tərs mütənəsiblikdə ola bilər. Cari məsariflərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsas istehsal fondlarından tam (dolğun) istifadə olunmaması hesabına da baş verə bilər. Digər tərəfdən əsas fondlar üzrə aparılan progressiv dəyişiklik onların mənimsənilməsi dövründə cari məsrəflərin artması ilə də müşahidə oluna bilər. Məsələn, daha keyfiyyətli yanacaqdan istifadə məhsul vahidinə cari məsrəflərin həcmi azalır. Bu hal öz əksini istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər vahidinin maya dəyərinin aşağı düşməsinə tapa bilər. Lakin, bu hal eyni zamanda neft və ya qaz mədənlərinin istismarının pisləşməsilə də nəticələnə bilər ki, bu da fondveriminin aşağı düşməsinə gətirib çıxarar. Digər tərəfdən, texniki cəhətdən müasirləşdirilmiş istehsal fondlarının həcmi artması onların mənimsənilməsi dövründə cari məsrəflərin artması ilə müşahidə olunur ki, bu da istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksəlməsilə nəticələnir. Yeni iqtisadi islahatlar keçirildiyi və mülkiyyət formalarının genişləndiyi bir şəraitdə cari məsariflərlə istehsala cəlb olunmuş istehsal fondlarından istifadənin səmərəlilikləri arasındakı qeyri mütənəsibliyi dəqiqləşdirmək üçün istifadə olunan metodika təkmilləşdirilməlidir.

Somorolik göstəricibrinin çoxluğu, müxtəlifliyi, çoxcəhəl- liliyi və təbii, iqtisadi və s. şəraitdən asılı olaraq dəyişməsi cari və birdəfəlik məsarifləri birləşdirə bilən səmərəliliyin inteqral göstəricisinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. İstehsal xərcləri təqvim dövrünə görə cari, yəni daimi (gündəlik) və birdəfəlik, yaxud ayda bir dəfədən az olmayaraq çəkilən xərclərə bölünür. İstehsal xərclərinin (məlum aya aid edilən) və birdəfəlik (bir sıra sonrakı aylara aid edilən) xərclərə dəqiq bölünməsinin aylıq xərclərin düzgün hesablanması üçün böyük əhəmiyyəti var və beynəlxalq uçotun prinsiplərinə tamamilə uyğun gəlir. Uçot işlərində belə üstün bir mahiyyət daşıyan bu məsələ makro və mikro səviyyələrdə əksər hallarda aylıq səmərəliliyin müəyyən olunmasına ehtiyac olmadığı üçün bu problemin həllində bir o qədər də müsbət əhəmiyyətə malik deyildir.

Sərf olunmuş məsariflərin səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi, avans edilmiş fondlara və əmək haqqı fonduna görə müəyyən olunmasının təhlili metodikasından da istifadə edilir. Bu metod diqqətə layiqdir. Lakin, avans edilmiş fondların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi heçdə cəlb olunmuş ehtiyatların səmərəliliyin müəyyən olunmasına tələbatın azalması demək deyildir. Axırını göstərici iş vaxtı sərfini tamamilə özündə əks etdirir. Məsariflərin ancaq ümumi daxili məhsula, ümumi və ya əmtəəlik məhsula görə hesablanması düzgün olmazdı. Çünki onların dəyəri cəmi sərf edilmiş keçmiş və canlı əməyin nəticəsində yaranır.

Səmərəliliyin inteqral göstəricisi fəaliyyətin nəticələri (cəmiyyət üçün zəruri olan islehlak dəyərinin cəmi, yəni ümumi daxili məhsul) onun üçün sərf edilmiş ehtiyatlara olan nisbətə müəyyən edilir. Praktiki olaraq il ərzində yaradılmış ümumi daxili məhsul, istehsal edilmiş ümumi və ya əmtəəlik məhsul onlar üçün istifadə olunmuş cəmi əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitləri (əmək haqqı daxil edilməklə) ilə müqayisə edilir. Bu cür hesablanmanın əsas məqsədi keçmiş və canlı əmək məsa-

rifflərini cəmləmək üçündür. Burada söhbət canlı əmək tərəfindən yaradılmış yeni dəyərdən deyil ümumi dəyərdən getdiyi üçün bu cür yanaşmanı müsbət hal kimi qəbul etmək olar.

İstehsal fondları və işçi qüvvəsinə məsarifləri toplayıb ümumi daxili məhsul, ümumi və ya omtəəlik məhsulla müqayisədə təhrif olunma imkanları mövcuddur. Belə ki, məhsulun müəyyən hissəsinin qiyməti və ya əmək haqqına məsariflər və istehsal məsarifləri müxtəlif prinsiplər əsasında tərtib olunduqda və müxtəlif dinamikalara malik olduqda bu qəbildən olan təhriflərə yol verilir. Lakin, ümumi məhsulun və istehsal məsrəflərinin qiymətinin tərkibi və dinamikası təqribən eynidir. Ancaq əmək haqqına məsrəflər normaları sürətlə artır. Müəyyən müqayisələrdə həmin məsarifi təkrarən - həm faktiki və həm də sabit norma üzrə hesablamaq lazım gəlir.

Səmərəliliyin hesablanması zamanı əmək haqqı ikili funksiya daşıyır. Bir tərəfdən o istehsal məsarifidir, digər tərəfdən isə subyektlərin gəliridir ~ fəaliyyətin səmərəliliyidir. Bununla əlaqədar məsariflər mütləq həm faktiki əmək haqqına və həm də onun sabit normasına görə hesablanmalıdır. Əmək haqqının iqtisadi səmərəlilik göstəricisinə təsirini aradan qaldırmaq üçün əmək haqqına məsariflər dəyişməz qiymətlə hesablanmalıdır.

Maya dəyərinin müəyyən edilməsində keçmiş və canlı əməyin cəmlənməsi metodikasından uzun müddətdir ki, istifadə olunur. Bu halda əsas istehsal fondları tamamilə deyil, amortizasiya şəkilində hesablamağa daxil edilir. Hazırda həmin metodikaya müasir tələblər baxımından yanaşmaqla istehsal məsrəflərini müəyyən edərkən əsas vəsaitlərin dəyərinin cəmini də nəzərə almaq lazımdır. Səmərəliliyin bu təklif olunan metodla müəyyən edilməsi hazırda təcrübədə özünə geniş yer tapmış norma və mənfəətin həcmünün müəyyən edilməsi metodikasına uyğundur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan metodlarla hesablamalara əsas vəsaitlərin ən mühüm ünsürü olan torpaq (onun mənimsənilməsinə sərf olunan vəsait), su, meşə, istifadə üçün hazırlanmış qazıntı sərvətləri və s. nəzərə alınmır. Qeyd olunanlardan səfnəzər etmək elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində heç cür özünü doğrulda bilməz.

Səmərəliliyin inteqral göstəricisi eyni zamanda bütün təkrar istehsal tsiklinin əsas amillərinə görə də müəyyən oluna bilər. Məlum olduğu kimi, təkrar istehsal tsiklində ən uzun müddətə fəaliyyət göstərən əsas istehsal fondları və işçi qüvvəsidir. Əsas fondların təkrar istehsal vaxtını müxtəlif formada qiymətləndirmək olar: faktiki amortizasiya normasına; normaya nisbətən mənəvi aşmaman daha sürətlə baş verməsinə; dünya təcrübəsinə əsaslanmağa və s. görə. İşçi qüvvəsinin məhsuldar fəaliyyət funksiyasında müxtəlifdir. Xarici ölkələrdə işçilərin istismar müddəti 20-25 ildir. Keçmiş sovetlər ölkəsində, hazırda Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində həmin göstərici 40-45 ildir. Lakin, əməyin sərfi müddəti rəngarəngdir və işçi qüvvəsinin bir neçə təkrar istehsal tsiklini əhatə edir. Əhalinin rifah halının inkişaf tempinin (işçi qüvvəsinin maddi əsasını təşkil edən) adı qaydada həyata keçirildiyi şəraitdə istehlakın həcmi hər iyirmi ildən bir təqribən iki dəfə artır. Elə bunun əsasında keyfiyyətə yeni həyat səviyyəsinə keçid prosesi yaranır. İşçi qüvvəsi yeni mahiyyət əldə edir, onun təkrar istehsalının yeni tsikli başlanır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, məqsədə uyğun olardı ki, söhbəti gedən metodla təhlil apararkən əsas istehsal fondlarının və işçi qüvvəsinin təkrar istehsal tsiklləri üst-üstə düşən (təqribən iyirmi illik) dövrlərin materialları istifadə və müqayisə edilsin. Bu halda inteqral iqtisadi səmərəlilik təqribən iyirmi illik ümumi daxili məhsulun (həmin dövrdə istifadə olunmuş əsas və dövriyyə fondlarının və işçi qüvvəsinin saxlanmasına məsariflərin dəyərini çıxmaqla) dəyərində bərabər olacaqdır. Bu qayda ilə nəyinki ümumilikdə xalq təsərrüfatı üzrə və eləcə də makro və mikro səviyyələrdə əldə olunmuş cəmi səmərəni müəyyən etmək mümkündür.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, bir çox iqtisadçılar səmərəliliyi təhlil edərkən ümumi məhsulun dəyəri göstəricisindən istifadə olunmasını məqsədə uyğun hesab etmirlər. Səbəbini isə ancaq ümumi məhsulun dəyərində təkrar hesablamalara yol verilməsi ilə izah edirlər. Lakin, ümumi məhsul istehlak dəyərində cəmi olmaqla, subyektlərin və əhalinin real fəaliyyəti üçün zəruri vasitədir və bu baxımdan heç bir təkrar

hesablamaya malik deyildir. Əmək bölgüsünün inkişafı özünü birbaşa islehlak doyarının müxtəlifliyində, cürbəcürlüyündə göstərir. Ümumi məhsul əməyin mövcud bölgüsünü, təsərrüfat dövriyyəsinin reallığını, fəaliyyətin real nəticəsini əks etdirir. O, fəaliyyətin iştirakçıları arasında istehsal münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır.

Qeyd olunan metodla təhlilin aparılmasında xalis məhsul göstəricisindən istifadə ilə kifayətlənmiş olsaq sadə təkrar istehsalda intensivləşmə səviyyəsini və səmərəliliyi təhlil edə bilməzdik. Belə ki, bu halda sahələr və müəssisələrarası aralıq məhsulları istehsal edən, iş və xidmətlər yerinə yetirən kollektivlərin fəaliyyətinin bazasını təşkil edən canlı və keçmiş əməyin dəyərinin əsas hissəsi təhlilindən kənar qalmış olardı.

Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində səmərəliliyin müəyyən olunması zamanı mürəkkəb metodoloji məsələlər meydana çıxdığı üçün həmin göstəricinin təhlili daha da çətinləşir. Məsələn, kənd təsərrüfatında „səmərəliliyin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi məsarif və nəticənin tam müəyyən edilməsinə imkan verməklə və sahəyə yönəldilən vəsaitdən istifadənin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün rentanı daxil etməklə xalis gəlir göstəricisindən istifadə olunması məqsədə uyğun olardı. Xalis gəlirin müəyyən olunması isə dəyərə yaxın olan qiymətin müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Əl- bətdə bu mürəkkəb prosedir. Bu mürəkkəbliyi anlamaq üçün təkcə nəzərə almaq kifayətdir ki, bu sahədə fatiki qiymətlə dəyər arasında 1,5-2 dəfəyə qədər fərq var. Təqribən dəyərə yaxın kənd təsərrüfatı qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün bir çox səylər göstərilir. Bu səylərə maya dəyəri və əlavə məhsulun orta xalq təsərrüfatı norması, maya dəyəri və xalq təsərrüfatının orta mənfəət norması və s. metodlar daxildir. Bu metodların hansının daha məqsədə uyğun olmasını yalnız dərinlən və hərətər- fli təhlil aparmaq yolu ilə müəyyən etmək mümkündür.

VI FƏSİL

İSTEHSAL-MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI

6.1. İdarəetmə və maliyyə təhlilinin mahiyyəti

Bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması idarəetmənin, o cümlədən uçotun, nəzarətin və təhlilin forma və metodlarında keyfiyyət dəyişiklikləri edilməsini tələb edir.

Müasir şəraitdə istehsalçıların tələbatına tam cavab verən çeşid və keyfiyyətdə məhsul istehsalının artırılmasına elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-planın tərtibi və yerinə yetirilməsi, kommersiya hesabının genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi vasitəsi ilə nail olmaq olar. Bu halda mühasibat uçotunun məlumatları öz parametrləri üzrə dünya standartlarına cavab verən istehsalın gedişatı və kommersiya əməliyyatları haqqında müəssisə rəhbərliyini operativ, analitik və dəqiq informasiyalarla təmin etməlidir.

Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotu bütün təsərrüfat əməliyyatlarının başdanbaşa, fasiləsiz və sənədli uçotu ilə pul ifadəsində əmlak, müəssisə öhtəlikləri və onların hərəkəti haqqında informasiyaların nizama salınmış yığım, qeydiyyat və ümumiləşdirmə sistemini özündə əks etdirir. Mühasibat uçotu onun istifadəçilərinin məqsəd və arzularından asılı olaraq tərtib edilir. Bu baxımdan mühasibat uçotunun istifadəçiləri iki yerə ayrılır: daxili və kənar istifadəçilər.

Daxili istifadəçilərə-təşkilatın idarəetmə heyyyətini (rəhbər, menecerlər), bölmənin idarəetmə heyyyətini (rəhbərlər, mütəxəssislər), müəssisənin mülkiyyətçilərini (təsisçilər, iştirakçılar, direktorlar şurası) aid edilir.

Kənar istifadəçilərə - investisiyaçılar, banklar, malsalanlar, sair kreditorlar, vergi orqanı, maliyyə orqanı, dövlət statistika orqanı və sair istifadəçilər aid edilir.

Sovet dövründə dövlət mülkiyyəti üzərində hökmranlıq edən iqtisadiyyatın mərkəzləşmiş idarəetmə sistemində mühasibat uçotu tamamilə onun məqsəd və marağına tabe edilmişdir. Köklü iqtisadi islahatlar keçirildiyi indiki şəraitdə nəzəri müddüalara və dünyanın aparıcı dövlətlərinin həyatı təcrübələrinə əsaslanan mühasibat uçotu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə ziddiyyət təşkil edən problemlərin həllində aparıcı vasitə kimi çıxış edir. İqtisadi təhlilin aparılması üçün informasiyaların əsas təminatçısı kimi çıxış edən mühasibat uçotunun mövcud sisteminin əsas nöqsanlarından biri idarəetmənin konkret şəraitini zəif əks etdirməsidir.

İdarəetmə funksiyalarını mühasibat uçotu, iqtisadi təhlil, tənzimləmə və planlaşma qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həyata keçirirlər. Mühasibat uçotu fəaliyyət prosesində baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatını həyata keçirir və biznes- planın faktiki yerinə yetirilməsinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərini formalaşdırır. İqtisadi təhlil biznes-plan və uçot göstəricilərini, yol verilmiş kənarlaşmaları aşkar edir, əldə olunmuş məlumatlar idarəetmə qərarının hazırlanması və idarə edilən obyektin fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə olunur. Bununla təşkilatın sonrakı fəaliyyətini planlaşdırmaq üçün məlumat formalaşır.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçid şəraitində fəaliyyətindən və xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin üzvü surətdə birləşməsindən əldə ediləcək yenilik və müvəffəqiyyət mühasibat uçotu sahəsində geniş əhatəli və səmərəli siyasət aparmaqdan asılıdır. Bu müvəffəqiyyət daha geniş planda mühasibat uçotu sisteminin mərkəzləşmiş qaydada təyin edilən və müstəqil işlənilən hazırlanan elementləri arasındakı nisbətə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişiklik yeni uçot sisteminin ən fərqləndirici cəhətlərindən biridir.

Mühasibai uçolu sisteminin islahatına kompleks yanaşmanın zəruriliyi və məqsədə uyğunluğu nəinki metodiki səbəblərdən, həm də mühasibat fəaliyyətinin tətbiqi xarakterə malik olması ilə əlaqədardır.

Bu problemin həlli heç də qüvvədə olan uçot sisteminin tamamilə ləğv edilməsini və onun qərbin uçot sistemi ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutmur. Respublika iqtisadiyyatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətini nəzərə almadan bu qəbildən olan tədbirlər həyata keçirildiyi şəraitdə mühasibat uçotu nə qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola, nə də ki, ondan irəli gələn vəzifələri həyata keçirə bilər. Ona görə də bu cür əvəz olunma həm nəzəri və həm də təcrübəyi cəhətdən qeyri-mümkündür. Burada söhbət, uçot obyektlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, qüvvədə olan uçot sistemini tətbiq etməklə onun çevikliyinə təmin edilməsi, yeni əsaslı uçot metodunun işlənilib hazırlanması, təsərrüfat prOvSesinin idarə edilməsində mühasibin yerinin təyin edilməsi və s. bu kimi məsələlərdən getməlidir.

Göstərilən məsələlərin müsbət həllinə xarici ölkələrdə mühasibat uçotunun təşkili təcrübəsinin öyrənilməsi əsaslı köməklik göstərə bilər. Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu maliyyə və idarəetmə (istehsalat) uçotu kimi iki tərkib hissəyə ayrılır. Bu cür. bölgünün əsas meyarı ümumilikdə mühasibat uçotunun informasiyalarından istifadə edənlər və xüsusən təhlilçilər hesab olunurlar.

Maliyyə uçotu dövlətin, hər bir hüquqi, o cümlədən müəssisəyə münasibətinə görə kənar şəxslərin (menecerlərin, təsisçilərin, kreditorların, maliyyə, vergi orqanlarının və s.) istifadə edə biləcəyi uçot informasiyalarının hazırlanması prosesini özündə əks etdirir. Hər bir tərəf özü üçün əlverişli istiqamətdə müəssisə işinin vəziyyətini əks etdirməkdə maraqlıdır. Buna görə tərəflərin marağı təcrübəvi olaraq bütün ölkələrdə qanunla tənzimlənir.

Maliyyə uçotu və xüsusən açıq dərc olunan maliyyə hesabatı dünya və milli standartlarla reqlamentləşdirildiyi və əsasən

informasiyaların xarici istifadəçilərinin marağını güddüyü üçün kənara ölürlən uçot da adlandırılır.

Müəssisələrdə kənara ötürülməsi nəzərdə tutulan maliyyə uçotu ilə yanaşı istehsalat, yaxud məsrəflərin uçotu adlanan idarəetmə uçotu da aparılır. İdarəetmə uçotu idarəetmə prosesini uçot prosesi ilə əlaqələndirir. İdarəetmə uçotu hər hansı bir obyektin idarə olunması üçün lazım olan məlumatların eyniləşdirilməsi, ölçülməsi, yığılması, sistemləşdirilməsi, təhlili, ayrılması, izahı (interpretasiya) və ölçülməsi deməkdir. İdarəetmə uçotunun sinonimi daxili uçotudur.

İdarəetmə uçotunun tərkibi sistemli ənənəvi uçotdan və problem uçotundan ibarətdir. Onların hər ikisi sahibkarların və idarə rəhbərliyinin marağını təmin edə bilən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına xidmət edir.

İdarəetmə uçotu istehsalat-kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və onlara nəzarətin aparılması üçün menedjərə lazım olan informasiyaların hazırlanması prosesini əhatə edir.

Ölkəmizdə bazar münasibətləri genişləndikcə ənənəvi uçot, iqtisadi təhlil, normalaşdırma, tənzimləmə, planlaşdırma və nəzarət metodlarını, informasiyaların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi və alınması baxımından vahid sistemdə birləşdirmək və onun əsasında idarəetmə qərarı qəbul etmək zəruriyyəti yaranır. Bu proses günün tələblərinə uyğun obyektiv fəaliyyət göstərməklə real amillərin təsiri ilə inkişaf edir. Eyni zamanda uçot və idarəetmədə bu prosesin «istehsalat uçotu», «idarəetmə uçotu» kimi anlayışda öz əksini tapması haqda iqtisadçılar tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənilir.

iqtisadi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi «idarəetmə uçotu» termini uçot-analitik informasiyasında menecerin tələbinin təmin edilməsi məqsədindən asılı olaraq XX əsrin 60-cı illərində xarici ölkələrin leksikonuna daxil olmuşdur. Həmin dövrə qədər isə «istehsalat uçotu» termini geniş yayılmışdır.

Xarici iqtisadçılar idarəetmə uçotunun əhəmiyyətini məsrəflərin uçotu və təhlilinin kommunikasiya sistemi, eləcə də daxili təsərrüfat vahidlərinin idarəetmə uçotu kimi qiymət-

londirirlər. Onlar istehsalat uçotunun idarəetmə uçotunun tərkib hissəsi olması fikrindədirlər. Təqribən eyni fikirdə istehsalat uçotu haqda irəli sürülür.

İstehsalat və idarəetmə uçotuna dair nəzəri fikirlərin təhlili göstərir ki, onlar arasında bir o qədər böyük fərq yoxdur. Belə ki, bir sıra müəlliflər müvafiq qərar qəbul etmək üçün tələb olunan informasiyaları verən uçota istehsalat uçotu kimi baxır, digərləri isə belə uçotu idarəetmə uçotu adlandırırlar. Əksər hallarda hər iki anlayış sinonim kimi istifadə olunur. Eyni zamanda istehsalat və idarəetmə uçotları arasında əsaslı fərqlər vardır.

Aparılmış geniş tədqiqatlara və müşahidələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, istehsalat uçotu istehsal məsrəfləri haqda sistemləşdirilmiş informasiyaların qeydə alınması, toplanması, işlənməsi və məhsul vahidinin istehsal maya dəyərinin kal- kulyasiya edilməsi üçün hazırlanması prosesini əks etdirir. İdarəetmə uçotu planlaşma, nəzarət, təhlil və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istehsal və tədavül xərcləri haqda rəhbərliyə lazım olan operativ, analitik və maliyyə informasiyalarının formalaşdırılması prosesidir.

İqtisadi təhlil həm maliyyə və həm də idarəetmə uçotlarının məzmunlarının təkib hissələrini təşkil edir. Həm xarici və həm də daxili uçotun istifadəçiləri iqtisadi təhlilin subyektlərini təşkil edirlər. Lakin, maliyyə və idarəetmə uçotlarının məsələlərinin həllində və onların tədqiqində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin təşkili, obyekt və metodu özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

İdarəetmə təhlili aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Təsərrüfatdaxili istehsalın təhlili;
2. Təsərrüfatdaxili maliyyə təhlili;
3. Marketing sistemində təhlil;
4. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili;
5. Subyektin texniki-təşkilatı və digər səviyyələrinin təhlili;
6. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin təhlili;

7. Məhsulun, iş və xidmətlərin həcmnin təhlili;
8. Maya dəyərinin, məhsul iş və xidmətlərin, mənfəətin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili.

Maliyyə təhlili aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Təsərrüfatdaxili maliyyə təhlili;
2. Xarici maliyyə təhlili;
3. Avans edilmiş kapitalın səmərəliliyinin təhlili;
4. Rentabelliyyənin nisbi göstəricisinin təhlili;
5. Subyektin likvidliyinin, ödəməqabiliyyətliliyinin və rəqabətə davamlılığının təhlili;
6. Xüsusi kapitaldan istifadənin təhlili;
7. Borc alınmış vəsaitdən istifadənin təhlili;
8. Emitent müəssisəsinin (bank biletləri, qiymətli kağızlar, kağız pullar buraxan dövlət idarəsi) reytinginin qiymətləndirilməsi və təhlili.

İdarəetmə və maliyyə təhlilində təhlilin subyektləri müəssisənin, firmanın, asosasiyanın, digər özəl qurumların fəaliyyəti haqda birbaşa və dolayı yolla maraqlı olanlardır. İnformasiyadan istifadə ilə bir başa maraqlı olanlara müəssisə vəsaitinin mülkiyyətçiləri, borc verənlər, malgöndərənlər, malalan- lar, vergi orqanları, subyektin personalı və rəhbərliyi aiddir. Qeyd olunanların hər biri informasiyanı öz marağı, öz mövqeyi nöqtəyi-nəzərindən öyrənir. Adlan çəkilən informasiya istifadəçilərindən yalnız müəssisə rəhbərliyi idarəetmə təhlili çərçivəsində hesabat məlumatları ilə bərabər, təsərrüfat uçotunun bütün sistemindən istifadə etməklə təhlili dərinləşdirə bilər.

İnformasiyadan istifadə ilə dolayı yolla maraqlı olanlara (maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərə) auditor firmaları, hüquqşünaslar, mətbuat, asosasiyalar, həmkarlar və s. aiddir. Onların subyektin fəaliyyətinin nəticələri ilə maraqlı olmadıqlarına baxmayaraq bağladıqları müqaviləyə əsasən birbaşa informasiya istifadəçilərinin maraqlarını qorumalıdır.

Deməli, daxili idarəetmə təhlilinin istifadəçiləri subyektlərin rəhbərliyindən və onlar tərəfindən cəlb olunmuş auditorlardan, məsləhətçilərdən ibarətdir. İdarəetmə təhlilinin in-

formasiya bazasını subyektin fəaliyyəti haqqında bütün informasiya sistemi, yəni istehsalın texniki hazırlığı, normativ və plan informasiyaları, təsərrüfat və operativ, mühasibat, statistika uçotlarının məlumatları, xarici açıq maliyyə və müəssisədaxili bütün sistemin hesabatları, sair növ informasiyalar təşkil edir. Xarici maliyyə təhlilində təhlilin bütün subyektləri müəssisənin fəaliyyəti haqqında yalnız açıq maliyyə hesabatından istifadə edə bilirlər. Burada maliyyə uçotunun və açıq maliyyə hesabatının standartlaşdırılması kommersiya sirrini saxlamaqla bütün payçıların və iştirakçıların indekslərini eyniləşdirmək məqsədi daşıyır.

6.2. İstehsalın texniki^ texnoloji^ va idarəetmə səviyyələrinin təhlili metodikası

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi amillərinə-texniki və təşkilati inkişaf, xarici-iqtisadi, sosial və təsərrüfat fəaliyyətinin təbii şəraiti amiləri daxildir. Təsərrüfat fəaliyyətinin texniki-təşkilati səviyyəsinin təkmiləşdirilməsi dedikdə - onun arasıkəsilməz-təkrar istehsal prosesinin kompleks şəkildə səmərələşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu proses elmi-texniki tərəqqini, istehsalın və istehsal olunan məhsulun elmi-texniki səviyyəsini, təsərrüfatçılıq sisteminin quruluşunu və istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsini, təsərrüfat mexanizmini, idarəetmənin təşkili səviyyəsini və təsərrüfatçılıq metodlarından istifadəni əhatə edir.

- / İdarəçilik fəaliyyəti sferasına - xarici iqtisadi əlaqələrin idarə edilməsi, əmək kollektivinin sosial inkişafı və istehsalda insan amilindən istifadə, eyni zamanda təbiəti mühafizə fəaliyyəti və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə daxildir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin - xarici iqtisadi, sosial və təbii şərait amillərini metodoloji nöqtəyindən iqtisadi təhlilin müstəqil bir mövzuları kimi və yaxud da istehsalın texniki-təşkilati səviyyəsinin təhlili mövzusunun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Hor hansı bir malcrial istehsalı sahəsinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin və digər şəraitiinn (xarici iqtisadi əlaqələr, sosial və təbii) yüksəldilməsi nəticə etibarı ilə öz əksini istehsal prosesinin hər üç amilindən istifadə səviyyəsində tapır. Məlum olduğu kimi həmin üç amil - əmək, əmək vasitələri və əmək cisimləridir. Elə bütün ehtiyatlar da bu üç amilin istifadəsi prosesindən yaranır.

İstehsal ehtiyatlarından istifadənin keyfiyyət göstəriciləri isə - əmək məhsuldarlığı, fondverimi (fondtutumu), materia- Iverimi (materialtutumu) və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsidir. Elə məhz ehtiyatlardan istifadənin bu göstəriciləri eyni zamanda istehsahn texniki-təşkilati səviyyəsinin və sair şəraitin yüksəldilməsinin iqtisadi səmərəlilik göstəriciləridir.

Metodoloji cəhətdən texniki-təşkilati səviyyənin yüksəldilməsinin iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini onların hər birinin səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən ayırmaq lazımdır. Bu göstəricilərə texnikanın vəziyyətim, texnologiyanı, istehsalın təşkili və idarə edilməsini əks etdirən göstəricilər daxildir.

Müəssisə və birliklərin nail olduqları texniki-təşkilati səviyyəsinin (vəziyyətinin) təhlilini əks etdirən göstəricilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır. Texniki-təşkilati səviyyəni əks etdirən göstəriciləri üç ümumiləşdirilmiş qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa - istehsalın elmi-texniki səviyyəsi göstəriciləri daxildir. Onlara elmi-tədqiqat işləri, elmin istehsalla inteqrasiyası səviyyəsi; məhsulun keyfiyyəti və proqressivliyi; tətbiq olunan texnikanın proqressivliyi; tətbiq olunan texnologiyanın proqressivliyi; istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması səviyyəsi; əməyin texnika və enerji ilə silahlanması; yeni texnikanın istehsala tətbiqi, elmi-texniki proqramın və texniki inkişaf planının yerinə yetirilməsi; yeni texnikanın istehsala tətbiqi tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyini və s. əks etdirən göstəricilər daxildir.

İkinci qrupa - istehsahn və əməyin təşkili səviyyəsinin göstəriciləri daxildir. Onlara təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperasiya, yerləşmə səviyyələri; istehsal tsiklinin uzunluğu; isteh

salın səmərəli təşkili ahəngdarlıq və sair prinsiplərini (paralellik, ardıcillıq, arasıkəsilməz); əməyin təşkili; istehsalın estetik və mədəni vəziyyətini və s. əks etdirən göstəricilər daxildir.

Üçüncü qrupa - istehsaldan kənar sferanın təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilmə səviyyəsinə aid olan göstəricilər daxildir. Onlara - müəssisənin istehsalının quruluşu; müəssisənin idarə orqanlarının quruluşu; idarəçilik sisteminin texniki təminat səviyyəsi; idarəetmənin iqtisadi, təşkilati, administrativ və sosial-psixoloji metodlarından istifadə; uçot, nəzarət, planlaşma, normalaşdırma işlərinin aparılması, müəssisənin xarici iqtisadi əlaqəsi; əmək kollektivinin sosial şəraiti; təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin səmərəliliyi və s. göstəriciləri aiddir.

Əlbəttə, istehsalın istiqamətindən, təbii-iqtisadi-iqlim şəraitindən asılı olaraq həmin göstəricilər qrupu dəyişdirilə, yeniləşdirilə və təkmilləşdirilə bilər.

Texniki-təşkilati səviyyənin mahiyyətində istehsalın texniki və təşkilati amillərinin qarşılıqlı əlaqədə olmaları və birinin digərini tamamlaması öz əksini tapır. İntensivləşməni, əmək məhsul- darlığı, material tutumu və dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyəsi kimi xüsusi göstəricilərin təhlilini istehsalın texniki-təşkilati səviyyəsinin amilləri üzrə aparmaq lazımdır. Hansı ki, həmin göstəricilər ehtiyatların istifadəsi üçün keyfiyyət göstəricilərinin planlaşdırılmasında istifadə edilirlər. Bu tipli göstəricilərə hər şeydən əvvəl proqressiv texnologiyamın istehsalda tətbiqi üzrə tədbirlər, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsalda tətbiq olunan yeni texnika və proqressiv texnologiyamın fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, məmulatın texniki xarakterinin və konstruksiyasının dəyişdirilməsi; yeni növ məhsulun istehsalının mənimsənilməsi və s. aiddir. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması zamanı elmi-texniki tədbirlər istehsalın bəşəri və idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərə bərabər tutulur.

Elmi-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin təhlilinin bir başqa məqsədi əmək, material, maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsinin müəyyən olunmasıdır.

sından və eyni zamanda lexniki-toşkilati tədbirlərin inkişaf etdirilməsi üzrə görülən işlərin istehsalın nəticəsinə təsirini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmin göstəricilərə - məhsulun həcmi, keyfiyyəti, maya dəyəri, mənfəətliliyi və təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi aiddir.

Müəssisə və birliklərin texniki və təşkilati inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlər planının iqtisadi səmərəliliyinin aşağıdakı göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilməsi məsləhət bilinir:

1. Əmək məhsuldarlığının artımı, işçilərin sayının və əmək haqqı fondunun nisbi kənarlaşması;

2. Materialveriminin artımı (materialtutumunun azalması), material ehtiyatın məsarifinin nisbi kənarlaşması (qənaət və ya artıq xərc);

3. Fondveriminin artımı (fondtutumunun azalması) əsas istehsal fondlarının nisbi kənarlaşması (qənaət və artıq xərc- israfçılıq);

4. Dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin artımı, dövriyyə vəsaitlərinin nisbi kənarlaşması (dövriyyədən çıxarma və dövriyyəyə əlavə);

5. Əmək, material və maliyyə ehtiyatlarının intensiv istifadəsi hesabına məhsul istehsalı həcmində artım;

6. Mənfəətin və ya məhsulun maya dəyərinin artımı;

7. Maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin artımı.

İstehsalın texniki səviyyəsi müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində, iqtisadi potensialın gücləndirilməsində həlledici rol oynayır. Müəyyən tarixə istehsalın texniki və iqtisadi vəziyyətini öyrənməklə texniki-iqtisadi potensialın gücləndirilməsi üçün əməli tədbirlər hazırlamağa imkan yaranır.

İstehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsi müəssisədə istifadə olunan maşın və avadanlıqların, digər texniki vəsaitlərin yaş strukturundan, texniki vəziyyətindən, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsindən, tətbiq olunan texnologiyanın mütərəqqiliyi və müasirliyindən, buraxılan məhsulun keyfiyyətindən, məhsul çeşidlərinin bazarın tələ

binə uyğun lozələnmosindən, istehsalın effektivliyindən, kadrların, xüsusilə də bilavasitə texnoloji prosesləri icra edən, maşın və mexanizmlərə texniki xidmət göstərən kadrların ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, istehsalın və əməyin təşkilində yeni, daha mütərəqqi formaların tətbiqindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya bazarına çıxmaq üçün əlverişli şərait mövcud olan indiki şəraitdə istehsalın texniki- iqtisadi səviyyəsi müəssisənin buraxdığı məhsulun sifarişçilərin, dünya bazarının tələblərinə uyğun gəlməsi imkanlarını əks etdirir.

İstehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istehsalın, elm və texnikanın, istehsal aparatının yeniləşdirilməsi planlaşdırılarkən istifadə olunur.

Hər bir subyektin maddi-texniki bazası əsas vəsaitin köhnəlməsi səviyyəsindən, təzələnməsindən, təsərrüfatdan silin- məsindən bilavasitə asılıdır.

Köhnəlmə əmsalı əsas fondların texniki vəziyyətini, təzələnməsi əmsalı isə əsas fondların «cavanlaşdırılması» prosesinin necə getdiyini xarakterizə edir.

Təhlil zamanı cəmi avadanlıqların tərkibində mütərəqqi avadanlıqların xüsusi çəkisinə dair göstəricilər də müəyyən edilir. Mütərəqqi avadanlıqlar sırasına daxil edilən avadanlıq layihə-texniki elmi-tədqiqat institutları tərəfindən müəyyən edilir və daim təzələnir.

Avtomatik işləyən maşın və avadanlıqlar, proqramla idarəolunan dəzgah və aqreqlər məhsul istehsalının çoxaldılması və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rol oynadığına görə onların dinamikasının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

İstehsalın texniki səviyyəsini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı mexanikləşdirmə səviyyəsini əks etdirən göstəricilərdən də istifadə olunur:

1. İşlərin mexanikləşdirilməsi əmsalı. Bu əmsal mexanikləşdirilmiş üsulla istehsal edilən məhsulun miqdarını məhsulun cəmi miqdarına bölməklə təyin edilir;

2. Əməyin mexanikləşdirilməsi əmsalı. Bu əmsal mexanikləşdirilmiş işlərə iş vaxtı sərfini cəmi iş vaxtı sərfinin miqdarına bölməklə təyin edilir;

3. Əmək tutumu üzrə mexanikləşdirmə əmsalı. İkinci əmsalı yəni, mexanikləşdirmə əmsalını birinci əmsala yəni, əmək tutumuna bölməklə təyin edilir. Qeyd olunan əmsallar həm bütövlükdə müəssisə üzrə və həm də ayrı-ayrı istehsal sahələri, briqadalar, texnoloji proseslər üzrə təyin edilir. Bu əmsalların dinamikasını bir neçə ilin təmsalında tutuşdurmaqla mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəlməsi və yaxud aşağı düşməsi ləyin edilir.

İstehsalın avtomatlaşdırılması səviyyəsinin dinamikasını təyin etmək üçün bütün iş və avadanlıqların xüsusi çəkisinə dair göstəricilər hesablanır. Misal üçün, tədqiqat obyektini olan müəssisədə əsas vəsaitlərin hərəkətini və texniki vəziyyətini əks etdirən məlumatları 6.2.1. sayılı analitik cədvəl üzrə nəzərdən keçirək. Cədvəlin məlumatları müəssisənin əmlakının vəziyyəti haqqında 5X9-1İ hesabat formasından götürülmüşdür.

Cədvəl 6.2, L

Müəssisə əmlakının vəziyyəti
(200&CI ildə min manatla)

Əsas vəsait qrupları	n	$\frac{C}{S}$	$\frac{K}{U}$	$\frac{O}{E}$	$\frac{1}{O}$	$\frac{n}{T}$	$\frac{Cd}{E}$	$\frac{tL}{Cd}$	$\frac{8-i}{S}$
Binalar	2697	37,	-	-	-	-	2697	33,	
Tikililər	3179	4,4	-	-	186	0,06	2993	3,7	
Ötürücü	1197	1,6	-	-	56	0,05	114	1,4	
Maşın avadanlıq	və 1	-2617	36,0	-	-	276	0,01	25895	32,2
Alətlər təsərrüfat inventarları	və								
	253	0,3	2527	0,9			2780	3,5	
Digər əsas	1486	20,	7104	0,3	1274	0,08	2069	25,	
Yekun	7264	100	9631	0,1	1792	0,02	8048	100	

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisədə bütövlükdə əsas fondların həcmninin $80484-72645=7839$ min manat artmasına baxmayaraq istehsal prosesində həlledici rol oynayan maşın və avadanlıqlar $25895-26171 = -276$ min manat azalmış bütövlükdə əsas fondların tərkibində onların xüsusi çəkisi 36 faizdən 32,2 faizədək, yəni 3,8 faiz azalmışdır.

2006-cı ildə əsas fondların təzələnməsi əmsalı 0,12 olmuşdur. Deməli, bu sürətlə əsas fondların təzələnməsi davam etdirilsə bütün əsas fondların təzələnməsi üçün təqribən 100 il vaxt tələb olunur ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqların təzələnməsi olmamışdu:.. Ümumiyyətlə müəssisədə köhnə əsas fondların xüsusi çəkisi çox yüksəkdir (bax cədvəl 6.2.2.)

Cədvəl 6.2.2.

Əsas fondların köhnəlməsi və yararlılıq göstəriciləri (min manatla)

Göstəricilər	1 yanvar 2004-cü il tarixə	1 yanvar 2005-ci il tarixə	1 yanvar 2006-cı il tarixə
Əsas fonclann ilk dəyəri ilə məbləği	72645	80484	1326768
Əsas Tondlann köhnəlməsi	22222	22687	430156
Əsas Tondlann qalıq dəyəri	50423	57797	896612
Əsas Tondlann yararlılıq əmsalı, faizlə	69,41	71,81	67,57
Əsas fondlann köhnəlməsi əmsalı, faizlə	30,59	28,19	32,43

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, kombinatda əsas fondların, xüsusilə də onların aktiv hissəsinin yararlılıq səviyyəsi çox aşağıdır. Mövcud əsas fondların köhnəlmə səviyyəsi

2004- cü ilin əvvəlinə 69,41%, 2005-ci ilin əvvəlinə 71,81% və 2006-cı ilin əvvəlinə 67,57%, eyni zamanda onların köhnəlməsi

əmsalı müvafiq surətdə 30,59%, 28,19% və 32,43% olmuşdur. Elə buna görə də əsas vəsaitlərin təzələnmə imkanları ilbəlil məhdudlaşır.

İstehsalın təşkilati səviyyəsi mövcud texnika və texnologiyalardan, əmək, material və maliyyə resurslarından qənaətlə istifadə olunmasında, istehsalın ahəngdarlığının gözlənilməsində, fasiləsizliyin təmin olunmasında həlledici rol oynayır.

İstehsalın təşkilati səviyyəsini qiymətləndirmək üçün fasiləsizlik əmsalı və göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Texnoloji tsiklin gün hesabı ilə orta uzunluğunun istehsal tsiklinin cəmi uzunluğuna nisbəti istehsalın fasiləsizliyi əmsalını xarakterizə edir.

İstehsalın fasiləsizliyi əmsalı müəyyən dərəcədə axın materiallarının tətbiqindən asılıdır. Axın xətlərin də hazırlanan məmulatların əmək tutumunun müvafiq istehsal vahidində cəmi əmək tutumuna nisbəti axın əmsalını xarakterizə edir.

İstehsal tsiklinin orta uzunluğuna məhsul buraxılışında olan struktur ödəmələr və məmulat çeşidlərinin təzələnməsi də təsir göstərir.

İstehsalın təşkili səviyyəsinə, eyni zamanda texniki səviyyəsinə istehsalın ixtisaslaşması səviyyəsi də təsir göstərir. Müəssisənin profilinə uyğun məhsulun həcmnin, məhsulun ümumi həcminə nisbəti ixtisaslaşma əmsalını xarakterizə edir.

İstehsalın ahəngdarlığı əmsalı da istehsalın təşkili səviyyəsini xarakterizə edir. Qeyd olunanlardan əlavə istehsalın se-riyalılığı da onun təşkilinə az təsir göstərmir. Buraxılan məhsulun dəyərini, buraxılan məhsul çeşidlərinin sayma bölməklə seriyalılıq əmsalı təyin edilir. Bu əmsalın artımı istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsinin yüksəlməsini göstərir.

Təhlil aparılan müəssisədə istehsalın təşkili səviyyəsini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün tələb olunan yuxanda sadaladığımız göstəricilər planlaşdırılır, onları hesablamaq və araşdırmaq üçün tələb olunan informasiyadan istifadə etməklə istehsalın təşkili səviyyəsinin təhlili həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əmək kollektivlərinin səlahiyyətlərinin artırılması idarəetmə sisteminin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. İdarəetmədə yuxarıdan gələn sərəncam, əmr, qərar, göstəriş, direktiv göstəricilər və i.a. həlledici rol oynayan totalitar rejim dövrü ilə müqayisədə indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi az məsrəflə daha yüksək iqtisadi nəticələrə nail olmağa geniş imkanlar yaradır.

İdarəetmə səviyyəsinin təhlilinin başlıca məqsədi də idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, idarəetmə aparatının saxlanılması xərclərinə qənaət etmək imkanlarını və bu imkanlardan istifadə yollarını axtarıb tapmaqdan və son nəticədə idarə olunan sistemin səmərəliliyini yüksəltməkdən ibarətdir.

Qüvvədə olan qaydaya görə sənaye müəssisələrində istehsalın idarə edilməsi ilə məşğul olan işçilər mühəndis-texniki və qulluqçular kateqoriyasına aiddir. İstehsal bölməsinə və idarənin funksional şöbələrinə başçılıq edən rəhbərlər (direktor, istehsal vahidlərinin, sexlərin rəisləri), idarə aparatında və ilkin istehsal vasitələrinin idarəetmə bölməsində çahşan mütəxəssislər, informasiyanın toplanması, işlənməsi, qeyd edilməsi, onun verilməsi və çoxaldılması ilə məşğul olan xidməti işçilər bu kateqoriyada birləşir.

İdarəetmədə hesablaşma texnikasından geniş istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq xidmətedici işçilərin tərkibində texniklərin, sazlayıcıların, operatorların və i.a. xüsusi çəkisi daima artır. Bütün bu kateqoriyalardan olan işçilərin xüsusiyyəti onların əməyinin informasiya xarakteri daşmasıdır.

Onlar idarəetmə qərarlarını işləyib hazırlayır, bilavasitə istehsalatda çalışan fəhlə kollektivinə çatdırır və həmin qərarların yerinə yetirilməsini təşkil edir. Deməli, dolaylı yolla istehsala təsir göstərir.

Statistikada bu kateqoriyaya aid olan işçilər iki böyük qrupa bölünür: mühəndis-texniki işçilər və qulluqçular, yaxud inzibati-idarə aparatı və mühəndis-texniki işçilər.

Təhlil zamanı idrətmə funksiyalarını icra edən heyətin və bütövlükdə müəssisə üzrə işləyənlərin tərkibində həmin kateqoriyalara aid olan işçilərin xüsusi çəkirləri öyrənilir. 1 ədqiqaq obyektı olan müəssisənin idarətmə aparatının sayca miqdarının dinamikasını 6.2.3. saylı analitik cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəlin materiallarından görüldüyü kimi işçilərin sayı əksər işçi kateqoriyaları üzrə planda nəzərdə tutulduğundan az olmuşdur. İşçilərin faktiki sayı planda nəzərdə tutulduğundan 2005- ci ildə 360 nəfər və 2006-cı ildə 649 nəfər az olmuşdur. Azalma başlıca olaraq sənaye, o cümlədən əsas məşğuliyyət üzrə fəhlələrin faktiki sayının plana nisbətən az olması ilə izah olunur. Təkcə onu göstərmək lazımdır ki, işçilərin sayının plana nisbətən azalmasının 2005-ci ildə $313T00:360 = 87$ faizi və 2006- cı ildə $265-100:326 = 81$ faizi sənaye istehsal heyyəlinin payına düşür.

Cədvəl 6.2.3

İşçi heyətinin dinamikası

Göstəricilər	2004-cü ildə faktik	2005-a' ildə				2006-a ildə			
		O N C cä K.	Se U.	C o *p+ S 1 >1 <D	C v § + 1 E C C C OH _M	O N C S/ Cu	Ä X	C + ^ S/ E X B ³ t. C 2 0, ε ^ C (D _M)	C * 2 + o -C E X B ³ t. C 2
1. İşçilərin cəmi sayı-nəfər	3182	368 1	3321	139 -360	413 2	380 3	+482	-329	
O cümlədən; sənaye istehsal	2767	319 5	2882	115 -313	355 7	329 2	+410	-265	
Onlardan fəhlələr .	2373	272 7	2465	+92 -262	301 0	280 6	+341	-204	
Müdiriyyət. mü təxəssislər və qulluqçular (idarə	290	310 300		10 -10	377	352	+52	-25	

İdarəetmə funksiyasını icra edən İDrin bir nəfərindəki

Sənaye istehsal heyətinin plana nisbətən azalması əsas istehsal sahələri üzrə fəhlə qüvvəsinin çatışmamazlığı ilə izah olunur. Sənaye istehsal heyətinin plana nisbətən azalması 2005-ci ildə $262-100:313^{\wedge}84$ faizi və 2006-cı ildə $204-100:265 = 77$ faizi fəhlələrin sayının plana nisbətən azalmasının payına düşür. 2005-ci ildə 2004-cü ilə nisbətən bütün işçilərin sayı 19,5%, sənaye istehsal heyətinin sayı 19,0%, onlardan fəhlələrin sayı 18,2% artdığı halda idarəetmə funksiyalarını icra edən işçilərin sayı 21,4% çoxalmışdır.

İdarəetmə funksiyalarını icra edən adamların əmək haqqı xərclərinin bir manatına düşən ümumi məhsulun, əmtəəlik məhsulun miqdarına dair göstəricilər, habelə əmək haqqı xərclərinin tərkibində idarəetmə işçilərinin əmək haqqı xərclərinin xüsusi çəkisinə dair göstəricilər də idarəetmənin səmərəliliyini xarakterizə edir.

Son illərdə satılıq məhsulların, xalq istehlakı mallarının satış qiymətlərinin, habelə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin kəskin sürətdə dəyişməsi orta hesabla bir idarəetmə işçisinə düşən əmtəəlik məhsulun, xalq istehlakı mallarının həcminə dair göstəricilər də idarəetmənin səmərəliliyini təyin etməyə imkan vermir.

İdarəetmə funksiyalarını icra edən işçilərin hesablama texnikası ilə təchiz edilməsi idarəetmənin səmərəliliyinin, idarəetməyə dair əmr, qərar, göstəriş, sərəncam və i.a. təsirliliyinin təyin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat obyektində idarəetmə əməyinin hesablama texnikası ilə silahlanmasını xarakterizə edən göstəriciləri 6.2.4. saylı analitik cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

**İdarəetmə işçilərinin hesablama texnikası
ilə təchiz olunması**

Göstəricilər	2005-ci ilin axırına	2006-cı ilin axırına	Kənarlaş ma
İdarəetmə işçilərinin sayı, nəfər	300	352	52
Hesablama texnikası, min manatla	128	7578	+7450
Bir nəfərə düşən hesablama texnikası, manatla	427	21528	+21101

Məlumatlardan göründüyü kimi, 2005-ci ilin axırına hesablama texnikası 7450 min manat, o cümlədən bir nəfər idarəetmə işçisinə düşən hesablama texnikası 21101 min manat artmışdır.

Lakin hesabat məlumatlarından göründüyü kimi, müəssisədə 2005-2006-cı illərdə bir dənə də olsa əlavə hesablama texnikası alınmamışdır. Rəqəmlərdən görünən artım ölkədə gedən dərin inflyasiya ilə əlaqədar olaraq əsas vəsait obyektlərinin qiymətlərinin bir neçə dəfə artırılması ilə izah olunur.

Faktiki isə idarəetmə işçilərinin texnika ilə silahlanması səviyyəsi xeyli aşağı düşmüşdür. Bu əsasən son illərdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsindən irəli gəlmişdir.

**6,3, Maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin
təhlili metoditikasi**

Maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyəti müəssisə və birliklərin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin əsas və demək olar ki, yekun göstəricisidir. Maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətinin təhlili maliyyə təhlilinin tərkib hissəsi olmaqla onun qarşısında subyektin keçmiş fəaliyyətinə, bu günkü vəziyyətinə və gələcək imkanlarına qiymət verilməsi kimi mühüm məqsəd dayanır.

Maliyyə nəticələri subyektin fəaliyyətindən əldə olunmuş mənfəətin miqdarı və rentabellik səviyyəsi ilə xarakterizə

olunur. Müəssisələrin mənfəəti əsasən üç istiqamətdən daxil olur:

1. Məhsul, iş və xidmətlərin satışından. Bu prosesdən əldə olunan mənfəətin səviyyəsinə- satılmış məhsulun həcmi; əmtə- əlik məhsulunun quruluşu; satış qiyməti; satılmış məhsulun maya dəyəri; hazır məhsul qalığının səviyyəsinin dəyoişməsi; əmtəəlik məhsul buraxılışı; dəyəri ödənilməmiş yüklənmiş məhsullar; əmtəəlik məhsulların keyfiyyəti; məhsulların satış bazarı; satış bazarında qiymətin dəyişməsi və infilyasiya prosesi təsir göstərir.

2. Sair satışdan mənfəət. Onlara - əmtəə material qiymətlərinin satışdan daxil olan mənfəət; köməkçi (yardımçı) müəssisələrin məhsullarının satışından daxil olan mənfəət; əsas vəsaitlərin və qeyri material aktivlərin satışından daxil olan mənfəət aiddir.

3. Satışdankənar əməliyyatlardan. Onlara - müştərək müəssisələrdə işgüzar iştirakdan əldə olunmuş mənfəət; əsas vəsaitlərin və torpağın icarəyə verilməsindən əldə edilmiş mənfəət; alınmış və ödənilmiş peniya və cərimələr; debitor borclarının silinməsindən dəyən zərər; təbii fəlakətdən dəyən zərər; aksiyalardan, zayemlərdən, depozitlərdən daxil olan gəlir; valyuta əməliyyatlarından daxil olan gəlir və zərərlər.

Qeyd olunan mənbələrin nəticəsi eyni zamanda balans mənfəətini təşkil edir.

Mənfəət xalis gəlirin bir hissəsi olmaqla müəssisənin istehsal və tədavül prosesində yaramır. Məhsul satıldıqdan sonra xalis gəlir mənfəət formasını alır. O, məhsul satışından daxil olan pulla (əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, büdcəyə və qeyri-büdcə fondlarına ayırmalar çıxıldıqdan sonra) satılmış məhsulun tam maya dəyəri arasındakı fərqdən ibarətdir. Mənfəətin kəmiyyəti müəssisənin satdığı rentabelli məhsulların həcmindən asılıdır. Bu qəbildən olan məhsullar nə qədər çox satılarsa, müəssisənin mənfəətinin kütləsi bir o qədər yüksək olar.

MÜƏSSİSƏ VƏ birliklərin maliyyə vəziyyətinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr dayanır:

- müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyətini, dinamikasını, tərkibi və strukturunu öyrənmək;

- müəssisə vəsaitinin və onun tərkib hissələrinin artması və azalması səbəblərini, onlara təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək;

- müəssisə vəsaitinin mənbələrini, onların dinamikasını və strukturunu öyrənmək;

- vəsait mənbələrinin artmasına (azalmasına), strukturunun dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri təyin etmək, hər bir amilin təsir dərəcəsini hesablamaq;

- uzunmüddətli aktivlərin vəziyyətini, dinamikasını, strukturunu və dəyişilməsini təyin etmək;

- istehsal və tədavül sferalarında olan cari aktivlərin vəziyyətini, strukturunu və dinamikasını öyrənmək;

- müəssisənin likvidlik vəziyyətini öyrənmək;

- debitor və kreditor borcların hərəkətini və strukturunu öyrənmək;

- müəssisənin ödəniş qabiliyyətini öyrənmək;

- dövrüyyə vəsaitlərindən istifadə dərəcəsini təyin etmək;

- balansın strukturunun qiymətləndirilməsi;

- cari likvidlik əmsalının müəyyən edilməsi;

- öz vəsaiti ilə təmin olunma əmsalının müəyyən edilməsi

və s.

Axırıncı üç vəzifənin həmişə yerinə yetirilməsinə ehtiyac olmasına baxmayaraq respublika iqtisadiyyatının bu günkü vəziyyəti onları daha da zəruriyyətə çevirir. Belə ki, respublikanın əksər müəssisələri arasında əlaqələr demək olar ki, tamamilə kəsilib, qarşılıqlı borclar misli görünməmiş səviyyəyə çatıb, vergi dərəcələri və bank kreditlərinin faizləri hələlik həddən artıq yüksəkdir. Bütün bunların nəticəsində əksəriyyət müəssisələr ödəmə qabiliyyətində deyil və işləmir.

Müəssisə balansının strukturunun təhlili əsasən iki göstərici-cari likvidlik əmsalı və öz vəsaitləri ilə təmin olunma əmsalı əsasında aparılır.

Müəssisə balansının quruluşunun qeyri-kafi qiymətləndirilməsi və müəssisənin ödəmə qabiliyyətində olmaması aşağıdakı hallarda baş verir:

- cari likvidlik əmsalı hesabat ilinin axırına 2-dən aşağı olduqda;

-hesabat ilinin axırına öz vəsaitləri ilə təmin olunma əmsalı 0,1-dən aşağı olduqda.

Cari likvidlik əmsalı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməsi, təcili öhdəliklərini vaxtlı-vaxtmda ödəyə bilməsi üçün ümumi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma səviyyəsini əks etdirir.

Öz vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı isə müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün tələb olunan öz dövriyyə vəsaitinin miqdarını əks etdirir. Öz vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı öz vəsait mənbələrinin həcmi ilə faktiki əsas vəsaitlərin və qeyri-dövriyyə aktivlərinin müəssisədə mövcud olan dövriyyə vəsaitlərinə olan nisbəti ilə ölçülür.

Satılmış məhsulların həcmi, mənfəətin miqdarı, rentabellik səviyyəsi müəssisənin istehsal, təchizat, satış və kommertiya fəaliyyətindən asılıdır.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas informasiya mənbələri mühasibat balansından (IJVf9-li forma), 46JV0-li məhsul (iş, xidmət) satışı, 47 jNfo-li əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları, 48JVT9-1İ sair aktivlərin satışı, SOJSfo-li mənfəət və zərər kimi analitik mühasibat uçotu hesablarından, maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatdan (2>fo-ii forma), balans əlavə olunan 5K9-H hesabat formasından, debitor və kreditor borclarının inventarizasiyası siyahılarından, hesabatlara əlavə olunan izahatlardan, müxtəlif normativ sənədlərdən, müəssisə əmlakının qiymətləndirilməsinə dair sənədlərdən, cari uçot məlumatlarından, mühasibat uçotu rəqistirlərindən, auditor rəylərindən və s. ibarətdir.

ümumi qayda olaraq mənfəətin üç növü bir-birindən fərqləndirilir. Onlar balans mənfəəti, vergi tutulan mənfəət və xalis mənfəət adlandırılır.

Balans mənfəəti-məhsul, iş və xidmətlərin satışının, sair satışın, kommersiya əməliyyatlarının gəlir və xərclərinin maliyyə nəticələrini əks etdirir.

Vergi tutulan mənfəət-balans mənfəəti ilə daşınmaz əmlaka, mənfəətə, gəlirə görə tutulan (qiymətli kağızlardan, müştərək müəssisələrdə işgüzar iştirakdan) vergilər, tamamilə büdcəyə keçirilən rentabellik səviyyəsinin ən yüksək həddi, təbii fəlakətlərə görə güzəştlər arasındakı fərqdən ibarətdir.

Xalis mənfəət- bütün növdən olan vergilər, iqtisadi sanksiyalar və xeyriyyə fondları çıxıldıqdan sonra müəssisənin sərəncamında qalan hissədir.

Mənfəətin bir hissəsi dövlət və yerli büdcəyə köçürülür, digər hissəsi isə müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin müəssisənin sərəncamında qalan hissəsindən istehsalın genişləndirilməsi və texniki cəhətdən silahlandırılması üçün kapital qoyuluşlarına, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin genişləndirilməsinə, işçilərin maddi marağının artırılmasına, sosial- mədəni tədbirlərə və yaşayış evlərinin tikilməsinə və s. sahələrə istifadə edilir.

Mənfəətin təhlilini daha da dərinləşdirmək üçün onun həcminə təsir edən amillərin iki qrupa (xarici və daxili) ayrılması məqsədəuyğun olardı.

Xarici amillər qrupuna aşağıdakılar aiddir:

- təbii şərait, nəqliyyat və kommunikasiya amilləri hansı ki, yerləşmə şəraitinə görə müəyyən müəssisələrə əlavə məsariflə başa gəlidiyi halda digərlərinə əlavə gəlir verir;

- müəssisənin planında nəzərdə tutulmayan məhsulun, xammal və materialların, yanacaqın, satın alınan yanmfabri- katların topdansatış qiymətinin, xidmətlərin və yükdaşıma tarixlərinin, ticarət güzəştləri və əlavələrinin, amortizasiya normalarının, əmək haqqı dərəcələrinin, əmək haqqından ayırmaların, vergi dərəcələrinin və s. dəyişməsindən;

-malgöndərənlor, təchizatçılar, maliyyə, bank və s. orqanlar tərəfindən müəssisənin marağına toxunan təsərrüfat məsələləri üzrə dövlətin qərar və tədbirlərinin pozulması.

Daxili amilər qrupunda işin nəicolərini əks etdirən əsas amilləri və təsərrüfat intizamının pozulması ilə əlaqədar olan amilləri fərqləndirmək lazımdır.

Təsərrüfat intizamının pozulması ilə əlaqədar olan amillərə aşağıdakılar aiddir:

-qiymətqoymanın və ticarət güzəştlərinin mövcud qaydalarının pozulması;

-əməyin mühafizəsi üzrə lazımi tədbirlərin həyata keçirilməməsi, iş şəraiti və texniki təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılmaması, əsas vəsaitlərin cari təmiri planın yerinə yetirilməməsi, mütəxəssislərin hazırlanması və işçilərin ixtisasının artırılması üzrə ayrılmış vəsaitin tam mənimsonilməməsi, yeni texnikanın sınaqdan keçirilməsi tədbirlərinin aparılmaması və s. hesabına edilmiş qənaət;-məhsul istehsalında standartlardan kənarlaşma, texniki şəraitin və istehsal texnologiyasının pozulması hesabına edilmiş qənaət.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti mühasibat balansında əks olunan subyektin vəsaitinin yerləşməsi və vəziyyətini xarakterizə edir. Maliyyə vəziyyətini əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

- özünün maliyyə vəsaiti ilə təmin olunma səviyyəsi;
- faktiki material ehtiyatlarının normativlərə uyğunluğu

səviyyəsi;

-ehtiyatlar üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlə təminat səviyyəsi;

-dövriyyə vəsaitinin immobilizasiyası (dövriyyə kapitalının əsas kapitalla çevrilməsi, sabitləşdirilməsi);

-müəssisənin ödəmə qabiliyyəti.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin aşağıdakı ardıcılıqla hesablanması məqsədəuyğundur: əsas fondlar və dövriyyədən kənar aktivlər;

- xüsusi və onabərabərləşdirilmiş vəsaitlər;

- xüsusi dövriyyə vəsaitləri;
 - normativ (material ehtiyatlarına maliyyə-istismar tələbatı);
 - vəsaitlərin artıqlığı və ya çatışmaması;
 - malgöndərənlərin borcunu nəzərə almaqla normalaşdırılmış qiymətlilər üçün bank kreditləri;
 - ehtiyatların formalaşması üçün tələb olunan cəmi vəsait;
 - material qiymətliləri ehtiyatının səviyyəsi;
 - immobilizasiya və ya əlavə mobilizasiya;
 - vəsaitlərin artıqlığı və ya dövriyyə vəsaitinin əlavə mənbələri;
 - hesablama hesabındakı və s. pul vəsaitləri;
 - dövriyyə vəsaitinə tələbatın müvəqqəti ödənilməsi üçün qaydalar;
 - maliyyə ehtiyatları;
 - kredit borcları və xüsusi fondlar;
 - vaxtında ödənilmiş sudalar;
 - malgöndərənlərin ödəmə tələbnamələrinin vaxtında icra olunmaması;
- büdcəyə ödəmələrin və əmək haqqının gecikdirilməsi.

Subyektlərin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının həyata keçirilməsində aşağıdakı altı üsuldan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur:

1. Üfüqi (zaman, vaxt) təhlil;
2. Şaquli (quruluş, struktur) təhlil;
- S.Trender (müsabiqə komissiyası) təhlil;
4. Nisbi göstəricilərin təhlili (maliyyə əmsallarının təhlili);
5. Müqayisəli təhlil; ö.Amilli təhlil.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Balansın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi; əmlakın ümumi dəyərinin qiymətləndirilməsi; dövriyyə kapitalı

İmin əsas kapitalla çevrilməsi və səfərbər edilməsi nisbətlərinin qiymətləndirilməsi; xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlər;

2. Balansın aktivinin və passivinin tərkiblərindəki və quruluşlarındakı dəyişikliklərin təhlili;

3. Nisbi likvidlik əmsalı, aralıq örtülmə əmsalı və cari likvidlik əmsalı göstəricilərinin köməyi ilə ödəməqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;

4. Subyektin kreditləşmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;

5. Subyektin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi;

6. Balansın likvidliyinin təhlili.

Qeyd olunan mərhələlər üzrə aparılan təhlil nəticəsində balans tənzimlənir, proqnoz balans tərtib olunur və subyektin perspektiv likvidliyinə qiymət verilir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin bir çox metodları onun göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasını məqsəduyğun hesab edir:

“ödəmə qabiliyyəti;

“kreditləşmə qabiliyyəti;

-maliyyə sabitliyi.

Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi nisbi kəraiyyət olan ödəmə qabiliyyəti əmsalının köməyi ilə həyata keçirilir. Ödəmə qabiliyyəti əmsalı müəssisənin qısa müddətli borclarının dövrüyyə vəsaitinin bu və ya digər elementi hesabına ödənilməsinə əks etdirir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti əmsalı üç hissəyə ayrılır:

1 .Mütləq likvidlik əmsalı;

2.Sürotlondirilmiş likvidlik əmsalı;

3. Ümumi və ya cari likvidlik əmsalı.

Mütləq likvidlik əmsalı - qısa müddətli borcların hansı hissəsinin ən yüksək likvidliyə malik dövrüyyə aktivi - pul vəsaitləri və qısa müddətli maliyyə qoyuluşları ilə ödənilməsinə nəzərdə tutur. Mütləq likvidlik əmsalını müəyyən etmək üçün pul vəsaitləri və onların ekvivalentini qısa müddətli passivlərə bölmək lazımdır. Ümumi qayda olaraq mütləq likvidlik əmsalı 0,03-0,08 qəbul edilmişdir.

Sürotlondirilmiş likvidlik əmsalı - müəssisənin qısa müddətli borclarının hansı hissəsinin pul vəsaitləri, qısa müddətli maliyyə qoyuluşları və debitor borcları hesabına ödənilə biləcəyini nəzərdə tutur.

Sürətləndirilmiş likvidlik əmsalını müəyyən etmək üçün pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin üzərinə debitorlarla hesablaşmalar gəlinib qısa müddətli passivlərə bölünür.

Sürətləndirilmiş likvidlik əmsalının 0,7-dən aşağı olmaması nəzərdə tutulur.

Ümumi və ya cari likvidlik əmsalı- müəssisənin dövriyyə aktivlərinin hansı səviyyədə qısa müddətli öhdəliklərini üstələməsini əks etdirir. Ümumi və cari likvidlik əmsalını müəyyən etmək üçün balansın aktivinin ikinci bölməsinin yekunu qısa müddətli passivlərə bölünür.

Ümumi qayda olaraq ümumi və ya cari likvidlik əmsalının normal həddi 1,5-3 arasında tərəddüd etməli və 1-dən aşağı düşməməlidir. Ümumi və cari likvidlik əmsalı nə qədər yüksək olarsa, müəssisənin də kreditorlar qarşısında etibarlı bir o qədər yüksək olar. Həmin əmsalın 1-dən aşağı olması müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə malik olmadığını göstərir.

Müəssisənin nəqd pulu və hesablaşma hesabında vəsaiti yoxdursa, o öz qısamüddətli öhdəliklərinin bir hissəsini əmtəə-material qiymətlilərini satmaqla ödəyə bilər.

Əmtəə-material qiymətlilərinin likvidlik əmsalını müəyən etmək üçün ehtiyatlar qısamüddətli passivlərə bölünür.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətliliyi səviyyəsinə düzgün qiymət verə bilmək üçün hesablamada mütləq aşağıdakı amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır:

-müəssisə fəaliyyətinin xarakteri. Misal üçün, sənaye və tikinti müəssisələrində bir qayda olaraq ehtiyatların xüsusi çəkisi yüksək, pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisi aşağı olur; pərakəndə ticarət müəssisələrində pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisi yüksək olmaqla satılmaq üçün əmtəə ehtiyatları da yüksək olur və s.;

-debitorlarla hesablaşma şərtləri. Debitor borclarının mal alındıqdan sonra (iş və xidmətlər satışından sonra) qısamüddət-

dotli morhoblorlo daxil olması malalanların dövriyyə aktivində borclarının artmasına və azalmasına səbəb olur;

-ehtiyatlann vəziyyəti. Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan ehtiyatların normadan artıqlığı və ya əskikliyi;

-debitor borclarının vəziyyəti. Onun tərkibində vaxtı uzadılmış və qaytarılması ümitsiz olan borcların miqdarı və ya olmaması.

Kreditləşmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi. Kreditləşmə qabiliyyəti - müəssisənin aldığı kreditləri vaxtında qaytara bilməsi imkanının mövcudluğudur. Burada alınmış kreditlərin vaxtında qaytarmaq imkanı ilə bərabər kreditlərə görə verilməli olan faizlərin də ödənilmə imkanı nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin kreditləşmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir.

Müəssisənin kreditləşmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

-satılmış məhsulların həcmnin xalis cari aktivlərə olan nisbəti;

-satılmış məhsulların həcmnin xüsusi kapitala olan nisbəti;

-qısa müddətli borcların xüsusi kapitala olan nisbəti;

-debitor borclarının satışın nəticələrindən daxil olan pul vəsaitlərinə olan nisbəti;

-likvid (satıla bilmə, pula çevrilə bilmə qabiliyyəti) aktivlərin müəssisənin qısa müddətli borclarına olan nisbəti və s.

Satılmış məhsulların xalis cari aktivlərə olan nisbətini müəyyən etmək üçün satışın həcmi xalis cari aktivlərə bölmək lazımdır. Xalis cari aktiv dedikdə - dövriyyə aktivlərindən müəssisənin qısa müddətli borclarını çıxdıqdan sonra yerdə qalan hissə başa düşülür.

Satışın həcmnin cari aktivlərə olan nisbətinin əmsalı dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini göstərir. Bu göstəricinin yüksəkliyi müəssisənin kreditləşmə qabiliyyətinin yaxşı olmasını göstərir.

Satılmış məhsulların həcmninin xüsusi kapitala olan nisbətini müəyyən etmək üçün satışın həcmi xüsusi kapitalın həcminə bölmək lazımdır. Bu göstərici müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin dövriyyəsinə əks etdirir. Lakin burada müəssisənin xüsusi kapitalının düzgün əks etdirilməsi mühüm məsələdir.

Balansın aktivində xüsusi örtülmə mənbələri içərisində digər vəsaitlərlə bərabər, qeyri material aktivlər və ehtiyatlar da əks etdirilir. Xüsusi kapitalın dəyərini qiymətləndirilməsi üçün onun qeyri material aktivlərinin miqdan qədər azaldılması məsləhət bilinir (düzdür, müəssisə ləğv olunduğu və yenidən təşkil olunduğu şəraitdə bu metodun elə bir təcrübəvi əhəmiyyəti yoxdur). Eyni zamanda ehtiyatların balansda əks olunduğu, satıldığı və silindiyi qiymətləri arasındakı fərq də nəzərə alınmalıdır.

Qısa müddətli borcların xüsusi kapitala olan nisbətini müəyyən etmək üçün qısa müddətli borclar borcların xüsusi kapital içərisindəki payını (xüsusi çəkisini) əks etdirir. Əgər qısa müddətli borclar xüsusi kapitaldan bir neçə dəfə azdırsa, deməli, bütün kreditorlarla tam hesablaşmaq mümkündür.

Həyatı təcrübədə birinci növbədə ödənilməli kreditor borcları olur. Ona görə də başqa kreditorlar borcların ödənilməsi üçün iddia qaldırırsa qədər birinci dərəcəli borclar ödənilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən birinci dərəcəli kredit borcları ilə xüsusi kapital və ehtiyatlar arasındakı nisbət müəyyən edilməlidir.

Debitor borclarının satışın nəticələrindən daxil olan pul vəsaitlərinə olan nisbətini müəyyən etmək üçün debitor borcları bölünür satışın həcminə. Bu göstərici debitor borclarının orta qaytarılma vaxtını müəyyən etməyə imkan verir.

Likvid aktivləri - müəssisənin qısa müddətli borclarını müəyyən etmək üçün likvid aktivlərin miqdarı qısa müddətli borcların miqdarına bölünür. Məlum olduğu kimi dövriyyə aktivlərindən ehtiyatları və təcili nəgd pula çevrilə bilməyən hissəni çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə likvid aktivlər adlanır. Əgər dövriyyə aktivi içərisində debitor borclarının xüsusi çəkisi

çox olarsa, təhlilçi bu halda ümitsiz borcların yoxlanmasına diqqəti artırmalıdır.

Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi. Ödəmə qabiliyyəti və kreditləşmə qabiliyyəti terminlərinə nisbətən maliyyə sabitliyi daha geniş əhatəli bir məvhumdur. O, təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin qiymətləndirilməsini əks etdirir. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı əmsallar sistemindən istifadə edilir:

- xüsusi kapitalın mərkəzləşmə (muxtariyyət) əmsalı; -xüsusi və cəlb olunmuş kapitalın nisbəti əmsalı;
- xüsusi vəsaitlərin manevretmə əmsalı;
- uzunmüddətli qoyuluşların struktur əmsalı;
- sabit maliyyələşmə əmsalı;
- əmlakın real dəyəri əmsalı.

Xüsusi kapitalın mərkəzləşmə əmsalını müəyyən etmək üçün xüsusi kapitalı valyuta balansına bölmək lazımdır. Bu göstərici müəssisənin fəaliyyəti üçün avans edilmiş cəmi kapital içərisində müəssisə sahibinin kapitalının xüsusi çəkisini əks etdirir. Bu əmsalın mahiyyəti nə qədər yüksək olarsa, müəssisənin maliyyə sabitliyi də bir o qədər yüksək olur. Cəlb olunmuş kapitalın mərkəzləşmə əmsalından bu göstəricinin tamamlanması üçün istifadə edilir.

Cəlb olunmuş kapitalın mərkəzləşmə əmsalını müəyyən etmək üçün cəlb olunmuş kapital valyuta balansına bölünür. Xüsusi kapitalın mərkəzləşməsi və cəlb olunmuş kapitalın mərkəzləşmə əmsallarının cəmi 1-ə bərabər olduqda müəssisə fəaliyyətini normal hesab etmək olur.

Xüsusi və cəlb olunmuş kapitalın nisbəti əmsalını müəyyən etmək üçün cəlb edilmiş kapital (borc kapitalı) xüsusi kapitalla bölünür. Bu göstərici müəssisə aktivlərinin əldə olunması üçün yönəldilmiş xüsusi vəsaitlərin hər manatına düşən borc kapitalının miqdarını əks etdirir.

Xüsusi vəsaitlərin manevretmə əmsalını müəyyən etmək üçün xüsusi dövriyyə vəsaitini xüsusi kapitala bölmək lazımdır. Bu əmsal cari fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində xüsusi kapitalın hansı hissəsindən istifadə olunduğunu əks etdirir. Yəni xüsusi kapitalın hansı hissəsinin dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasına və hansı hissəsinin kapital yığılmasına yönəldildiyini əks etdirir. Ümumiyyətlə, müəssisələrin uzun müddətli passivləri əsas vəsaitlərin və kapital qoyuluşunun maliyyələşmə mənbələri üçün nəzərdə tutulur.

Uzun müddətli qoyuluşların struktur əmsalını müəyyən etmək üçün uzun müddətli passivlər dövriyyə aktivlərinə bölünür. Bu əsas vəsaitlərin və qeyri-dövriyyə aktivlərinin hansı hissəsinin uzun müddətli cəlb edilmiş mənbələr hesabına maliyyələşdirildiyini əks etdirir.

Sabit maliyyələşdirmə əmsalını müəyyən etmək üçün xüsusi kapital ilə uzun müddətli passivlərin (bunlar birlikdə permanent kapitalı da adlanır) cəmi qeyri-dövriyyə aktivləri ilə cari aktivlərin cəminə bölünür. Bu əmsal aktivlərin hansı hissəsinin sabit mənbələr hesabına maliyyələşdirildiyini əks etdirir.

Əmlakın real dəyəri əmsalını müəyyən etmək üçün əsas vəsaitlərin, xammalın, materialın, bitməmiş istehsalın və az qiymətli tezkarabolan əşyaların dəyərləri cəmi valyuta balansına bölünür. Bu əmsal müəssisənin əsas fəaliyyətini təmin edən (müəssisənin istehsal potensialı adlanan) aktivlərin tərkibində müəssisə əmlakının xüsusi çəkisini əks edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə sabitliyini aşağıdakı dörd tipə ayırırlar:

1. Maliyyə vəziyyətinin mütləq (tam) sabitliyi. Bu şərait ehtiyatların və məsariflərin cəmi xüsusi dövriyyə kapitalından və bank kreditinin əmtəə-material qiymətlilərinin dəyərindən az olduğu halda baş verir.

2. Normal sabitlik. Bu şəraitdə müəssisənin ödəmə qabiliyyətli olmasına təminat verilir.

3. Qeyri sabit (böhranqabağı) maliyyə vəziyyəti. Bu vəziyyət ödəmə balansı pozulduğu halda yaranır. Lakin müəssisənin ödəmə qabiliyyəti imkanları hələlək tükənmiş hesab edilmir. Həmin imkanlar ehtiyat, yığım və istehiak fondlarından istifadə hesab olunur.

4. Böhranlı maliyyə vəziyyəti. Bu vəziyyət müəssisənin müflisləşmə mərhələsinə qədəm qoyduğunu əks etdirir.

6.4. Risk göstəncihnnin qiymətləndirilməsi metodikası

Morkəzləşmiş-planlı iqtisadiyyat şəraitində subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində riskin nəzəri metodundan çox bəsit şəkildə istifadə edilirdi. Müəssisə, birlik və təşkilatlara müstəqillik, sərbəstlik verildikdən və böhranlı iqtisadi inkişafın artıq geridə qaldığı, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində bazar münasibətləri özünü açıq şəkildə biruzə verdiyi şəraitdə bu məsələyə diqqətin artırılması zərurətə çevrildi. Eyni zamanda bazar münasibətlərinə keçid şəraiti, sahibkarlığın, çoxmül-kiyyətçiliyin, biznesin genişlənməsi riskin nəzəri metoduna xüsusi diqqət yetirilməsinin zəruriliyini aksiomaya çevirdi.

Rusca-Azərbaycanca lüğətin son nəşrində “Risk” mövhumu üç mənada işlənir:

1. Təhlükə, qorxu, xətər;

2. Cürət, cəsərət, təvəkkül;

3. Zərər, ziyan, məsuliyyəti (cavabdehliyi) öz öhdəsinə götürərək iş görmək.

Müasir texnologiyaya görə risk proqnozlaşdırılmış hadisənin, prosesin baş verəcəyi ehtimalım müəyyən edir. Risk- iqtisadiyyatda, sahibkarlıqda (işgüzarlıqda) müəyyən vaxt ərzində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş qəbul edilmiş qərarın nəticəsinin qeyri-müəyyənliyi kimi başa düşülür. Daha doğrusu risk qazanc əldə olunması ehtimal olunan sahəyə, prosesə, işə girişmək, vəsait sərf etmək mənasını daşıyır. Əlbəttə, bu ehtimaldır, həyatın özünəməxsus yazılmamış “qanunları”

var və həyatı təcrübələr göstərir ki, bu “qanunun” gözə görünməz təsiri nəticəsində əksər hallarda axtardığını deyil, axtarmadığını, onun əksini tapırsan (əlbəttə ehtimal olunan proses, hadisə dmi cəhətdən dərindən araşdırılmadıqda, başlamaq istənilən iş yüz dəfə ölçülüb, yalnız bir dəfə biçilmədikdə).

Həyatı təcrübədə riskin müxtəlif təsnifatı müşahidə olunur. Bu cür müxtəliflik fəaliyyət sahələrinin özünə məxsus spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Həmin təsnifatı əsasən aşağıdakı üç əsas istiqamətdə (kommersiya riski, istehsal riski və maliyyə riski) qruplaşdırmaq olar.

1 .Kommersiya riski. Riskin bu növü ümumi qayda olaraq özünü kommersiya fəaliyyətində biruzə verir. Kommersiya riski dedikdə müxtəlif əmtəələrin bir qiymətə alınıb qazanc götürmək üçün başqa qiymətə satılması nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, əmtəələrin alınması və sonra satılması prosesləri eyni anda baş vermir, vaxt etibarilə müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Bazarda müəyyən obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində situasiya müntəzəm olaraq dəyişir. Elə bunun nəticəsi olaraq kommersiya riski yaranır- əvvəlcə satılmaq üçün alınmış əmtəə sonradan nəzərdə tutulmuş qiymət üzrə tələbata uyğun gəlmir. Satıcı əmtəəni satarkən nəzərdə tutduğu mənfəəti götürə bilmir. Bu qəbildən olan hallar müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Həmin səbəblərə - tələbin və təklifin mövsümü xarakter daşmasını, müxtəlif səbəblər üzündən əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və s. aid etmək olar.

İstehlak tələbatının dəyişmə səbəblərinin çoxluğu və mürəkkəbliyi onun vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasını praktiki olaraq qeyri-mümkün hala salır. Misal üçün, insanın həyat tsiklinin dörd mərhələsini - anadan olma, inkişaf, yetkin, qocalıq və əmtəənin bazarda konyuktur mövqeyinin beş situasiyasını- zəif, davamlı, gözə çarpan, qüvvəli, aparıcı nəzərə alsaq proqnozlaşdırma üçün əsas verən 20 mənbəli matiritsanın mövcud olduğunu müəyyən etmiş olarıq. Bu cür çoxşəxəlilik prinsipcə

aradan qaldırıla bilməyən qeyri-müəyyənliyi ib nəticələndir. Elə bunun nəticəsidir ki, heç bir kommersant, biznesmen başladığı işdən nəzərdə tutduğu mənfəəti yüz faiz əldə edə biləcəyinə əvvəlcədən tam əmin ola bilmir.

2.İstehsal riski. Əmtəə istehsalı dedikdə ehtiyatların (xammal, materiallar, yarımfabrikatlar, işçi qüvvəsi və s.) satın alınması prosesi, onların başqa əmtəələr üçün texnoloji prosesin daşıyıcılarına çevrilməsi və mənfəət əldə etmək üçün axırıncının satış prosesi başa düşülür.

Ümumiyyətlə, əmtəə istehsalı prosesi alqı-satqı prosesinə nisbətən çox mürəkkəbdir. Ona görə ki, istehsal prosesi digər məsələlərlə bərabər ehtiyatların bir material-əşya formasından digər formasına - hazır məhsula (əmtəəyə) çevrilməsi prosesini də əhatə edir. Burada həm də vaxta görə müəyyən irəliləyiş (fərq) mövcuddur. Həmin fərq əmtəə istehsalı üçün zəruri olan xammalın, materialların və sair komponentlərin alışı ilə məhsul istehsalı və satışı arasındakı vaxt fərqiədir.

İstehsal riski nəinki satıcının riskini, eyni zamanda istehsalçının riskini də əhatə edir. İstehsalçının riski isə bazarda iqtisadi situasiyaların dəyişməsi və onun istehsal etdiyi məhsulun konyuktur qabiliyyətində olmamasından irəli gəlir. Bu halda istehsal edilmiş məhsulun maya dəyəri o səviyyədə olur ki, onun satışından daxil olan pul gəliri həmin əmtəənin istehsalına məsarifləri ödəyə bilmir. Belə bir halın səbəbləri- xammalın, materialın, yarımfabrikatların, enerjinin qiymətinin, nəqliyyat xərclərinin bahalaşması, təbii fəlakət, təklif olunan əmtəəyə tələbatın azalması, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması və s. ola bilər

İstehsal riskinin baş verməsinin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-makroiqtisadi amillər. Onlar müəssisədən asılı deyillər. Məsəl üçün, ehtiyatların əvvəlcədən nəzərdə tutula bilməyən qiymətinin artımı, milli pul vahidinin kursunun dəyişməsi, dövlətin kredit-pul siyasətindəki çatışmamazlıqlar (boşluqlar);

-bazarın öyrənilməsi üzrə fəaliyyətdəki çalışmamazlıqlar. Rəqabət mübarizəsinin zəifləməsi, daimi malgöndərənlərin və məhsul isiehlakçıların itirilməsi;

-müəssisəyə səriştəsiz (təcrübəsiz) rəhbərlik. Fəaliyyətə bu cür yanaşma düşünülmüş və əsaslandırılmış qərarların zəifliyinə (perspektivsizliyinə) və ya subyektin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin zəruri olduğu halda hərəkət etməmək, gözləmə mövqeyi tutmaq.

Qeyd olunanlarla bərabər hətta belə bazarda əlverişli iqtisadi situasiya mövcud olduğu şəraitdə texnoloji prosesin düzgün təşkil olunmaması istehsalın qeyrirentabelliyyə (zərərlə işləməsinə) səbəb ola bilər. Misal üçün, normativdən artıq material və hazır məhsul ehtiyatının yaradılması dövriyyə vəsaitinin müəyyən kütləsinin fəaliyyətsizliyinə (dövriyyədən çıxmasına) gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində istehsalın texniki-iqtisadi göstəriciləri zəifləyir.

İstehsal riskini qiymətləndirmək üçün ümumi məhsulun qiymətinin dinamikası ilə bərabər, həmin məhsulun istehsalı üçün lazım olan bütün komponentlərində qiymətlərinin dinamikası da mütləq nəzərə alınmalı və istehsal prosesinin təşkili və idarə edilməsinin optimal variantı hazırlanmalı, nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

3. Maliyyə riski. Riskin bu forması maliyyə ehtiyatlarının itirilməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə riskinin əsas növləri aşağıdakılardır:

- pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi;
- müəssisənin məhsuluna tələbatın dəyişməsi;
- maliyyələşmə mənbəyi kimi borc vəsaitlərinin cəlb olunması;
- sərmayə qoyuluşu və investisiya riski.

Maliyyə riskinin qeyd olunan növlərinin hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətlərə və həyatı təcrübədə onların hər birinə tez-tez rast gəlinməsinə baxmayaraq investisiya riski daha mürəkkəb və hər bir prosesdə gözlənilən haldır. Hər bir subyektin investisiya qoyuluşu üçün pul sərfinin əsas məqsədi

monfəəl əldə etməkdir. Ona görə də investisiya riski investorların hər hansı bir tədbirə sərf etdiyi vəsaitdən mənfəət götürə biləcəyi və ya bilməyəcəyi və hətta belə öz ilk mayasını tamamilə və ya onun bir hissəsini itirə biləcəyi kimi risklərdən ibarətdir.

Ümumi qayda olaraq hər hansı bir prosesə investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi əsasən üç mərhələdən keçir:

1. Tədbirin layihəsinin işlənməsi, onun tikintisi və işə salınmasının tənzimlənməsi;

2. Məhsul istehsalı və ya iş və xidmətin yerinə yetirilməsi;

3. Mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsal edilmiş məhsulun, onun əksinin baş verəcəyi mümkün olduğu üçün investorların riskini artırır. Belə ki, layihələşdirmə mərhələsində gözlənilən əksinə olaraq qeyri -adi zəmin yarana bilər ki, bu da qabaqcadan hazırlanmış biznes-planın əhəmiyyətini heç dərəcəsinə yendirə bilər. Məsələn, ötən əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərində bir çox xarici ölkələrlə birlikdə respublikada bir neçə şəkər zavodlarının tikilməsi üzrə müqavilələr bağlandı və layihələr hazırlanmağa başlandı. Bir neçə rayonda şəkər çuğunduru əkinini üçün sahələr ayrıldı və genişləndirildi. Nəzərdə tutulduğuna görə xaricdən şəkər idxalı yaxın 2-3 il ərzində 60- 70 faiz azalmalı, daxili bazarda şəkərin qiyməti 2,5-3 dəfə aşağı düşməli, şəkər zavodlarının tullantısı hesabına on minlərlə baş daha məhsuldar inəklər saxlanmalı, ət, süd, süd məhsulları əhəmiyyətli dərəcədə artmalı və bütün bunların nəticəsində hər il 25-30 mln.ABŞ dolları mənfəət götürülməli idi. Qeyd olunan vaxtdan bir neçə il keçməsinə baxmayaraq layihələrdə və müqavilələrdə yol verilmiş uyğunsuzluqlara görə hələ də həmin biznes-planlar yerinə yetirilməmiş və köhnəlib öz əhəmiyyətini itirmişdir. Lakin, onların əvəzinə son illərdə İmişli rayonunda yeni şəkər zavodunun layihəsi hazırlanıb, inşası başa çatdırılıb, əhalinin şəkərə olan tələbatının ödənilməsi xeyli yaxşılaşdırılıb. Başqa bir misal, Bakı-Ceyhan neft kəmərinin müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bir neçə variantlar üzrə hazırlanması, variantların heç birinə iqtisadi və siyasi nöqtəyi-

nəzərdən üslünlük verilə bilməməsi layihənin inşasının ilbə-il uzanmasına və bununla nəinki Azərbaycan və eyni zamanda Gürcüstan və Türkiyə kimi ölkələr hər il yüz milyonlarla ABŞ dolları qədər mənfəət əldə edə bilmirdilər. Lakin, bu ilbə-il təxirə salınan dünya miqyaslı əzəmətli layihə 2006-cı ilin iyun ayından işə salınıb, tam gücü ilə işləyir. Əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş gözlənilən nəticəyə tam nail olunmuşdur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, investisiya fəaliyyətində əmtəə istehsal bazarında situasiyanın modelləşdirilməsi, əmtəə istehsalı üçün zəruri olan xammalın, materialların və sair komponentlərin qiymətlərinin dəyişmə dinamikasını diqqətlə nəzərdən keçirməklə bərabər, tikinti, elmi, sosioloji və s. sahələrin mövcud vəziyyəti öyrənilməli və perspektiv inkişaf istiqamətləri elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməlidir.

Xalq təsərrüfatının hər hansı bir sahəsində, özəl qurumların hər hansı bir istiqamətində riskin hesablanması üçün birinci növbədə bazarda əmtəənin, iş və xidmətlərin dəyişmə situasiyası proqnozlaşdırılmalıdır. Bazarda baş verən proseslər nə qədər dəqiq təsvir olunarsa planlaşdırılmış fəaliyyətin həyata keçirilməsinin riski bir o qədər az olar.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində riskin tədqiqi və öyrənilmə tarixi çox qısa bir dövrü əhatə etsə də son zamanlar iqtisadi riskin qiymətləndirilməsi üçün bir çox metodlardan istifadə olunur, həmin metodları şərti olaraq aşağıdakı dörd istiqamətdə qruplaşdırmaq olar.

1. Statistik metodlar. Bu metodlara dispersiya (ayrılma, parçalanma), reqressiya (tənəzzül, gerilmə, geriye getmə) və amilli təhlil aiddir. Bu metodların üstünlüyü onların universallığından irəli gəlir. Çatışmamazlığı isə statistik tədqiqatların mahiyyətindən, özünəməxsus xüsusiyyətlərindən (geniş məlumat bazasının zəruriliyi, əldə olunmuş nəticələrin müxtəlifliyi, əldə olunmuş nəticələrin mürəkkəbliyi, dinamik ryadların təhlilində müəyyən çətinliklər və s.) irəli gəlir. Təsərrüfat fəaliyyətinin riskinin hesablanması işlərində həmin metodlardan nadir

hallarda istifadə edilir. Lakin son vaxtlar klasler təhlilindən bu sahədə geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Onun vasitəsilə müəyyən hallarda istifadəyə yararlı olan məlumatlar əldə etmək mümkün olur. Klaster təhlilindən biznes-planların tərtibində də istifadə olunur. Bu hal xüsusən riskin qruplara bölünməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatlara əsasən riskin ümumi əmsalı hesablandıqda tətbiq olunur.

2. Analitik metodlar. Başqalarına nisbətən riskin müəyyən olunmasında bu metodlardan daha çox istifadə olunur. Bu metodların kifayət qədər yaxşı işlənməsi, başa düşüləcək səviyyədə sadəliyi onların təsirliliyini daha da gücləndirir. Bu metodlara - diskontlaşdırma metodu; məsariflərin öz dəyərini ödəməsinin təhlili; istehsalın, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin zərərsizliyinin təhlili; tosililiyinin, hissiyyatın təhlili və sabitliyin təhlili aiddir. Diskontlaşdırma metodundan istifadə olunduqca diskot norması ekspert qiymətləndirmə nəticəsində əldə edilmiş risk kooffisiyentinə uyğun olaraq karrektə edilir. Diskontlaşdırma metodunun çatışmamazlığı burada riskin səviyyəsinin subyektiv şəkildə müəyyən edilməməsindədir.

Məsariflərin öz dəyərini ödəməsinin təhlili metodu layihənin dəyərini ödənilmə müddətinin hesablanması prosesini əhatə edir. Bu metod zərərsizliyin təhlili metodu ilə əsasən uyğunluq təşkil edir. İkincinin birincidən fərqi layihənin zərərsizlik nöqtəsini təyin etməsindədir. Yəni zərərsizlik metodu bir növ məsrəflərin öz dəyərini ödəməsinin sərhədi kimi çıxış edir.

Məsariflərin öz dəyərini ödənilməsinin təhlili metodundan istifadə etməklə cari məsariflərin idarəedilməsini yaxşılaşdırmaqla, satışın həcmi artırılması hesabına zərərliyi son nöqtəsini, yəni rentabellik astanasını təyin etmək zərurətə çevrilir. Rentabellik astanası aşağıdakı düstur vasitəsilə müəyyən edilir:

$$P. = C,$$

Düslurda: P^{\wedge} - rentabellik astanasını;

- sabit xərcləri;

Q, - satışın məbləğini;

D^{\wedge} , - nisbi ifadə də dəyişən xərcləri əks etdirir.

Qeyd olunan metodun istifadəsi zamanı sadəcə olaraq zərərliyi son nöqtəsini, rentabellik astanasını, yəni dəyişən və sabit xərclərin satışdan daxil olan pul vasitəsilə örtülməsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bu göstəricinin köməyi ilə məsrəflərin örtülməsi müddətini də təyin etmək mümkündür. Ümumiyyətlə rentabellik astanası aşağı olduqca məsrəflər daha sürətlə ödənilir və əksinə, yüksək rentabellik astanası məsrəflərin ödənilməsinə ləngidir.

Təsirliliyin təhlili metodikasının tətbiqi investisiya proqramının nəticə texniki-iqtisadi göstəricilərinə təsir edən müxtəlif amillərin dəyişməsinin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi məqsədini güdür. Müəyyən hallarda təsirlilik əvəzinə - nəticə parametrinin elastikliyi metodundan istifadə edilir. Təsirlilik metodunun hesablanma qaydası öz mahiyyətinə görə statistik və iqtisadi təhlil metodlarından biri olan amillə təhlil metoduna uyğundur. Bu metodla müxtəlif amillərin nəticə göstəricilərinə təsir səviyyəsi müəyyən edilir.

3. Sabitliyin təhlili metodikası müxtəlif amillərin dəyişilməsinin qeyri-münasib olduğu halda layihənin əsas iqtisadi göstəricilərinin kənarlaşma səviyyəsini müəyyən edir. Məsələn üçün, müəyyən bir məhsulun istehsalı, prosesin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan xammal və materialın qiymətinin dəyişməsinin gözlənilən mənfəətin səviyyəsinə təsiri təhlil edilir. İqtisadiyyatda sabitlik dedikdə müəyyən iqtisadi sistemin fəaliyyətinə qeyri-münasib amillərin təsirindən sonra özünün fəaliyyət (işləmə) qabiliyyətini saxlaya bilməsi başa düşülür.

4. Analoz (oxşar) metodu. Bu metodun adının mahiyyəti layihənin maliyyə vəziyyətinin proqnozu, onun həyata keçirilmə riski əvvəlcə reallaşdırılmış analoji layihələrə uyğun olaraq müəyyən edilməsidir. Bu halda nəzərə alınır ki, həyata

keçirilən iqtisadi sistemin layihəsi ona oxşar formaların həyala keçirilməsi qaydasına təqribən uyğundur.

5. Ekspert qiymətləndirmə və ekspert sisteminin metodikası. Burada iki metodun bir bölmədə birləşdirilməsinə baxmayanq, onlar köklü surətdə bir-birindən fərqlidirlər.

Ekspert qiymətləndirmə metodu yüksək dərk etmə (seyr etmə) qabiliyyətinə və geniş həyatı təcrübəyə malik, xüsusi olaraq seçilmiş adamları-ekspertləri nəzərdə tutur. İşin gedişatı zamanı ekspertlər sorğuya tutulur (sorğunun müxtəlif metodları tətbiq oluna bilər) və bu sorğu əsasında investisiya layihəsinin proqnozu tərtib edilir. Ekspertlər düzgün seçildikdə və onların işinin təşkilinin ən optimal variantı seçildikdə bu metod ən dəqiq və etibarlı metod adlanır. Bu metodun həyata keçirilməsində ən çətin mərhələ ekspertlərin seçilməsi və işin təşkilidir. Onlara ekspertlər arasındakı münafişənin aradan qaldırılması, ekspertlərin reytinginin müəyyən edilməsi, tədqiqatın istiqamətinin təşkilinə və s. aiddir.

Ekspertlərin yüksək dərk etmə qabiliyyətinə əsaslanan ekspert qiymətləndirmə metodundan fərqli olaraq ekspert sisteminin metodikası EHM-ı üçün xüsusi olaraq hazırlanmış riyazi-proqramlara əsaslanır. Bu metod başqa metodlara nisbətən son vaxtlar meydana gəlmişdir. Onun proqramla təmin olunması informasiya və bilik bazalarını, interfeysi (EHM-da həyata keçirilən texnoloji prosesidir. Mənbədən gələn şüa müəyyən qurğu vasitəsilə iki və daha çox şüalara ayrılır və yenidən görüldürülür. Elə buna görə də hazırlanmış proqramlar arasında təminatlı əlaqələr yaradır) əhatə edir. İnformasiya (məlumat) bazasında tədqiqat aparılan obyektin imkan daxilində bütün məlumatları toplanır. Bilik bazasında isə tədqiqat obyektinin evalyusiyası vaxtında meydana çıxan və müxtəlif situasiyaları qeydə alan qaydaları əks etdirilir. Ümumi qayda olaraq məlumat bazası və bilik bazası xüsusi qaydalar üzrə təşkil olunur.

İnterfeys-xüsusi proqram təminatlı əlaqələr sistemidir. O ekspert sisemində işləyən adamlara modelləşdirilmiş EHM-da

onları maraqlandıran sualları verməyi və lazımı cavabları almağa imkan verir. Hazırda ekspert sistemləri sürətlə genişlənilir. Onlara EHM-nın proqramları, bilik bazasını təşkil edən, dar əməliyyatlar sahəsində məsələlərin həlli zamanı ekspert-insanın fəaliyyətinin modelləşdirilməsi daxildir.

Riskin hesablanması qeyd olunan metodlarının əsas çatışmazlıqları determinləşmiş mahiyyətli risk koef- fisiyentlərini müəyyən mənada üstələməsi prosesindədir. Koef- fisiyentlər ya ekspert qiymətləndirmə metodu və yaxud da iqtisadi təhlilin hər hansı bir üsulunun köməyi ilə hesablanır. Bu halda bazarda əmtənin və xidmətin iqtisadi situasiyalarının təsadüfi eyalusiyasından (təkamül, tədrici inkişaf) səfnəzər edilir. Lakin riskin tərkib hissəsini təşkil edən bu prosesdən səfnəzər edilməsi müəyyən hallarda səf nəticələrə golinməsilə yekunlaşır. Beləliklə, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin riskinə konkret və obyektiv qiymət verə bilmək üçün təkcə bazar situasiyasının determinləşmiş dəyişikliklərini tədqiq etmək kifayət deyildir. Onunla bərabər bu prosesin stoxastik dəyişiklikləri də diqqətlə təhlil olunmalıdır. Ona görə də bazar situasiyalarının proqnozlaşdırılmış determinləşmiş modelindən təsadüflər modelinə keçilməlidir.

Biznes-plannın tərtibi, investisiya proqramlarının ekspertizası, müəssisələrin və daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi və s. işlər biznes ekspertizası vasitəsilə yerinə yetirilir və bütün hallarda proqnoz hesablamaları ilə qiymətləndirilirlər. Bu hesablamaların əsas istiqamətlərindən biri də gələcək dövrlərin gəlirlərinin bu gününün və digər tarixlərin qiymətləri ilə qiymətləndirilməsidir. Belə qiymətləndirmə investisiyalaşdırma qərarının qəbul ediləməsi nöqtəyi-nəzərindən daha əhəmiyyətlidir. Belə hallarda gələcək dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan verən metod diskontlaşdırma adlanır. Tərs diskontlaş- dırma isə bizə yığım adı altında daha əvvəllərdən tanışdır. Belə ki, banka depozit hesabına müəyyən məbləğ pul qoyduqda, müəyyən vaxtdan sonra qoyulmuş məbləğ üstə gəl faiz məbləği həcmində vəsait geri alınır. Məsələn, əgər biz banka 10%

stavka ilə 1 mln.manal pul qoysaq, onda bir ildən sonra bizim sərəncamımızda $1+0,1=1,1$ mln.manat vəsait olar. Lakin bu gün onun dəyəri sadəcə 1 mln. manatdır. Yəni, gələcək gəlirin bu günkü dəyərini hesablamaq mümkündür. Aydınır ki, göstərilən üsulu bütün gəlirlər üzrə əməliyyatlara, həmçinin müəssisənin xalis investisiya əməliyyatlarına da şamil etmək olar ki, bu da risk şəraitində investisiya layihələrinin təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, planlaşdırılan gəlirlər nə qədər uzunmüddətlidirsə, onun bu günkü dəyəri bir o qədər aşağı olar. İntestisiya layihələrinə çəkilən xərclər nə qədər tez reallaşdırılsa, onda onların kompensasiyası üçün xərclərin həcmi də böyük olar.

Risk şəraitində təhlil adətən oxşar fikirlərə əsaslanır. Bu səbəbdən də qeyd etdiyimiz kimi bir sıra metodların və riyazi modellərin tətbiqi ilə investisiya layihələrinin risk şəraitində təhlilinin aşağıdakı sadə üsulları vardır:

1. Riskin qiymətləndirilməsinin imitativa modeli.

Bu yanaşma pul axınının korrektivə edilməsi və bütün variantlar üçün NPV-nin nəticələrinin hesablanması ilə əlaqədardır. Bu halda aparılan iqtisadi təhlilin metodikası aşağıdakı kimidir:

---- hər bir layihə üzrə onun üç mümkün inkişaf variantı qurulur: pessimist, həqiqətə uyğun, optimist.

---- variantların hər biri üzrə müvafiq NPV hesablanır, beləliklə üç kəmiyyət alınır, NPV_p, NPV_m, NPV_o ;

---- hər bir layihə üçün NPV variasiyasının genişliyi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$R(NPV)=NPV_o-NPV_p$$

---- iki müqayisə edilən layihədən NPV variasiya lərdüdü böyük olanı daha riskli hesab edilir.

Məsələn, fərz edək ki, hər hansı bir zavod üzrə iki layihənin müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır.

1. A layihəsi—mədəni-inəişət təyinətli məhsullar istehsalı üçün investisiya layihəsidir.
2. B layihəsi ----xarici müəssisələr üçün maşınqayırma sənayesi üzrə yeni istehsal sahəsinin investisiyalaşdırılması layihəsidir.

İki layihə üçün başlanğıc investisiya kapitalı məbləği 9 milyon dollardır. Kapitalın “qiyməti” 10% təşkil edir. Başlanğıc göstəricilər və hesablaşmaların nəticələri cədvəl 6.4.1-də verilmişdir. Investisiya layihələri 5 il müddətində reallaşmalıdır;

Cədvəl 6.4.1.
investisiya layihələrinin təhlili

	Göstəricilər	A layihəsi	B layihəsi
1.	Başlanğıc investisiya (mln.S)	9	9
2.	Orta illik daxilolmaların ekspert qiymətləndirilməsi: A) pessimist—yəni ən aşağı səviyyə(mln.S) B) həqiqətə uyğun (mln.S) V)optimist—yəni ən yüksək səviyyə(mln.S)	2,4 3,0 3,6	2,0 3,5 5,0
3.	NPV-nin qiyməti: A)pessimisi—yəni ən aşağı səviyyə (mln.S) B)həqiqətə uyğun (mln.S) V) oplimist-yəni ən yüksək səviyyə (mln S)	0,10 2,37 4,65	-1,42 4,27 9,96
4.	NPV-nin variasiya genişliyi	4,55	11,38

A layihəsi üçün pessimist NPV-ni hesablayaq;

$$NPV^A = \frac{2,4}{(1+0,1)^1} + \frac{2,4}{(1+0,1)^2} + \frac{2,4}{(1+0,1)^3} + \frac{2,4}{(1+0,1)^4} + \frac{2,4}{(1+0,1)^5} - 9 =$$

$$\frac{2,4}{1,1} + \frac{2,4}{1,21} + \frac{2,4}{1,331} + \frac{2,4}{1,4641} + \frac{2,4}{1,61051} - 9 =$$

$$4,15 - 9 = -4,85 \text{ mln } \$$$

$$R(NPV_a) = 4,65 - 0,10 = 4,55$$

$$R(NPV_b) = 9\% - (-1,42) = U38$$

Göründüyü kimi B layihəsi NPV "vəd" edir. Lakin variyasiya genişliyi böyük olduğuna görə o daha risklidir. Bu halda A layihəsinin qəbul edilməsi zavod üçün daha məqsədəuyğundur.

2. Pul axınının dövisməsi metodu.

Əvvəlki metodikanın ümumiləşdirilməsi kimi çıxış edən bu metodikanmı əsasında faydalılıq və oyunların nəzəriyyələri çərçivəsi daxilində inkişaf etdirilən konseptual ideyalar durur. Xüsusilə də bu sahədə elmi-tədqiqat işləri üzrə mütəxəssislər qeyd edirlər ki, investisiya sahəsində monetar qiymətləndirməyə əsaslanan kriteriyalar vasitəsilə qəbul edilmiş bütün qərarlar şərtsiz olaraq optimal sayıla bilməz.

Belə ki, bu və ya digər hadisənin gözlənilən səmərəliliyini nəzərə alan xüsusi kriteriyaların tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

Tutaq ki, investor iki alternativ variantdan birini seçməlidir (mln.dollar).

Variant A		Variant B	
İllik	Ehtimal	İllik	Ehtimal
20	0,5	—	0,5
40	0,5	60	0,5

Hər iki variant eyni gözlənilən orta illik gəlirə malikdir.

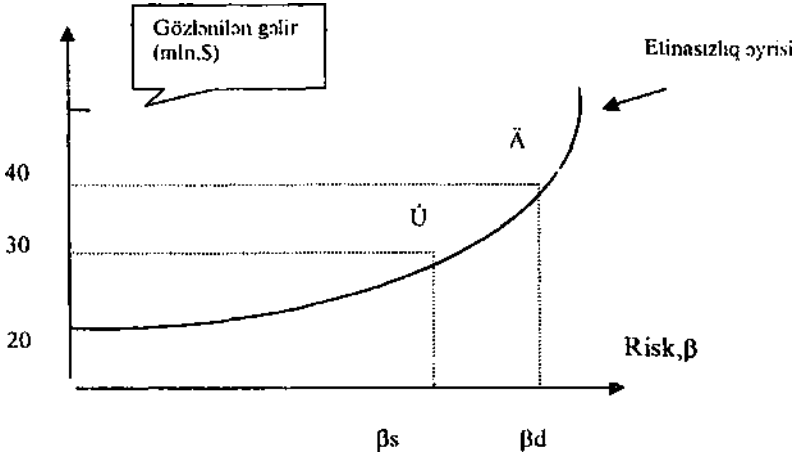
Variant A: $ERA = 20 \times 0,5 + 40 \times 0,5 = 30$ mln.dollar.

Variant B: $IERB = 0 \times 0,5 + 60 \times 0,5 = 30$ mln.dollar.

Əgər gözlənilən gəlir baxımından layihələr bərabər hüquqa malikdirlərsə, lakin risk baxımından isə onlar arasında çox mühüm fərq vardır. Belə zənn etmək olar ki, B layihəsi gözlənilən gəlirə görə daha riskli sayılır və A layihəsinə nisbətən az üstünlüyə malikdir. Bunu digər səmərəlilik nəzəriyyəsi baxımından da təhlil etmək olar.

Tulaq ki, hər hansı bir investor kəmiyyət meyarlarından istifadə edərək və ya öz intuisiyasına əsaslanaraq, ilkin olaraq A layihəsini üstün hesab edib, onu qəbul edir. Sonra isə o, A layihəsindən imitina edərək, B layihəsini qəbul etməyin nə dərəcədə zəruri olmasını araşdırır. Aydındır ki, investor, əgər A layihəsindən B layihəsinə keçəndə, hadisələrin mənfi inkişafı zamanı o, sıfır gəlir, daha doğrusu A layihəsinə nəzərən 20 mln.dollar az və ya əksinə hadisələrin müsbət inkişafı zamanı isə 20 mln.dollar çox gəlir əldə edə bilər. Deməli, investorun 50% ehtimalla əlavə 20 mln.dollar həm qazanmaq, həm də itirmək problemilə üzüşməsi mümkündür. Buna görə də ortaya belə bir sual çıxır ki, A layihəsindən B layihəsinə keçmək nə dərəcədə məqsədəuyğundur? Səmərəlilik nəzəriyyəsinə görə hər bir hadisə özünəməxsus səmərəliliyə malikdir. Deməli, əlavə gəlir əldə edilməsi səmərəliliyi, həmin məbləğin itirilməsinin səmərəliliyindən azdırsa onda A layihəsindən B layihəsinə keçid bir qayda olaraq müsbət qəbul edilə bilməz.

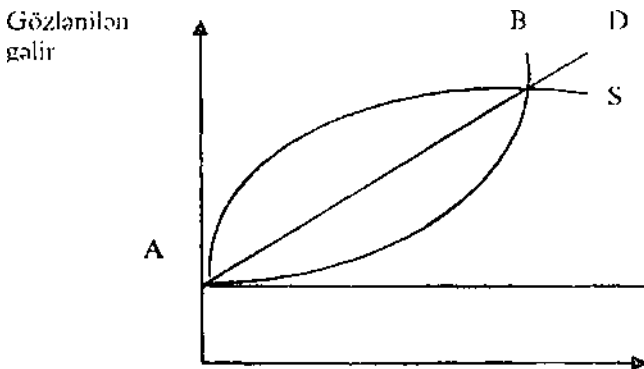
Belə ki, insanlar riskə müxtəlif cür yanaşırlar. Bununla bağlı olaraq qrafik qaydada riskə münasibət etinasızlıq əyrisiylə təsvir olunur. Gözlənilən gəlirlə, P-əmsalı ilə ölçülən riskin müvafiq səviyyəsi arasındakı asılılığı əks etdirən etinasızlıq əyrisini qrafik qaydada misalla şəkil 6.4.1-də izah edək:

Şəkil 6.4. L Etinasızlıq əyrisi qrafiki.

Tutaq ki, eyni qoyuluşa malik üç investisiya layihəsindən birini, yəni ən səmərəlisini seçmək lazımdır. Qeyd edək ki, layihədən biri risksiz (F), digər ikisi isə riskli (S və D) hesab olunur. Beləliklə, F layihəsi illik 10 mln. dollar, S layihəsi isə müəyyən risk (V) dərəcəsi altında gözlənilən illik 20 mln.dollar gəlir gətirməyə qadirdirsə, onda D layihəsi üçün bu göstərici 30 mln.dollara bərabərdir. İncəsənət üçün etinasızlıq əyrisi göstərir ki, onun üçün istənilən variantın qəbulu eyni nəticəlidir: 10 mln.dollar əldə edilməsi mütləqdir, 20 və 30 mln.dollar əldə edilməsi isə müəyyən V riski ilə bağlıdır. Beləliklə, 10 mln.dollar, S layihəsinin qəbulu halında 20 mln.dollar, D layihəsinin qəbulu halında isə 30 mln.dolların risksiz ekvivalenti rolunu oynayır.

Nəzəri olaraq etinasızlıq əyrisinin dörd növü mövcuddur. Onları şəkil 6.4.2-də nəzərdən keçirək.

Şəkil 6»4,2.Etinəsizlik əyrisi növlərinin qrafiki.

Burada, absis oxuna paralel olan AE düz xətti investorum riskə laqeyd olmasını xarakterizə edir. Aşağıya doğru qabarıq AB əyrisi isə özündə riskin qəbul olunmazlığının artımı ilə investorum etinasızlıq əyrisini əks etdirir. Yəni, tələb olunan gəlirin artım tempini, riskin artım tempini ötüb keçir, daha doğrusu riskin cüzi artımı, gəlirin zəruri artımını tələb edir. Və ya əksinə, yuxarıya doğru olan AS əyrisi isə riskin qəbul olunmazlığının azalması ilə etinasızlıq əyrisini göstərir, yəni risk etməyə dəyər. Nəhayət AD düz xətti riskin daimi və ya dəyişməz qəbul olunmazlığını əks etdirir. Kifayət qədər aydındır ki, praktikada da riskə münasibət əksər investorum tərəfindən əsasən AB əyrisi ilə təsvir edilir.

Birinci metodikadan fərqli olaraq bu metodda hər il və hər layihə üçün verilmiş müəyyən miqdar pul daxilolmalarının qiymətləndirilməsinə cəhd edilir. Bundan sonra pul axınının aşağı düşmə əmsalının köməyi ilə korrektivə edilmiş layihə əsasında yeni layihə tərtib edilir və onlar üçün NPV hesablanır (aşağı düşmə əmsalı, nəzərdən keçirilən daxilolmalarının baş vermə əmsalını ifadə edir). Kiçik NPV-yə malik korrektivə edilmiş pul axını layihəsinə üstünlük verilir və bu layihə az riskli hesab olunur.

Misal: Eyni realizasiya davamlılığına (4 il) malik A və B, bir-birini ovoz edə bilən layihələrin təhlilini aparmaq üçün tələb olunan investisiya A layihəsi üçün 42 mln.dollar, B layihəsi üçün 35 mln.dollar təşkil edir. Pul axınları və hesablaşmaların nəticələri cədvəl 6.4.2-də verilmişdir.

Cədvəl üzrə hesablamaların izahı:

1) Aşağı düşmə əmsalı ekspert yolu ilə müəyyənləşdirilir. Beləliklə, A layihəsi üçün pul vəsaitlərinin daxil olması 1 ildə 20 milyon dollar təşkil etmişdir -----0,90 ehtimal ilə, ona görə də korrektivə edilmiş axın 18,0 milyon dollar ($20,0 \times 0,90$) olacaqdır.

2) Başlanğıc pul axınlarının müqayisəsi göstərir ki, daha böyük NPV-yə malik olmasına baxmayaraq B layihəsi üstün tutulmağa daha layiqdir. Əgər bir alternativ layihə ilə rəbitəli risk öyrənilərsə, onda mülahizələr dəyişəcəkdir və az riskli A layihəsini üstün tutmaq lazım gələcəkdir.

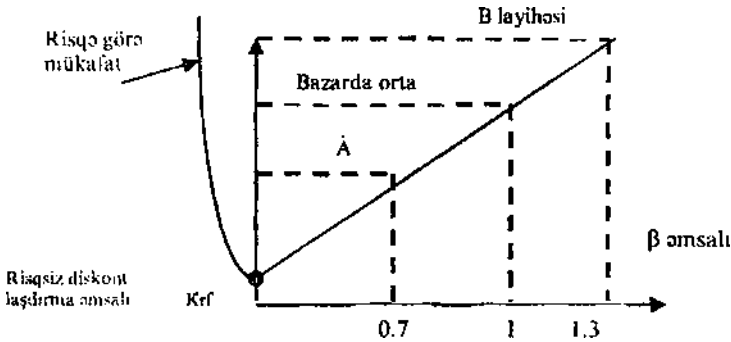
Cədvəl 6,4.2
İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili

İM. C	A layihəsi			B layihəsi		
	Pul axını	Aşağı düşmə ə	Korrektivə edilmiş axın (.sül2xsül3)	Pul axını	Aşağı düşmə ə	Korrektivə edilmiş axın (süt5xsüt6)
1	2	3	4	5	6	7
I	20,0	0,90	18,0	15,0	0,90	13,5
n	20,0	0,90	18,0	20,0	0,75	15,0
III	15,0	0,80	12,0	20,0	0,75	15,0
IV	15,0	0,75	10,5	10,0	0,60	6,0
IC	-42,0		-42,0	-35,0		-35,0
NPV	20,5		10,5	22,9		9,4

3. Diskontlaşdırma əmsalı ilə riskə düzəliş edilməsi metodikası.

Bu metodika pul axınının elementlərinin korrektivə edilməsini nəzərdə tutur. Burada, diskontlaşdırma əmsalına

düzəlişbr edilir. Yuxanda pul axınlarının müxtəlif növləri tədqiq edilmiş və göstərilmişdir ki, investisiyalaşdırmanın klassik sxemino görə diskontlaşdırma əmsalının artması, göstərilən dəyərin, uyğun olaraq NPV-nin azalmasına gətirib çıxarır. Məntiqi olaraq bu metodikaya aşağıdakı kimi baxmaq olar. $K=f(B)$ funksiyasının qrafikinə 6.4.3 sxemi üzrə baxaq .

Şükil 6.4.3. Diskontlaşdırma əmsalı və riskin qrafik qarşılıqlı əlaqəsi.

Risksiz diskontlaşdırma əmsalı əsasən dövlətin qiymətli kağızlarına uyğundur, istiqrazlar, aksiyalar, oksionlar və s. daha risklidir. Aktivlə bağlı konkret nəticə nə qədər yüksək olarsa, riskə görə tələb olunan gəlirliyə əlavə gəlir şəklində olan mükafat da bir o qədər çox olmalıdır. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı riskin uçotu da eynilə aparılır. Burada diskontlaşdırmanın risksizlik əmsalına və ya onun bazis qiymətinə, riskə düzəliş əlavə edilməsi və layihənin qiymətləndirilməsi meyarlarının hesablanması zamanı diskont stavkasının korrektiv edilmiş qiymətindən (RADR) istifadə edilməlidir. Bu baxımdan metodika aşağıdakı kimidir:

-qabaqcadan investisiya üçün nəzərdə tutulmuş kapitalın başlanğıc qiyməti müəyyən edilir SS;

-verilmiş layihə üçün riskə görə mükafat müəyyən edilir (məsələn, ekspert yolu ilə): A layihəsi üçün r_a , B layihəsi üçün r_b ;

- r diskontlaşdırma əmsalı ilə NPV hesablanır:

A layihəsi üçün: $r = CC + r_a$;

B layihəsi üçün: $r = CC + r_b$.

-böyük NPV-li layihə daha üstün hesab edilir.

Bəzi şərtlərə əsasən belə hesab etmək olar ki, RADR metodu nəzəri planda özünü daha çox doğrultmuşdur. Belə ki, riskə düzəliş edilməsi avtomatik olaraq vaxt ərzində riskin artması ehtimalına gətirib çıxarır. Əlbəttə ki, bu ehtimal həmçinin risksiz ekvivalentlərin hesablanması zamanı da nəzərə alınmalıdır. Qərb mütəxəssislərinin fikirlərinə əsaslanaraq, demək olar ki, risk uqotunun RADR metodu daha geniş istifadə olunur. Adətən bunun iki səbəbi göstərilir:

a) menecer və analitiklər daha çox nisbi göstəricilərdən, əsasən də gəlirlilik göstəricilərindən istifadəyə üstünlük verirlər:

b) diskontlaşdırma əmsalına düzəlişlər edilməsi risksiz ekvivalentlərin hesablanmasından daha asandır. Belə ki, hər iki halda qəbul edilmiş qərar subyektiv hesab edilir. Əksər şirkətlərdə işin sadələşdirilməsi və rahatlığı üçün xüsusi şkala hazırlanır. Bu şkalada mövcud layihə riskin hansı səviyyəsinin daha münasib olmasından asılı olmayaraq diskontlaşdırma əmsallarının kəmiyyəti göstərilir.

6.5, Məhsulun həcmi, keyfiyyəti, quruluşu, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin təhlili metodikası

Məhsul istehsalının, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi, keyfiyyəti və quruluşu xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, birliklərin, assosiasiyaların və s. iqtisadi səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, məhsul, iş və xidmətlərin geniş təkrar istehsalı hər şeydən əvvəl texnikanın, materialların və əməyin səmərəli istifadəsi nəticəsində baş verir.

Məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinin həcmi və saüşmün qarşısında rəqabət qabiliyyətli məhsulun satış həcmının artırılması, istehsal güclərindən maksimum istifadə nəticəsində bazırın rolunun getdikcə yüksəldilməsi və nəticə göstəricisi kimi mənfəətin artırılması yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

/ Məhsul buraxılışı və satışı həcmının kompleks məqsədli təhlilinin əsas vəzifəsi bazar konyukturasının dəyişməsi ilə müəssisənin istehsal ehtiyatlarından istifadədə çevikliyinin və konkret mövqeyinin təhlilindən ibarətdir. Bu ümumi vəzifə aşağıdakı xüsusi analitik vəzifələrin həll edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər:

1. İstehsal proqramması və məhsul satışı planının yerinə yetirilmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

2. Məhsul buraxılışı və satışının dinamikasının qiymətləndirilməsi;

3. Məhsulun həcmi, göndərilmə ahəngdarlığı, keyfiyyəti, quruluşu və komplekdiyi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

4. İstehsal obyektlərinin məhsul buraxılışı ahəngdarlığının azalması səbəblərinin müəyyən edilməsi;

5. Məhsul istehsalı və satışının artırılması ehtiyatlarının kəmiyyətə qiymətləndirilməsi.

İstehsal olunmuş məhsulun həcmi natura, şərti-natura və dəyər ölçüləri ilə müəyyən edilə bilər. İstehsal həcmi əks etdirən göstəricilər - ümumi, omtəlik və satılmış məhsulların həcməlidir. Məhsul istehsalı və satışı həcmi təhlilinin obyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

----məhsul istehsalı həcmi göstəricilərindən;

----məhsul istehsalı həcmi rəle qaydaları göstəriciləri (zərərsiz həcm, optimal həcm, maksimal həcm), məhsulun assortimenli və quruluşu;

----məhsulun keyfiyyəti;

----məhsul istehsalı və satışının ahəngdarlığı;

---- məhsul istehsalı və satışı həcmnin artırılması ehtiyatlarından ibarətdir.

Ümumi məhsul dedikdə - qurtarmamış istehsal qalığı nəzərə alınmaqla bütün istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yerləşdirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri başa düşülür.

Əmtəlik məhsul-ümumi məhsuldan onunla fərqlənir ki, onun dəyüərinə qurtarmamış istehsal qalığı və təsərrüfatdaxili dövriyyə daxil edilmir və hesabat ilində fəaliyyətdə olan topdansatış qiymətlərilə müəyyən edilir.

Satılmış məhsul - alıcılar tərəfindən dəyəri ödənilmiş və yola salınmaq üçün nəqliyyat vasitələrinə yüklənmiş məhsullardır.

Məhsul buraxılışı və satışı həcminə təsir edən amillərin və onların göstəricilərinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

----əmək vasitələri (fondverimi, əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri):

---- əmək cisimləri (materialverimi, əmək cisimləri sərfinin həcmi):

----əmək (əmək məhsuldarlığı, işçilərin orta illik sayı):

----ümumi məhsul (hazır məhsul, satılmaq üçün nəzərdə tutulmuş yarımfabrikatlar, sənaye xarakterli iş və xidmətlər, bitməmiş istehsalın artımı və ya azalması və s.);

---- əmtəlik məhsul, satış üçün nəzərdə tutulan iş və xidmətlər (keyfiyyət nişanını əks etdirməklə əsas növ məhsullar, iş və xidmətlər, sair əmtəlik məhsullar, hazır məhsulların anbar qalığının artıb-azalması);

----yüklənmiş əmtəlik məhsullar (məhsulun növlər üzrə kooperativləşdirilmiş-birləşdirilmiş göndərilməsi, sair yüklənmiş məhsullar, yüklənmiş əmtəə qalığının artıb-azalması);

---- satılmış əmtəlik məhsullar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər, o cümlədən təsərrüfat müqaviləli məhsullar.

Məhsul buraxılışı həcmnin, keyfiyyətinin və quruluşunun retrospektiv təhlili aşağıdakı əsas beş mərhələ üzrə aparılır.

Birinci mərhələ - məhsul buraxılışı və satışı həcmnin dinamikasının təhlili aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir:

- bazis arlım tempi;
- zəncirvari artım tempi;
- orta illik artım tempi.

Ümumi və əmtəəlik məhsulun dinamikasının təhlili həm cari və həm də müqayisəli qiymətlərlə aparılır. Bu halda ümumi, əmtəəlik və satılıq məhsulun pul ilə qiymətləndirilməsi və natura ölçüsündə göstəriciləri təhlilin obyektinə hesab olunur.

Ümumi, əmtəəlik və satılıq məhsulun artım tendensiyasının təhlili işində onların cari və müqayisəli qiymətlə qiymətləndirilməsi də mühüm rol oynayır. Məlumatları müqayisəyə gələn şəkllə salmaq üçün əlavə hesablamalar aparılması tələb olunur. Ona görə də məhsul istehsalı və satışının dinamikasına qiymət amilinin təsirini aradan qaldırmaq üçün dinamik ryadların müqayisəsindən istifadə etmək lazımdır.

İkinci mərhələ - məhsulun assortimenti üzrə istehsal proqrammasının yerinə yetirilməsinin təhlili. Mərkəzdən idarəolunma və administrativ rəhbərlik şəraitində planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin təhlili müəssisələrin fəaliyyətində dövlətin və yuxarı təşkilatların nəzarət funksiyasını daşıyırdı. Hazırda müəssisələr biznes-planlarını sərbəst, müqavilələr, dövlət sifarişləri, bazar konyukturasını öyrənməklə tərtib etdiyi üçün planın yerinə yetirilmə səviyyəsinin təhlilinə yeni yanaşma tələb etməklə aşağıdakıların qiymətləndirilməsinə imkan verir:

- müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilmə səviyyəsini;
- planın keyfiyyətini;
- menecmentin keyfiyyətini.

Eyni zamanda məhsulun ümumi həcmi və onun assortimentləri üzrə plan istehsalın xammal, material, əsas vəsaitlər, işçi qüvvəsi ilə təmin olunma planının çıxış bazasını təşkil edir. Məhsul istehsalı planının yerinə yetirilmə səviyyəsinin təhlili

istehsal potensialından qeyri səmərəli istifadənin səbəblərini aşkar etməyə imkan verir.

Assortimentlər üzrə məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi əsas məhsul növləri üzrə plan və faktiki göstəricilərin müqayisə olunması yolu ilə həyata keçirilir.

Xarici amillərin, məsələn, balızar konyukturunun dəyişməsinin (tələbatın ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi, məhsulların bazar qiymətinin aşağı düşməsinə, rəqabətin aktivləşməsi) nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün əmtəlik məhsul buraxılışının təhlili satılmış məhsulun həcmində təhlilin nəticəsi ilə müqayisəli şəkildə aparılır.

Üçüncü mərhələ - məhsulun strukturunun və struktur dəyişikliklərinin istehsal proqramının yerinə yetirilmə səviyyəsinə təsirinin təhlili. Məhsulun struktur planının yerinə yetirilməsi ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsal proqramında nəzərdə tutulmuş nisbətində riayət olunması deməkdir. Məhsul istehsalı quruluşunun dəyişdirilməsi əmtəlik məhsulun maya dəyəri, rentabellik səviyyəsi, dəyər ifadəsində əmtəlik məhsulun həcmi və s. kimi əsas iqtisadi göstəricilərə mühüm təsir göstərir. Əmtəlik və satılmış məhsulların həcmi onların natura şəklində kəmiyyəti artmadan da yüksələ bilər. Belə ki, məhsulun quruluşunun dəyişdirilməsi, yəni daha bahalı məhsulun ümumi məhsullar içərisində xüsusi çəkisinin yüksəlməsi hesabına əmtəlik və satılmış məhsulların həcmi artar.

İqtisadi göstəricilərə quruluş dəyişikliyinə təsirini müəyyən etmək və həmin təsiri aradan qaldırmaq üçün ümumi məhsul istehsalında hər bir məhsulun xüsusi çəkisinin dəyişməsinin birbaşa hesablanması, bütün məmulatlar üzrə planın yerinə yetirilmə faizinin birbaşa hesablanması və orta qiymət metodları ilə müəyyən etmək olar. Əmtəlik məhsulun həcmində struktur dəyişikliyinə təsirinin hesablanması üçün plan, məhsul vahidinin qiyməti, natura üzrə məhsul buraxılışının həcmi dəyişilməz götürülür.

Bütün məmullatlar üzrə planın yerinə yetirilməsinin birbaşa hesablanması metodu məhsul buraxılışının quruluşu dəyişməz qaldığı halda hər bir məmullatın xüsusi çəkisinin yekun həcmə görə düz mütənasib artmasına əsaslanır.

Orta qiymət metodu ilə hesablama apararkən plan və faktiki quruluşda müəyyən edilmiş orta ölçülü qiymətlər faktiki məhsul buraxılışındakı fərqə- kənarlaşmaya vurulur.

Dördüncü mərhələ - məhsulun keyfiyyətinin məhsul satışının həcminə təsirinin təhlili. Məhsulun keyfiyyəti - məhsulun satışının artırılmasına əsaslı təsir göstərən ən mühüm amillərdən biridir. Bu müəssisənin və istehsal olunan məhsulların rəqabətə davamlılığının ən mühüm göstəricisidir. Lakin ümumi qayda olaraq keyfiyyətin yüksəldilməsi əlavə məsariflər tələb edir ki, bununla da məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir. Keyfiyyət hesabına məhsul buraxılışı həcmının artması öz əksini maya dəyərində, qiymətdə, mənfəətdə tapmaqla iqtisadi təhlilin obyektini hesab olunur.

Məhsulun keyfiyyəti - məhsulun özünəməxsus təyinatına uyğun olaraq müəyyən tələbatı ödəyə bilmə qabiliyyətidir. Məhsulun keyfiyyət tərkibini təşkil edən bir və ya bir neçə özünəməxsus kəmiyyət xarakteristikası keyfiyyət göstəricisi adlanır. Məhsulun keyfiyyətinin ümumi, müstəqim və qeyri müstəqim göstəricilərini biri-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Ümumi göstəricilər növündən və təyinatından asılı olmayaraq istehsal olunmuş bütün məhsulların keyfiyyətini xarakterizə edir. Məsəl üçün, xüsusi çəki göstəricisi aşağıdakıları əhatə edir:

- yeni məmullatın cəmi ümumi məhsul içərisində xüsusi çəkisi;
- sertifikatlaşmış və sertifikatlaşmamış məhsullar;
- dünya standartına cavab verən məhsullar;
- ixrac edilən məhsullar (o cümlədən sənayecə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə) və s.

Müstəqim (xüsusi) göstəricilər - məhsulun keyfiyyətinin özünəməxsus bir xüsusiyyətini xarakterizə edir.

Misal üçün - yararlılıq (südün yağlılıq dərəcəsi, kömürün kül- lülük səviyyəsi, filizin tərkibində dəmir, qida maddələrinin tərkibində zülal və s.);

- etibarlılıq (uzunömürlü, fasiləsiz iş və s.);

- konstruksiya, texnoloji cəhətdən səmərəliliyi əks etdirən - texnolojiliyi (əməktutumu, cnerjitutumu və i.a.);
məlumatın estetikliyi.

Qeyri-müstəqim (köməkçi) göstəricilər - onlara keyfiyyətsiz məhsul istehsalına görə, reklam edilmiş məhsulun xüsusi çəkisi, zay məhsuldan itkilər və s. daxildir.

Məhsulun keyfiyyətinin təhlili zamanı aşağıdakı vəzifələr həll edilməlidir;

- məhsulun texniki səviyyəsi qiymətləndirilir;
- həmin səviyyədən kənarlaşmanı ayrı-ayrı məmulatların baza səviyyəsi və nəzəri imkanları ilə müqayisədə təyin olunur; məhsulun hazırlanma və göndərilmə keyfiyyətim əks etdirən məhsul buraxılışının quruluşu təhlil edilir; məhsulun texniki səviyyəsinin yüksəlişini əks etdirən amillər aşkar edilir;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, zay məhsulların və itkilərin azaldılması imkanları əsaslandırılır.

Məhsulun keyfiyyətinin təhlili üçün istifadə edilən informasiya təcrübəvi cəhətdən təhlil olunan obyektin bütün cəhətlərini əhatə edir.

Məhsulun keyfiyyət planının yerinə yetirilməsinə ümumiləşdirilmiş qiymət vermək üçün bir çox metodlardan, o cümlədən bal metodundan istifadə edilir. Bal metodu ilə qiymətləndirmənin mahiyyəti - məhsulun keyfiyyətinin orta balının müəyyən edilməsindən, plan və faktiki məhsulun keyfiyyəti müqayisə edilməklə keyfiyyət planının yerinə yetirilmə səviyyəsinin müəyyən etməkdən ibarətdir.

Keyfiyyəti növlərlə xarakterizə olunan məhsullar üzrə bu göstəricini müəyyən etmək üçün məhsulun hər bir növünün cəmi məhsul içərisində xüsusi çəkisi, növlərin orta əmsalı,

müqayisəli qiymətlər üzrə məmumat növlərinin orta qiyməti müəyyən edilir. Planın yerinə yetirilmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istehsal olunmuş cəmi məhsul içərisində hər bir növün payı planda nəzərdə tutulmuşla müqayisə edilir. Keyfiyyətin dinamikasını müəyyən etmək üçün isə həmin göstəricilər keçmiş illərin göstəriciləri ilə müqayisə olunur.

Beşinci mərhələ- zərərliyin (mənfəətsizliyin) aradan qaldırılmasının təhlili. Məhsul buraxılışı və satışı həcmının təhlili idarəetmə təhlilinin tərkib hissələrindən biridir. O, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması məqsədini güdür.

Məhsul istehsalı və satışı planının əsaslandırılmasına imkan verən həm retrospektiv və həm də perspektiv təhlil obyektlərinin iqtisadi cəhətdən idarəedilməsində mühüm rol oynayır. Məhsul buraxılışının perspektiv təhlili bazar konyuk- turasını və obyektin istehsal ehtiyatlarına olan tələbatını əks etdirməklə istehsalın zərərsiz başa çatdırıla biləcəyini əsaslandırır. İstehsalın zərərsizliyinin təhlili aşağıdakı göstəricilərin müqayisəsini nəzərdə tutur:

- bir neçə dövrün zərərsiz məhsul istehsalı həcminin müqayisəsi (və ya plan göstəriciləri ilə);
- dinamika üzrə müəssisənin zərərsizliyinin qiymətləndirilməsi;
- istehsalın zərərsiz həcmə təsir göstərən amillərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi;
- plan üzrə gözlənilən mənfəəti verə biləcək məhsul istehsalının plan həcmində hesablanması.

Zərərsiz məhsulun həcmi satışdan daxil olan pul vəsaitlərinin həcmində həmin məhsulun istehsalına sərf edilmiş daimi və dəyişkən məsariflərin həcminə bərabərliyi ilə müəyyən edilir. Yəni, məhsul vahidinin qiyməti vurulsun istehsal edilmiş (satılmış) məhsul vahidinin kəmiyyətinə, bərabərdir məhsul vahidinə daimi məsrəflər sərfi üstəgəl məhsul vahidinə dəyişən məsariflər sərfi vurulsun istehsal edilmiş (satılmış) məhsul

vahidinin komiyyəli. Həmin fikri düstur vasitəsilə aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

Düsturda - məhsul vahidinin qiymətini;

M[^]- istehsal edilmiş məhsul vahidinin komiyyətini;

Djr məhsul vahidinə daimi məsrəflər sərfini;

M, -məhsul vahidinə dəyişən məsrəflər sərfini əks etdirir.

Məhsulun həcmi, keyfiyyəti, quruluşu, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin təhlili metodikasını nəzərdən keçirərkən onların formalaşmasına təsir göstərən amillərin və göstəricilərin ardıcılığına və təsnifatına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onlar əsasən aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilsin. Məhsulun həcminə, keyfiyyətinə, quruluşuna, iş və xidmətlərin səviyyəsinə əmək vasitələri, əmək cisimləri və əmək kimi ən mühüm istehsal amilləri təsir göstərir. Əmək vasitələri - fondverimi və əsas fondların həcmi; əmək cisimləri - əmək cisimlərinin hər vahidinə görə (dəyərinin hər manatına görə) məhsul istehsal (mə- rialverimi) və sərf olunmuş əmək cisimlərinin həcmi; Əmək- əmək məhsuldarlığı və işçilərin sayı göstəricilərlə ifadə olunur.

Ümumi məhsul - hazır məhsul; satış üçün nəzərdə tutulan yarımfabrikatlar; iş və xidmətlər; bitməmiş istehsal qalığı və s. göstəricilərlə ifadə olunur.

Satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtəlik məhsul, iş və xidmətlər - keyfiyyət, səviyyəsini göstərməklə əsas məhsulların iş və xidmətlərin növləri (əsas nomenklatura); sair əmtəlik məhsul; hazır məmulatın anbar qalığı göstəricilərlə ifadə olunur.

Yüklənmiş əmtəlik məhsullar- məhsul növləri üzrə kooperasiya qaydasında göndəriş; sair yüklənmiş məhsullar; satılmış əmtəlik məhsullar, iş və xidmətlər, o cümlədən təsərrüfat müqavilələrlə, yüklənmiş mal qalığı göstəricilərlə ifadə olunur.

6.6. Əmək ehtiyatları və əmək məhsuldarlığının təhlili metodikası

İqtisadiyatın müasir inkişaf morhobsında proseslərin, hadisələrin, ümumiyyətlə bütün fəaliyyətin həyata keçirilməsində əməkdən istifadə də hansı dəyişikliklərin baş verdiyinin müəyyən edilməsi təhlilçilər qarşısında duran ən mühüm vəzifədir.

Qeyd olunduğu kimi, əmək ehtiyatları müəssisə və birliklərdə istehsalın ən mühüm üç amilindən biridir.

Əməkdən və əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

İşçi qüvvəsindən istifadə sahəsində - işçilərin sayının, tərkibinin və quruluşunun, ixtisas dərəcəsi və mədəni-texniki səviyyələrinin yüksəldilməsi yolları, iş vaxtı fondundan istifadənin yoxlanması və ən yaxşı nailiyyətlərin əldə olunması üçün lazımi təşkilati-texniki və sair tədbirlərin hazırlanması, işçi qüvvəsinin hərəkətinin, formasının və səbəblərinin öyrənilməsi, əmək intizamı, məhsul istehsalının artırılmasına işçilərin sayının təsiri və s.

Əmək məhsuldarlığı sahəsində - iş yerləri, sexlər və ümumilikdə müəssisə üzrə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin müəyyən edilməsi, cari ildə əldə edilmiş göstəricilərin keçmiş illərin, qabaqcıl müəssisələrin göstəriciləri ilə müqayisəsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ekstensiv və intensiv amillərinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarının və onların istehsalın səviyyəsinə təsirinin müəyyən edilməsi;

Əmək haqqı sahəsində - tətbiq olunan əməyin ödənişi forma və sisteminin əsaslılığının yoxlanması, ayrı-ayrı işçi kateqoriyalarının orla əmək haqlarının həcmi və dinamikasının müəyyən edilməsi, işçilərin sayının və orta əmək haqqından, əmək haqqı fondundan kənarlaşmaların, mükafatlandırma sisteminin səmərəliliyinin öyrənilməsi, əmək haqqının artım tempinin, onun əmək məhsuldarlığının artım tempinə olan nisbətinin tədqiq edilməsi, əmək haqqı fondundan istifadənin səmərə

lilik elitiyatlarının aşkar olunub istifadəyə cəlb olunması tədbirlərinin hazırlanması.

Əməyin ödənilməsi sözünün mahiyyəti ancaq əmək haqqına məsariflər və mükafatlardan ibarət deyil, geniş mənada o, sosial, səhiyyə, sığorta, işçi qüvvəsinin müəssisədə istifadəsi ilə əlaqədar xərcləri də özündə birləşdirir.

Əmək ehtiyatlarının təhlili əsasən aşağıdakı dörd istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Subyektlərin işçi qüvvəsilə təmin olunma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və işçi qüvvəsinin hərəkəti;
2. İş vaxtından səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi;
3. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin öyrənilməsi;
4. Əmək haqqına məsariflərin səviyyəsinin öyrənilməsi.

Məlum olduğu kimi, əmək ehtiyatları istehsalının və ümumiyyətlə fəaliyyətin həyata keçirilməsinin ən mühüm amillərindən biridir. İnsan amili cəmiyyətin inkişafının heç bir şeylə əvəz oluna bilməyən aparıcı qüvvəsidir.

Nizami Gəncəvi göstərirdi ki, insanda olan zəkanın, qüvvətin və hünərin düzgün qiymətləndirilməsi və onların real-laşdırılmasına şərait yaradılması ölkənin maddi və mənəvi sərvətinin artırılması üçün şərtidir. O, qeyd edir ki, «İnsanın vücudunda olan hünəri bəyənməsən, bir göhər itmiş olar». Bu fikri dahi şairimiz «İsgəndarnamə» əsərində aşağıdakı iki misra ilə daha obrazlı dildə səsləndirir.

«Harada hünərə verilmiş qiymət,
O yerdə gün-gündən ucalmış dövlət».

İstehsal subyektlərində avadanlıqlardan, maşın və mexanizmlərdən, material ehtiyatlarından səmərəli istifadə, məhsul buraxılışının ahəngdarlığı, texnoloji proseslərdə itgilərin azaldılması, maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin artırılması və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini əls etdirən digər iqtisadi göstəricilərin qənaətbəxşliyi əmək ehtiyatları ilə təmin olunma səviyyəsindən və onlardan istifadə dərəcəsiindən asılıdır.

Subyektlərin, onların ayrı-ayrı bölmələrinin əmək ehtiyatları ilə təmin olunması və onlardan istifadə ayrı-ayrı kateqoriyalar, peşələr və ixtisas dərəcələri üzrə, ən vacib, yəni fəaliyyət prosesində həlledici rol oynayan peşələr üzrə işçilərin faktiki sayını əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri, hesabat ilinin plan göstəriciləri ilə, tələbatın miqdarı ilə müqayisə etməklə müəyyən olunur.

İstehsal prosesində iştirakına görə işçi heyəti-subyektin apardığı fəaliyyəti ilə məşğul olanlar əsas, köməkçi fəaliyyət sahələrində və bütün xidmət sahələrində çalışanlar köməkçi tərkiblərə bölünür. Təhlil prosesində əsas və köməkçi heyət arasındakı nisbət və həmin nisbətin dəyişilmə tendensiyası müəyyən edilir. Müqayisə nəticəsində əsas işçi heyətinin (fəhlələrin) sayının azaldılması müşahidə olunursa bu, ümumilikdə hər bir işçiyə görə istehsal edilmiş məhsulun, göstərilmiş xidmətin həcmünün azalması deməkdir.

Fəhlələrin sayı planlaşdırılmış dövr üçün əmək tutumu normalarına, işçilərin illik məhsuldar iş vaxtı fonduna və planlaşdırılması normalarının yerinə yetirilmə əmsalına əsasən müəyyən edilir. Bu halda aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

^ iv ‘

Düsturda - fəhlələrin sayını;

I, - planlaşdırılmış dövr üçün əmək tutumu normalarını;

Mj^r fəhlələrin illik məhsuldar iş vaxtı fondunu;

-planlaşdırılmış normaların yerinə yetirilmə əmsalını göstərir.

Mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış proseslərdə çalışan fəhlələrin sayı iş yerlərinə və qurğulara xidmət normalarına əsasən aşağıdakı düsturla müəyyən edilir.

$$F_r = 0, r_{ij} / , 4$$

Düsturda ~ F , - mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış proseslərdə çalışan fəhlələrin sayını;

- həyata keçirilən operasiyalar;

a , -həmin operasiyalardakı qurğuların sayını;

- həmin qurğuların idarə edilməsi üçün tələb olunan fəhlələrin sayını;

l , - həmin qurğuların idarəedilməsində çalışan işçilərin işlə təmin olunma əmsalını göstərir.

Rəhbər işçilərin- qulluqçuların sayı subyektin təşkilatı quruluşuna, idarəetmə funksiyasını səmərəli və qarşıya qoyulan vəzifəyə müvafiq olan tələbat səviyyəsində müəyyən edilir.

İşçilərin ixtisasının və peşəkarlığının səviyyəsinin təhlili sahələr üzrə nəzərdə tutulmuş işlərin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan ixtisaslı və müvafiq dərəcəli fəhlələrin sayının sahələr, bölmələr, sexlər, briqadalar və ümumilikdə subyektlər üzrə müqayisəsilə həyata keçirilir.

İcra olunan işin fəhlələrin ixtisasına uyğunluq dərəcəsinin təhlili işin orta dərəcəsi ilə həmin işi icra edən fəhlələrin orta ixtisas dərəcəsinin müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilir.

Fərz edək ki, A məmulatı üzrə həyata keçirilən iş üçün orta ixtisas dərəcəsinin müəyyən olunması tələb olunur. Bu halda aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

$$o_{j,j} = o_{j,j}$$

Düsturda - $o_{j,j}$ - A məmulatı üzrə həyata keçirilən iş üçün orta tarif dərəcəsini;

- aralarında orta tarif əmsalı olan iki qarışıq dərəcədən on kiçiyini;

iki qarışıq dərəcənin on kiçiyinin tarif əmsalını;

- iki qarışıq dərəcənin ən böyüyünün tarif əmsalını əks etdirir.

Biznes-planların yerinə yetirilməsinin, əmək kollektivinin hər bir üzvünə görə istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmünün artırılmasının, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinin ən mühüm ehtiyat mənbələrindən biri iş vaxtı fondundan qənaətlə və səmərəli istifadə etməkdir. İş vaxtından nə qədər səmərəli istifadə olunarsa icra olunan işin səmərəliliyi və onların texniki-iqtisadi göstəriciləri bir o qədər yüksək olar.

İş vaxtından istifadə göstəricilərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilməlidir;

1. İşçilərin orta siyahı sayı;
2. Bütün işçilər tərəfindən işlədilmiş adam-saat;
3. İş vaxtından əlavə işlənmiş adam-saatlar;
4. Bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam-günlər;
5. Hər bir işçi tərəfindən işlənmiş vaxt;
6. Hər bir işçi tərəfindən işlənmiş gün;
- y. Qeyri-məhsuldar iş vaxtı;
8. İş gününün orta uzunluğu.

Bir işçi tərəfindən işlənmiş vaxtı müəyyən etmək üçün bütün işçilər tərəfindən işlənmiş vaxt işçilərin orta siyahı sayına bölünür.

Bir işçi tərəfindən işlənmiş günlərin sayını müəyyən etmək üçün işçilər tərəfindən işlənmiş günlərin sayı işçilərin orta siyahı sayına bölünür.

İş gününün orta uzunluğunu müəyyən etmək üçün bütün işçilər tərəfindən işlənmiş vaxt bölünür bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam-günlərin sayına.

İş vaxtının ümumi itkisi aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$- (P_{..} - P_{.})$$

Düsturda - 4. - iş vaxtının ümumi itkisini;
- faktiki işlənmiş vaxtı;

$K_{..}$ - iş vaxtından əlavə işlənmiş müddəti;

$P_{..}$ - plan tapşırığı üzrə yerinə yetiriləcək iş

sorf olunan vaxtı;

- plan tapşırığı üzrə yerinə yetrilməli əməliyyat üçün tələb olunan faktiki işçilərin sayını göstərir.

İş vaxtının növbədəxili itgisini iki yolla müəyyən etmək olar; 1. Ümumi iş vaxtı itgisinin gün ərzindəki iş vaxtı itgisini çıxmaqla. Bu qayda üzrə hesablanmanı aşağıdakı düsturun köməylə həyata keçirmək olar:

$$/ \text{--- } \dot{I} - f C \\ \wedge \text{ il}^* \wedge / \gg \wedge \wedge \gg 1 \gg$$

Düsturda - 4. - ümumi iş vaxtı itgisini;

Kf, - gün ərzindəki iş vaxtı itgisini əks etdirir,

2. İş gününün orta uzunluğunu faktiki bir fəhlə tərəfindən işlədilmiş iş günlərinin sayma vurub, alınan nəticəni faktiki fəhlələrin sayına vurub üzərinə əlavə işlənmiş saatları gəlməklə.

Əmək və əmək haqqı üzrə göstəricilərin, amillərin və onların formalaşmasının təhlili aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. İstehsalın təşkilati-texniki və s. şəraitləri;
2. Normalaşdırılmış işlərin əmsalı (xüsusi çəkisi);
3. Normaların işlənmə əmsalı;
4. Orta istehsal norması;
5. İş saatlarından istifadə əmsalı;
6. İşçilərin saathq orta əmək məhsuldarlığı;
7. İşçilərin orta günlük əmək məhsuldarlığı;
8. Təhlil dövründə iş günlərindən istifadə əmsalı;
9. İşçilərin orta siyahı sayı;
10. İstehsal personalı içərisində fəhlələrin xüsusi çəkisi;
11. Hesabat dövrü ərzidə fəhlələrin orta əmək məhsuldarlığı;
12. İşləyənlərin orta siyahı sayı;
13. Bir işçiyə düşən orla əmək haqqı;
14. Hesabat dövründə işləyənlərin orta əmək məhsuldarlığı;
15. İstehsal personalının əmək haqqının cəmi;

16. Cınumi məhsulun həcmi;

İ 7. Məhsulun maya dəyərində əmək haqqının xüsusi çəkisi və ya məhsulun dəyərində əmək haqqının payı.

Əmək məhsuldarlığının artırılması üçün hər bir subyektdə geniş ehtiyatlar mövcuddur. Bunun üçün təhlil prosesində bu ehtiyatlar aşkar edilir və onlardan istifadə mexanizmi hazırlanır. Bu ehtiyatlar çox investisiya qoyuluşu tələb etmir. Əmək şəraitinin düzgün təşkili, fəhlələrin maddi və mənəvi marağının günün işləmələri səviyyəsində yüksəldilməsi əmək məhsuldarlığının artırılmasının əsas yollarıdır. Orta saatlıq və orta günlük məhsul istehsalı müqayisə edilərək növbə daxili ehtiyatlar aşkar edilir. Bu ehtiyatlar iş vaxtı itkilərindən ibarətdir ki, bu da küllü miqdarda az məhsul istehsalı deməkdir. Eyni növ məhsul istehsal edən müəssisələrin, eləcə də qabaqcıl müəssisələrin uyğun göstəriciləri ilə müqayisə edilərək müəssisə daxili ehtiyatlar aşkar edilir və ondan istifadə etmək barədə tədbirlər hazırlanır ki, bu da təhlilin on vacib vəzifələrindən biridir.

Əmək məhsuldarlığının təhlili zamanı qeyd olunan vəzifələri və işləri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı məlumat mənbələrindən istifadə olunur:

1. Əmək üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında subyektlərin hesabatı;

2. Məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında subyektin hesabatı;

3. Cari mühasibat uçotu məlumatları.

İstehsal müəssisələrində əməkdən istifadənin ümumi göstəricisi əmək haqqına ayrılmış vəsaitin məhsulun dəyərindəki payıdır. Əməkdən istifadənin ən mühüm səmərəlilik göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi satılmış məhsulun dəyərinin bir orta illik işçiyə nisbəti və məhsul vahidinin material tutumu göstəriciləri ilə müəyyən edilir. İstehsal sahələrində əməkdən istifadənin səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən edilir:

- əmək məhsuldarlığının artım tempi;

- omok məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına ümumi məhsulun artan hissəsi;
- baza dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründə canlı əməyə (il ərzindəki işçilər hesabı ilə) nisbi qənaət;
- əmək haqqı fonduna nisbi qənaət;
- əmək haqqının artım tempinin əmək məhsuldarlığının artım tempinə nisbəti.

Bildiyimiz kimi, elmi-texniki tərəqqi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin on mühüm amilidir. Ona görə də əmək məhsuldarlığının təhlili zamanı ilk növbədə bu amil nəzərdən keçirilməlidir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi (elmlə texnikanın qarşılıqlı inkişafı) təbiətin bəxş etdiyi nemət və ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır.

Elm, texnika və istehsal elmi-texniki tərəqqinin tərkibini vahid formada birləşdirən üç mühüm ünsürüdür. İstehsal maddi nemətlərin yaradılmasını özündə əks etdirməklə, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin reallaşdırılması sferasıdır. Odur ki, elmi-texniki tərəqqinin göstərilən üç ünsürünün fasiləsiz fəaliyyət göstərməsi üçün elmin sürətlə inkişaf etdirilməsi, istehsalın çevikliyi və səfərbərliyi təmin olunmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqinin məhsul buraxılışının həcminə təsirini müəyyənləşdirmək üçün yeni və köhnə texnika, texnologiya və istehsalın, əməyin təşkili şəraitində məhsul buraxılışını müqayisə etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

AƏ

Düsturda,

-əmək məhsuldarlığının artımını;

P, və P₂ "Uyğ[^] olaraq köhnə və yeni istehsal şəraitində istehsal olunmuş məhsulun həcmi;

və i[^]2 -müvafiq dövrlərdə fəhlələrin sayını əks etdirir.

Əmək məhsuldarlığı müəssisənin ixtisaslaşma və kooperasiya səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, ixtisaslaşma və kooperasiya səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, əmək məhsuldarlığı da bir o qədər yüksək olur (bax 6.6.1. sayılı cədvəl).

Plana nisbətən hesabat üzrə tədqiqat obyektini olan müəssisədə ümumi məhsul istehsalı 99,1%, kooperasiya olunmuş mallar üzrə isə 100,9% yerinə yetirilmişdir. Kooperasiya olunmuş mallar üzrə planın artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi onunla izah olunur ki, belə şəraitdə hər bir işçiyə bilavasitə müəssisədə istehsal olunduğundan daha çox məhsul düşür. Bu göstəricilər arasındakı fərq (0,8%) kooperasiya olunmuş mallar planının yerinə yetirilməsi hesabına məhsulun əmək tutumunun artmasını göstərir.

Cədvəl 6.6.1.

Kooperasiya səviyyəsinin əmək məhsuldarlığına təsirinin təhlili

Planın yerinə yetirilməməsi səbəbləri	Əməktutumunun yüksəlməsi	
	%	Min n/s
Texniki-işkilau tədbirlər planın yerinə yetirilməsi	0,07	1,4
Kooperasiya əsasında alınmış malların azalması	1,83	38,7
Vaxt normalarının yüksəlməsi	4,2	80,7
Cəmi	6,1	120,8

Cədvəlin materiallarından görüldüyü kimi, əməktutumunun aşağı salınması planı 120,8 min norma-saat və ya 6,1% yerinə yetirilməmişdir. Cari ildə həyata keçirilmiş tədbirlər-yeni avadanlıqların tətbiqi, köhnə avadanlıqların modernləşdirilməsi, texnologiyanın mənimsənilməsi-növbəti ildə bütün il boyu fəaliyyət göstərərək əmək məsrəflərinə qənaət artıq 78,6 min norma-saat deyil, elə həmin məhsul istehsalında 240 min norma-saat (510-270) təmin edəcək (bax 6.6.2. sayılı cədvəl). Beləliklə, gələn ilin planında məhsulun əməktutumunun keçən ilə nisbətən 161,4 min norma-saat (240-78,6) aşağı düşməsinə

şərti azad olunmuş işçilərin (70 nəfər) və əmək məhsuldarlığı artımının (3,5%) təsiri nəzərə alınmalıdır.

Əmək məhsuldarlığını təhlil etdiyimiz dövrdə ii ərzində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin planda nəzərə alınmasını yoxlamaq lazımdır. Əgər bu edilməsə, onda əmək tutumunun aşağı salınması planı və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi planı aşağı düşər. Bu məsələyə əmək göstəricilərinin təhlili zamanı xüsusi fikir vermək lazımdır.

Əməktutumuna məhsulun çeşidinin dəyişməsi böyük təsir edir. Belə ki, daha az xammal və materiallar tələb edən məhsul istehsal edilə bilər və əksinə, məhsul istehsalına planda nəzərdə tutulduğuna nisbətən daha çox və ya az əmək sərf edilə bilər.

Cədvəl 6.6,2.

*Texniki-təşkilatı tədbirlərin məmullatın
atmtutumuna təsirinin təhlili*

	Plan üzrə	Faktiki	T
Təd- bir-	3	1?	
	$\frac{E}{O \cdot 2}$ $\frac{E}{CC}$ $\frac{E}{II}$ $\frac{E}{E}$		$\frac{E}{E}$
S			ca
S-			
6 İS*	k	•0 •0 •3	1?
	$\frac{x}{1?}$ $\frac{x}{II}$	$\frac{c}{n}$ $\frac{x}{1?}$ $\frac{c}{II}$	$\frac{x}{1?}$ $\frac{c}{II}$
		uf	H
			1?
			1?

Yeni ava- dan- lı ğın işo sa ım ması	1/ VII	100	1,2	0,8	12 0	80	20	1/X	120	0,9	144	108	9.0
Ava dan lı ğın mo dem bş di ril məsi	I/I V	200	0.6	0,5	12 0	10 0	15	1A'	220	0,5	132	110	14.6
Texn ologi yanı n mo nim sənil mosi	I/X	300	0,9	0.3	27 0	90	45	1/X	330	0,4	297	132	55.0
Cəmi					27 510	90 "5 T					T T	350	78.6

Hesabat üzrə bu məmulatların istehsalı dəyər üzrə 109,2% (1876:1718*100), əməktutumunu üzrə isə 111,8% (175:156*100) yerinə yetirilmişdir ki, buna da səbəb «Çinar ZM»-nin istehsalının azalması və daha ucuz və az əməktutumlu «Çinar 3»-ün istehsalının artması olmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əməktutumunun aşağı salınması göstəricisi əmək məhsuldarlığının artımını təkcə onun texnika ilə silahlanması hesabına deyil, eləcə də bir sıra digər amillərin təsiri hesabına yarandığını əks etdirir ki, bunların bilavasitə təsirini müəyyən etmək üçün lazımi metodlar işlənmədiyinə görə hələlik çətinidir. Bu amillərə fəhlələrin ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəlməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşması, əmək haqqının təşkili, əməyin normalaşdırılması və s. aid edilməlidir.

Cddyfil 6.6.3

Məhsulun çeşidinin dəyişməsinin əmək məhsuldarlığına təsiri

M om ula I	Bir məmulla tın porakəndə sa lış qiyməli-min man	Əmökulu mu 1 momul al nor ma-suat	Momulahn sayı		Doyor üzrə mln.man.		Onukluumu i/.ro l/s	
			Plan	Fak-likli	Plan	Fak tiki	Plan	Fak tiki
Çinar 3M	10800	90	85	70	918	756	76	112
<u>Çinar 3</u>	8000	80	100	140	800	1120	80	
Cəmi					1718	1876	15	175

Müəssisədə 2 növ məhsul istehsalını nəzərdən keçirək.

6.6.3. saylı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi məmullat üzrə istehsalın miqdarı dəyişilmədir.

İş vaxtından istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə müsbət təsir edir. Belə ki, əmək məhsuldarlığı iş vaxtının artmasına proporsional olaraq artır. Bu amilin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iş vaxtı itkilərinin azaldılması və aradan qaldırılması əsas etibarilə əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması hesabına əldə edilir və bu nəzərə çarpacaq dərəcədə investisiya qoyuluşu məsrəfləri tələb etmir.

Növbədaxili itkilərin azaldılması iş vaxtı ehtiyatım təşkil edir və bu əməyin düzgün təşkil edilməməsindən irəli gələrək bu sahədə görülən tədbirlər nəticəsində aradan qaldırılır.

Məhsul istehsalı dinamikasını iş vaxtı fondunun artırılması və əməktutumunun azaldılması əsasında nəzərdən keçirək. İş gününün uzunluğu 8 saat (480 dəq.) əməliyyatın davamı 10 dəq., zay məhsula görə növbədaxili iş vaxtı itkiləri, boşdayanmalar 40 dəq. Bu şəraitdə növbə ərzində 44 əməliyyat $f_{4g0} - 40^{\wedge}$

-----yerinə yetirilmişdir. Əgər növbə daxili boşdayanma V_{10} ;

aradan götürülərsə, onda növbə ərzində 48 əməliyyatın həyata

keçirilməsi mümkündür. Bu zaman istehsal 9,1% (48:44100- 100) artacaqdır. Əgər təşkilatı-lexniki tədbirlər nəticəsində əməliyyatın davamı 8 dəqiqəyə endiriləcəksə onda elə həmin iş vaxtı ərzində 55 əməliyyat (440:8) yerinə yetiriləcəkdir ki, bu da 25% (55:44*100-100) artım deməkdir. İş vaxtı itkiləri aradan qaldırılsa, bu rəqəm 60 olacaqdır, əmək məhsuldarlığı isə 36,4% (60:44*100-100) artacaq.

Ona görə də əmək məhsuldarlığının təhlili zamanı iş vaxtından istifadə göstəriciləri diqqətlə öyrənilməli, itkilərin səbəbləri aydınlaşdırılmalı və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlanmalıdır.

İş vaxtından istifadənin təhlili orta saatlıq, orta günlük və orta illik məhsul istehsalı göstəricilərini dinamika üzrə müqayisə etmək lazımdır.

Orta günlük istehsalın orla saatlıq istehsala nisbətən artması növbədəxili iş vaxtından istifadənin yaxşılaşmasını, orta illik hasilatın orla günlük hasilata nisbətən artması isə il ərzində işlənmiş günlərin sayının artmasını göstərir. Bu göstəricilər arasındakı aşağıdakı asılılıq vardır:

Y illik ist.=Y günlük ist. x Y iş günləri sayı;

Y günlük ist.=Y saat ist. x Y növbə ərz.saət miqd.;

Y illik ist.=Y saat ist. x Y il ərzində saat sayı=

= Y saat ist. x Y növbə ərz.saət sayı x Y iş günü.

Təhlil zamanı məhsul istehsalının artmasına hansı amillərin təsir etməsinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Məhsul istehsalının artımını iki amilin təsirini-əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və işçilərin sayının artmasının təsirini həm mütləq rəqəmlə, həm də faizlə müəyyən etmək olar. Mütləq rəqəmlə artım aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$P\zeta=(\zeta r-\zeta p)' \wedge p' i \wedge$$

'Burada

P[^]-işçilərin sayının artması hesabına məhsul istehsalının artımını;

Ç[^]və Ç[^]-işçilərin faktiki və plan sayını;

y[^]„-əmək məhsuldarlığının artması hesabına məhsul istehsalı artımını;

V[^]- və V^{p-h}r işçiyə düşən məhsul istehsalının faktiki və plan miqdarını göstərir.

Təhlil aparılan obyektə plandan artıq istehsal olunmuş məhsul 3807 min manat təşkil edir və bunun 1132 min manatı ((3361-3337)x47192) işçilərin sayının artması hesabına, 2676 ((47192-46390)x3337) min manatı isə əmək məhsuldarlığının artması hesabına olmuşdur.

Əmək məhsuldarlığının məhsul istehsalına təsiri səviyyəsi inteqral metodundan istifadə etməklə də müəyyən edilir. Bu metodla işçilərin sayının nəticəyə təsirini nəzərdən keçirək. Bunun üçün birinci amilin, yəni işçilərin sayının dəyişməsinin nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün baza dövründə bir orta illik işçiyə görə il ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarı vurulur müqayisə edilən dövrlərdə istehsal potensialının orta illik sayının kənarlaşma məbləğinə üstə gəlinir həmin dövrdə bir orla illik işçiyə görə il ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarının kənarlaşma məbləği vurulsun istehsal personalının orta illik məbləğinin kənarlaşma məbləğinə bölünsün ikiyə.

Həmin fikri düstur formasında aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$hik \wedge \wedge osk \wedge \wedge ikm :2$$

Düsturda - M[^]- işçilərin sayının məhsul istehsalının həcminə təsirini;

- baza dövründə bir orta illik işçiyə görə il ərzində istehsal edilmiş məhsulun miqdarını;

4, ^ - müqayisə edilən dövrlərdə istehsal potensialının orta illik sayının kənarlaşma məbləğini; həmin dövrdə bir orta illik işçiyə görə il

ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarının kənarlaşma məbləğini;

istehsal potensialının orta illik kənarlaşma məbləğini əks etdirir.

Amilli təhlilin integral metodu ilə ikinci amilin, yəni nəticəyə əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsirini müəyyən etmək üçün baza dövrünün istehsal potensialının orta illik sayı vurulur bir orta illik işçiyə görə il ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarının kənarlaşma məbləyinə üstə gəlinir həmin kənarlaşma məbləği vurulsun istehsal potensialının orta illik sayının kənarlaşma miqdarına bölünür ikiyə. Həmin fikri düstur formasında aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$\dot{p}ox \dot{\wedge} \dot{\wedge} tnoi$

$\dot{\wedge} \dot{\wedge} pok$

Düsturda - nəticəyə əmək məhsuldarlığının dəyişməsinin təsirini;

/po, - baza dövrünün istehsal potensialının orla illik sayını;

- bir orta illik işçiyə görə il ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarından kənarlaşma məbləğini;

K, - kənarlaşma məbləğini;

- istehsal potensialının orta illik sayının kənarlaşma miqdarını əks etdirir.

Bu qaydada aparılmış hesablama yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və ya aşağı düşməsi nəticəsində ümumi məhsulun həcminin nə səviyyədə dəyişdiyini müəyyən etmək mümkündür.

İşçilərin sayının və onların əməyinin məhsuldarlığının artımının mahiyyəti eyni deyildir. Birinci amil, yəni əməyin ekstensiv istifadəsini əks etdirən kəmiyyət amili hesabına işçilərin sayının artması maya dəyəri və sair kimi iqtisadi göstəricilərə az təsir göstərmir. Belə ki, istehsala əlavə işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi əlavə əmək haqqı sərfinə səbəb olur. Keyfiyyət amili

olan ikinci amil - yəni işçilərin hər nəfərinə görə il ərzində məhsul istehsalı (əməyin ekstensivliyi) il ərzində əməkdən istifadə vaxtına təsir göstərir. Lakin o əsasən hər bir işçiyə görə ortasa- athq məhsul istehsalı (əməyin intensivliyini) kimi «xalis» məhsuldarlıq göstəricisindən asılıdır.

Əgər əmək məhsuldarlığının artım tempi orta əmək haqqının artım tempini üstələyirsə, bu istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin birbaşa aşağı salınması və bununla da onun rentabelliyyənin yüksəldilməsi deməkdir.

İstehsal personahının orta hesabla məhsul istehsalına nəinki təhlilin əhatə etdiyi dövrdə fəhlələrin orta məhsuldarlığı, eyni zamanda istehsal personahı içərisində fəhlələrin sayının xüsusi çəkisi də əsəş təsir göstərir. Ona görə də ümumi işləyənlər içərisində fəhlələrin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, ümumilikdə işləyənlərin əməyinin məhsuldarlığı da bir o qədər yüksək olar. Elə buna görə də planın yerinə yetirilməsini və əmək məhsuldarlığının dinamikasını qiymətləndirərkən işçilərin ü, gün, saat ərzindəki orta məhsuldarlığının təhlilinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Nisbətən ümumiləşdirici göstərici olan - bir işçiyə görə illik məhsul istehsalına və xüsusi göstərici olan bir işçinin saathq məhsuldarlığına əməyin ekstensiv xarakterini əks etdirən müxtəlif amillər təsir göstərir. Həmin amillərə - il ərzində işlənmiş günlərin sayı, iş gününün orta uzunluğu, istehsal personalının tərkibi daxildir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyyətinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının ən vaciblərindən biri əmək məhsuldarlığının artım tempinin əmək haqqının artım tempindən üstün olmasıdır. Hər iki göstəricinin artım tempinin bu cür nisbəti məhsulun maya dəyərinin xərc maddələri içərisində əmək haqqına qənaət olunmasına şərait yaradır.

Müəssisələrdə fəhlələrin cəmi əmək haqqının səviyyəsinə maddi marağ fondundan ödənilən mükafatlar da mühüm təsir göstərir. Ona görə də əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə orla əmək haqqının artım tempi müqayisə edilən zaman fəhlələrin aldığı bütün gəlirlər nəzərə alınmalıdır.

Tohlil aparılan zaman əmək məhsuldarlığının artım tempi ib faktiki, plan və ötən illərdə faktiki ödənilmiş orta əmək haqqının cəmi müqayisə edilir. Faktiki nail olunmuş templə planın müqayisə edilməsində plan tərtib edilən zaman artıq müəyyən artım tempinin nəzərə alındığını unutmamaq olmaz. Əmək məhsuldarlığının artım tempinin əmək haqqının artım tempindən üstünlüyü əmsalını müəyyən etmək üçün əmək məhsuldarlığı- nın artım indeksi orta əmək haqqının artım indeksi ilə bölünür.

Əmək haqqı üçün ayrılmış vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin təhlilini aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq lazımdır:

- əmək haqqının səviyyəsinin mütləq kənarlaşmasının hesablanması;

- məhsul istehsalına məsariflər içərisində əmək haqqı xərc maddəsinə ayrılmış vəsaitdən istifadəyə (qənaət və ya artıq xərc) təsir göstərən əmək haqqının nisbi kənarlaşmasının hesablanması;

- əmək haqqına qənaət rejiminə qiymət verə bilən, dəyişkən ödənişlər əmsalını nəzərə almaqla əmək haqqından nisbi kənarlaşmaların hesablanması.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikasının dəyişməsinə təsir edən və səfərbər edilməsi mümkün olan amillər arasında istehsal avadanlıqlarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli bir məsələdir. Məlum olduğu kimi, avadanlıqlardan istifadənin səviyyəsini xarakterizə etmək üçün ekstensiv, intensiv və inteqral əmsallarından istifadə olunur. Avadanlıqlardan vaxta və gücünə görə səmərəli istifadə edilməsi vaxt vahidi ərzində hər avadanlığa düşən məhsulun həcmi, daha doğrusu, avadanlığın məhsuldarlığını artırır. Avadanlığın məhsuldarlığı nə qədər yüksək olarsa, sərf edilən əmək do bir o qədər səmərəli olar, daha doğrusu hər bir işçi bir o qədər çox maddi nemət istehsal edə bilər. Hər hansı avadanlıqdan vaxt vahidi ərzində əldə edilmiş həqiqi məhsulun həcmi, avadanlığın vaxta və gücə görə istifadə edilməsini özündə əks etdirən yekun göstəricisidir.

Əməyin texnika ilə silahlanma əmsalının müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən avadanlıqların dəyəri (və ya işlənmiş doz-ah saatların sayı) ən böyük növbədə çalışan fəhlələrin sayına bölünür.

Avadanlığın məhsuldarlıq əmsalını müəyyən etmək üçün istehsal edilmiş məhsulun dəyər ifadəsində həcmi işlənmiş də/g-ah saatların həcminə bölünür.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən etmək üçün istehsal edilmiş məhsulun dəyər ifadəsində həcmi fəhlələrin orta siyahı sayına (və ya işlənmiş saatların sayına) bölünür.

Məlum olduğu kimi, indeks üsulunu tətbiq etməklə konkret iqtisadi hadisənin və prosesin hesabat dövründəki səviyyəsini həmin dövrdə ona təsir edən amillərə həmin prosesin, hadisənin təsirinin dinamikasını öyrənmək olar. Əgər yuxanda adları çəkilən göstəricilərin hər birinin başqa iki iqtisadi kateqoriya ilə qarşılıqlı əlaqəsindən hesablanmış törəmənin göstərici olduğunu nəzərə alsaq, onları qarşılıqlı əlaqədə olan bu hadisələrin indekslərinin nisbəti kimi də göstərmək olar. Məsələn, əmək məhsuldarlığı göstəricisi istehsal edilmiş məhsulun onun istehsalına sərf edilmiş əməyə bölünməsindən alındığına görə əmək məhsuldarlığı indeksini məhsulun həcm indeksinin sərf edilmiş əmək indeksinə nisbəti kimi də yazmaq olar.

Eyni qayda ilə əməyin texnika ilə silahlanma əmsalı indeksini işlənmiş texnikanın dəyəri (və ya dəzgah saatların sayı) indeksinin əmək məsrəfləri indeksinə nisbəti kimi də yazmaq olar. Həmin məntiqə əsasən avadanlıqların məhsuldarlıq indeksini də məhsulun həcm indeksinin əmək məsrəfləri indeksinə nisbəti olunduğu söyləmək və yazmaq olar.

Yuxarıda adları çəkilən (əməyin məhsuldarlığı, əməyin texnika ilə silahlanması və avadanlıqların məhsuldarlığı) göstəricilərinin hesablanması zamanı istifadə edilən məhsul istehsalının həcmi, əmək məsrəfləri və istifadə edilən texnikanın dəyəri (və ya dəzgah saatları) göstəriciləri müəyyən şərtlərlə də olsa, məzmunca oxşar iqtisadi kateqoriyalardır.

Qeyd olunan oxşarlıqdan isifado edərək onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən indekslər sistemini aşağıdakı kimi ya/maq olar:

- əmək məhsuldarlığı bərabərdir avadanlığın məhsuldarlığı vurulsun əməyin texnika ilə silahlanmasına. Bu indekslərdən hər hansı biri məlum olmazsa, məlum olan iki indeksin köməyi ilə üçüncünü müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, avadanlığın məhsuldarlığı bərabərdir əməyin məhsuldarlığı bölünsün əməyin texnika ilə silahlanma səviyyəsinə və s.

Subyektlərin fəaliyyətinə məsariflər içərisində yüksək xüsusi çəkiyə malik olan əmək haqqı fonduna əməyin məhsuldarlığı və intensivliyi mühüm təsir göstərir.

İstehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərində əmək haqqı özünü aşağıdakı formalarda əks etdirir:

I - Fəhlələrin əmək haqqı:

1. Daimi hissə;

2. Tarif dərəcələrindən kənarlaşmalar;

3. Məzuniyyət üzrə kənarlaşmalar.

4. Əlavə işlənən vaxtlara görə ödəniş;

5. Növbədaxili və gündəlik boş dayanmalara görə ödəniş;

6. Sair əlavələr və ödənişlər üzrə kənarlaşmalar;

7. Dəyişən hissə:

-istehsal edilmiş məhsulun yerinə yetirilmiş, iş və göstərilmiş xidmətlərin həcmi;

-məhsulun, iş və xidmətlərin quruluşu;

-iş vahidinə görə birbaşa ödənilən haqq;

-yerinə yetirilmiş işin əməktutumu;

-ortasaatlıq ödəniş;

-elmi-texniki tərəqqinin və istehsalın, əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi amilləri.

II - Qulluqçuların əmək haqqı:

-qulluqçuların sayı;

-qulluqçuların orta əmək haqqı;

-əmək haqqından (maaşlardan) kənarlaşmalar;

-iTiükafallardan kənarlaşmalar;

-əlavə ödənişlər.

İstehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş işin və göstərilmiş xidmətin maya dəyərində qeyd olunan amillərin xarakterik xüsusiyyətlərini qısa da olsa nəzərdən keçirək. Hər şeydən əvvəl əmək haqqına məsariflər işçilərin ixtisas dərəcəsiindən, peşə vərdişindən, həyata keçirilən prosesə sərf etdiyi vaxtdan asılıdır. Qulluqçulann əmək haqqı isə həyata keçirilən prosesə sərf edilən vaxta görə deyil, müəyyən olunmuş vəzifə maaşlarına əsaslanır.

Əmək haqqına məsariflərin dəyişən hissəsi istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərin həcmindən asılıdır. Bu göstəricilər nə qədər çox olarsa, fəhlələrə hesablanan əmək haqqı da bir o qədər yüksək olar. Əmək haqqının dəyişən hissəsinin səviyyəsinə məsulun, iş və xidmətlərin quruluşu da mühüm təsir göstərir. Bu səviyyə istehsal edilmiş məmumatın, yerinə yetirilmiş işin və göstərilmiş xidmətlərin nə dərəcədə əməktutumuna malik olmasından irəli gəlir.

Əmək haqqı fondundan istifadənin təhlili aparılan zaman ilk növbədə onun faktiki və plan həcmindən kənarlaşmaları müəyyən edilir. Əmək haqqı fondu üzrə kənarlaşmalar ümumilikdə subyekt üzrə, onun ayrı-ayrı bölmələri, işçi kateqoriyaları üzrə əməyin ödənilməsinə faktiki vəsait sərfi məbləğlərini əmək haqqının plan fondunda nəzərdə tutulan müvafiq göstəricilərlə müqayisə edilməklə müəyyən edilir, lakin əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar ondan istifadəni, yəni əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitdən istifadəni düzgün əks etdirmir. Bu ondan irəli gəlir ki, kənarlaşma göstəriciləri istehsal edilmiş məhsul, yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmət üzrə nəzərdə tutulmuş planm yerinə yetirilmə səviyyəsinə nəzərə almadan hesablanır.

Ümumi qayda olaraq əmək haqqı fondunun plan həcmi həyata keçiriləcək işin plan həcminə görə müəyyən edilir. Həyata keçirilən işin faktiki həcmi isə ya plandan az və yaxud da çox olur. Elə buna görə də əmək haqqı fondunun plan və faktiki həcminə dair göstəricilər müqayisəyə gəlməyən göstəricilərdir.

Ona görə də əmək haqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalarla yanaşı nisbi kənarlaşmalarda müəyyən edilməlidir.

Nisbi kənarlaşmaları hesablamaq üçün əvvəlcə yerinə yetirilən işin planının artıqlaması və yaxud kəsirlə yerinə yetirilməsini nəzərə almaqla plan əmək haqqı fondu korrektə edilir. Yəni, yerinə yetirilmiş işin faktiki həcminə görə əmək haqqı fondunun plan həcmi müəyyən edilir. Yerinə yetirilmiş işin planının yerinə yetirilməsi əmsalını əmək haqqı fondunun plan həcminə vurmaqla yerinə yetirilmiş işin faktiki həcmi üçün plan əmək haqqı fondu müəyyən edilir. Əmək haqqı fondunun faktiki həcmi hesablayıb əmək haqqı fondu ilə tutuşdurmaqla əmək haqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma müəyyən edilir.

6.7. *Fondveriminin təhlili metodikası*

Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində bir çox tədbirlərin və iqtisadi göstəricilərin istehsalın nəticələrinə təsiri sahibkarlığın müxtəlif formalarından çıxış etməsinə əsasən dəyişir. Ona baxmayaraq bəzi göstəricilər və xüsusisən əsas fondlardan istifadə göstəriciləri mülkiyyət formalarının təsir dərəcəsiindən asılı olmayaraq əsasən öz əvvəlki ənənəvi funksiyasını saxlayır. Ona əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, hazırda əsas fondlardan istifadənin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr dayanır:

1. Əsas fondların tərkibinin və dinamikasının, onların texniki vəziyyətinin və aktiv hissəsinin yeniləşdirilməsi tempinin (iş maşınları, ötürücü qurğular, ölçü cihazları, nəqliyyat vasitələri), müəssisənin texnika ilə yenidən silahlanması və rekonstruksiya edilməsinin, yeni texnikanın istehsal tətbiqinin, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texnika və qurğuların yeniləri ilə əvəz edilməsi və ya rekonstruksiya olunma səviyyəsini öyrənməkdən;

2. İstehsal güclərindən və əsas istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri olan fondverimi və fondtutumu göstəricilərini müəyyən etməkdən və eyni zamanda onlara təsir edən amilləri aydınlaşdırmaqdan;

3. Əmək vasitələrindən istifadənin məhsul istehsalının həcminə, məhsulun maya dəyərinə və sair göstəricilərə təsirini müəyyən etməkdən;

4. Əmək vasitələrinin istehsala tətbiqinin səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi və texnikanın, qurğuların əsas qruplarından ekstensiv və intensiv istifadənin xarakteristikasını verməkdən ibarətdir.

Əmək vasitələrindən istifadənin dəyər göstəricilərinin təhlilinin və formalaşmasının ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

- fəaliyyətdə olan qurğulardan istifadə vaxtı əmsalı;
 - fəaliyyətdə olan qurğuların dəyərinin bir manatına görə saatlıq məhsuldarlıq;
 - mövcud qurğulardan istifadə əmsalı;
 - fəaliyyətdə olan qurğuların dəyərinin bir manatına görə məhsul istehsalı;
 - ~ qurğuların orta illik dəyəri;
 - qurğuların dəyərinin əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində xüsusi çəkisi;
 - qurğuların dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalı;
 - amortizasiyanın orta norması;
 - əmək vəsaitlərinin (əsas istehsal fondlarının) orta illik dəyəri;
 - əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalı (fondverimi);
 - məhsulun maya dəyərində amortizasiyanın məbləği;
 - ümumi məhsulun dəyəri;
 - “ məhsulun maya dəyərində amortizasiyanın xüsusi çəkisi
- və s.

Ümumiyyətlə həyati təcrübələrdən və eyni zamanda əsas vəsaitlərdən istifadənin dəyər göstəricilərinin və amillərinin formalaşmasının qeyd olunan ardıcılığından göründüyü kimi əmək vəsaitlərindən istifadənin (onun istehlak olunmuş dəyərinin) iqtisadi səmərəliliyi istehsal olunmuş məhsulun maya dəyə

rində amortizasiya ayırmalarının payı ilə xarakterizə olunur. Lakin həmin göstəricini təhlil edərkən onun formalaşması xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Hazırda fəaliyyətdə olan əsasnaməyə görə amortizasiya fondunun yaradılması və istifadəsi operativ qaydada uçota alınmır. Bu da təhlil işlərini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bazar münasibətlərinə keçid mərhələsinin tələblərinə uyğun olaraq əsas istehsal fondlarına görə amortizasiya ayırmalarının uçotu və müəyyən edilmə metodikası təkmilləşdirilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda amortizasiya hesablaşmalarının - bərabər (mütənasib), deqressiv və progressiv metodlarından söhbət açılır. Respublikamızda isə hələlik bərabər (mütənasib) metoddan istifadə edilir. Bu metod əsas fondların balans dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olaraq illik amortizasiya normasına əsaslanır. Bununla, hesablanmış amortizasiya aylar üzrə bərabər bölüşdürülməklə, illik məbləğ həddində həyata keçirilir. Fərz edilir ki, bu cür qayda əsas fondların balans dəyərinin bərabər miqdarda təmin edilməsinə uyğun gəlir və amortizasiya ayırmalarının toplanma stabilliyini təmin edir. Lakin əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanmasına bu cür baxış müəssisə və birliklərin inflyasiya prosesinə və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə çevik reaksiya verə bilməsini çətinləşdirir. Amortizasiya hesablanmasının bərabər (mütənasib) metodunun nöqsan cəhəti bir tərəfdən əsas fondların vaxt üzrə yüklənməsinin, digər tərəfdən isə mənəvi köhnəlməsinin başlanğıc anının uçota alınmaması hesab edilir. Buna görə də milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almadan amortizasiya probleminə amortizasiya fondunun yaradılması mənbəyi kimi baxılması üzündən istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərində müəyyən edilmiş amortizasiyanın payı göstəricisinin elmi əsası ola bilməz və onun əsasında aparılmış təhlilin də nəticəsi tam müsbət xarakter daşıya bilməz.

Digər tərəfdən, məlum olduğu kimi, son on beş il ərzində bütün sahələrdə qiymətin ümumi səviyyəsi kəskin surətdə artdığından əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri onların ilk dəyərini ötüb

keçmişdir. Bu səbəbdən əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, bərpası üçün toplanmış amortizasiya ayrımı həmin məqsədin həyata keçirilməsinə kifayət etmir. Buna görə inflyasiya prosesinin uçotda əks etdirilməsi və onun iqtisadi təhlilin informasiya mənbəyinin bir ünsürünə çevrilməsi zəruriyyəti yaranır.

Dünya təcrübəsində bərabər (mütənasib) metodla yanaşı amortizasiyanın deqressiv və progressiv (tozoloşdirilmiş) metodları da tətbiq edilir. Son illərdə amortizasiyanın bu metodu geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş və onun həm dünya, həm MDB ölkələrində tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Amortizasiya hesablanmasının deqressiv metodunun əsas mahiyyəti amortizasiya ayrımalarının illik məbləğinin, əsas vəsaitin məhsuldar ömür müddəti ərzində müxtəlif miqdarda bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu üsulda amortizasiya hər il əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində görə hesablandığı üçün onun (amortizasiyanın) çox hissəsi əsas vəsaitlərin ilk istismarı dövrünə düşür.

Amortizasiyanın progressiv metodla hesablanması mahiyyəti etibarlı ilə deqressiv metodun əksini, yəni amortizasiya hesablayan zaman ağırlıq mərkəzinin əsas vəsaitlərin sonuncu xidmət illərinə düşməsinə nəzərdə tutur. Bu metod, xidmət dövrünün sonunda kəskin artan fiziki köhnəlmənin artım ənənəsi ilə üst-üstə düşür.

Beləliklə, tezləşdirilmiş amortizasiya avadanlıqların dəyişdirilməsi üçün lazım olan maliyyə resurslarının daha tez toplanmasına, elm və texnikanın daha sürətlə inkişaf etdiyi şəraitdə mənəvi köhnəlmə ilə əlaqədar əmələ gələn itkini azaltmağa imkan yaradır ki, bu da məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyəri içərisində amortizasiya ayrımının yerinin düzgün müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Elmi-texniki tərəqqinin durmadan inkişafı sayəsində daha mükəmməl, məhsuldar texnikanın miqdarının, növlərinin və dəyərinin getdikcə artması və onların mütəmadi olaraq təkmi- ləşdirilməsinin nəticəsində illik amortizasiya ayrımının miqdarı da fasiləsiz yüksəlir.

Məhsulun maya dəyərinin xərc maddələrinin ünsürləri içərisində amortizasiya ayrılımalarının xüsusi çəkisi də artır. Lakin daha mütərəqqi və daha məhsuldar qurğuların istifadə olunması nəticəsində istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi daha yüksək tempə artır. Ona görə də məhsul vahidinin maya dəyərində ümumi qayda olaraq amortizasiya ayrımının məbləği - xüsusi çəkisi azalır. Amortizasiya ayrımına qənaət istehsal planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsində və əsas istehsal fondlarının dəyərinin sabit qaldığı şəraitdə daha yüksək olur.

Texniki tərəqqi (proqres) sürətlə inkişaf etdiyi şəraitdə məhsulun maya dəyərində amortizasiya ayrımının xüsusi çəkisi yüksəlir. Lakin bu yüksəliş ümumilikdə məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Daha doğrusu, yeni texnikanın istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi istehsala məsrəflərin başqa elementləri, xüsusən əsasən canlı əmək məsariflərinə qənaət edilməsi vasitəsilə təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi, əsas istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri fondverimi və fondtutumudur. Fondverimi il ərzində istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun dəyərinin əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində olan nisbətə müəyyən edilir. Fondtutumu göstəricisi isə fondveriminin tərsidir.

Qeyd olunan fikirləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

f

old

Düsturlarda - Fv- fond verimi;

Əni ~ əmtəəlik məhsulun dəyərini;

Əoid - əsas fondların orta illik dəyərini;

F1 - məhsul vahidinin fond tutumunu əks etdirir.

Material istehsalı sahələrində əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəlilik göstəriciləri kimi fondverimi və fondtutumunun dinamikasından, əsas istehsal fondlarına nisbi qənaətdən istifadə edilir.

Fondverimi və fondtutumu göstəricilərinin səviyyəsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Ümumi fondverimi - əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin bir manatına görə məhsul istehsalı, maşın və qurğuların orta illik dəyərinin bir manatına (əsas fondların aktiv hissələri kimi) görə məhsul istehsalından və əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisindən asılıdır. Maşın və avadanlıqların dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalı əmək vasitələrindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyini özündə əks etdirir, rohlil aparılma nəticəsində həmin göstəriciyə fəaliyyətdə olan avadanlıqların dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalının və mövcud avadanlıqlardan istifadə əmsalı (bu isə öz növbəsində qurulmuş, qurulmaqda olan fəaliyyət göstərməyən avadanlıqların həcmindən asılıdır) təsir göstərir. Fəaliyyətdə olan avadanlıqların orta illik dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalı həcmimin artımının təhlili iki istiqamətdə - avadanlıqların işinin məhsuldarlığının artımı və fəaliyyətdə olan avadanlıqların istifadə vaxtının uzadılması istiqamətində aparılır.

Ümumi qayda olaraq fondveriminin hesablanması üçün 6.7.1. sayılı cədvəldəki məlumatlardan istifadə edilir.

Cjdvipl 6,7.1,

Fondveriminin hesablanması üçün istifadə olunan məlumatlar

Göstərici	Keçən ildə	Hesabal dövründə	Kənarlaşma +/-
1. Məhsulun həcmi-min.man	11500	12353	+853
2. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri-min.man	9106	93888,0	+282
3. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin orta illik dəyəri-min.man	4968	5199	+231
4. Fəaliyyətdə olan qurğuların orta illik dəyəri-min.man	3062,8	3416	+353,2
5. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi-%	54,6	55,4	+0,8
6. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsində			

fəaliyyətdə olan qurğuların xüsusi çəkisi-%	62,3	65,7	+3,4
7. Fəaliyyətdə olan qurğuların sayı-əd.	31,0	32,0	+ 1
8. Fəaliyyətdə olan qurğuların hər birinin orta ilik dəyəri-min.man	98,8	106,75	+8,05
9. İş günlərinin sayı	305	305	
10. İşlənmiş dəzgah-növbələrin sayı	1965	21184	+ 1530
11. Növbəlik əmsalı (sətr 10, sətr 9, sətr 7)	2,08	2,18	+0,10
12. Bir növbənin uzunluğu-saat	8,0	8,0	
13. Növbə ərzində qurğuların yüklənmə əmsalı	0,684	0,698	+0,014
14. Qurğuların məhsuldar iş vaxtı-saat (sətr 9 X sətri 1 X sətri2 x sətri3)	3471,4	3712,8	+241,4
15. Qurğuların hər birinin orta saatlıq məhsul buraxılışı-min.man	0,107	0,104	-0,003
16. Fəaliyyətdə olan qurğuların fondverimi-man (sətr 1: sətr 4)	3,76	3,617	-0,143
17. Əsas istehsal fondlarının fondverimi-man (sətr 1: sətr 2)	1,249	1,316	+0,037

Cədvəlin materiallarından istifadə edərək zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə fond verimi səviyyəsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini nəzərdən keçirək. Məsələn, fondveriminin dəyişməsinə əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin təsirini müəyyən etmək üçün cədvəl üzrə 5-ci sətirdəki əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin kənarlaşması (0,008) vurulur 6-cı sətirdəki əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsində fəaliyyətdə olan qurğuların keçən ildəki xüsusi çəkisinə (0,623), sonra isə onların nəticəsi vurulur 16-cı sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların keçən ildəki fondveriminə (3,760). Bu qayda ilə əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin 0,8 faiz artmasının təsiri nəticəsində fondveriminin $(0,008 \cdot 0,623 \cdot 3,760 = 0,0187)$ 0,0187 manat yüksəldiyi müəyyən edilir.

Fondveriminə fəaliyyətdə olan qurğuların xüsusi çəkisinin dəyişməsinin təsirini müəyyən etmək üçün 6-cı sətirdəki əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsində fəaliyyətdə olan qurğuların xüsusi çəkisinin kənarlaşması (0,034) vurulur 5-ci sətirdəki hesabat ilindəki əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çə-

kisinə (0,554), sonra isə onların nəticəsi vurulur 16-cı sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların keçən ildəki fond verimi nə (3,760). Bu qayda ilə fəaliyyətdə olan qurğuların əsas fondların aktiv hissəsində xüsusi çəkisinin 3,4 faiz artmasının təsiri nəticəsində fondveriminin $(0.034-0.554-3.76 = 0.0708)$ 0,0708 manat yüksəlmişdir müəyyən edilir.

Fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin səviyyəsinin dəyişilməsinin əsas istehsal fondlarının fondveriminin səviyyəsinə təsirini müəyyən etmək üçün 16-cı sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin kənarlaşması $(-0,143)$ vurulur 5- ci sətirdəki əsas fondların aktiv hissəsinin hesabat dövründəki xüsusi çəkisinə (0,554), sonra isə onların nəticəsi vurulur 6-cı sətirdəki hesabat ilindəki əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsində fəaliyyətdə olan qurğuların xüsusi çəkisinə (0,657). Bu metodla fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin səviyyəsinin dəyişilməsinin əsas istehsal fondlarının fondveriminin səviyyəsinə təsiri $(-0.143-0.0554-0.357 = -0.0520)$ -0,0520 manat yüksəlmişdir müəyyən edilir.

Deməli, qeyd olunan hər üç amilin (əsas fondların aktiv hissəsinin və fəaliyyətdə olan qurğuların xüsusi çəkisinin artması və fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin aşağı düşməsi) təsiri nəticəsində əsas istehsal fondlarının fondverimi $(0.0187+0.0708-0.520 = +0.0375)$ 0,0375 manat yüksəlmişdir. Yəni, fondveriminin səviyyəsinin yüksəldilməsinə əsas fondların tərkibindəki dəyişiklik müsbət, fəaliyyətdə olan qurğuların fondverimi isə mənfi təsir göstərmişdir. Ona görə də fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminə təsir göstərən amilləri nəzərdən keçirək.

tş növbəsi əmsalının dəyişilməsinin fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminə təsirini müəyyən etmək üçün 11-ci sətirdəki növbəlik əmsaldan kənarlaşma (0,1) vurulur 13-cü sətirdə keçən ildəki növbə ərzində qurğuların yüklənmə əmsalına (0,684), o da vurulur 9-cu sətirdə keçən ildəki iş günlərinin sayına (305), o da vurulur 12-ci sətirdəki hesabat ilindəki bir növbənin uzunluğuna (8), o da vurulur 15-ci sətirdəki keçən ildəki qurğuların

ların hər birinin orta saatlıq məhsul buraxılışına (0,107) sonra isə onların nəticəsi 7-ci sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların sayının kənarlaşmasının (1) 8-ci sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların keçən ildəki hər birinin orta illik dəyərinə (98,8) bölməklə əldə olunmuş rəqəmə vurulur. Bu metod ilə iş növbəsi əmsalının 0,10 artmasının təsiri nəticəsində fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin $(0.1-0.684-305-8* 0.107)^{-1} = 0.1803$

98.8

0, 1803 manat yüksəlmiş müəyyən edilir.

Fəaliyyətdə olan qurğuların növbə ərzində yüklənmə əmsalının fondveriminə təsirini müəyyən etmək üçün (növbə ərzində iş vaxtından istifadənin səmərəliliyi) 13-cü sətirdəki növbə ərzində qurğuların yüklənmə əmsalından kənarlaşma (0,014) vurulur 11-ci sətirdəki hesabat dövrünün növbəlik əmsalına (2,18), o da vurulur 9-cu sətirdəki hesabat ilindəki iş günlərinin sayına (305), o da vurulur. 12-ci sətirdəki hesabat ilindəki bir növbənin uzunluğuna (8), o da vurulur 15-ci sətirdəki keçən ildəki qurğuların hər birinin orta saatlıq məhsul buraxılışına (0,107), sonra isə onların nəticəsi 7-ci sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların sayının kənarlaşmasının (1), 8-ci sətirdəki fəaliyyətdə olan qurğuların keçən ildəki hər birinin orta illik dəyərinə (98,8) bölünməklə əldə olunmuş rəqəmə vurulur. Bu metod ilə fəaliyyətdə olan qurğuların müqayisə edilən dövrdə növbə ərzində yüklənmə əmsalının 0,014 artmasının təsiri nəticəsində fəaliyyətdə olan qurğuların fondveriminin

$(0.014-2.18-305-8-0.107)^{-1} = 0.0806$ 0,0806 manat yüksəlmiş

98.8

müəyyən edilir.

Beləliklə, iş növbəsi əmsalının və növbə ərzində yüklənmə əmsalının dəyişməsi nəticəsində iş vaxtı itkiləri, gün və növbə ərzində boşdayanmaların azalması hesabına fəaliyyətdə olan qurğuların fondverimi $(0.1803 + 0.0806)$ 0,2609 manat yüksəlmişdir.

Fondverimi göstörıcılörının hesablanması zamanı ancaq məhsul istehsalının dəyəri deyil, müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin də miqdarının nəzərə alınması məqsədə uyğundur.

İstehsal müəssisələrində xas olan tipik misalla əsas istehsal fondlarından istifadənin məhsul istehsalının həcmində təsirinin iki metodunu nəzərdən keçirək. Bu zaman müqayisənin baza mənbəyi kimi ya təhlil aparılan cari ilin plan məlumatlarından və yaxud da ötən ilin hesabat məlumatlarından istifadə etmək olar.

Bunun üçün təhlilin zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə nəticənin dəyişməsinə əsas fondun səviyyəsinin təsirini müəyyən etmək üçün (birinci amil kimi) baza dövrünün fondverimi göstörıcisi vurulmalıdır hesabat dövrünün əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin baza dövründəkindən fərqiə (kənarlaşmaya). həmin üsuldən istifadə edərək ikinci amilin, yəni, fondveriminin dəyişməsinin nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün müqayisə edilən dövrlər üzrə fondveriminin kənarlaşmasını cari dövrün əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinə vurmaq lazımdır. Fərz edək ki, birinci amilin təsiri 490,4 min. man., ikinci amilinki isə 459,2 min. man. olmuşdur. Yəni müqayisə edilən dövrdə əsas fondlardan səmərəli istifadə məhsul istehsalının 949,6 min. manatlıq artırılmasına şərait yaratmışdır. Yəni, amillərin ikisinin birlikdə nəticəyə təsiri 949,6 min. manat təşkil etmişdir. Həmin təsirin amilli təhlilin inteqral metodu ilə müəyyən edilmə qaydasını nəzərdən keçirək.

Bu metodla birinci amilin, yəni əsas fondların səviyyəsinin nəticəyə (məhsul istehsalının həcmində) təsirini müəyyən etmək üçün baza dövrünün fondveriminin üzərinə müqayisə edilən dövrlərdə fondveriminin kənarlaşma məbləği gələnib əsas fondların orta illik kənarlaşma məbləğində vurulub ikiyə bölünməsinin nəticəsi əlavə edilir. Fərz edək ki, bu amilin təsiri nəticəsində ümumi məhsulun dəyəri 502,1 min. manat artmışdır.

Amilli təhlilin inteqral metodu üzrə ikinci amilin, yəni fondveriminin dəyişməsinin nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün cari dövrün əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri vü

rulur müqayisə edilən dövrlərdə fondveriminin kənarlaşmasına, pilus fondveriminin kənarlaşması vurulsun əsas istehsal fondlarının orla illik kənarlaşma dəyərinə bölünsün ikiyə. Fərz edək ki, bu amilin təsiri nəticəsində ümumi məhsulun dəyəri 447,5 min. man. artmışdır. Amillərin ikisinin birlikdə nəticəyə təsiri 949,6 min.man. təşkil edir.

Deməli, hər iki metodla təhlil aparılmaqla əsas fondlardan istifadənin ümumi məhsul istehsalının səviyyəsinə eyni həcmdə təsirinə müəyyən edilməsi həm hesablaşmanın düzgünlüyünü və həm də həmin təsirlərin iqtisadi qanunauyğunluğunu tam sübut edir.

6,8. Materialtutumunun təhlili metodikası

Müasir şəraitdə bazarın tələbinə uyğun yüksək keyfiyyətli, tez reallaşdırıla bilən, rəqabətə tab gətirən məhsul istehsalı mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq bazara mal çıxardan müəssisələrin yaşaması və normal fəaliyyəti, iflasa uğramaması üçün ən vacib şərtidir. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, modernləşdirilməsi, yeni moda və fasonda məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, ixrac üçün dünya standartlarına uyğun, rəqabət qabiliyyəti yüksək olan məhsullar buraxılışı baha başa gələn yüksək keyfiyyətli materiallardan, detal və hissələrdən, komplektləşdirici məmulatlardan, nisbətən baha başa gələn və daha sürətlə amortizasiyalaşan maşın və avadanlıqlardan istifadə olunmasını tələb edir. Bütün bunlar, həm də məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayan re- septuraların yaxşılaşdırılması son nəticədə material məsrəflərinin artırılmasına gətirib çıxarır.

Qeyd olunanlarla bərabər, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən ölkə daxilində material qıtlığının artması, öl- kədaxili əsas materiallardan istifadə şəraitində isə məmulatın resepturasma uyğun olaraq material ehtiyatlarının kompleks- loşd ir ilməsində çətinliklər daim artacaqdır.

Material qıtlığı artdıqca, noyin ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrdən, eyni zamanda uzaq xarici ölkələrdən alınan malların da miqyası artacaqdır. Bu isə istehsala material məsrəflərinin və son nəticədə məhsulun, iş və xidmətlərin material tutumunun artması deməkdir.

Belə bir şəraitdə istehsal müəsisələrində xüsusilə də xaricdən alınan xammal və materillardan, detal və hissələrdən, komplektləşdirici materiallardan, yarımfabrikatlardan istifadə olunan subyektlərdə məhsulun keyfiyyətini aşağı salmadan material tutumunun azaldılması, texnoloji prosesin bütün mərhələlərində, bütün idarəetmə səviyyələrində material ehtiyatlarından daha səmərəli, təsərrüfatcasına, qənaətlə, itki və çıxarsız, tullantısız istifadə idarəetmənin ən mühüm problemlərindən biridir.

Qeyd olunanları nəzərə almaqla, müasir şəraitdə mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəsisələrdə material məsrəfləri, materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin iqtisadi təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəsisə və birliklərin lazımı material ehtiyatları ilə təmin olunma səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
2. Material qiymətlilərinin normadan artıqlığının və az tapılan materialların miqdarının müəyyən edilməsi;
3. Materialların daxil olma ahəngdarlığının və eyni zamanda onların həcmnin, keyfiyyətinin, komplektliyinin, çeşidlərinin müəyyən edilməsi;
4. Materialların göndərilməsi üzrə təsərrüfat müqavilələrinin vaxtında bağlanması aydınlaşdırılması;
5. Nəqliyyat-tədarük xərclərinin hesablanması;
6. İstehsalatda material ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi göstəricilərinin öyrənilməsi;
7. Məcburiyyət qarşısında materialların dəyişdirilməsi hesabına baş verən itkilərin və lazımı materialların çalışmaması üzündən avadanlıqların və işçi qüvvəsinin boş dayanmasının müəyyən edilməsi;

8. Material-texniki təchizatın təşkili və material ehtiyatlarından istifadə səviyyələrinin məhsul istehsalının həcminə və məhsulun maya dəyərinə təsirinin qiymətləndirilməsi və s.

Materiallardan səmərəli istifadə (əmək əşyalarından) - məhsul istehsalı həcmının artırılmasının və məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasının və onların nəticəsində mənfəət kütləsinin və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Əmək əşyalarından istifadənin təhlili zamanı istifadə olunan göstəricilərin və onlara təsir edən amillərin formalaşması və tədqiqi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir;

1. Əsas materiallardan istifadə əmsalı;
2. Səmərəli istifadə edilmiş əsas materialların dəyəri;
3. Sərf olunmuş əsas materialların dəyəri;
4. Əsas materialların dəyərinin cəmi materialların dəyərində əmsalı;
5. Əsas materialların dəyərinin hər manatına görə məhsul istehsalı;
6. Sərf edilmiş əmək əşyalarının dəyəri;
7. Əmək əşyalarının dəyərinin hər manatına görə məhsul çıxımı;
7. İstehsal olunmuş məhsulun dəyəri;
9. Əmək əşyaları məsrəflərinin məhsulun maya dəyərində xüsusi çəkisi (materialtutumu).

Əmək əşyalarından istifadənin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası onların məhsul istehsalına məsarifi həcmnin materialtutumu və materialverimi göstəriciləri səviyyəsində məhsulun dəyərinə olan nisbətini əks etdirir.

Material istehsalı sahələrində material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyən etmək mümkündür;

- bir manatlıq məhsula (iş və xidmətlərə) material məsariflərinin (amortizasiya ayrımları çıxılmaqla) dinamikası;
- material məsariflərinə (amortizasiya ayrımları çıxılmaqla) nisbi qənaət;

- istehsal edilmiş məhsulun dəyərini bir manatına natural formada əsas növ material ehtiyatları sətı;

- material məsariflorinin (amortizasiya ayrımı çıxılmaqla) artım tempinin məhsul istehsalının artım tempinə nisbəti.

Materialtutumu, materialverimi göstəricilərini təhlil etmək üçün 1-İ-7N9-1İ «Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin göstəriciləri» adlı sintetik hesabdən, sexlərdə xammal və materialların hərəkətinə dair sexlərin aylıq hesabatlarından (cədvəllərdən), məhsul buraxılışına dair sexlərin hesabatlarından, plan (normativ) kalkulyasiyalardan, mütəxəssislərin raportlarından, məsrəf normalarından kənarlaşmalar və onların səbəblərinə dair cədvəllərdən, reseptuarlardan, material sərfi normalarından, limit kartlarından, mühasibat balansına əlavə olunan 5 Xe-li hesabat formalarından, malalanlardan, sifarişçilərdən qəbul edilmiş smeta-layihə sənədləşdirmələrindən, hasilat normalarından, materialların keyfiyyətinə dair sertifikatlardan, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafı planından, sexlərin aylıq istehsal tapşırıqlarından, laboratoriya analizi materiallarından və s. informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Əmək əşyalarının materialverimi göstəricisinə təsir edən amillərin dəyişməsinə amilli təhlilin inteqral metodu ilə aşağıdakı qaydada təyin etmək olar. Bu metodla birinci amilin, yəni istehsalda istehlak olunan əmək əşyalarının kəmiyyətinin dəyişməsinin nəticəyə (məhsul istehsalının həcminə) təsirini müəyyən etmək üçün baza dövrünün materialverimi vurulur müqayisə edilən dövrlərdə məhsul istehsalına sərflənmiş materialların kənarlaşma məbləğinə üstə gəlinir həmin dövrdə material veriminin kənarlaşma məbləği vurulsun material sərfinin kənarlaşma məbləği bölünsün ikiyə.

Amilli təhlilin inteqral metodu ilə ikinci amilin, yəni nəticəyə materialveriminin təsirini müəyyən etmək üçün baza dövrünün material məsariflərinin dəyəri vurulur material- veriminin kənarlaşma məbləğinə üstə gəlinir materialveriminin kənarlaşma məbləği vurulsun material sərfinin kənarlaşma məbləğinə bölünsün ikiyə. Hər iki amilin təsirinin cəmi mate

riallardan istifadənin məhsul istehsalının həcminə təsirinin cəmini əks etdirir.

Bu metodikamı! çatışmayan cəhəti ümumiləşdirilmiş materialverimi və ya materialtutumu göstəricilərinin əhatə dairəsinin (bütün növ əmək əşyalarının cəmlənməsi) genişliyədir. Lakin bir çox sintetik tədqiqat işlərində məhz bu metoddan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Həyati təcrübədə təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan zaman bir çox hallarda materialverimi (materialtutumu) material qiymətlilərinin ayrı-ayrı qrupları - məsələn, əsas materiallar, onların daxilində isə konkret material növləri üzrə hesablanılır.

Qeyd olunan çatışmamazlığa baxmayaraq şərh olunan metodikaya əsaslanaraq müasir şəraitdə müəssisə və birliklərin material ehtiyatları ilə təmin olunma səviyyəsini və onlardan istifadənin təhlilini elmi əsaslarla aparmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Material ehtiyatlarından səmərəli istifadə özünü ümumiləşdirilmiş və xüsusi göstəricilərdə əks etdirir. Ümumiləşdirilmiş göstəricilərə materialtutumu, material verimi, maya dəyərində material sərfinin xüsusi çəkisi, material ehtiyatlarından istifadə əmsalı aiddir.

Material ehtiyatlarından səmərəli istifadənin xüsusi göstəriciləri material ehtiyatlarının ayrı-ayrı elementlərinin məhsuldar mənimsənilməsinə və eyni zamanda ayrı-ayrı məmulatların material tutumunun qiymətləndirilməsini xarakterizə edir.

Məhsulun materialtutumu - material məsariflərinin istehsal edilmiş məhsulun dəyərinə olan nisbətini əks etdirməklə aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$M. =$$

Materialverimi isə onun əksini göstərməklə aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

M,

Düshürlərdə-**M**, - materialtutumunu;

- materialverimini;
- material mosarifmi;

Üj - ümumi məhsulun dəyərini əks etdirir.

Məhsulun material tutumunun artması (azalması) istehsal olunan məhsulun strukturundan, məhsul vahidinə material sərfi normasından, material ehtiyatlarının və hazır məhsulun satış qiymətlərindən bilavasitə asılıdır. Tədqiqat apardığımız müəssisədə 2006-cı ilin yanvar ayında əsas 4 amilin məhsulun materialtutumuna təsirini müəyyən etmək üçün tələb olunan plan, faktiki və hesablama göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

I - Məhsulun istehsalına material məsrəfləri:

1. plan üzrə - 309,5 min manat;
2. məhsul buraxılışının faktiki həcminə görə plan normaları üzrə material məsrəfləri - 317,9 min manat;
3. faktiki məhsul buraxılışına plan normaları və plan qiymətlərilə material məsrəfləri - 328,8 min manat;
4. faktiki material məsrəfləri plan qiymətləri ilə - 324,2 min manat;
5. faktiki material məsrəfləri - 349,2 min manat.

II - Əmtəlik məhsulun dəyəri:

1. plan üzrə -- 1056,0 min manat;
2. faktiki əmtəlik məhsulun həcminə və plan strukturuna görə hesablandıqda plan üzrə - 1083,5 min manat;
3. faktiki məhsul buraxılışı plan üzrə hesablandıqda - 1108,8 min manat;
4. faktiki - 1147,3 min manat.

Əsas dörd amilin materialtutumuna təsirini müəyyən etmək üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamlar aparmaq tələb olunur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazım gəlir (bax cədvəl 6.8.1.)

**Əmtəlik məhsulun materialtutumunun
amilli təhlili (qəpiklə)**

Göstəricilər	Hesablamannın şərti				Materialtutumunun hesablanma qaydası (qəpiyə çevirmək üçün l(X)-ə vurulur)	Materialtutumu səviyyəsi (qəpiklə)
	ϕ	E ^{b.} (1 > ö ^g)	E ³ o g	i'l E.l .2 cr b. (< > 3 ← × S 2		
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	309848:1056000100	29,341
Məlumat 1	Fakt	Plan	Plan	Plan	317911:1083500100	29,341
Məlumat 2	Fakt	Fakt	Plan	Plan	328845:1108800100	29,658
Məlumat 3	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	3242.35:1108800100	30,144
Məlumat 4	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	349206:1108800-100	31,494
Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	349206:1147300100	30,437

Cədvəliə məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil aparılan dövrdə əmtəlik məhsulun faktiki materialtutumu plana nisbətən (30,437-29,341) 1,096 qəpik yüksək olmuşdur. Bu kənarlaşmaya istehsalın strukturunun dəyişməsinin, material sərfi normalarının gözlənilməsinin, xammal və materiallar üçün qiymətlərin dəyişdirilməsinin və əmtəlik məhsulun satış qiymətinin dəyişdirilməsinin təsirini cədvəlin materiallarından istifadə etməklə aşağıdakı qaydada müəyyən etmək olar.

1. Yanvar ayında istehsal strukturunun plana nisbətən dəyişdirilməsi nəticəsində əmtəlik məhsulun materialtutumu (29,638-29,341)=+0,317) 0,317 qəpik artmışdır.

2. Həmin müddətdə material sərfi normalarına riayət edilmədiyinə görə, daha doğrusu normadan çox material sərfinə yol verildiyinə görə əmtəlik məhsulun materialtutumu (30,144-29,658)=+0,486) 0,486 qəpik artmışdır.

3. Əmtəlik məhsul istehsalına sərf olunan material ehtiyatlarının qiymətlərinin planla müqayisədə artması nəticəsində əmtəlik məhsulun materialtutumu (+31,494-30,144=1,350) 1.350 qəpik yüksəlmişdir.

4. Yanvar ayında istehsalata buraxılan əmtəəlik məhsulun satış qiymətlərinin plana nisbətən artımı əmləəlik məhsulun materialtutumunun (30,437-31,494=-1,437) -1,437 qəpik aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Beləliklə, bütün amillərin əmtəəlik məhsulun material tutumuna təsirinin cəmi $[(+0.317)+(+0.486)+(+1.350)+(-1.437)]=+1.096$ - 1.096 qəpik təşkil edir.

Materialtutumuna dair ümumi göstəricilərin bu metodla təhlili materialtutumunun aşağı salınması və ya onun əksi olan materialveriminin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir.

Ayrı-ayrı məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmət növləri üzrə materialtutumu göstəricisinin səviyyəsi üç əsas amildən asılıdır:

1. Xammal və material sərfi normalanmn dəyişilməsi, yaxud gözlənilməsi (norma amili);
2. Xammal və materialların qiymətlərinin dəyişilməsi (qiymət amili);
3. Məhsulun topdan satış qiymətlərinin dəyişməsi (qiymət amili).

Bu amillərin materialtutumuna təsirini müəyyən etmək üçün uçot və hesabat informasiyalarından və bu informasiyaya istinad etməklə əlavə olaraq aparılan hesablaşma göstəricilərindən istifadə etməklə analitik cədvəl tərtib edilir (bax cədvəl 6.8.2.).

**Materialtutumuna təsir edən əsas
amillərin təhlili**

Sıra Nömrəsi	Məmulatın kodu	Materialtutumu (qəpiklə)				Materialtutumu üzrə cəmi kənarlaşma+;-(6-3)	O cümlədən müvafiq amillərin təsiri		
		Plan UMMp MQp HQp	Məmulat 1 UMM1 MQ1 HQ1	Məmulat 2 UMM2 MQ2 HQ2	Fakt UMMf MQf HQf		Məsrəf normaların dəyişməsi (4-3)	Xammal və materialların qiymətinin dəyişməsi (5-4)	Məhsulun topdanasılıq qiymətlərinin dəyişməsi (6-5)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	04468	38,304	39,262	40,352	38,796	+0,492	+0958	+1,090	-1,556
2.	04469	35,458	37,240	40,725	40,060	+4,602	+1,782	+2,485	-0,665
3.	04470	42,746	41,323	41,416	41,975	-0,771	-1,423	+0,093	+0,559
4.	04471	43,797	44,475	43,305	41,652	-2,155	+0,678	-1,170	-1,663

Cədvəldə:

UMM_p -udel plan material məsrəflərini;

UMM_f -material ehtiyatları üçün plan qiymət səviyyəsini;

MQ_p -material ehtiyatları üçün plan qiymət səviyyəsini;

MQ_f -material ehtiyatları üçün faktiki qiymət səviyyəsini;

HQ_p -hazır məhsulun plan qiymət səviyyəsini;

HQ_f -hazır məhsulun faktiki qiymət səviyyəsini əks etdirir.

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, materialtutumu 1-ci məmulat üzrə 0,492 qəpik, 2-ci məmulat üzrə 4,602 qəpik yüksək, 3-cü məmulat üzrə 0,771 qəpik və 4-cü məmulat üzrə 2,155 qəpik aşağı olmuşdur.

Materialveriminin arlımı başlıca olaraq məsrof normalalarının gözlənilməsi ilə şərh olunur. Hesablamalardan görüldüyü kimi, əmtəlik məhsulun bir manatına material sərfi normalalarının gözlənilməsi hesabına onların materialtutumu - 1-ci məmumat üzrə 0,958 qəpik, 2-ci məmumat üzrə 1,782 qəpik, 4-cü məmumat üzrə 0,678 qəpik çoxalmış, 3-cü məmumat üzrə isə 1,423 qəpik azalmışdır. Ümumilikdə bu amillərin təsiri nəticəsində əmtəlik məhsulun material tutumu (+0.958+ 1.782-1.423+ 0.678++1.895) 1,895 qəpik yüksəlmişdir.

Son illərdəki inflyasiya və eyni zamanda material tədarükünün ümumi həcmində xaricdən baha qiymətlərlə alınan, uzaq məsafələrdən yüksək tariflərlə daşınan materialların xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq əmtəlik məhsulun faktiki materialtutumu 1-ci məmumat üzrə 1,090 qəpik, 2-ci məmumat üzrə 2,458 qəpik və 3-cü məmumat üzrə 0,093 qəpik planda nəzərdə tutulduğundan yüksək olmuşdur.

Məhsulun materialtutumuna başlıca olaraq əmtəlik məhsulun faktiki buraxılış qiymətlərinin artımı müsbət təsir göstərmişdir (mənfi kənarlaşma müsbət təsir kimi qəbul edilir).

Ölkədə və xarici ölkələrdə gedən inflyasiya prosesinin xarici bazarın dəyişdirilməsi (ayrı-ayrı xarici ölkələrdə eyni material müxtəlif qiymətlərlə satıldığı üçün) nəticəsində nəqliyyat xərclərinin materialtutumuna təsirini hesablamaqla yanaşı, material tədarükü zamanı məsafənin dəyişməsinin, nəqliyyat növünün dəyişməsinin, daşınma dövrlərinin, iri və xırda partiyalarla daşınmanın, qablaşdırılmış şəkildə daşınmanın, gömrük rüsumlarının və s. nəqliyyat xərclərinin səviyyəsinə təsirini hesablamaq tələb olunur.

Məhsul vahidinə material sərfi normalandan kənarlaşmaları və udel material sərfinin gözlənilməməsi hesabına materialtutumu göstəricisinin artımı aşkar edildikdə material sərfi normalanın mütərəqqüiyi, istehsalatda tətbiqinin texnologiyaya uyğunluğu, xammal və materialın keyfiyyətinin, çıxar və tullantının miqdarını və s. ətraflı araşdırmaq tələb olunur.

Material məsrəfləri material komponentindən asılı olduğuna görə materialtutumunun təhlili zamanı müxtəlif variantlarda material komponentinin əmtəlik məhsulun keyfiyyətinə və keyfiyyət amili hesabına materialtutumu göstəricisinə təsirini də müəyyən etmək lazımdır.

Vahid qiymət siyasəti olmadığı indiki bazar münasibətlərinə keçid şəraitində materialtutumunun artması və ya azalmasını müəyyən etməklə yanaşı məhsul vahidinə material sərfinin nəzərdə tutulduğundan çox və ya az olması və materiallar üçün qiymətlərin artıb-azalmasının təsirini müəyyən etmək tələb olunur.

Müasir şəraitdə materialtutumuna həlledici təsir göstərən həm materiallar üçün və həm də buraxılan məhsullar üçün qiymətlər idarəetmə funksiyalarına idarəedənlərin təsir dairəsi çox məhduddur. Lakin, bunun əksinə olaraq material sərfi normalarının mütərəqqiliyinin təmin edilməsində onların imkanları qeyri-məhduddur. Material sərfi normalarına və məsrəflərinə daha sərfəli materiallardan, xüsusilə də ölkədaxili bazardan alınan materiallardan istifadə, yeni texnika və texnologiyaların, biçim üsullarının tətbiqi, məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən baha başa gələn materialların nisbətən ucuz materiallarla əvəz edilməsi, material komponentinin yaxşılaşdırılması və s. tədbirləri həyata keçirməklə təsir göstərmək mümkündür.

Qeyd olunanlarla bərabər müxtəlif metodlardan istifadə etməklə materialtutumu yüksək olan, məsrəf normalarına riayət olunmayan məmulat istehsalında norma və qiymət amillərinin material xərcləri üzrə kənarlaşmalara təsiri də müəyyən edilməlidir.

6,9. Investisiya qoyuluşunun və innovasiya fəaliyyətinin təhlili metodikası

Hazırda mühasibat uçotu haqqında qanuna müvafiq olaraq investisiya dedikdə, dövriyyədən kənar, daha doğrusu uzunmüddətli aktivlərin əldə edilməsinə, yaradılmasına və artı-

nlmasına çəkilən xərclər başa düşülür. Bu xərclər öz iqtisadi mahiyyətinə görə cari xərclərdən fərqlənir.

Cari aktivlər yeni dəyərin yaradılması prosesində qısa müddət ərzində dövriyyəni başa vurur, uzunmüddətli aktivlər isə bir neçə hesabat ili ərzində öz dəyərini bərpa edir. Odur ki, investisiya xərclərinin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq mühasi- batlıqda onların uçotu cari xərclərin uçotundan ayrıca aparılır. Uçotun belə təşkili istər investisiya, istərsə də cari xərclər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

İnvestisiyalar nəinki müəssisənin gələcək vəziyyətinin, həm də bütünlüklə ölkə iqtisadi⁵atmm dirçəlməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Onların köməyi ilə həm istehsal, həm də qeyri-istehsalyönlü əsas vəsaitlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin maddi- texniki bazası möhkəmləndirilir və onlar öz növbəsində, işçilərin əmək və məişət şəraitlərini yaxşılaşdırmaq imkanını əldə edirlər. Belə ki, sadaladığımız bu halların reallaşdırılması üçün planlaşdırılan investisiya qoyuluşlarının müxtəlif parametrlər baxımından təhlili metodikasının düzgün təşkili, proqnozlaşdırılan gəlirlərin əldə edilmə ehtimalını daha da artırır.

İnvestisiya layihələrinin təhlili metodikası həm layihənin özünü, həm də təhlilin keyfiyyətini xarakterizə edən, mütləq şərt və parametrlərin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

İnvestisiya təhlilinin mütləq şərtlərinə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- ~ investisiya qoyuluşunun həcmnin qiymətləndirilməsi;
- investisiya qoyuluşundan əldə olunan gəlirlərin, daxilolmaların qiymətləndirilməsi;
- vaxt və risk amilinin hesablanması üçün faiz stav- kasının müəyyən edilməsi;
- investisiyanın təhlilinin aparılması metodunun seçilməsi.

Beləliklə, investisiya layihələrinin təhlili prosesinə başlayarkən ilk növbədə onların analitik tədqiqatının dərinliyi və ehtimal edilən investisiyaların dəyərini təşkil edən xərclərin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vacib şərt kimi qarşıda

durur. İkinci osas məsələ isə investisiya qoyuluşlarından əldə olunacaq gəlirlərin və pul daxilolmalarının qiymətləndirilməsi mərhələsidir.

İnvestisiyaların gəlirliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakıların müəyyən edilməsi zəruri sayılır:

1. Nə vaxt gəlir əldə ediləcək;
2. Xalis mənfəət nə qədər olacaq;
3. Mülkiyyət nə qədər (zaman baxımından) gəlir gətirəcək;
4. Mülkiyyətin istismar müddəti qurtardıqdan sonra onun satışından hansı məbləğdə gəlir gözlənilir;
5. Gəlirin əldə edilmə ehtimalı nə dərəcədə realdır.

Qeyd etdiyimiz kimi bu şərtlərin mahiyyətinə varsaq, deyə bilərik ki, «Nə vaxt gəlir əldə ediləcək» sualının cavabı, tikinti müddətinin başa çatmasına və istehsalın mənimlənməsinə əsaslanır. Bu mərhələlərdə pul axınları mənfəət rol oynayır, belə ki, tikinti dövrü ərzində gəlir əldə edilmir. Lakin mənimlənmə və ya obyektin istismara verildiyi mərhələdə cari xərclər gəlirləri Ötüb keçir.

Gəlir əldə edilməsi müddəti isə zorərsizlik qrafikinə qurulması ilə müəyyən edilir.

Verilən proqnozun keyfiyyəti, xüsusilə qısamüddətli investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Gəlir əldə edilməsi müddətinin müəyyən edilməsi üzrə səhvlər adətən, investisiyalardan daxilolmaların cari dəyəri üzrə səhv hesablamalara gətirib çıxarır. Bunun üçün F_1 annuitetinin cari dəyər funksiyasından istifadə edilir. Aşağıdakı formulam nəzərdən keçirək:

$$1 - (1 + r)^{-n}$$

$$(1 + r)^n$$

Burada, n -artım dövrü; r -faiz stavkasıdır.

Düsturdan göründüyü kimi annuilet nə qədər qısamüddətli olarsa, deməli gəlir əldə edilməsi dövrünün səhv qiymətləndirilməsi hesablamalarda bir o qədər böyük xətalara səbəb ola bilər.

İndi isə 6.9.1. sayılı cədvəldə F₁ annuitetinin əhəmiyyətinə və dövrlər üzrə annuitetlərin faiz fərqlərinə baxaq.

Cədvəl 6.9.1.

***Annuitet amili 10% stavka ih
və amillərin faiz firqi***

İllər	1	2	3	4	5	6
F ₁ amili	0,909	1,736	2,487	3,170	3,791	4,355
Dövrlər arasında faiz fərqi, %-lə		+91,0	+42,7	+26,9	+ 19,1	+ 14,9

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi iki və üçillik gəlir əldə edilməsi dövrünün səhv seçilməsi, nəticədə 42,7% fərqə, beş və altıillik dövr arasında isə 14,9% fərqə səbəb olmuşdur. Deməli, proqnoz dövrünün uzadılması nəticəsində mülkiyyətin alınmış satışından əldə olunacaq gələcək dövrlərin mədaxilinin proqnozunda da səhvlər az deyildir.

İkinci və üçüncü suallara cavabı isə, investisiyalaşdırılan əmtəə və ya istehsalın həyat dövrünün (məhsuldar dövrünün) proqnozlaşdırılmasında tapmaq olar. Əmtəənin həyat dövrünün təsvirini, sahələrin inkişafına makroiqtisadi silsilələrin təsirin nəzərə almaqla, bazar konyukturasmı, dərin marketing tədqiqatlarının nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Həyat dövrü müddəti - qiymətləndirilən investisiyaların gəlir gətirəcəyinin daha çox ehtimal edilən dövrü hesab olunur. Müxtəlif hallarda investisiya dövrünün sürəkliliyi əsaslı və yenidən təmirə qədər olan, amortizasiya əlavə edilməsi dövrü ilə müəyyən edilir.

Obyektin istismar müddəti qurtardıqda o, satıla bilər. Belə ki, bu zaman aktivin satış qiymətinin, onun uçot qiymətindən fərqlənməsi də istisna edilmir. Əgər aktivlərin dəyərinin, qalığı

məbləğinə əks olaraq artması proqnozlaşdırılırsa, onda satışdan əldə olunan xalis gəlir, investisiyalara qoyulacaq gəlirləri təşkil edəcək. Əgər aktivin dəyərini itirilməsi prosesi baş verirsə, daha doğrusu satışdan əldə edilmiş vəsaitlər qalıq dəyərində daxil edilmirsə, onda investisiyalara qoyulan cari gəlir məbləği müvafiq normaya qədər azaldılmalıdır. Həm satışdan xalis gəlir, həm də zərər cari dəyər sayılan F₂ amilinin tətbiqi ilə yenidən hesablanır. Aşağıdakı formulaya baxaq:

$$F_2 = \frac{A}{(1+r)^n}$$

Satışdan gəlirlərin proqnozlaşdırılması aşağıdakı amillərin təsirini nəzərə almaqla aparılır:

- mülkiyyətinin dəyərini konyuk turanın dövrü dəyişiklikləri ilə əlaqədar, mümkün qədər artmasını;
- inflyasiya indeksini;
- obyektin fiziki köhnəlmə dərəcəsini;
- sazişin tamamlanması üzrə xərcləri, o cümlədən satış üzrə vergiləri.

Cari dəyər amilinin tətbiqi zamanı diskontlaşdırma və ya diskont stavkası anlayışlarından da istifadə olunur. Bu zaman müxtəlif dövrlərdə əldə edilən və həyata keçirilən, xərc və nəticələrin müxtəlifliyi başa düşülür.

İnvestisiyaların gərginliyinin qiymətləndirilməsi zamanı, risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsilə gəlir əldə edilməsinin qeyri-müəyyənliyi gəlirin proqnozlaşdırıldığı səviyyəyə çata bilməməsidir. Riskin qiymətləndirilməsi üçün statistik, ekspert və kombinasiya edilmiş metodlar tətbiq edilir. Onu da qeyd edək ki, risk dərəcəsi diskontlaşdırılan faiz dərəcəsi seçilərkən də nəzərə alınmışdır.

Diskontlaşdırmada xarici ölkələrin təcrübəsində də geniş istifadə olunur. Bu təcrübəyə görə diskont dərəcəsini işgüzar əməliyyatlarla bağlı əlaqələndirirlər (bax cədvəl 6.9.2.)

Diskontlaşdırma dərəcəsinin işgüzar əməliyyatlar zamanı mövcud risklə əlaqəsi

Riskin Səviyyəsi	İnvestisiyaların istiqaməti	Diskontlaşdırma dərəcəsinin kəmiyyəti %-lə
Ən aşağı	İstiqraz vərəqələri buraxılışının yenidən maliyyələşdirilməsi	7
Orta	Adi layihələr	16
Yüksək	Sabit bazarda yeni layihələr	20
Ən yüksək	Yeni texnologiya	24

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, diskontlaşdırma amili yalnız investisiya variantlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Lakin o, plan və faktiki göstəricilərin səmərəlilik siteminin (mənfəətin artırılması, maya dəyərinin aşağı salınması və s.) müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmır. Diskont məbləği aşağıdakılardan birbaşa asılıdır:

---- pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olması arasındakı fərqdən;

---- qoyuluşların riskliliyindən;

---- zəruri faiz dərəcəsindən və ya diskontdan.

Faiz dərəcəsinin seçilməsi, investisiya qoyuluşlarının təhlili prosesində ən mühüm mərhələlərdən biridir.

Adətən tariflərin üç variantı daha çox tətbiq edilir:

---- kapitalın orta dəyərinə görə;

---- uzunmüddətli kreditin ssuda faizi və ya dərəcəsinin orta səviyyəsinə görə;

---- müəssisənin maraqlarına uyğun olaraq subyektiv qiymətləndirmə, məsələn, adi səhmlərə görə dividendlərin səviyyəsinə görə.

Analitik hesablama metodikası bir qayda olaraq baxılmış qiymətləndirmə kriteriyalarının əlaqələndirilməsinin əsasında qurulur. Hər bir konkret halda üstünlük o kriteriyalara verilir

ki, onlar hal-hazırda investor və sahibkarların maraqlarını daha yüksək dərəcədə əks etdirə bilsin. Əgər investisiya layihəsinin gəlirliyi əsas məsələ kimi ön sıraya çəkilsə, deməli hesablamaların əsasını investisiyaların gəlirlilik indeksi və ya daxili xərcini ödəmə norması təşkil edir. Belə ki, daxili xərcini ödəmə norması nə qədər yüksək olarsa, kapital qoyuluşunun səmərəliliyi də bir o qədər artar. Xarici təcrübəyə görə bu göstərici mövcud alternativ layihələr sırasından təhlil ediləcək layihənin seçilməsi məqsədilə tətbiq edilir. Bu zaman yalnız daxili xərcini ödəmə norması 15-20 %-dən az olmayan layihələr müzakirə edilir.

Texnoloji dəyişikliklər səviyyəsi yüksək olan bir çox sahələrdə layihənin daxili xərcini ödəmə müddətinin üstünlüyü, onun gəlirliyinə nisbətən yüksəkdir.

Alternativ layihələr sırasından daha səmərəli investisiya layihəsinin seçilməsinin mütləq şərtləri kimi aşağıdakı prinsiplər yerinə yetirilir:

- 1) Verilmiş layihəyə qoyulan investisiyanın təmiz cari dəyəri və gəlirlilik indeksi, digər alternativ layihələrə nisbətən yüksək olmalıdır;
- 2) Investisiyanın səmərəlilik əmsalı kapitalın orta dəyərindən yüksək olmalıdır;
- 3) Digər layihələrlə müqayisədə daxili xərcini ödəmə norması daha yüksək olmalıdır;
- 4) İnfilyasiya səviyyəsində öz daxili xərcini ödəmə normasının yüksəldilməsi;
- 5) Xərcini ödəmə müddətinin texnologiyasının bərpa edilmə dövrünə uyğunluğu.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, investisiya qoyuluşlarının təhlili metodikasının düzgün seçilməsi, təşkili və tətbiqi, gözlənilən texnoloji dəyişikliklərin, yüksək gəlirlərin təmin edilməsi üçün tədbirlərin (hətta müəyyən risk altında) həyata keçirilməsinə real zəmin yaradır.

Müasir iqtisadi şəraitdə investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə və onların maliyyələşmə mənbələrinin

seçilməsinə dair müxtəlif metodik göstərişlər mövcuddur ki, onların əsasında investisiya layihələrinə müxtəlif təriflər verilir. Lakin, irəli sürəln təkliflərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, zamanın və mühitin tələblərini nəzərə alaraq investisiya layihəsinə aşağıdakı tərifm verilməsini məqsəduyğun hesab edirik. İntestisiya layihələri dedikdə, müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmağı təmin edən, istənilən fəaliyyət növünün təxmin olunan formada həyata keçirilməsi üçün yerinə yetiriləcək iş və xidmətlər başa düşülür.

İntestisiya layihələri forma və məzmununa görə çox müxtəlif ola bilər, yeni müəssisə tikintisi planından başlayaraq, daşınmaz əmlak əldə edilməsinin məqsəduyğun qiymətləndirilməsinə kimi. Lakin bütün hallarda investisiyalaşma anının başlanğıcından, layihənin gəlir gətirəcəyi ana kimi müvəqqəti yubanma mövcuddur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya layihələri aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirilir:

- məcburilik dərəcəsinə görə;
- təciliHk dərəcəsinə görə;
- asılılıq dərəcəsinə görə.

Məcburilik dərəcəsinə görə investisiyalar iki yerə bölünür:

1) Məcburi layihələr. Bu layihələr qayda və normaların yerinə yetirilməsini, məsələn, ətraf mühitin qorunmasına görə əlavə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini tələb edir.

2) Məcburi olmayan layihələr. Buraya inkişafə əlaqədar olan istənilən məcburi olmayan layihələr aid edilir: Məsələn, sıradan çıxmış avadanlığın dəyişdirilməsi.

Təcillilik dərəcəsinə görə də investisiya layihələri iki qrupa bölünür:

1. Təxirəsalınmaz layihələr: Bu layihələr gələcəkdə ya heç mükün olmayandır, ya da vaxtı uzadılarkən öz cəlbətmə qabiliyyətini itirir.

2. Təxirəsalınan layihələr: Bu layihələr cəlbətmə qabiliyyətini itirsə də, bu əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, dayanmış quyuların fəallaşdırılması.

Asılılıq dorocəsinə görə isə investisiya layihələri üç qrupa bölünür:

1. Alternativ layihələr. Bəzə layihələrdən birinin qəbul edilməsi digərini kənarlaşdırır. Onların qiymətləndirilməsi isə eyni vaxtda baş versə də, həyata keçirilməsi müxtəlif anlarda yerinə yetirilir.

2. Asılı olmayan layihələr. Bu layihələr eyni vaxtda həyata keçirib bilər və onların qiymətləndirilməsi sərbəst olaraq aparılır. Məsələn, müəssisənin tərkibində olan lakin bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki bölmənin yenidən quraşdırılması.

3. Qarşılıqlı əlaqəli layihələr. Bu zaman bir layihənin qəbulu, digərinin qəbul edilməsindən asılıdır. Bu layihələr bir- biri ilə eyni vaxtda bir layihə kimi qiymətləndirilir və nəticədə bir qərar qəbul edilir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən aşağıdakı məsələləri həll etmək vacibdir:

1) Layihənin reallaşma ehtimalının qiymətləndirilməsi, daha doğrusu real olan bütün texniki, ekoloji, maliyyə və digər xarakterli mövcudluqların yoxlanışı;

2) Layihənin reallaşdırılmasının potensial faydalılığının, tam səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

3) Layihənin müqayisəli səmərəliliyinin, daha doğrusu müzakirə edilən layihənin digərləri ilə müqayisədə üstünlüyünün qiymətləndirilməsi.

Bundan başqa investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

Birinci mərhələdə investisiya layihəsinin rentabelliyyənin bank kreditinin orta faizlə müqayisəsi aparılır. Belə müqayisənin məqsədi, daha alternativ olanın və kapital qoyuluşunun daha səmərəli istiqamətləndirilməsinin axtarışdır. Əgər investisiya layihəsinin hesablanmış gəlirləri bank kreditinin orta faizindən aşağıdırsa, onda layihə ləğv olunmalıdır, çünki bəzə halda pulu sadəcə olaraq faizlə banka qoymaq daha sərfəlidir.

İkinci mərhələdə investisiya layihəsinin rentabelliyyə, ölkədə baş verən inflyasiyanın orta tempi ilə müqayisə edilir. Bu cür

müqayisənin məqsədi infilyasiya şəraitində pul vəsaitləri itkisinin minimuma endirilməsidir. Əgər infilyasiya tempi layihənin rentabelliindən yuxarıdırsa, onda müəssisənin kapitalı gündən-günə qiymətdən düşəcək.

Üçüncü mərhələdə layihələr tələb olunan investisiyaların həcminə görə müqayisə edilir. Bu müqayisənin məqsədi kreditə olan tələbatı azaltmaq və daha az kapital tutumlu layihənin seçilməsidir.

Dördüncü mərhələdə isə layihələr, səmərəliliyin seçilmiş kriteriyalarına görə qiymətləndirilir.

Beşinci mərhələdə, daha doğrusu sonda, layihənin həyata keçirilməsindən əldə olunacaq illik daxilolmaların sabitliyi qiymətləndirilir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan bütün izah və araşdırmalardan sonra, investora qarşısında duran son məsələ, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarından səmərəli istifadə etməkdir. Burada məqsəd yalnız bir suala cavab verməkdir: "Gələcək mənfəət bu günkü xərcləri ödəyəcəkmi?". Investisiya təhlili nəzəriyyəsinə görə müəyyən edilmiş analitik metod və göstəricilərdən istifadə, yekunda kifayət qədər ümidverici və obyektiv nəticəyə gəlmək imkanı verir.

Beləliklə, investisiya fəaliyyəti proqramının qiymətləndirilməsinin əsas metodlarına aşağıdakılar daxil edilir:

- 1) Investisiyaların xərcini ödəmə müddətinin hesablanması;
- 2) Pul gəlirinin diskontlaşdırılması;
- 3) Təmiz cari dəyərin müəyyən edilməsi;
- 4) Investisiyaların gəlirlilik səviyyəsinin hesablanması;
- 5) Investisiyaların rentabelliyyətinin müəyyən edilməsi.

İnvestisiyaların səmərəliliyyətinin qiymətləndirilməsinin birinci metodu, investisiya qoyuluşlarının xərcini ödəmə müddətinin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

Bu metodun məqsədi ilkin investisiyaların əvəzinin ödənilməsi müddətinin müəyyən edilməsidir. Daha doğrusu başqa cür desək o, pul daxilolmalarının kumulyativ məbləği ilə

yekunla), ilkin investisiyaların məbləğinin bərabərləşdiyi dövrün hesablanması ifadə edir.(bax.cədvəl 6.9.3).

Cədvəl 6.9.3

İnvestisiya qoyuluşlarının Xərcini ödəmə müddəti

	A maşını	B maşını
Dəyəri (mln.man)	50	50
Mənfəət (mln.man):		
I il	25	12,5
II il	25	12,5
III il	5	12,5
IV il	2,5	12,5
V il	2,5	12,5
VI il	0	12,5
Cəmi:	60	75

Cədvəlin rəqəmlərindən görüldüyü kimi hər iki maşın eyni dəyərə malikdir. Lakin A maşın bir ilə 25 milyon manat, B maşını isə 12,5 milyon manat gəlir gətirir. Deməli A maşını qoyulmuş investisiyanı 2 ilə, B maşını isə 4 ilə geri qaytarır. Onda bu metoda əsaslanaraq müəssisə üçün A maşını almaq daha əlverişlidir. Həmçinin heç də inkar etmək olmaz ki, B maşını daha çox gəlir gətirməyə qadirdir. Lakin bu metodun çatışmayan cəhəti odur ki, avadanlığın xidmət müddəti və illər üzrə cəmi mənfəət məbləği nəzərə alınmır.

Aydındır ki, investisiyanın səmərəliliyini qiymətləndirərkən təkcə geri qaytarılma müddətini deyil, həmçinin qoyulmuş kapitalın gəlirliyini də (rentabelliyni) nəzərə almaq lazımdır:

$$R_i = \frac{\text{gözlənilən mənfəət məbləği}}{\text{investisiya qoyuluşu}}$$

Bizim misalda A maşım üçün,

$$R_i = 60:50 \times 100\% = 120\%$$

B maşını üçün iso,

$$R_i = 75:50 \times 100\% = 150\% \text{ olacaqdır.}$$

Bu metodu əsas götürsək onda B maşınını almaq iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Lakin bu metodun da özünəməxsus çatışmayan cəhəti vardır. O, illər üzrə pul gəlirlərinin və xaric olmalarının bölünməsinə nəzərə almır. Adətən sahibkarlar investisiya qoyuluşundan sonrakı ilk illər ərzində daha çox pul gəlirlərinin əldə olunmasına çahşırlar. Odur ki, A maşınının rentabelliyyəsinin aşağı olmasına baxmayaraq onun əldə edilməsinə daha çox üstünlük verilə bilər.

Beləliklə, bu metod öz asanlıqı və sadəliyinə görə iqtisadi hesablamalarda geniş tətbiq olunur. Bu göstəricidən istifadə əsasən aşağıdakı hallarda özünü daha çox doğruldu:

- onun köməyi ilə müqayisə edilən bütün investisiya layihələri eyni istismar müddətinə malik olur;
- bütün layihələr üzrə ilkin investisiyaların birdəfəlik qoyuluşu ehtimal olunur;
- vəsait qoyuluşu başa çatdıqdan sonra, investisiya layihələrinin bütün fəaliyyəti dövründə, investor illik eyni pul gəlirlərini əldə etməyə başlayır.

İnvestisiyaların xərcini ödəmə müddətinin hesablanması metodunun geniş yayılmasına baxmayaraq, onun da özünəməxsus çatışmamazlıqları vardır, belə ki, bu zaman iki mühüm cəhət nəzərə alınır:

- həmin müddətdə pulun dəyərinin müxtəlifliyi;
- öz xərcini ödəmə dövrü qurtardıqdan sonra da pul daxil olmalarının mövcudluğu.

Məhz elə bununla əlaqədar olaraq bu metodun, investisiyaların gəlirliyinin hesablanması əsas metodu kimi istifadə olunması məsləhət görülmür. Bu metoda, ancaq, qiymətləndirilən investisiya layihəsi barədə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təsəvvürü genişləndirən əlavə informasiyalar almaq üçün müraciət etmək daha məqsəduyğundur.

Qeyd etməliyik ki, müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılmış metod pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması hesab olunur.

Bu metodun mahiyyəti vaxt daxilində və illər üzrə pul vəsaitlərinin dəyərinin dəyişməsilə əlaqədardır.

Pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması diskont hesablamaya əsaslanır və investisiya layihələrinin gözlənilən gəlirləri verə biləcəyini müəyyən etməyə imkan yaradır. Diskont hesablamaların proseduralarını başa düşmək üçün əvvəlcə mürəkkəb faizin hesablanması metodikasını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Tutaq ki, banka min pul vahidi 20% (illik) stavka ilə qoyulmuşdur. Onda üç il müddətində pul gəlirlərinin dəyişməsi aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$\text{I il} \text{ ---- } 1000 (1+20\%) = 1000 \times 1,2 = 1200$$

$$\text{II il} \text{ ---- } 1200 (1+20\%) = 1200 \times 1,2 = 1440$$

$$\text{III il} \text{ ---- } 1440 (1+20\%) = 1440 \times 1,2 = 1728 \text{ və ya}$$

$$1000 \times 1,2 \times 1,2 \times 1,2 = 1000 \times 1,2^3 = 1728$$

Göründüyü kimi hər il əvvəlki ilə nisbətən pul gəlirlərinin həcmi artır. Bu metoda əsaslanaraq müəyyən ildən sonra investisiya gəlirinin məbləğini hesablamaq olar:

$$S = P(1+r)^n$$

Burada, S —n ildən sonra investisiyanın dəyərini;

P— ilkin investisiya qoyuluşunu;

r— əmsal formasında faiz stavkası;

n— hesablamalar ərəfəsindəki illərin sayını göstərir.

Diskontlaşdırma mürəkkəb faizin mahiyyətə tərsi olan hesablamadır. O, müəyyən edilmiş dövr ərzində planlaşdırılan məbləğin alınması üçün bu gün nə qədər pul vəsaiti qoyulmasını müəyyən etməyə imkan verir. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$P = \frac{S}{(1+r)^n} = S \cdot 7^{-n} = S(1 + / \bullet)^{n''}$$

Başqa sözlə desək diskontlaşdırma gələcəkdə müəyyən gəliri əldə etmək üçün cari dövrdə zəruri olana investisiya qoyuluşunun məbləğini göstərir.

Misal üçün, 6 ildən sonra 60 milyon əldə etmək üçün cari dövrdə tələb olunan investisiya məbləğini illik 20% bank stavkası ilə hesablayaq:

$$R = 60 \times (1+0,2)^{-6} = 60:2,985984 = 20,0093878$$

Başqa bir misal, fərz edək ki, hər hansı bir müəssisə iki ildən sonra 200 milyon manat əldə etmək üçün 150 milyon manat vəsait qoyulmasının nə dərəcədə sərfəli olmasını araşdırır. Qərar qəbul edilir ki, qoyulmuş investisiyanın verəcəyi illik mənfəət, pul banka qoyularsa ən azı 10% təşkil etsə, onda o qənaətbəxş sayıla bilər. İki ildən sonra 200 milyon manat əldə etmək üçün firma hal-hazırda illik 10% stavka ilə 165 mln. manat ($200 \times 1/1,1^2$) pul qoymalıdır. Beləliklə 150 mln. manat investisiya qoyuluşundan 200 mln. manat əldə edilir, bu da onu göstərir ki, gəlir 10%-i ötüb keçir və layihənin səmərəli olması aşkar edilir.

Pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması metodu, təmiz cari dəyərin müəyyən edilməsi metodunun əsasında durur.

Bu metod investisiya layihələrinin reallaşdırılmasından əldə edilmiş və onların cari dəyərinin diskontlaşdırılmasından daxil olmuş pul məbləğləri ilə, bu layihənin reallaşdırılması üçün zəruri olan bütün xərclərin diskontlaşdırılmış cari dəyəri arasındakı fərqi müəyyən edilməsinə əsaslanır. Qeyd olunan metod aşağıdakı hesablama qaydalarını əhatə edir:

1. Xərclərin cari dəyəri müəyyən edilir, daha doğrusu layihə üçün hansı həcmdə investisiya qoymaq lazım olduğu hesablanır;

2. Gələcək dövrün pul gəlirlərinin cari dəyəri müəyyən edilir. Hesablamalar göstərir ki, planlaşdırılan gəliri əldə etmək üçün (gəlirlilik səviyyəsinin bank stav- kasına bərabər olduğu şəraitdə) nə qədər investisiya qoymaq lazımdır. Bütün dövr ərzində daxil olacaq pul gəlirləri aşağıdakı formula ilə hesablanır;

$$B = \sum_{t=1}^n \frac{Y_t}{(1+r)^t}$$

V---- gəlirlərin cari dəyərini əks etdirir.

1. Xərclərin cari dəyəri gəlirlərin cari dəyəri ilə müqayisə edilir. Onlar arasındakı fərq gəlirlərin təmiz cari dəyərini təşkil edir:

$$TCD = B - C = y, -r \wedge \wedge -C$$

S ---- xərclərin cari dəyərini əks etdirir.

Əgər $TCD > 0$ olarsa, onda layihə kapitalın dəyərindən daha çox gəlir gətirəcək.

Əgər $TCD < 0$ olarsa, onda layihənin gəlirliyi kapitalın dəyərindən aşağıdır.

Əgər $TCD = 0$ olarsa, onda layihə nə zərərli, nə də mənfəətli sayılır.

Deməli TCD investorların investisiya layihəsinə kapital qoyuluşu etdiyi zaman əldə etdiyi gəlirin, pul vəsaitini bankda saxladığı müddətdə əldə etdiyi gəlirlə müqayisə edərkən yaranan təmiz gəlir və yaxud da zərəri göstərir.

Əgər pullar layihəyə bir dəfəyə deyil, hissə-hissə bir neçə il ərzində qoyulursa, onda TCD-nin hesablanması üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$TCD = \sum_{t=1}^n \frac{Y_t}{(1+r)^t} - C = y$$

Burada, i - infilyasiyanın nəzərdə tutulan səviyyəsini;

Y - maya dəyərinin proqnozlaşdırılan artım tempini əks etdirir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyi proqnozlaşdırılan zaman ən mühüm problemlərdən biri də infilyasiya ilə əlaqədar qiymətlərin artımı hesab edilir.

İnflyasiyanın uçotu metodikasının mahiyyətini başa düşmək üçün isə gəlirin pul real stavkalan arasındakı fərq aşağıdakı düsturla hesablanıla bilər:

$$(1+r)(1+m)=1+rm; \quad rm = (1+r)(1+m)-1$$

Burada, r -----real stavka;

rm --- gəlirin zəruri pul stavkası;

m ---- infilyasiya tempidir.

Əgər məsrəflər və qiymət eyni tempinə artırsa, pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması metodunda infilyasiyanın təsirini nəzərə almamaq da olar. Məsrəf və qiymətlərin eyni tempə artmadığı şəraitdə vəziyyət tamamilə dəyişir. Artıq burada daimi qiymətlərlə ifadə olunmuş pul gəlirlərinin diskontlaşdırılması hesablanmaq olmaz. Ən düzgün metod qiymətin artmasını nəzərə almaqla faktiki pul gəlirlərinin hesablanması və gəlirin pul stavkası üzrə diskontlaşdırılması hesab olunur.

Beləliklə, təmiz cari dəyərlə investisiya layihələrinin gəlirliyini daha real qiymətləndirmək olar. Bu metod investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlilində daha geniş istifadə olunur. Hərçənd ki, o, digər metodlardan istifadə imkanlarını istisna etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, investisiya riski yüksək olduqca investorlar layihənin gəlirliliyi ilə deyil, onun geri qaytarılma müddəti ilə daha çox maraqlanırlar. Deməli, geri qaytarılma müddəti nə qədər qısa olarsa, bir o qədər də investisiya riski az olar. Belə bir şəraitdə pul daxilolmalarının diskontlaşdırılmasının uçotu ilə investisiya layihələrinin geri qaytarılma müddətinin hesablanmasına əsaslanan metodun istifadəsi məqsədyönlüdür.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin digər gəlirliyin artması metodu isə, investorun sərvətinin, qoyduğu

kapitalın hor manatına görə hansı həcmdə artmasını müəyyən etməyə imkan verir və aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$'O + r)''$$

Təmiz cari dəyərdən fərqli olaraq bu göstərici nisbi hesab olunur. Buna görə də onun, alternativ layihələr sırasından investisiyalaşdırılan layihə variantının seçilməsi zamanı istifadəsi daha münasibdir (bax.cədvəl 6.9.4.)

Cədvəl 6.9.4.

Alternativ layihələrdən investisiyalaşdırılmalı layihənin seçilməsi

Layihə	İnvestisiyalar	Beş il ərzində illik gəlir	1'CD 10% illik hesabdan	Gəlirlilik indeksi
A	500	150	568,5	1,14
V	300	85	322,0	1,07
S	800	220	833,8	1,04

Cədvəldən görüldüyü kimi təmiz cari dəyərin həcminə görə S layihəsi səmərəlidir, amma gəlirlilik indeksinin səviyyəsinə görə isə A layihəsi ondan üstündür.

İnvestisiya layihəsinin bu və ya digər nəticəsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi tələb edir ki, qərar qəbul edən şəxs mümkün variantları qabaqcadan görə bilsin və onların hər birinin reallaşma ehtimalını qiymətləndirməyə qadir olsun.

İnvestisiyaların mühasibat gəlirliyinin müəyyən edilməsi metodu, pul daxilolmalarına deyil, mühasibat göstəricilərinə əsaslanan investisiyaların qiymətləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. İntestisiyaların mühasibat rentabelliyyənin hesablanması üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$ROI = \frac{EBİT (1 - /Q)}{(C - C_{, '})/2}$$

Burada, ROI----- mühasibat gəlirliyi.

EBIT ---- faiz və vergi ödəmələrinə qədər olan gəlir.

N-----vergi dərəcəsi.

S\ və - araşdırılan dövrün əvvəlinə və sonuna aktivlərin uçot dəyəri.

ROI göstəricisinin tətbiq edilməsi onun hesablanma səviyyəsilə, gəlirliyin standart səviyyəsinin müqayisəsinə əsaslanır. Bu metodun geniş istifadəsi onun aşağıdakı yaxşı cəhətlərilə əlaqəndirilir:

---- onun hesablanması sadə və asandır, həmçinin o, pul məbləğlərinin diskonlaşdırılmasını tələb etmir;

---- bu göstərici stimullaşdırma sistemində rəhbər personalın tərkibi və təşkili üçün əlverişlidir;

---- səhmdar cəmiyyətlərində o, menecerləri elə investisiya qoyma variantlarına istiqamətləndirir ki, onlar bilavsiyə mühasibat gəlirlərinin səviyyəsilə bağlıdır.

Beləliklə, qeyd olunan bütün metodlar bu və ya digər dərəcədə investisiyaların nəticələrinin geniş təhlilinə əsaslanır ki, onların sayəsində proqnozlaşdırılan nəticələrin əldə edilməsi reallığının müəyyən olunması mümkün olsun.

Bazar münasibətləri şəraitində investisiya qoyuluşları ilə bərabər innovasiya fəaliyyətinin təhlilinin aparılması zəruriyyə- tə çevrilir. İnnovasiya fəaliyyəti dedikdə- elmi-texniki ideyaların, kəşflərin, səmərələşdirici təkliflərin real həyatda istehsalata çatdırılması, yararlı hala salınması və mənimsənilməsi səviyyəsi nəzərdə tutulur.

Ümumi şəkildə innovasiya fəaliyyəti bütün növdən olan elmi fəaliyyətləri, layihə-konstruktiv, texnoloji, təcrübə işləri, yeniliklərin istehsalatda və ondan istifadə edən istehlakçılar tərəfin mənimsənilməsilə əlaqədar fəaliyyəti və innovasiyanın nəticələrinin satışının reallaşdırılması məsələlərini əhatə edir.

Dünya miqyasında son illərdə nəşr edilmiş iqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiya elmi-texniki nailiyyətlərin potensialının

yeni məhsullarda və texnologiyalarda öz əksini tapmaqla reallığa çevrilməsi prosesini əks etdirir.

Bir çox iqtisadçı alimlər hələ də innovasiya mövhumunun müxtəlif mahiyyətə malik olduğu, müxtəlif məqsədə malik olduğu fikrindədirlər. İnnovasiyanın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmaların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, innovasiyanın özünə məxsus spesifik xüsusiyyəti dəyişiklikləri əks etdirməsindən ibarətdir. İnnovasiya fəaliyyətinin əsas funksiyası isə dəyişikliklər funksiyasıdır.

Avstriya alimi İ.Şumpeter innovasiyanın aşağıdakı beş tipik dəyişikliyə malik olduğunu qeyd edir:

1. Yeni texnikanın, yeni texnoloji proseslərin istifadəsi və yaxud istehsalın yeni bazar təchizatı (alış-satış);
2. Yeni mahiyyətli məmulatın istehsalat təbiiqi;
3. Yeni materiallardan istifadə;
4. Subyektlərin material-texniki təchizatındakı və təşkilindəki dəyişiklik;
5. Təchizatın yeni bazarının meydana gəlməsi.

İ.Şumpeter bu mülahizələri hələ 1911-ci ildə formalaşdırmışdır. Lakin, sonralar yəni, 1930-cu illərdə o, fikrini daha da cəmləşdirərək innovasiyaya yeni istehlak mallarının istehsalat təbiiqinin və istifadəsinin dəyişikliyi kimi baxmışdır.

Müəyyən alimlər innovasiyaya proses kimi baxırlar. Bu konsepsiyanın sahibləri yeniləşmənin müəyyən müddətlərdə inkişafda olduğunu və mərhələlərlə həyata keçirilməsinə əsaslanaraq həmin fikri irəli sürürlər.

İnnovasiyaya həm dinamik və həm də statistik aspektdə baxıla bilər. Statistik aspektdə innovasiyaya elmi-istehsalat tsiklinin yekun nəticəsi kimi baxılır.

«İnnovasiya» və «innovasiya prosesi» terminləri bir-birilə yaxın olmalarına baxmayaraq, eyni mahiyyətə malik deyillər. İnnovasiya prosesi innovasiyanın yaradılması, mənimsənilməsi və yayılması məsələlərini özündə cəmləşdirir.

Innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi daxili və xarici məsariflərlə əlaqədardır. Daxili məsariflər (cari və əsaslı) aşağıdakı maliyyə mənbələrinə ayrılır:

1. Subyektin öz vəsaiti;
2. Büdcə vəsaitləri;
3. Büdcə fondlarının vəsaitləri;
4. Sahibkarlıq sektorunun təşkil etdiyi vəsait.

Tədqiqatın aparılması və innovasiyalann işlənməsi üçün daxili cari məsariflər aşağıdakı istiqamətlərə ayrılır;

1. İşlərin növünə görə:
 - fundamental tədqiqatlara;
 - tətbiqi, təcrübi, əməli tədqiqatlara;
 - işlənib hazırlanmaya.
2. Fəaliyyət sektorlarına görə:
 - dövlət;
 - sahibkarlıq;
 - elm və ali təhsil sektoru;
 - xüsusi mənfəətsiz sektor.

Innovasiya fəaliyyətinə məsariflərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi probleminin həlli mühüm məsələlərdən biridir. Burada innovasiya fəaliyyətinə məsariflərin səmərəliliyini həm istehsalçılarda (saticılarda) və həm də alıcılarda axtarmaq lazımdır.

İxtiralarla əlaqədar olan məsariflər aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

1. Sınaq-eksperiment işlərinin həyata keçirilməsinə məsariflər;
2. Modellərin, nümunələrin hazırlanmasına məsariflər;
3. Marketing üzrə sərğilərin, müsabiqələrin və s. tədbirlərin təşkili və keçirilməsinə məsariflər;
4. Müəlliflərə qanarların və mükafatların verilməsinə.

Yeniliklərin istifadə edilməsinə məsariflərin səmərəliliyini aşağıdakı göstəricilərin köməyiylə ifadə etmək məqsədəuyğun olardı:

1. Yeniliyin mənimsənilməsinə məsariflər;

2. Məhsulun istehsalı və satışına ümumi məsariflər;
3. Yeniliyin tətbiqilə istehsal olunmuş məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin satışından daxil olan vəsait;
4. Ümumi məhsulun satışından daxil olan vəsait;
5. Qeyri-material aktivlərinin dəyəri (müqayisə edilən dövrdəki orta);
- ö. Əsas fondların dəyəri (orta illik);
7. Xalis gəlir;
8. İşçi heyətinin orta siyahı sayı.

Bir-birilə sıx əlaqədə olan qeyd olunan göstəricilərdən istifadə etməklə amilli-indeks təhlilini aşağıdakı üç yolla həyata keçirmək məqsəduyğundur:

1. Satılmış əmtəəlik məhsulun hər vahidinə məsarifləri müəyyən etməklə;
2. Məhsul satışından xalis gəliri müəyyən etməklə;
3. Ümumi xalis gəliri müəyyən etməklə.

Həmin amillərin nəticəyə təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə etmək məqsəduyğun olardı: -cəmi məhsul satışından daxil olan vəsait;

- Y_„** - yeniliyin mənimsənilməsinə məsariflər;
 - yeniliyin tətbiqi nəticəsində istehsal edilmiş məhsulun satışından daxil olan pul vəsaiti;
 məhsul satışından əldə olunan mənfəət; yeni məhsulun satışından əldə olunan mənfəət;

Q_{ma} qeyri-material aktivlərinin dəyəri;

Q_„ - qeyri-material aktivlərinin əsas fondların dəyərinə

olan nisbətində görə əmsal;

M

-satılmış məhsul vahidinə məsariflər;

M_{cdv}

X - xalis gəlir.

Yeniliklərin mənimsənilməsinə məsariflərin səmooliliyi öz əksini aşağıdakı göstəricilərdə tapır:

- məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında;
- fondla silahlanmanın dəyişməsində;
- əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində;
- məhsul satışının həcmnin və ya satış həcmnin artımında;

-satışın rentabelliyyəsinin və digər istehsal-madliyyə göstəricilərinin yüksəlməsində.

İnnovasiyanın mənimsənilməsinin istehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin maya dəyərinə təsirini təhlil etmək üçün nəticə göstəricilərindən biri

kimi satılmış məhsul vahidinin həcminə məsarifləri ($\frac{M}{M_{sdv}}$) nəzərdən keçirək.

Qeyd olunan məsələnin araşdırılması aşağıdakı modelin təhlil edilməsinə imkan verir:

$$\frac{M_{sdv}}{M} \cdot \frac{dn}{M} = \frac{M \dots M}{\ddot{u}n} \cdot \frac{M}{M_{sdv}}$$

Düsturda - m yeniliyin tətbiqi nəticəsində istehsal

edilmiş məhsulun satışından daxil olan pul vəsaitinin məhsul satışından əldə olunan mənfəətə nisbətini;

$\frac{M}{M_{sdv}}$ -satılmış məhsulun maya dəyərinə daxil edilmiş

digər məsariflərin yüksəlmə (azalma) əmsalını;
- yenediyin satışından daxil olan pul vəsaitinin

M_{sdv}

ümumi satışından daxil olan pul vəsaiti içərisində xüsusi çəkisini əks etdirir.

Innovasiya yeniliyini rəəniməsəmök üçün bilik, təcrübə və s. qeyri-material aktivləri dərk elmək lazımdır. Yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində məhsul, iş və xidmətlərin satışından daxil olan mənfəətin qeyri-raaterial aktivlərinin orta illik dəyərinə nisbəti aşağıdakı düsturdakı kimi, qeyri-material aktivlərinin rentabelliyni əks etdirir.

$$= - \wedge 100\%$$

Düsturda ~ yeniliyin məniməsənilməsində qeyri-material aktivlərinin rentabelliyni;

yeni məhsulun satışından əldə olunan mənfəəti;

Qma- qeyri-material aktivlərinin dəyərini əks etdirir.

Qeyri-material aktivlərinin rentabelliynin məhsul, iş və xidmətlərin satışından daxil olan mənfəətə təsirini aşağıdakı model formasında şərh etmək olar.

$$M = \frac{Y \cdot O}{\frac{sm \cdot \Delta}{yn}} \cdot Y_{sdv} \cdot Y_{sdv}$$

Düsturda - $\frac{Y_{dn}}{M_{sdv}}$ - yeniliyin tətbiqi nəticəsində daxil olan

pul vəsaitinin cəmi məhsul satışından daxil olan pul vəsaitinə nisbətini əks etdirir.

Qeyri-material aktivlərinin dəyərini heyətin orta siyahı sayına bölməklə qeyri-material aktivlərilə silahlanma göstəricisini müəyyən etmək olar.

Əsas fondların orla illik dəyərini işçi heyətinin orta illik sayına bölməklə ənənəvi göstərici olan fondla silahlanmanı əldə etmiş oluruq.

Qeyri-material aktivləri və əsas fondlarla silahlanma göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini aşağıdakı modelin köməyilə müəyyən etmək olar.

$$Q_{i, \circ}^{\wedge}$$

Düsturda - əsas fondlarla silahlanma səviyyəsini;

'Ä-V

$Q_{i, \circ}^{\wedge}$ - qeyri-material aktivlərlə silahlanma səviyyəsini;

■/■

i, \wedge - işçi heyətin orta illik sayını;

'f - əsas fondların orta illik dəyərini;

- əsas fondlarla qeyri-material aktivlərinin nisbəti

Q_{ma}

əmsalını əks etdirir.

Heyətin işinin səmərəliliyi göstəricini satışdan daxil olan pul vəsaitini işçi heyətinin orta siyahı sayına bölməklə müəyyən etmək olar.

Əsas fondlar və qeyri-material aktivləri ilə silahlanma səviyyəsini heyətin işinin səmərəliliyinə təsirini aşağıdakı modelin kməyi ilə müəyyən etmək olar.

$$M_{sdv} \cdot Q_{i, \circ}^{\wedge} \cdot M_{sdv} \cdot \frac{1}{j.v} \cdot h_s \cdot Q_n \cdot f_d$$

Düsturda -■/- - orta illik işçilərin hər nəfərinə görə satış-

h_s .

dan daxil olan pul vəsaitini əks etdirir.

Qeyd olunan metodlar üzrə təhlil aparmaqla innovasiya fəaliyyətinə təsir edən amilləri, onların təsir dairəsini və ümumilikdə fəaliyyətin səmərəliliyini müəyyən etmək mümkündür.

6. /ö. *Avans edilmiş istehsal fondlarından istifadənin təhlili metodikası*

Hor bir cəmiyyətdə avans edilmiş istehsal fondlarının artımı ilə cari məsariflərin azalması arasında funksional olmasa da stoxastik əlaqə mövcuddur. Təbii ki, nəzərdə tutulmuş əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə nail olunmaq üçün nə qədər az vəsait avans edilərsə həmin ehtiyatlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi bir o qədər yüksək olar.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində avans edilmiş və cari məsariflərin vəhdəti onların hər ikisinin cəmiyyət üzvlərinin tələbatının ödənilməsinə xidmət etmələrindən irəli gəlir. Onların fərqliliyi isə vaxta qənaət qanununun, əmək sərfi vaxtı ilə istehlak səmərəliliyinin əldə olunması vaxtının müxtəlif dövrlərə təsadüf etməsindən irəli gəlir.

Təkrar istehsal nəzəriyyəsinin kontekstində “avans edilmiş məsariflər” məvhumu eyni zamanda “məsariflər” məvhumuna nisbətən daha dəqiqdir. Belə ki, cari məsariflərdə müəyyən müddətdə müəyyən proporsiya ilə birdəfəlik sərf edilir. Həcmindən asılı olmayaraq həmin müddətdə əsas fondların istənilən yığılı tikintidə cari məsrəflər nəticəsində yaradıılır. Eyni zamanda əsas fondlar özləri sadə təkrar istehsalı üçün sisteməlik olaraq müəyyən miqdarda vəsait sərfi tələb edirlər. Əsas fondlar fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəldikcə isə onların vasitəsilə istehsal edilmiş məhsulda cari məsariflərin bir elementi (amortizasiya ayrımı) kimi çıxış edirlər.

Əsas fondlarda birləşmiş (cəmlənmiş) əmək məsarifi onların mənimsənilməsi vaxtı və anında ön plana keçir. İstismar xərclərindən fərqli olaraq onlar istehsalın başlanmasına zəmin yaradır. Məsarifin bu növü birbaşa istehlaka daxil olan məhsulun ilk anlarda azalması ilə müşahidə olunur. Sonra isə, yəni istehlak dəyərinin hər vahidinə düşən cari məsrəflərin azaldılması nəticəsində o, istehlak fondunun artımında təkrar istehsal olunur. Ona görə də “avans edilmiş məsariflər” termininin işlə-

dilmosi daha məqsədə uyğun olardı. Lakin, burada investisiyanın istiqamətlərindən və yönəldiyi sahələrə müvafiq olaraq avansın cəmiyyətə qaytarılma müddətinin əsaslı surətdə differensiallaşdırıla biləcəyi imkanları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məlum olduğu kimi, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün həm istehsal fondlarından və həm də qeyri istehsal təyinətli fondlardan istifadə olunur. Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün avans edilmiş istehsal fondları - material, pul və əmtəə formasında çıxış edirlər. Onların üç formada çıxış etmələrinə baxmayaraq qarşılıqlarında bir vəzifə-təkrar istehsalın fasiləsiz təmin olunması vəzifəsi dayanır. Ona görə də onlar istehsal fondları adlandırılırlar.

İstehsal fondlarının təhlili qarşısında duran vəzifələr onlardan istifadənin iki cəhətini əhatə edir. Birinci cəhət əsas vəsaitlərin istehsal prosesində istehlakının azalması, ikincisi isə təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün avans edilmiş fondların ümumi həcmnin azalması ilə əlaqədardır. Təhlil aparılan dövrdə istehlak olunmuş istehsal fondlarının cəmi dəyəri məhsul istehsalına əmək vasitələri (amortizasiya ayrımı şəklində), əmək əşyaları və əmək haqqı məsariflərinin cəminə müvafiq olur. Avans edilmiş istehsal fondlarının dəyəri istehsal fondlarının bütün natural formasında, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələlərində eyni zamanda iştirakını təmin edir.

Daha az istehsal fondları sərfilə məhsul istehsalı məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması problemi olsa da, həmin problemin həllində avans edilmiş istehsal fondlarına qənaət və onlardan dolğun istifadə mühüm rol oynayır. Məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması isə - istehsal fondlarının bir dövriyyəsinin rentabellik səviyyəsini (mənfəətin satışdan əldə olunan pul vəsaitinə nisbəti), satılmış məhsulun bir manatına məsariflər və maya dəyərinin bir manatına düşən mənfəət kimi göstəriciləri özündə əks etdirir.

istehsal fondlarının fondverimi və onun əksi olan fondtu- tumu daha az istehsal fondları ilə məhsul istehsalı, yerinə yetirilmiş iş və xidmətləri əks etdirən göstəricilərdir. Avans edilmiş istehsal fondlarının dövriyyəsi və fonveriminin formalaşmasına əsasən aşağıdakı göstəricilər və amillər təsir göstərir:

- ümumi fondların və vəsaitlərin dəyərində əsas istehsal fondlarının xüsusi çəkisi;

- əsas istehsal fondlarının fondverimi;

- cəmi istehsal fondları və vəsaitlərinin dəyərində cəmi dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi;

- cəmi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi;

- istehsal fondlarının ümumi fondverimi (əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitləri).

Əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı və dövriyyəsi subyektlərin rentabellik səviyyəsinə və maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən mühüm amillərdir. İstehsalın, əsas istehsal fondlarının və investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə hər şeydən əvvəl investisiya qoyuluşlarının fəaliyyətdə olan istehsalın texniki cəhətdən silahlandırılması və rekonstruksiya edilməsi, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, vəsaitin birinci növbədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini sürətləndirə bilən obyektlərin tikilməsinə yönəldilməsi, istehsal güclərinin mənimsənilməsinin sürətləndirilməsi, istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin kompleks tikintisini həyata keçirməklə nail olmaq mümkündür.

Xalq təsərrüfatının istehsal sahələrində istehsal təyinatlı əsas fondların və investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini əks etdirən əsas göstəricilərə ümumi qayda olaraq istehsalın iqtisadi səmərəliliyini əks etdirən aşağıdakı göstəricilər aid edilir;

- məhsul istehsalı və ya mənfəətin artımının onların yaranmasının əsasını təşkil edən investisiya qoyuluşunun artımına nisbəti;

-istehsal güclərinin istifadəyə cəlb olunma vahidinə və məhsul istehsalının hər manatlıq artımına görə investisiya qoyuluşunun artımı;

-investisiya qoyuluşunun ödənilmə müddəti.

Həyatı təcrübələrdən məlum olduğu kimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi onlara tələbatın azalmasına, müəssisələrə həmin vəsaitin müəyyən hissəsinin sərbəst buraxılmasına və ya əlavə məhsul istehsalı üçün istifadə olunmasına şərait yaradır.

Əsas fondlardan istifadə səviyyəsi bu fəsilin yeddinci paraqrafında və investisiya qoyuluşunun təhlili metodikası həmin fəslin doqquzuncu paraqrafında geniş şərh olunduğu üçün onların üzərində dayanmırıq.

Məlum olduğu kimi, dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması sistemi onların dövriyyə sürətinə və istifadəsinin səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərinin çoxluğu həmin kapitalın bir hissəsinin fəaliyyətsiz yatıb qaldığını, heç bir gəlir gətirmədiyini əks etdirirsə, onun azlığı-çatışmaması həyata keçirilən prosesi tor- mozlayır, vəsaitin dövriyyəsinə ləngidir. Ona görə də təhlil zamanı dövriyyə kapitalının yaranma mənbələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dövriyyə vəsaiti üç mənbə hesabına - öz vəsaitləri, cəlb olunmuş və əlavə cəlb olunmuş mənbələr hesabına yaranır. Öz vəsaitlərinə nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım kapitalı, sosial sfera fondu, məqsədli maliyyələşmələr və daxil olmalar, bölüşdürülməmiş mənfəət daxildir.

Cəlb olunmuş vəsaitlərə bankların uzunmüddətli kreditləri, uzunmüddətli istiqrazlar, qısamüddətli bank kreditləri, qısamüddətli istiqrazlar, kommersiya krediti, investisiya-vergi krediti, işçi heyətinin investisiya ödəmələri aiddir.

Əlavə cəlb olunmuş vəsaitlərə kreditor borcları: malgön- dərən və podratçılara; əmək ödənişi üzrə; sığorta ödənişi üzrə; sair kreditorlara, istehlak fondu, gələcək dövrün məsarifləri və ödənişlərini yerinə yetirmək üçün ehtiyatlar, şübhəli-

mübahisəli borclar üçün ehtiyatlar, xeyriyyədən və sair mənbələrdən daxil olmalar.

Hər üç mənbə döviyyə kapitalının dövr sürətinə özünəməxsus pildə təsir göstərir.

Döviyyə vəsaitindən istifadə səviyyəsinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi işində döviyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin təhlili ən mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, sənaye müəssisələrində də döviyyə vəsaiti bir qayda olaraq öz döviyyəsinə istehsal və tədavül prosesinin üç əsas mərhələsindən keçməklə tamamlayır.

Birinci mərhələdə döviyyə vəsaiti pul formasından istehsal ehtiyatları formasına çevrilir. Yəni, döviyyə vəsaiti xammal, material, yanacaq, azqiymətli və tezköhnələn əşyaların əldə edilməsinə sərf olunur və bu da hər bir müəssisənin istehsal ehtiyatlarını təşkil edir.

İkinci mərhələdə döviyyə vəsaiti məhsul istehsalına sərf olunur.

Üçüncü mərhələdə isə məhsul buraxılışı və onun satışı prosesi başa çatdırılır. Burada döviyyə vəsaiti hazır məhsul, əmtəlik məhsul, yola salınmış əmtəə, hesablaşmada olan vəsait və pul vəsaiti kimi çıxış edir. Deməli, döviyyə vəsaiti nə dərəcədə yüksək sürətlə hazır məhsula çevrilib satılırsa, bir o qədər də döviyyə vəsaitlərinin döviyyəsi də sürətlənir. Döviyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsi onun bir mərhələdən digər mərhələyə keçməsinin sürətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, döviyyə vəsaitinin istehsal və tədavül prosesindəki döviyyəsinə sürətləndirməklə və döviyyədə daha az vəsaitdən istifadə etməklə, daha çox məhsul istehsalı və satışına, döviyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaranar.

Qeyd olunanlara əsasən sənaye müəssisələrində döviyyə vəsaitlərindən istifadə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı əsas iqtisadi göstəricilərdən biri onun döviyyəsinin dövr sürəti hesab olunur. Döviyyə vəsaitinin döviyyəsinin

sürətləndirilməsi böyük məbləğdə vəsaitin dövriyyədən azad edilib başqa təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi kimi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli məsələdir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi daha da mühüm aktualıq kəsb edir. Xammal, material və avadanlıqlardan daha səmərəli istifadə edilməsinə şərait yarada bilən hər bir xırda məsələ belə mülkiyyətçilərin diqqət mərkəzindən kənar qala bilməz .

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətlənməsi əsasən aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş verə bilər:

-yeni texnikanın istehsalə geniş tətbiqi və ondan məhsuldar istifadə edilməsi;

-istehsalın texnologiyasının və təşkilinin təkmilləşdirilməsi;

-material-texniki təchizatın yaxşılaşdırılması;

-hazır məhsulların vaxtında yola salınması, satılması və s.

Dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin təhlilinin əsas vəzifəsi dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi üçün ehtiyat mənbələrini aşkar edib, bu mənbələrdən istifadə etmə yollarını müəyyənləşdirməklə böyük məbləğdə dövriyyə vəsaitini dövriyyədən azad edib, başqa istiqamətdə onlardan daha səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Hazırda qüvvədə olan müvafiq təlimata və qaydaya görə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi iki mühüm göstərici üzrə-bütün dövriyyə vəsaitləri və istehsal ehtiyatları üzrə hesablanır.

İstehsal ehtiyatlarının tərkibinə-xammal, material, yanacaq, tara, təmir üçün ehtiyat hissələri, az qiymətli və tez xarab olan əşyalar, başa çatmamış istehsal, gələcək dövrün məsrəfləri, hazır məhsul qalığı daxildir.

Dövriyyə vəsaitinin ümumilikdə dövriyyəsinə hesablamaq üçün dövriyyə vəsaitinin tərkibinə aşağıdakı vəsaitlər daxil edilir:

-pul vəsaiti (bankdakı hesablaşma və valyuta hesablarında olan pul vəsaitlərindən başqa);

-göndərilmiş əmtəələr, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər;

- alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar;
- bütün növdən olan debitor borcları;
- sair hesablaşmalar.

Dövriyyə vəsaitinin dövr sürətini hesablamaq üçün dövriyyə vəsaitinin orta qalığını müəyyən etmək lazımdır.

Dövriyyə vəsaitinin aylıq qalığı ayın əvvəlinə və sonuna olan qalıq məbləğlərini cəmləyib ikiye bölməklə, dövriyyə vəsaitinin orla rüblük qalığı üç orta aylıq qalığı cəmləyib üçə bölməklə, dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığını isə dörd orta rüblük qalığı cəmləyib dördə bölməklə müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd olunan qaydanı 6.10.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 6A(KL)

Dövriyyə vəsaitinin orta qalığının müəyyən edilməsi (min manatla)

Dövriyyə vəsaiti	Dövriyyə vəsaitinin qaltğı				Orla rüblük qalıq
	I/I	I/II	I/III	1/IV	
Istehsalda olan dövriyyə vəsaiti	622	630	625	670	634
Dövriyyədə olan dövriyyə vəsaiti	530	520	540	550	533
Cəmi dövriyyə vəsaiti	1152	1150	1165	1220	1167

Dövriyyə vəsaitinin orta aylıq qalığı aşağıdakı kimi hesablanır: yanvar ayının orta qalığı $1152+1150=2302:2=1151$ min.man.; fevral ayının orta qalığı $1150+1165=2315:2=1157,5$ min.man.; mart ayının orta qalığı $1165+1220=2385:2=1192,5$ min.manat.

Dövriyyə vəsaitinin orta aylıq qalıqlarına görə orta rüblük qalığı hesablanır; $1151 + 1157,5 + 1192,5 = 3501,0 : 3 = 1167$ min.manat.

Bu qayda ilə dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığı müəyyən edilir.

Hazırda qüvvədə olan qaydaya görə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi aşağıdakı üç əmsal (göstərici) üzrə hesablanılır və qiymətləndirilir.

1. Müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb və il) dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sayı. Bu göstərici dövriyyənin sayı və ya gün ilə dövriyyə əmsalı adlanır;
2. Bir dövriyyənin orta davam (dövriyyə günü ilə) əmsalı;
3. Bir manatlıq satılmış məhsula görə dövriyyə vəsaitinin məbləği. Bu göstərici müəssisənin mövcud dövriyyə vəsaitinin əmsalı adlanır.

Dövriyyə vəsaiti dövriyyəsinin sayı əmsalını müəyyən etmək üçün satış qiyməti ilə satılmış məhsulun məbləğini dövriyyə vəsaitinin orta qalığına bölmək lazımdır.

Bu göstərici aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

JL

Q

Burada K_s -dövriyyənin sayı əmsalı;
 R -satış qiyməti ilə satılmış məhsulu;
 S_o -dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığını göstərir.

Gün hesabı ilə dövriyyə əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

K.

Burada r -hesabat dövründəki günlərin sayını göstərir. Bir manatlıq satılmış məhsula görə dövriyyə vəsaiti əmsalını hesablamaq üçün

P

düsturundan isiifado edilir.

Dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin təhlili zamanı faktiki dövretmə sürəli göstəricisi (əmsalı) həm plan və və həm də keçmiş ilin müvafiq göstəricisi (əmsalı) ilə müqayisə edilir.

Plan dövretmə sürəti göstəricisi ancaq istehsal ehtiyatlarına görə hesablanır.

İstehsal ehtiyatlarının plan dövretmə sürətini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulan məbləğin üzərinə hesabat dövrü ərzində mövsümi mallar üçün alınmış bank sudaları əlavə olunur.

Təhlil prosesində dövriyyənin sayı əmsalını müəyyən etmək üçün müəssisənin topdan satış qiyməti ilə məhsul satışının həcmi döviyyə vəsaitinin ümumi məbləğinə bölmək lazımdır.

Gün hesabı ilə dövriyyənin uzunluğu göstəricisi isə (əmsalı) dövriyyə vəsaitinin orta qalığını təhlil dövründəki günlərin sayına vurub, məhsul satışının bütünlüklə həcmiə bölmək yolu ilə müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

Müəssisə üzrə bir manatlıq satılmış məhsulda istifadə olunan dövriyyə vəsaitinin məbləğini (əmsalını) hesablamaq üçün dövriyyə vəsaitinin .orta qalığı satılmış məhsulun həcmiə bölünür.

Fərz edək ki, müəssisədə dövriyyə vəsaitinin keçən il orla illik qalığı 1180 min manat, hesabat ilində faktiki qalıq 1225 min manat olmuşdur. Yəni, dövriyyə vəsaitlərinin qalığı müqayisə edilən dövrlərdə 45 min manatlıq artmışdır.

İstehsal ehtiyatları müqayisə edilən dövrlərdə 590 min manatlıqdan 615 min manatlığa çatdırılmış və ya 25 min manatlıq artırılmışdır.

Müəssisə üzrə satılmış məhsulların həcmi müvafiq surətdə 2260; 2540 və 280 min manat təşkil etmişdir. Yəni satılmış məhsulun həcmi 280 min manatlıq artmışdır.

Həmin məlumatlardan istifadə etməklə dövriyyə vəsaitinin keçən ildə və hesabat dövründə faktiki neçə dəfə, neçə gündən bir və bir manatlıq əmtəlik məhsul satışında iştirak

edən dövriyyə vəsaiti əmsallarını 6.10.2 sayılı cədvəl üzrə müəyyən edək.

Cədvəl 6.10,2
Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin əmsallar üzrə təhlili

Göstəricilər (əmsallar)	Keçən ildə	İl.c.sabai dövründə
Dövriyyə vəsaiti dövriyyəsinin ümumi sayı	2260:1180=1,92	2540:1225=2,07
O cümlədən, istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinin sayı	2260:590=3,83	2540:615=4,1. [^]
Dövriyyənin gün hesabı ilə uzunluğu	1180x360=187.96	1225x360=177.452540
O cümlədən , istehsal ehtiyatlarının gün hesabı ilə uzunluğu	590x360=93.90 2260	615x360=87.172540
Bir manatlıq satılmış məhsula görə dövriyyə vəsaitinin məbləği	1180:2260=0,52	1225:2540=0.48
O cümlədən, bir manatlıq satılmış məhsula görə istehsal ehtiyatlarının məbləği	590:2260=0,26 ■	615:2540=0,24

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, müəssisədə dövriyyə vəsaiti keçən ildə 1,92 dəfə dövr etdiyi halda hesabat ilində 2,07 dəfə dövr edərək keçən ildəkinə nisbətən 0,15 dəfə artmışdır.

Dövriyyənin uzunluğu isə keçən ildə 187,96 gün olduğu halda hesabat ilində 177,45 gün təşkil etmiş və yaxud 10,51 gün azalmışdır. Daha doğrusu 10,51 gün sürətlənmişdir ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Bir manatlıq satılmış məhsula sərf olunan dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi üzrə əmsal müəssisədə keçən ildə 0,52 olduğu halda, hesabat ilində 0,48 təşkil etmiş və ya satılmış məhsulun hər manatında 4 qəpiklik az vəsaitdən istifadə edilmişdir.

Ötən ildə istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinin sayı 3,83 dəfə, dövriyyənin gün hesabı ilə uzunluğu 93,9 gün və bir manatlıq satılmış məhsula görə istehsal ehtiyatlarının məbləği 26 qəpik olduğu halda hesabat dövründə bu göstəricilər müvafiq surətdə 4,13 dəfə, 87,2 gün və 24 qəpik olmuşdur ki, bu dövriyyənin sayı göstəricisi müstəsna olmaqla qalan iki əmsal üzrə dövriyyə vəsaitinin ləng dövretməsinə göstərir.

Deməli, dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürəti təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, müəssisədə dövriyyə vəsaiti üç əmsal (göstəricilər) üzrə nəzəri cəlb edə biləcək dərəcədə ləng dövr etmişdir ki, bu da öz növbəsində müəssisə üzrə məhsul istehsalı və satışına mənfi təsir göstərmişdir.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinin təhlilinin sonrakı mərhələsində müəssisədə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin ləngiməsi səbəblərini öyrənməklə bərabər, eyni zamanda onun sürətləndirilməsi ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinin təhlilində əsas mərhələlərdən biri də dövriyyənin sürətlənməsi (və ya ləngiməsi) hesabına istehsal və tədavül prosesində dövriyyədən azad edilmiş və ya dövriyyəyə əlavə cəlb olunmuş dövriyyə vəsaiti məbləğinin müəyyənləşdirilməsi və təsərrüfatın başqa sahələrində istifadə edilə biləcəyi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Dövriyyənin sürətləndirilməsi nəticəsində dövriyyədən azad olunmuş dövriyyə vəsaitinin məbləğini müəyyən etmək üçün hesablamalar 6.10.3 sayılı cədvoldəki kimi aparılır.

Dövriyyənin sürətlənməsi (ləngiməsi) hesabına dövriyyədən azad olunmuş və ya dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitin ümumi məbləğinin müəyyən edilməsi.

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində faktiki
Məhsul satışının həcmi-min man.	2260	2540
Bütün dövriyyə vəsaitinin orta illik min man.	1180	1225
0 cümlədən; İstehsal ehtiyatlarının orta illik qalığı-min man.	590	615
Bütün dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürəti (günlə)	187,96	177,45
0 cümlədən; İstch.sal ehtiyatlarının dövr etmə sürəti (günlə)	93,98	87,17

Beləliklə, müəssisə üzrə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin keçən ildəkinə nisbətən bütövlükdə 10,51 gün (187,96-177,45) sürətlənməsi nəticəsində 101,16 min man.

$$\frac{(2540 \times 187,96) - 1225}{360} = 101,16 \text{! dövriyyə vəsaitini}$$

dövriyyədən azad edilib təsərrüfatın başqa istiqamətlərində istifadə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Eyni zamanda istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsi də keçən ildəkinə nisbətən xeyli sürətlə dövr etmişdir. Belə ki, istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsi hesabat dövründə keçən ildəkinə nisbətən 6,81 gün (93,98-87,17) sürətlənmişdir. Bunun nəticəsi olaraq müəssisədə dövriyyəyə keçən ildəkinə nisbətən 48,08 min manat

$$\frac{2540 \times 93,98}{360} - 15 = 48,08 \text{) az vəsait cəlb edilmiş, yəni həmin}$$

miqdarda vəsaitin dövriyyədən azad edilməsi üçün şərait yaranmışdır.

Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin təhlilində mühüm məsələlərdən biri də dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin müəyyən edilməsidir.

Yuxarıda qeyd olunan misalda dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətlənməsinə (ləngiməsinə) aşağıdakı iki amil təsir göstərmişdir:

1. Dövriyyə vəsaitinin orta qalığının dəyişməsi. Bu amil dövriyyə vəsaitinin mütləq mənada dövriyyədən azad olunmasını xarakterizə edir.
2. Məhsul satışının həcmi üzrə dövriyyənin dəyişməsi. Bu amil dövriyyə vəsaitinin nisbi mənada dövriyyədən azad olunmasını xarakterizə edir.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanması üçün 6.10.4 sayılı analitik cədvəl tərtib edək.

Cədvəlö.10J.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinə təsir edən amillərin təhlili (mln.manatla)

Göstəricilər	3 C S & n > n E* = Q tJ	0 cümlədən (a/ad olub+;cəlb edilib-)	
		Dövriyyə vəsaitinin orta qalığının dəyişməsi hesabına	Satışın həqiqi üzrə dövriyyənin dəyişməsi hesabına
Dövriyyə vəsaitinin cəmi	101,2	11,08-1225=-45	101,2+45=146,2
O cümlədən; İstehsal ehtiyatları: Keçən ildəkinə nisbətən	48,1	590-615=-25	48,1+25=73,1

Cədvəlin rəqəmlərindən göründüyü kimi,dövriyyə vəsaitinin illik qalığının dəyişməsinin (artmasının) mənfi təsiri nəticəsində dövriyyəyə 45 min manat məbləğində əlavə dövriyyə vəsaiti cəlb edilmiş və satışın həcmi üzrə dövriyyənin dəyişməsi (artması) hesabına isə 146,1 min manat məbləğində dövriyyə vəsaiti dövriyyədən azad olmuşdur. Beləliklə, müəssisə

üzrə aparılan iqtisadi təhlildən aydın olur ki, hesabat ilində orta hesabla cəmi 101,2 min manatlıq (146,1-45) dövriyyə vəsaiti dövriyyədən azad olunub təsərrüfat fəaliyyətinin başqa istiqamətinə yönəldilmişdir ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinin yuxarıda şərh olunan ənənəvi təhlili metodu ilə yanaşı yeni hesabat formaları və xüsusən analitik-balans-nettonun məlumatlarından istifadə etməklə dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətinin təhillinin metodikasını yeni variantda nəzərdən keçirək.

İqtisadi təhlil prosesinə başlamaq və dövriyyə vəsaitinin dövr etmə sürətini hesablamaq üçün aşağıdakı düstürdən istifadə edilir.

$$\frac{\Theta-S}{O} \quad \frac{D-OxK}{S}$$

Düsturda : Θ -dövr etmə əmsalı (müvafiq hesabat dövründə orta dövr etmə sayını göstərir);

D-günlər üzrə dövr etmə vaxtı (dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin uzunluğunu) göstərir;

O-dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyəri;

S- təhlil olunan dövrdə satışdan daxil olan gəlir məbləği;

K-təhlil olunan dövrdəki təqvim günlərinin sayı. Ümumi qayda olaraq ay-30 gün, rüb-90 gün, il-360 gün qəbul edilir.

Hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə əmsalını aşağıdakı kimi hesablamaq olar. İllik hesabatın 2 sayılı firmasının məlumatlarına əsasən satışdan daxil olan gəlir il ərzində 2540 min manat məbləğində olunmuşdur. Analitik balansın məlumatları əsasında hesablanan material dövriyyə vəsaitinin orta illik dəyəri 1700 min manat təşkil edir. Dövr etmə əmsalı onda həmin vaxta (2540:1700) 1,7 olar. Beləliklə, məssisədə dövr etmə əmsalı (1500x360:2540) 2,1 təşkil edir. Yəni, dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə sürəti 92,6 gün təşkil edər ki, bu da dövriyyənin 6,8 gün sürətləndirilməsi deməkdir.

Bu özü müsbət hal olmaqla müəssisənin maliyyə nəticələrinin ümumilikdə yaxşılaşmasına imkan verir.

6,11. İstehsala məsrəflərin və məhsulun maya dəyərini təhlili metodikası

Hazırda respublikada qüvvədə olan istehsal məsariflərinin uçotu sistemi özünün inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəssisənin idarə edilməsinin müasir tələblərinə lazımi səviyyədə uyğun gəlmir. Bu, istehsal məsrəflərinin uçotunun qüvvədə olan qaydasının xərclərin baş vermə yerləri - sexlər və müəssisələr üzrə bütövlükdə cəmləşdirilməsindən asılı olaraq müəyyən edilməsi ilə izah olunur. Müvafiq növ resurs məsrəflərinə - əmək əşyaları, əmək vasitələri və işçi qüvvəsinə gəldikdə onlar cari uçotun məhsulun maya dəyərinə daxil edilmə üsuluna görə qruplaşdırılır. Bu halda əksər kalkulyasiya maddələri kompleks olur və buna görə müxtəlif ehtiyat növləri üzrə xərcləri əhatə edirlər.

İstehsala məsrəflərin uçotunda olan çatışmamazlıq nəinki məhsulun maya dəyərini kalkulyasiya prosesinə, həm də istehsalın həcmi və ehtiyatlarından istifadəyə görə məsuliyyətin simasızlaşdırılması prosesinin dərinləşməsinə və təhlilin nəticələrinin reallığına da mənfi təsir göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, qeyd olunan məsələlər üzərində məsuliyyət hələ də konkretləşdirilməmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinin zəruriliyi durmadan artır ki, bu da material ehtiyatlarının, həmçinin maşın və avadanlıqların səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığının düzgün təşkili və yüksəldilməsi üzərində məsuliyyəti lazımi səviyyədə konkretləşdirməyi tələb edir. Buna görə də müasir şəraitdə istehsal imkanlarından istifadəyə görə məsuliyyət sahəsinin reallaşdırılmasına mövcud

yanaşmanı dəyişmək lazımdır. Yəni, məsuliyyət mərkəzi dəqiq olmalıdır.

Hal-hazırda məsuliyyət mərkəzləri üzrə istehsal xərclərinin uçotu konsepsiyasının subyektlərdə istifadəsi geniş vüsət alır. Bu zaman məsrəflərin uçotunun zəruri xarakteristikası obyektiv iqtisadi və texnoloji idarəetmə mərkəzlərinin təşkil olunmasına əsaslanır. Məsuliyyət mərkəzləri dedikə, müəssisənin müdiriyyəti tərəfindən ayrılmış istehsal-təsərrüfat prosesinin müəyyən təşkilatı-texnoloji sahəsi başa düşülür.

Məsuliyyət mərkəzləri üzrə məsariflərin uçotu, onlar üzərində nəzarət və həmin məlumatların iqtisadi təhlili, müəyyən xərc növləri və göstəriciləri üzərində konkret rəhbərlərin məsuliyyətini nəzərdə tutur, yəni onun şəxsi qərarının köməyi ilə nəzarət edilməsi mümkün olmayan xərclər istisna olmaqla, subyektin ümumi fəaliyyətinin müəyyən hissəsi üzərində hər bir subyekt rəhbəri məsuliyyət daşıyır. Bu məqsədlə məsariflərin müvafiq təsnifatına uyğun onların baş verdiyi ayrı-ayrı bölmə və sahənin məsuliyyəti müəyyən edilir və qeydə alınır ki, bu da hər bir rəhbər üçün məsuliyyətin dəqiqləşdirilməsini asanlaşdıran detallandırılmış tapşırıqların verilməsi nəticəsində baş verə bilər.

Məsrəf yerlərinin, məsrəf və məsuliyyət yerlərinin bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə olması və bu zaman məsuliyyət mərkəzinin məsrəf yerləri ilə üst-üstə düşməməsi, yaxud bir neçə məsrəf yerini əhatə edə bilməsi uçotun və təhlilin düzgünlüyünü və təsirliliyini gücləndirən mühüm vasitələrdən biri ola bilər.

İstehsala məsariflər və məhsulun maya dəyəri müəssisə və birliklərin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, geniş təkrar istehsal, subyektin maliyyə vəziyyəti həmin göstəricilərdən asılıdır.

Məhsulun maya dəyəri müəssisənin istehsala və tədaviyə sərf etdiyi məsarifləri əks etdirməklə, bazarın təsərrüfat hesabının əsas rüşeymi olan öz-xərçini ödəmə, daha doğrusu, xərclərin və gəlirlərin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Maya

cloyori chliyatlardan istifadənin intensivliyini və səmərəliliyini əks etdirən ən mühüm ümumiləşdirici göstəricilərdən biridir.

Məhsulun maya dəyərinin təhlilinin qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifələr dayanır:

-məhsulun maya dəyəri, istehsal və tədavül xərcləri planının əsaslılığı və gərginliyinə qiymət verilməsi;

-maya dəyəri planının yerinə yetirilmə səviyyəsinin və dinamikasının müəyyən edilməsi;

-maya dəyərinə təsir göstərən amillərin, onların təsir dərəcələrinin, faktiki və plan maya dəyəri arasındakı kənarlaşmanı və onun səbəblərini müəyyən etmək;

-ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərini təhlil etmək;

-maya dəyərinin aşağı salınma ehtiyatlarını aşkar edərək, onların istifadəyə cəlb olunma imkanlarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyəri subyektlərin fəaliyyətini qiymətləndirərkən əsas keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Fəaliyyət prosesində bütün ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması öz əksini bu göstəricidə tapır.

Məhsulun maya dəyərinin təhlili bütün növ istehsal ehtiyatlarından qənaətlə və səmərəli istifadə edilməsinə, onların düzgün normalaşdırılmasına, qeyri-istehsal itkilərinin aşkara çıxarılmasına daxili imkanların səfərbər edilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Məhsulun maya dəyərini təhlil etmək üçün bir sıra inforomasiya mənbələrindən 1-s JSTo-li forma və ona əlavə olunan VJVy-li, 12JVf2-li, 2m-JVb-li, “əmək üzrə planların yerinə yetirilməsi haqqında hesabat”, 14N9-1İ “ idarəetmə aparatının saxlanılmasına xərclər haqqında hesabat” , 5-mdX«-li “ müəssisənin (təşkilatın) məhsul (iş və xidmətlərin) istehsalına çəkilən məsrəflər haqqında hesabat” formalarından, həmçinin 11 - snN«-li, 12-snJV9-li, 18-snJN9-li, 1-nmM1-li, 2-nmJNT2-li, 10-nmhfo-li, 19-mX2-li statistik hesabat formalarından, mühasibat uçotu sənədləri və registirlərinin məlumatlarından, istehsal-maliyyə planının məlumatlarından istifadə olunur.

Maya dəyərini təhlili istehsal, təchizat və tədavül proseslərində material, əmək və pul vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkar olmasına yönəldilir. Maya dəyərini elmi əsaslarla təhlili və öyrənilməsi mənfəət, rentabellik kimi əsas göstəricilərin nail olunmuş səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Bir manatlıq əmtəlik məhsula məsariflərin səviyyəsinin dəyişməsinə onlarla birbaşa funksional əlaqədə olan birinci növbədə aşağıdakı dörd amil təsir göstərir:

- məhsul buraxılışının quruluşu;
- ayrı-ayrı məmulatların istehsalına məsariflərin səviyyəsi;
- istehlak edilmiş material ehtiyatlarının qiyməti və tarifi;
- məhsulların qiyməti.

Ümumiyyətlə, bir manatlıq əmtəlik məhsula sərf edilən məsariflərin səviyyəsinə təsir edən amilləri birinci və ikinci dərəcəli amillərə ayırmaq mümkündür. Birinci dərəcəli amillərə: -ayrı-ayrı məmulatlara vəsait sərfinin səviyyəsini; -materialların qiymətini;

- məhsulun qiymətini;
- müstəqil material məsariflərini;
- ayrı-ayrı materialların qiyməti və tarifi;
- məhsulun keyfiyyətinin dəyişməsinə aid etmək olar.

İkinci dərəcəli amillərə isə:

- müstəqim əmək məsariflərini;
- materialların daxili qruplarının quruluşunu;
- məhsula tələbatın dəyişməsinə;
- kompleks statyalar üzrə məsariflərin səviyyəsini;
- nəqliyyat-tədarük xərclərini;
- vergi slavkalarının dəyişməsinə aid etmək olar.

İstehsal olunmuş məhsulun həcmi bütün əmtəlik məhsulun tam maya dəyərinə təsir göstərdiyi üçün məsariflərin səviyyəsi öyrənilərkən həmin göstərici nəzərə alınır.

Məhsulun quruluşunun dəyişməsinin məhsul vahidinin maya dəyərinə təsirini qiymətləndirmək üçün hər bir məlumat növü üzrə faktiki buraxılış plan maya dəyəri ilə hesablanır.

Əldə olunmuş məbloği məhsulun faktiki həcminə bölməklə faktiki quruluşda məhsul valiidinin plan maya dəyəri müəyyən edilir.

Müəssisələrdə maya dəyərinin planlaşdırılması və uçotu xərc elementləri və məsarifləri kalkulyasiya maddələri üzrə aparılır.

Xərc elementlərinə - material məsarifləri (xammal və materiallar, satın alınmış komplektləşdirilmiş məmulatlar və yarımfabrikatlar, yanacaq, elektrik enerjisi, istilik enerjisi və s.), əmək haqqına məsariflər, sosial ehtiyaclara ayırmalar, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, sair məsariflər (qeyri-material aktivlərinin aşınması, icarə haqqı, məcburi sığorta ödəmələri, bank kreditləri üzrə faizlər, maya dəyərinə daxil edilən vergilər, qeyri büdcə təyinatlı fondlara ayırmalar və s.) daxildir.

Materialtutumunu, əməktutumunu, fondtutumunu, enerjitutumunu öyrənmək və elmi-texniki tərəqqinin məsariflərin quruluşuna təsirini müəyyən etmək üçün məsrəf elementləri qruplaşdırılmalıdır. Əgər məhsulun maya dəyərində əmək haqqının xüsusi çəkisi azalırsa və amortizasiyanın xüsusi çəkisi yüksəlsə, deməli müəssisənin texniki səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı yüksəlir.

Məsariflərin təyinatına görə (kalkulyasiya maddələrinə) qruplaşdırılması ehtiyatların hara, hansı məqsəddə və hansı miqdarda sərf edildiyini əks etdirir. Bu cür qruplaşdırma çoxnomenklaturalı istehsalda ayrı-ayrı məmulatların maya dəyərinin müəyyən edilməsi, məsariflərin mərkəzləşmə nöqtəsinin və onların ixtisar edilməsi üçün ehtiyatların aşkar olunması məqsədilə aparılır.

Əsas kalkulyasiya maddələrinə - xammal və materiallar (geri qaytarılmış tullantılar çıxılmaqla), satın alınmış məmulat və yarımfabrikatlar, texniki məqsədlər üçün sərf olunan yanacaq və enerji, istehsal fəhlələrinin əsas və əlavə əmək haqları, istehsal fəhlələrinin sosial və səhiyyə sığortalanmasına ayırmalar, maşın və qurğuların saxlanması və istismarına məsariflər, ümumistehsalat xərcləri, ümum təsərrüfat xərcləri,

zaydan itkilər, sair istehsalat xərcləri, kommersiya xərcləri daxildir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində istehsal məsarifləri aşkarlığına və qeyri-aşkarlığına görə təsnifləşdirilir. Aşkar xərclərə mal göndərənlərlə birbaşa ödəniş forması olan alternativ istehsal amilləri və istehsalarası məmulatlar aiddir. Bu xərclərə işçilərin, menecerlərin, qulluqçuların əmək haqları, ticarət firmalarına komission ödəmələri, maliyyə və material xidmətləri üçün banka və digər mal göndərənlərə ödəmələr, nəqliyyat xərcləri və s. aiddir.

Qeyri-aşkar xərclərə firma sahiblərinə mənsub olan və ya hüquqi şəxs kimi firmanın mülkiyyəti olan ehtiyatlardan istifadəyə alternativ məsariflər aiddir. Bu qəbil məsariflərin ödənilməsi müqavilələrdə nəzərdə tutulmadığı üçün mühasibat uçotunda əks etdirilmir. Məsəl üçün, firma özünün sahibinə məxsus olan binadan istifadə edir və heç kimə icarə haqqı ödəmir. Deməli, qeyri-aşkar məsrəflər həmin binanın başqa birisinə icarəyə verilməsi və həmin şəxsdən icarə haqqı alındıqda real vəsait mənbəyinə çevriləcəkdir.

Oxşarlıq dərəcəsinə görə xərclər elementi (sadə) və kompleks (mürəkkəb) xərclərə bölünür. İqtisadi məzmununa görə bir elementli məsrəfiər sadə məsrəflər hesab edilir. Təhlil işlərində xammal və material, istehsalat işçilərinin əmək haqqı və bir sıra digər xərclər kimi bir elementli, sadə xərclərlə yanaşı, maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclər kimi mürəkkəb, kompleks xərclərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd olunan qəbildən olan xərclər öz növbəsində həm bir elementli xərclər (material məsrəflərinə daxil edilən avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin amortizasiyası, az qiymətli və tez köhnələn əşyaların köhnəlməsi), həm də avadanlıqların istismarı, avadanlıqların və nəqliyyat vasitələrinin cari təmiri və bir elementli məsrəflərə ayrılı bilən (əmək haqqı, dövlət sosial sığortasına ayırmalar, material və enerji xərcləri və s.) yükün müəssisədaxili yerdəyişməsi xərcləri kimi mürəkkəb xərclərdən

ibarət olur. Sən nəticədə bütün mürəkkəb, kompleks xərc maddələri sadə, bir elementli xərclərin birləşməsini özündə əks etdirir.

Sərf olunma dövrünə görə istehsal xərcləri cari (gündəlik), birdəfəlik, yaxud ayda bir dəfədən a/ olmayaraq çəkilən xərclərə bölünür. İstehsal xərclərinin cari (məlum aya aid edilən) və birdəfəlik (bir sıra sonrakı aylara aid edilən) xərclərə dəqiq bölünməsinin aylıq düzgün hesablanması, operativ və cari təhlilin aparılması üçün böyük əhəmiyyəti olmaqla beynəlxalq uçotun və təhlilin prinsiplərinə tamamilə uyğundur.

İstehsal həcminə münasibətinə görə xərclər şərti-daimi (daimi) şərti-dəyişən (dəyişən) xərclərə bölünür. Daimi xərclər müəyyən hesabat dövründə istehsal həcmnin artması və azalmasından asılı olmayaraq dəyişməyən xərclərdir.

Şərti-daimi xərclərdən fərqli olaraq şərti-dəyişən xərclərə istehsal həcmnin artması, yaxud aşağı düşməsindən asılı olmayaraq nisbi və mütləq səviyyədə dəyişən xərclər aid edilir. Xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi bu cür bölgünün məhsul çeşidi ilə deyil, istehsalın həcmi ilə xarakterizə olunduğundan bazar münasibətlərinə keçid şəraitində daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cür təsnifləşdirmə müxtəlif xərclərin istehsalın həcmnin dəyişməsinə bərabər səviyyədə təsir göstərmədiyi üçün daha böyük məna kəsb edir. Lakin xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi məlum səviyyədə şərti xarakterə malik olduğundan onların istehsal xərci ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterizə edilməsi haqda fikir yürütmək üçün daimi və dəyişən xərclərin ideal dəqiqliklə bölünməsinə ehtiyac qalmır.

Təhlilçi nəzərə almalıdır ki, daimi dəyişən xərclərin tərkibi bütün müəssisələr üçün eyni ola bilməz. Ona görə də təhlil aparılan zaman hər bir müəssisənin istehsal istiqaməti və spesifik xüsusiyyəti, xərclərin maya dəyərinə daxil edilməsi qaydası nəzərə alınmalıdır. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi təhlil işini asanlaşdırmaqla müəssisənin səmərəli idarə olunması və

7.2 Təşkilatı təhlil

Təşkilatı təhlil - idarəetmə obyektini və subyekti haqqında məlumatların, operativ təhlil nəticəsində müəyyən edilmiş çatışmazlıq və yol verilmiş nöqsanlar haqqında məlumatların yoxlanılması, aradan qaldırılması, istifadə edilməsi, yeni forma və şəkildə salınmasında istifadə edilən üsullardan ibarətdir.

Qeyd olunan üsulların köməyiylə proseslərin, hadisələrin, əməliyyatların baş verməsinin və fəaliyyətinin səbəb-nəticə əlaqələri öyrənilir və qiymətləndirilir.

Təşkilatı təhlil metodu idarəetmə sistemlərinin vəziyyətini müəyyən etmək, onun gələcək inkişaf istiqamətlərini təmin etmək üçün ehtiyat mənbələrini aşkar edərək onların istifadəyə cəlb olunma imkanları haqqda tövsiyələrverici xarakter daşıyır. Deməli, bu metod işgüzar xarakterə malikdir. İşgüzar xarakterli təhlil aparmadan idarəetmə fəaliyyətinə düzgün rəhbərliyi təmin etmək çətindir və hətta belə mümkün deildir.

Hər bir subyektə rəhbərliyi bu günün tələbləri səviyyəsində düzgün qurmaq, idarəetmə mərhələlərində optimal, qənaətcil və səmərəli vəzifələr təyin etmək, qərar və sərəncam vermək üçün hər bir rəhbər işçi təşkilatı təhlilin həyata keçirilmə metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

Təşkilatı təhlili həyata keçirən şəxs və ya mütəxəssislər qrup heç də məlumatları-informasiyaları sadəcə olaraq təhlil etməklə kifayətlənməməlidir, təsərrüfat və idarəetmə fəaliyyətinin daxilində varmalı, hadisə, proses və əməliyyatların vəziyyətinin nə yerdə olduğunu, daxili və xarici əlaqələri, münasibətləri aydınlaşdırmalı və əsaslandırılmalıdır. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi üçün dərslərin 3.1. və 3.2. paragraflarında şərh edilmiş iqtisadi təhlilin aparılma ardıcılığına riayət olunmalıdır.

Təşkilatı təhlilin həyata keçirilməsində onun aşağıdakı növləri və qaydalarından istifadə edilməsi məqsədə uyğun olardı:

1. Təhlil obyektinə görə-quruluş və funksional təhlil;

- Mozmuna görə - idarəetmənin təşkili, metodları, prosesləri və texnikasının, texnologiyasının təhlili;
3. Nəticə formasına görə - kəmiyyət və keyfiyyət, qiymət təhlili;
 4. Müddətinə görə - sistemli, lazım olan zaman təhlili;
 5. İdarəetmə subyektinə görə - təsərrüfatdaxili, idarədaxili, idarəedənmə, yəni onların yuxarı orqanları tərəfindən aparılan təhlil;
 6. Məqsədinə görə - daxili və müqayisəli, yəni həmin sistemin, sahənin, işin vəziyyətinin və onların müqayisə edilməsinin təhlili.
 7. Əhatə dairəsinə görə - lokal (idarəetmə sisteminin yalnız bir unsurunu, bir hissəsini əhatə edən), kompleks (bütün sistemi əhatə edən, onun bütöv vəziyyətini əks etdirən, nəticəli olan) təhlil və s.

Təşkilatı təhlilin qeyd olunan istiqamətlərdə və qaydalar da aparılması idarəetmə qərarlarının, biznes-planların obyektivliyinə və optimallığına təminat verir.

7. i. *Situasiyah təhlil*

Situasiyalı təhlil - bu metodun əsasını funksional əlaqələri öyrənən model təşkil edir. Təhlil işlərində bu əlaqələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər təhlil əsasən illik hesabat əsasında aparılırdı. Bu qaydada aparılmış retrospektiv təhlili amerikalılar «ölümündən sonra» həyata keçirilən təhlil adlandırırlar. Belə bir təhlil subyektlərin gələcəkdə təsərrüfat-maliyyə vəziyyətinin necə olacağını müəyyən etməyə imkan vermir.

Situasiyalı təhlili həyata keçirmək üçün retrospektiv təhlillə bərabər operativ, təsərrüfatdaxili və tematik təhlil metodlarından da istifadə edilməli və onlar mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Mövcud situasiyaları nəzərə almaqla metodikanın təkmilləşdirilməsi üç şərtə cavab verməlidir:

1. Subyektlərin ləsərrülat-maliyyə fəaliyyətinin gündəlik və uzunmüddətli tələbatına cavab verməlidir;

2. Real vaxt rejiminə riayət etməklə təhlil olunan dövrün qısaltılması ilə qoyulmuş suala düzgün cavabın verilməsini;

3. Qeyri-müəyyənlik, risk və konfliktlər şəraitində fəaliyyətin proqnozlaşdırılması variantının pozisiyasını.

Qeyd olunan şərtləri nəzərə almaqla situasiyalı təhlilin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi iqtisadi təhlilin perspektiv inkişafına səmballı tövhə ola bilər.

7.4, Kommersiya təhlili

Kommersiya hesabı - özünün mahiyyəti və məzmunu etibarlı ilə bazar münasibətləri şəraitinə tam şəkildə uyğun gələn yeganə təsərrüfatçılıq metodudur.

Possovet məkanında təsərrüfat mexanizminin kökündən dəyişdirilərək bazar münasibətlərinə keçidə vüsət alınması bir çox əhəmiyyətli iqtisadi kateqoriyalara yenidən baxılmasını, müəyyən hallarda isə onların tamamilə yeni məzmun və mahiyyət daşımalarını zərurətə çevirir.

Xalq təsərrüfatı və onun sahələrinin idarə olunma sistemlərinin qeyrimərkəzləşməsinin obyektiv prosesi, ağırlıq mərkəzinin mikro səviyyəyə keçirilməsi ona tərs mütənasib, bərabər hüquqlu mülkiyyət formalarının meydana gəlməsi bazar münasibətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır.

İnzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü iqtisadi proseslərdə qeyri-müəyyənliyin kəskin şəkildə genişlənməsi və ümumiyyətlə sistemsizlik böhranının bütün sahə xüsusiyyətləri ilə birlikdə təzahürünü özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın sahə və sferaları arasında inteqrativ və funksional bağlılığın qırılması ilə müşayiət olunmaqla keçid prosesi həm makro və həm də mikro səviyyələrdə fəaliyyətin təşkilinin, idarəedilməsinin üsul və metodlarına dəyişən situasiyanın tələbləri nəqteyi-nəzərindən yenidən baxmağı obyektiv zərurət kimi meydana çıxarır.

Bazar münasibotlorinin təşəkkülü prosesində todriçiliyin və ardıcılığın qorunması zəruriliyi, ona paralel surətdə təsərrüf mexanizminin adekvat prinsiplər bazasında formalaşdırılması tələb edir. Məhz bu aspekt bazar münasibətlərinə keçid prosesinin başlıca dəyişənlərindən biri kimi son dərəcə mühüm və əvəzedilməz rola malikdir.

Göründüyü kimi, strateji kursun real gerçəkliyə çevrilməsində əsasən və başlıca olaraq keçid dövrünün daxili məntiqinə uyğun gələn təsərrüfat mexanizminin həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən formalaşdırılması problemi özünün ifrat aktuallığı ilə səciyyəlidir. Əlbəttə burada söhbət real bazar münasibətlərinin özünün təşəkkülündə bilavasitə rol oynayan kommersiya hesabından gedir.

İnzibati-amirlik sistemilə bazar iqtisadiyyatının mahiyyət uyğunsuzluğu kommersiya probleminə yanaşmada varisliyin tam həcmdə tətbiqini bəri başdan qeyri-mümkün edir. Yəni, sovet «təsərrüfat hesabı»nın nəzəri-praktiki aspektində formalaşdırılmış konseptual əsasları keçid dövrü üçün yararsızdır. Eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin kommersiya hesabı sferasında əldə etdikləri təcrübədən də müasir keçid iqtisadiyyatı şəraitindən, sözün əsl mənasında yararlanmaq qeyri-ciddi təsir bağışlayır. Beləliklə, tarixi təkamül prosesində analogiyası olmayan bir dövrdə inzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətinə keçiddə kommersiya hesabının nəzəri-praktiki problemlərinin mövcud situasiyaya uyğun şəkildə qoyulması, onun keçid konsepsiyası müəyyənləşdirilməli və düzgün tətbiqinə nail olunmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində kommersiya fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyəti onun vəzifələri və funksiyasının əsaslı surətdə dəyişdirilməsini tələb edir. Bu isə onun metodologiyasının və metodunun yeniləşdirilməsi deməkdir. İstehsal, əlaqə və fəaliyyətin digər növlərinin daxili və xarici bazarın tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq subyektlərin praktikasında tamamilə yeni, əvvəllərdən fərqli olan vəzifələr meydana çıxır. Bu yeni vəzifələr ancaq subyektlə

rin marketing İbaliyyətində reallaşdırıla bibr. Marketing fəaliyyətində istifadə olunan iqtisadi təlülil metod və üsulları xüsusi təsiredici qüvvəyə malikdir.

Kommersiya fəaliyyətinin təhlili bir tərəfdən marketingin funksiyasının reallaşırılmasının vasitəçi kimi, digər tərəfdən isə ümumilikdə marketing fəaliyyətinin idarəedilmə funksiyası kimi çıxış edir. Birinci halda bu sahədə təhlilə metodiki yanaşma nəzərdə tutulur. Yəni, subyektin funksiyasına təsir göstərən daxili və xarici mühit təhlil edilir. Daha doğrusu bazar, istehsalçı və istehlakçı, məhsulun rəqabət qabiliyyəti, tələb və təklif, qiymət siyasəti və s. məsələlər geniş təhlil edilir.

İkinci halda bu fəaliyyətin mənfəətinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərən marketing xidmətinə məsariflər müqayisə edilir. Bu təhlilin nəticəsi subyektin bütün fəaliyyətinin təhlili prosesində həyata keçirilən analitik işlərin bir hissəsini özündə əks etdirir. Bütün bunlar marketingin subyektlərin «istehsal - əmtəə-bazar qiyməti» funksiyalarını daşımından irəli gəlir.

Bazar iqtisadiyyatı subyektlərin kommersiya fəaliyyətinin və eləcə də onların daxili mühitinin dinamik situasiyalarını xarakterizə edir, 5Belə bir şəraitdə situasiyalı və operativ kommersiya təhlilinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Si- tuasiyah təhlil kommersiya təhlilindən əvvəl şərh olunduğu üçün onun üzərində dayanmırıq.

^ Situasiyalı təhlilin nəticəsi subyektlərin marketing fəaliyyətinin operativ idarə olunmasına şərait yaradır. Operativ təhlilin nəticələri eyni zamanda subyektdaxili bölmələrin fəaliyyətində istifadə edilir.

Kommersiya fəaliyyətinin situasiyalı və operativ təhlilin informasiya təminatına yüksək tələbkarlıq duyur. Həmin informasiyaların tərkibi həm makro və həm də mikro səviyyələrdə əsaslı surətdə yeniləşdirilməlidir.

Müasir şəraitdə makro və mikro səviyyələrindən daxil olan hesabat materiallarının ixtisarı gözlənilir. Bu prosesi hazırda demək olar ki, bütün subyektlərdə tətbiq olunan kommersiya sirtinin gizlədilməsi daha da sürətləndirir.

Müasir şəraitdə kommertiya fəaliyyəti çoxplanlı xarakter alır. O, subyektlərin kommertiya xidmətinin marketing daxil olmaqla bütün həlqələrilə sıx fəaliyyət göstərir. Belə bir şəraitdə kommertiya fəaliyyəti menecmentin ən mühüm funksiyasına çevrilir.

Menecment idarəçilik fəaliyyəti sistemdir. Həmin fəaliyyət sistemi özünə idarəetmə prosesini, fəaliyyətin təşkilini, icraçılar arasında funksiyaların və məsuliyyətin bölüşdürülməsini, resursların (material, texnika-texnologiya, kapital, informasiya, əmək resursları) səmərəli seçimi və istifadəsini, çoxvari- antlı qərarların qəbul edilməsi, iş sisteminin müəyyən edilməsini və bütün bunlar üçün xüsusi idarəetmə orqanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Subyektlərdə analitik işlərin səriştəli təşkili və ayrı-ayrı xidmət bölmələrinin və eləcə də menecmentin analitik informasiyalarının sintezinin təmin edilməsi deməkdir. Ona görə də heç də təsadüfi deyil ki, xarici firmalar analitik xidmətin hazırda tətbiq olunan retrospektiv, operativ, situasiyalı, perspektiv təhlil növlərindən ayrılmasını, mərkəzi analitik biro formasında xüsusiləşməsini məqsəduyğun hesab edirlər.

Bütün bunlar kommertiya fəaliyyətinin təhlilini, kommertiya kalkulyasiyasını günün tələbləri səviyyəsində həyata keçirə bilən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını tələb edir. Bu qəbildən olan mütəxəssislər uçot-analitik, maliyyə-valyuta, texniki-istehsalat, təchizat və tədqiqat xarakterli məsələlərin kompleks həllini həyata keçirmək imkanına malik olmalıdırlar. Hazırda bu cür tələbi ixtisaslaşmış menecmentin səviyyəsi təyin edilir.

Kommertiya fəaliyyətinin idarə olunmasının xronoloji aspektləri onun əsas mərhələlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Bu mərhələlər qabaqcadan, operativ və yekun mərhələləridir. Bu mərhələlər kommertiya fəaliyyətinin təhlili növlərinin təsnifatını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Nəzərə alsaq ki, kommertiya fəaliyyətinin idarə olunması sintetik prosesdir, deməli bu prosesdə təhlilin növləri biri-

birindən təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda təhlilin müxtəlif növlərinin metodologiyaları hər bir subyektə kommersiya işinin təşkilini zərurətə çevirir.

7.5. *Strateji təhlil*

Planlı inzibatçılıq sistemində strateji təhlil vahid strateji planın tərtibi məqsədilə ölkənin yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi. Planlı-inzibatçılıq sisteminin ləğv edilməsi və bazar münasibətlərinə keçid subyektlərinin müstəqilliyinə, onların birinci növbədə maliyyə nəticələrinə və ümumiyyətlə təsərrüfat fəaliyyətinə məsuliyyətini artırdı.

Rəqabət mühitinin genişlənməsi, bazar və yaşamaq uğruna mübarizə, müflisləşmək təhlükəsi hər bir subyekti strateji təhlil aparmağa, özünün strateji planını hazırlamağa və səmərəli idarəetmə sistemi yaratmağa vadar edir.

Bir neçə gələcək illər üçün fəaliyyətin optimal variantının müəyyən edilməsini nəzərdə tutan strateji təhlil konsepsiyası aşağıdakı dörd məqsədyönlü istiqamət üzrə həyata keçirilə bilər:

1. Kommersiya fəaliyyətinin və istehsal edilən məhsulun, göstərilən xidmətin, yerinə yetirilən işin bazarda yeri və mövqeyi;
2. Təşkilati, əsas vəsaitlərin texniki vəziyyəti, texnologiya, məhsulun, işin həcmi və keyfiyyəti üzrə istehsal aspektləri;
3. Maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri;
4. İnkişafın sosial aspektləri və onların istehsal funksiyasının həyata keçirilməsində məqsədyönlü mühitin formalaşmasına təsiri.

Strateji planların hazırlanmasının və onun təbilinin qeyd olunan aspektlərdə aparılmasının əsasını bazar, əmtəə və maliyyə vəziyyəti təşkil edir.

7.<J. Layihə təhlili

Bazara və ümumiyyətlə iqtisadi inkişafa təsir göstərən hər hansı bir layihənin hazırlanması və həyata vəsiqə alması əvvəlcədən onun iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması və qiymətləndirilməsini tələb edir. Prosesə, hadisəyə, göstəriciyə təsir edən bütün amillərin hesablanması və qiymətləndirilməsi ancaq iqtisadi təhlilin köməyi ilə mümkündür. Bu hada səbəb- nəticə əlaqəsinə təsir göstərən heç bir amil təhlil prosesində nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Layihələrin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsində aşağıdakı əsas məsələlərin həll edilməsi zəruri hesab edilir:

1. Layihənin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsi. Yəni, texniki, ekoloji, maliyyə və digər xarakterli məsələlər qiymətləndirilir;

2. Layihənin satışının mütləq səmərəliliyinin məqsədə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi. Yəni, ümumilikdə layihənin həyata keçirilməsindən əldə olunan vəsaitin onun hazırlanmasına və həyatda tətbiqinə məsariflərdən artıq olacağına əsaslandırılması.

3. Layihənin səmərəliliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi. Yəni, təhlil və müzakirə olunan layihənin ona qarşı qoyulmuş layihələrlə müqayisəsi və qiymətləndirilməsi.

Məlum olduğu kimi, hər bir layihə öz miqyasından asılı olaraq müəyyən miqdarda investisiya tələb edir. Ona görə də tələbolunan investisiyanın miqdarı müəyyən olunarkən infilyasiya, risk, qeyrimüəyyonluq, alternativ pul vəsaitlərinin istifadə olunması bilməsi imkanları kimi amillərin nəticəyə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Aparılmış sistemli təhlil nəticəsində layihələrin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi əsasən beş mərhələ üzrə həyata keçirilir:

Birinci mərhələdə layihənin rentabelliği bank kreditlərinin orta faizi ilə müqayisə edilir. Bu cür müqayisənin məqsədi kapital qoyuluşunun daha gəlirli alternativ variantının seçilmə-

müvafiq idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə xərclər haqda müəssisənin idarə heyətini zəruri informasiyalarla təmin edir. Digər tərəfdən isə xərclərin daimi və dəyişən xərclər üzrə təsnifləşdirilməsi “Direk-kostinq” sisteminin tətbiqinin nəzəri bazası hesab edilir.

Dəyişən xərclərin təhlili sistemi hissə ilə, tam olmayan maya dəyəri, yəni dolayı xərclərsiz maya dəyərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu sistem istehsal məsrəflərinin təhlil obyektinə ancaq dəyişən xərcləri aid edir. Məsrəflərin hesablanmasına bu cür yanaşma “Direkt-kostinq” adlandırılır. Bu sistem əsasında məhsul istehsalı və satışı həcmindən dəyişməsindən asılı olaraq dəyişən və daimi məsrəflər təsnifləşdirilir.

Xərclərin dəyişən və daimi xərclərə bölünməsindən asılı olaraq beynəlxalq təcrübədə satılmış məhsulun maya dəyərinin hesablanmasının iki üsulu ~ bütün daimi xərclərin tam daxil edilməsi, yaxud onların satılmış məhsullar və sonrakı hesabat dövrünün axırına olan qalıq arasında bölüşdürülməsi tətbiq edilir.

Təhlil işində bütün daimi xərclərin əks etdirilməsinin qəbul edilməsi, bu xərclərin yekunlaşdırılması zamanı onlara asan nəzarət olduğuna və mənfəətin əsassız olaraq növbəti ilə keçirilməsinin qarşısının alınmasına əsaslanaraq, onların bütün məbləğinin müəssisənin cari nəticəsinə silinməsinə nəzərdə tutur. Məhz satılmayan məhsul qalıqlarının qiymətinin dəyişməsi bununla əlaqədardır. Satılmayan məhsulun maya dəyəri dəyişən istehsal xərcləri səviyyəsində hesablanır. Daimi xərclərin silinməsi mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətlərinin birinə bərabərləşdirilir.

Daimi xərclərlə birlikdə mənfəət məbləği müəssisənin marjinal gəlirini təşkil edir. Beləliklə, “Standart-kost”, eləcə də çevik büdcə sistemlərinin elementlərindən istifadəyə əsaslanan dəyişən xərclərin uçotu sistemi iqtisadi təhlil qarşısında yeni perspektivlər açır. Bu sistem birbaşa xərc normativlərini qabaqcadan müəyyən etməyi nəzərdə tutduğu üçün perspektiv təhlil işində daha çox əlverişlidir. Həm də burada məsrəflər

darılara əsasən müəyyən edilir və onlara daimi xərclər daxil edilmir.

Buna görə də hər növ məhsulun mənfəətliliyinin qabaq- cadan müəyyən edilməsi imkanı yaranır ki, bu da onlardan daha rentabellisini seçməyə, eləcə də iş prosesində olan nöqsanları və gələcək üçün istehsalat strategiyasını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Daimi xərclər bir məmulat hesabı ilə götürülən hallarda bütün məhsullara münasibətinə görə dəyişən xərclər, dəyişən xərclər özü isə əksinə, bir məmulat hesabı ilə daimi, bütün məhsullara münasibətinə görə isə dəyişən xərclər kimi çıxış edir. Daimi xərclər öz növbəsində istehsal gücündən istifadəyə münasibətinə görə müəssisə gücündən istifadədən asılı olmayan xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər də öz növbəsində mütənasib (proporsional), progressiv, deqressiv, reqressiv, sıçrayışlı, remonent və çevik xərclərə bölünür.

Mütənasib (proporsional) xərclər - istehsal həcmindən asılı olan dəyişikliklər kimi dəyişir. Progressiv xərclər - artması istehsalın həcmnin artımını qabaqlayan xərclərdir. Bu qəbildən olan xərclərə işə görə progressiv sistem üzrə istehsalat fəhlələrinin əməyinin ödənilməsinə aid etmək olar.

Deqressiv xərclər - artım istehsal həcmnin artımından geri qalan xərclərdir. Texnoloji enerji və yanacaq xərclərini buna misal göstərmək olar.

Reqressiv xərclər - istehsalın həcmi artdıqca aşağı düşür. Məsələn, bir məmullata düşən xərclər belə xərclərdir. Ümumi qayda olaraq istehsalın həcmi artdıqca məhsul vahidinə düşən məsariflər azalır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti üçün sıçrayışlı xərclər xarakterikdir. Belə xərclər xammal və materialların müqavilə qiymətinə, kənar təşkilatların göstərdikləri xidmətlərin tariflərinə və əmək həqqi üzrə tarif stavkalanna yenidən baxılan zaman baş verir. Bu cür dəyişikliklər birdəfəlik baş verir və xərclərin artmasının, yaxud azalmasının sıçrayışına səbəb olur.

Bu hal osason xammal və materiallar üzrə daha çox nəzərə çarpır.

Remonent xərclər - istehsalın həcmi artdıqca sürətlə artır, azaldıqda isə aşağı düşür.

Çevik xərclər - müxtəlif istehsal həcmində müxtəlif cür, ayrı-ayrı hallarda isə mütənasib, progressiv, yaxud deqressiv xərclər kimi çıxış edir.

Dünya təcrübəsində xərcləri daimi və dəyişən xərclərə bölməklə məhsul buraxılışının rentabelliğini istehsal həcmnin böhranlı nöqtəsini hesablamaqla nihzama salmır. Böhranlı nöqtədə məhsul istehsalına çəkilən bütün xərclər məhsul satışından əldə olunan gəlirə bərabər olur, yəni mənfəətin səviyyəsi sıfıra bərabər olur. Böhranlı nöqtənin hesablanması xərc, istehsalın həcmi və mənfəət arasındakı nisbət öyrənilən zaman istifadə edilir. Bu cür hesablamaları müəssisədə ümumilikdə, yaxud idarəetmənin ayrı-ayrı səviyyələrində həyata keçirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd olunduğu kimi, istehsala məsrəflərdən kənarlaşmalara təsir edən amillərin təsir dərəcəsini aşkara çıxarmaq üçün bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərclər göstəricisindən istifadə olunur. Buna görə də təhlil prosesində bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərclərə təsir edən amillərin və həmin, amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilmə metodikasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərclərə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amillərə məhsulun quruluşunu və çeşidinin dəyişməsi; material ehtiyatlarının qiymət və tarif dərəcələrinin dəyişməsi; əmtəəlik məhsulun qiymətinin dəyişməsi aiddir. Həmin amillərin əmtəəlik məhsulun maya dəyərində təsirini 6.11.1. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Əmtəəlik məhsulun maya dəyərinə təsir edən amillərin təhlili

Göstəricilər	Təsdiq olunmuş plan üzrə	Plan maya dəyəri və plan topdan satış qiyməti üzrə	Məsəflərin plan satış qiyməti üzrə materialların qiymətinə korrektiv plan qiymətinə korrektiv edilmiş faktiki maya dəyəri üzrə	Məhsulların plan üzrə topdan satış qiyməti və faktiki maya dəyəri üzrə	Məhsulların mövcud topdan satış qiyməti və faktiki maya dəyəri üzrə
Əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri (topdan satış qiymətilə)-min manatla	100794	103196	100888	101739	101379
Topdan satış qiymətilə əmtəəlik məhsul-min manatla	120900	122765	122705	122765	92527
Bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərclər-qəpiklə	83,37	84,06	82,18	82,52	82,74

Məhsulun quruluşu və çeşidinin dəyişməsinin əmtəəlik məhsula təsirini müəyyən etmək üçün plan maya dəyəri və plan topdan satış qiyməti üzrə bir manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc arasındakı fərq plan maya dəyəri və plan topdan satış qiyməti üzrə əmtəəlik məhsula vurmaq lazımdır. Bizim misalda cədvəldən göründüyü kimi, əmtəəlik məhsul vahidinin maya dəyəri 0,69 qəpik, ümumilikdə isə əmtəəlik məhsula məsariflər $(84,06-83,37) \times 122765 : 100 = +847$ 847 min.manat yüksəlmişdir.

Bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərcin səviyyəsinin dəyişməsində digər mühüm bir amil-maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişməsi təsir göstərir. Bu aimilin təsir dərəcəsinə müəyyən etmək üçün məhsulların plan topdan satış qiyməti üzrə materialların plan qiymətinə korrektiv edilmiş faktiki maya dəyri üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərcə plan maya dəyəri və plan topdan satış qiyməti üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərc arasındakı fərqi məhsulların plan topdan satış qiymətinin materialların plan qiymətinə korrektiv edilmiş faktiki maya dəyri üzrə topdan satış qiymətilə ömtəolik məhsulun həcminə vurmaq lazımdır. Yuxarıdakı misalımızdan (cədvəl 6.11.1.) görüldüyü kimi, ömtəolik məhsul vahidinin maya dəyəri 1,88 qəpik, ümumilikdə isə $(82,18 - 84,06) \times 2276.5 : 100 = 2308$ min manat yüksəlmişdir.

Bir manatlıq məhsula çəkilən xərcə digər bir amil material ehtiyatlarının qiymət və tariflərinin dəyişməsi də təsir göstərir. Bu amilin təsir dərəcəsinə müəyyən etmək üçün (məhsulların plan topdan satış qiyməti və faktiki maya dəyəri üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərc arasındakı fərqi) məhsulların plan topdan satış qiymətinin materialların plan qiymətinə korrektiv edilmiş faktiki maya dəyri üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərclər arasındakı fərqi tapmaq lazımdır. Bu aimilin təsiri nəticəsində ömtəolik məhsul vahidinin maya dəyəri 0,34 (82,52-82,18) qəpik, ümumilikdə isə məsariflər 491 min manatlıq $(101379 - 100888 = 491)$ aşağı düşmüşdür.

Bir manatlıq önitəolik məhsula çəkilən xərclərin səviyyəsinə digər mühüm bir amil - ömtəolik məhsulların qiymətlərinin dəyişməsi təsir göstərir. Bu amilin təsir dərəcəsinə müəyyən etmək üçün məhsulların mövcud topdan satış qiyməti və faktiki maya dəyəri üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərcləri məhsulların plan topdan satış qiyməti və faktiki maya dəyəri üzrə bir manatlıq ömtəolik məhsula çəkilən xərcləri müqayisə etmək lazımdır. Qeyd olunan amilin təsiri nəticəsində

bir manatlıq əmtəlik məhsulun maya dəyəri (82,74-82,52) 0,22 qəpik aşağı düşmüşdür.

Bir manatlıq əmtəlik məhsula çəkilən xərclərin səviyyəsinə təsir edən amilləri ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzərdən keçirək (bax cədvəl 6. U .2.).

Cədvəlin materiallarından görüldüyü kimi, dörd amilin birlikdə bir manatlıq əmtəlik məhsula çəkilən xərclərin səviyyəsinə təsiri 0,63 qəpik olmuşdur. Yəni, əmtəlik məhsul vahidinin maya dəyəri 0,63 qəpik yüksəlmişdir. Bu göstərici əmtəlik məhsulun qiymətinin 0,34 qəpik, çeşidin və quruluşun 0,69 qəpik, əmtəlik məhsulun həcmnin dəyişməsi hesabına 0,22 qəpik ($0,34+0,69+0,22=1,25$) azalması və xammal materialların qiymət və tariflərinin 1,88 qəpik yüksəlməsi ($1,88- 1,25=0,63$) hesabına yarandığını ifadə edir.

Cədvəl 6,11 »2,

Əmtəlik məhsula çəkilən xərclərin səviyyəsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin təhlili

Amillər	Bir manatlıq əmtəlik məhsula çəkilən xərclərin təsiri-qəpik	Hesablanmışdır	Bütün əmtəlik məhsul istehsalı üzrə min man.
1. Əmtəlik məhsulun qiymətinin dəyişməsi	+0,34	82,52-82,18	+491
2. Xammal və materialların qiymətinin və tariflərinin dəyişməsi	-1,88	82,18-84,06	-931
3. Quruluş və çeşidin dəyişilməsi - plan maya dəyərindən kənarlaşma	+0,69	84,06-83,37	+847
4. Əmtəlik məhsulun həcmnin			

dəyişməsi	+0,22	82,74-82,52 +176
5.Kənarlaşma		1
ların yekunu	+0,63	82,74-83,37 +583

Həmin göstəricinin bütün əmtəlik məhsula təsiri 583 min manat təşkil edir. Yəni, əmtəlik məhsula məsariflər 583 min manat artmışdır ($491+847+176-931=583$).

İstehsala məsrəflərin təhlili metodikasını nəzərdən keçirərkən onun xərc elementləri üzrə təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Subyektlərdə xərc elementləri üzrə istehsala məsrəflər smetasının yerinə yetirilməsinin təhlili ən vacib nəzarət üsulu hesab olunur. Xərc elementlərinə görə təhlildən əldə edilən məlumatlar subyektin yeni təsərrüfat ili üçün xərc smetasının tərtibi və palnlaşdırılmasında, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə ehtiyatların müəyyən edilməsində geniş istifadə olunur.

İstehsala məsrəflərin xərc elementləri üzrə təhlili üçün bütün xərc elementləri xarakterləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri və iqtisadi mahiyyətinə görə qruplaşdırılmalıdır. Qruplaşdırma cədvəlinin məlumatlarına əsasən cəmi xərclərin tərkibində ayrı-ayrı xərc elementlərinin xüsusi çəkisi və həm də plan üzrə xərclərin yekun məbləğinə nisbətən (bölünməklə) müəyyən edilir. Ayrı-ayrı xərc elementlərinin faktiki xüsusi çəkisi müvafiq olaraq plan üzrə və keçən ilin müvafiq dövründəki xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunmaqla müsbət və ya mənfi kənarlaşmalar müəyyən edilir.

Xərc elementlərinin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi və onun bir sıra hesabat dövründəki müvafiq xüsusi çəki ilə müqayisə edilməsi istehsalın ixtisaslaşdırılması, yeni texnikanın istehsala tətbiqi və bir sıra digər tədbirlərin yerinə yetirilməsi sayəsində xərc elementləri səviyyəsinin dəyişməsini müəyyən edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Elə buna görə xərc elementləri üzrə istehsala məsrəflərin quruluşunu 6.11.3. sayılı cədvəl üzrə nəzərdən keçirək.

Xərc elementlərinə görə istehsala məsrəflərin quruluşunun təhlili

Xərc elementləri	Keçən ilin IV rübündə		Cari ilin I V rübündə		Xüsusi çəkilərin kənarlaşması +;-
	məbləğ min man.	xüsusi çəki -%	Məbləğ min man.	xüsusi çəki -%	
1.Xammal və əsas materiallar (lullantılar çıxılmaqla)	2136	16,1	2136	15,9	-0,2
2.Köməkçi materiallar	399	3,0	412	3,0	“
3.Satın alınmış yanmfabrikatlar və komplektləşdirilmiş məmulatlar	8827	66,7	9068	67,1	+0,4
4. Yanacaq	56	0,4	63	0,5	+0,1
S.Knerji	33	0,2	41	0,3	+0,1
6.Əsas və əlavə əmək haqqı	1366	10,4	1401	10,3	-0,1
7.Sosial sığortaya ayrılmalar	73	0,6	82	0,6	
8.Əsas fondların amortizasiyası	168	1,3	176	1,3	
9.Sair xərclər	173	1,3	142	1,0	-0,3
Yekunu	13231	100,0	13541	100,0	-

Cədvəldəki məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat dövründə keçən ilin müvafiq rübünə nisbətən istehsala xammal, əsas və köməkçi materiallar üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisi (0,2%) azalmış, satın alınmış yanmfabrikatlar və komplektləşdirici məlumatlar üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisi isə (0,4%) yüksəlmişdir. Bu halı müəssisədə kooperasiya qaydasında göndərmələrin xüsusi çəkisinin azalması kimi baxmaqla yanaşı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayan amil kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Müəssisədə əsas və əlavə əmək haqqı üzrə məsrəflərin xüsusi çəkisi müqayisə edilən dövrlərdə 0,1% aşağı düşmüşdür. Bu halı hazırkı cəmi-lexniki tərəqqinin sürətləndiyi şəraitdə qanunauyğun hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə ki, əmək haqqının xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi adətən yeni texnikanın istehsal tətbiqi nəticəsində əmək tutumunun aşağı düşməsi, istehsal texnologiyasının yüksəldilməsi, istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, subyektin öz istehsalından olan hissə və qovşaqların satın alınmış komponentləşdirici məlumatlar və yarımfabrikallarla əvəz edilməsilə əlaqədar olur. Buna isə təsərrüfat fəaliyyətində müsbət hal kimi baxılır.

Əsas istehsal fondlarının amortizasiyasına ayırmalar üzrə müqayisə edilən dövrlərdə müəyyən qədər mütləq artım olmuşsa da xüsusi çəki dəyişməmişdir. Bu yuxarıda qeyd olunan xərc üsürlərinin daha sürətlə artması ilə əlaqədardır.

Hesabat dövründə keçən ildəkinə nisbətən sair xərclərin xüsusi çəkisi 0,3% aşağı düşmüşdür ki, bu da təsərrüfat fəaliyyəti təhlil edilən müəssisənin fəaliyyəti üçün müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

VII FƏSİL

İQTİSADİ TƏHLİLİN PERSPEKTİV İNKİŞAFI

7. L İqtisadi təhlilin perspektiv inkişafına nəzəri baxış

Perspektiv mövhumu fransız və latın dillərində «aydın görürəm» mənasını daşıyır. Müşahidəçi-tədqiqatçı ilə gələcəkdə başverə biləcək proses, hadisə həyata keçiriləcək əməliyyat arasındakı məsafədən asılı olaraq onların əyani görünə bilən təsiri və təsir dərəcəsi olduğu kimi deyil, ümumi görünüşdə dəyişilmiş şəkildə qavranılır. Bu ümumi görünüşün arxasında dayanan həqiqəti aşkar etmək, onu həyatda iqtisadi və sosial inkişafı uzlaşdırmaq elmi cəhətdən aparılmış iqtisadi təhlilin köməyi ilə mümkündür.

Həyatda baş verən hadisələrin, həyata keçirilən proses və əməliyyatların səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi demək olar ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində aktual olmuş, bu gündə öz aktuallığını saxlayır və daha da gücləndirir.

Humanist şair Nizami Gəncəvi təbiəti, cəmiyyəti və insanı öyrənməyi elmin qarşısında duran mühüm vəzifə, onun mövzusu hesab etmişdir. O, yazırdı «Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı».

Nizami insanın insanla, insanın cəmiyyətlə, cəmiyyətin isə təbiətlə ahəngdar inkişafının mümkün olması ideyasını müdafiə etmiş, bütün elmlərin insana, cəmiyyətə xidmət göstərməsinin zəruri olduğunu qeyd etmişdir. Oğluna nəsihət edərkən deyib ki, «0 elmi öyrən ki, faydası vardır». Fikrimizcə Nizami bu kəlamı işlətməklə hər hansı bir elmin faydasız olduğunu söyləmək istəmir. O, həmin dövr, mühit, şərait üçün birinci növbədə öyrənməli olan elmi nəzərdə tutur. Əlbəttə həyatda faydasız elm ola bilməz.

Nizami elmi biliklərin öyrənilməsi, dərk edilməsi və istifadə edilməsi yollarını göstərməklə yanaşı, onun öyrənilməsinin üsul və metoduna dair də fikir söyləmişdir. O, «İsgəndərna-

mo»do deyir ki, «pərdə çəkilməmiş sirlərin səbəbini öyrənmək həvəsi, öyrənənlərin işini daha da uzadır», «Göz, qulaq, təbiətdə... zahiri pərdəni» görüb, eşitmək alətləridir. Əsl mətləb bu pərdə arxasında olanları açib göstərə bilməkdir.

Nizami təbiət və cəmiyyətin inkişaf gedişi haqqındakı bilikləri mütləqləşdirmir. O, göstərirdi ki, dünyanın, insanın öyrənilməsində əldə etdiyimiz biliklərin özü də nisbidir, bildiklərimizdən daha çox bilmədiklərimiz vardı. «Leyli və Məcnun» poemasında yazır: «0 şey ki, bizlərə lap aşikardır, orada da gizli bir xəzinə vardır».

İqtisadi təhlilin həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərindən biri gələcək nəslin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planı hazırlamaqdan ibarətdir. Nizami beləbir həyat həqiqətini də düzgün qavramışdır ki, bir insan nəslinin ancaq özü üçün istehsal etməsi və istehlakı son məqsəd ola bilməz. Keçmiş nəsillər qoyub getdikləri maddi və mənəvi nemətlər kimi bizdə gələcək nəsillər üçün yaratmağı, tikib-qurmağı unutmamalıyıq. O, «İsgəndərnamə» əsərində (Bakı. 1983.səh.185). yazır: «Tək özün üçün əkmək yaramaz. Dünyada həddən artıq ruzi yeyənlər vardır. Keçənlərin əkdiyi bağlardan gələnlər hər zaman meyvə dəriblər. Bizim üçün bu qədər şey əkilmişdi, başqaları üçün biz də əkməliyik».

Nizaminin bu fikirlərində cəmiyyətdə milli sərvətin yaradılması, artırılması və qorunması ideyası bu günün və gələcəyin reallığına tam uyğundur. Belə ki, hər bir cəmiyyətin milli sərvəti yalnız bir insan nəslinin fəaliyyətinin nəticəsi deyil, bu keçmiş nəsillərin yaratdığı və yeni nəsillə qoyub getdiyi maddi və mənəvi nemətlərdən, ibarətdir. Bu baxımdan Nizaminin sərvətin yaranmasında keçmiş və yeni nəsillərin iştirakı və zəhməti haqqında irəli sürdüyü ideya təqdirəlayiqdir.

Cəmiyyətin düşünmək qabiliyyətinə malik olan heç bir üzvü təkə bu günkü günün nailiyyətləri və onun təəssüratı naminə yaşanur. Hər bir insan bu günkü günlə yanaşı sabahı, yaxın və uzaq gələcəyi, öz övladının, nəslinin, vətəninin, millətinin, bütünlükdə insan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafı

haqda daim düşünür, öz biliyini, bacarığını, səybrini bu problemin tərəqqisinə yönəldir. Təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk edir, onu öz fəaliyyətinin, yaradıcılığının tərkib hissəsinə çevirir. İslam dünyasının, islam dininin yer üzündə bərqərar olmasının və inkişafının on aparıcı mübarizlərindən biri olan imam Əli dinindən, irqindən, milliyətindən, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bəşər cəmiyyətinin üzvlərinə böyük fəlsəfi, məntiqi məna daşıyan «dərk etmədiyinizə əməl etməyin» möhtəşəm kəlamla müraciət etmişdir.

Müasir elmin metod və üsulları dərk etmə prosesində təhlil və sintez, müəyyən etmə və modelləşmə kimi vacib instrument- lərdən geniş istifadə edir. İnsan beyninin analitik və sintetik düşüncəsi və təkəkkürü burada daha aktiv və geniş rol oynayır. İnsan öz təbiətinə görə canlı, analitik-sintezləşdirilmiş aparatdır. İnsan təkəkkürü yaradıcı prosesin qavramaq, düşünmək, zeyhi qərar vermək düşüncələrini əhatə edir. İnsan düşünməklə, dərk etməklə öz fikrini bir daha təsdiq edir və yaxudda onun əksinə çıxır. Hər bir insan bu halda 980-1037-ci illərdə yaşamış görkəmli filosof, laqistik, həkim, təbiətşünas, sosioloq, ədəbiyyatşünas, şair və linqivist İbn Sınanın (Abu Əli Hüsyin İbn Abdullah İbn Həsən İbn Əli İbn Sina) «səndən bir şey xahiş olunsa, əgər onu vermək istəyirsənsə, hə deməmişdən qabaq fikirləş, beynində götür-qoy et, yox desən necə olar, həni və yoxu öz düşüncələrində «ağıl tərəzinə» qoy hansı ağır gələrsə ona əməl et» kəlamını (hətta ondan xəbəri olmadan belə) həyata keçirir. Bu fikri İbn Sina «Sağalma (şəfavermə)» adlı çoxcildli ensiklopediyasında yazmışdır, İnsanın bu münvalla verdiyi qərar onun beyninin həyata keçirdiyi təhlilin nəticəsidir. Bütün elmlərin yaradıcısı, banisi olan insanlar yaşadığıca yaradır, keçmişə ba/a kimi qəbul etməklə üstqurumu-gələcəyin inkişafını -- perspektivini düşünür. Elə buna görə də insan beyninin məhsulu olan hər bir elm, o cümlədən də iqtisadi təhlil perspektiv inkişafa malikdir.

İqtisadi təhlilin predmeti, metodologiyası, metodu, üsulları və növləri tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində tədricən,

digər elm sahələrində olduğu kimi, mürəkkəb, mübahisəli, sıldırımlı qayalı yollardan keçərək müasir dövrə -ölkəmizdə bazar münasibətlərinə keçid mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

N.Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində elmin obyektini (mövzusu) anlayışın, əsaslarının və növlərinin mürəkkəb, ziddiyyətli və mübahisəli olduğunu qeyd etməklə, «varlıq haqqında olan el- mi» iki hissəyə - nəzəri və əməli hissələrə bölür. Birincini nəzəri hikmət və ikincini isə əməli hikmət adlandırır. O, dövrün emi sistemə uyğun olaraq fəlsəfə, ilahiyyat, riyaziyyat, astrano- miya, tibb, əxlaq, məntiq, iqtisadiyyat kimi elmi bilik sahələrini nəzəri elmlər sırasına daxil edir. Əməli (təcrübə) elm və əməli hikmət dedikdə isə o, idarəetmə və onun növlərini, evdarlıq, şəhərsalma, maliyyə, təhlil, mühasiblik, hüquq və s. elm və sənət sahələrini nəzərdə tutur. Bu nəticə Tusinin əməli-təcrübə anlayışına verdiyi elmi tərifdən irəli gəlir. O, yazırdı: «Əməli hikmət insanın iradi hərəkətlərinin məqsədəuyğun şəkildə idarə edilməsinə, sənət və peşəni, həyatlarını nizama salmaq, məişətlərini təmin etmək, rifah hallarını gətirdikcə yaxşılaşdırıb kamala çatdırmaq bacarığına deyilir» (Əxlaqi-Nasirin. Bakı. 1980. səh. 3 7).

Ümumiyyətlə, Tusi nəzəriyyəsinə elm ilə təcrübənin vəhdəti, birinin digərini tamamlaması əsas götürülmüşdür. Bu məsələ Tusini həmişə maraqlandırmış və onun əhəmiyyətini dönmə- dönmə qeyd etmişdir. O, yazırdı: «Fəzilətlərə yiyələnmək hələ kafi deyildir, əsl məsələ onları əməldə (işdə) həyata keçirməkdir» (yenə həmin kitabda, səh. 192).

Tusinin fikrincə, nə qədər ki, elmi nəzəriyyə reallaşmayıb, o bir qüvvə və məqsəd olaraq qalır. Bu qüvvənin fəaliyyətə çevrilməsi, yerinə yetirilməsi, onun müəyyən maddi şəkllə çevrilməsində, insanın maddi və mənəvi yüksəlişində özünü göstərir. Tusi bu fikri əsaslandırmaq üçün belə bir misal gətirir - nə qədər ki, ev hələ tikilməyib, insanın təsəvvüründədir, o məqsəddir, elə ki, tikilib qurtardı, maddi şəkllə düşdü, kamilliyə, maddi varlığa çevrilir. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək Tusi

bu gün do öz aktullağmı saxlayan belə bir fikri irəli sürür ki, «Elm omolsız, əməl isə elmsiz mümkün deyildir».

Həqiqətən də həyalı təcrübəyə əsaslanmayan, özünün yararlığını həyatda sübut edə bilməyən heç bir elmi faydalı hesab etmək olmaz. Yararlılıq, faydalılıq nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi təhlil təbiiqi elmlər içərisində özünəməxsus yer tutur.

Bir elm kimi nəzəri iqtisadi təhlil özünün inkişaf tarixi boyu mürəkəb və ziqzaqlı yollar keçmişdir. Ondan fərqli olaraq həyatı-praktiki təhlilin yaranma tarixi şəxsi həyatın müxtəlif amillərinin təhlili, insanlar arasındakı münasibətin təhlili, məişət zəminli təhlil insan beyninin analitik-sintetik fəaliyyətinin məhsulu olmala, insanın özünü dərk etmə, düşünmə qabiliyyətinə malik olma dövrünə təsadüf edir.

İctimaiyyətə, istehsal və mübadiləyə, cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşuna, müşahidələrə, çoxsaylı amillərin təsirinə əsaslanan analitik-sintetik proseslər insan düşüncələrini belə bir qənaətə gətirmişdir ki, istehsalın özü, insanların rifahı, xoş güzəranı ictimai amillərin görünüşündən gizli olan «ilahi» qüvvəyə malik mürəkkəb və dərin iqtisadi inkişaf qanununa malikdir. Həmin ilahiləşmiş qanunu müəyyən etmək üçün sadəcə müşahidələr aparmaq, hadisənin-prosesin şərhini vermək kifayət deyildir. Bunun üçün baş verən hadisə və proseslərin dərinliklərinə dalan, onları hərəkətə gətirən qüvvələri müəyyən edən bir elm lazımdır. Həmin funksiyanı yerinə yetirən iqtisadi nəzəriyyə elmidir. İqtisadi nəzəriyyə ilə birlikdə, daha doğrusu onun tərkibində - bətnində iqtisadi təhlil meydana gəldi. Hər iki elmə qeyd olunan nöqtəyi-nəzərdən yanaşılsa iqtisadi nəzəriyyə bir nəhəng məhsuldar ağacın kökləridirsə, iqtisadi təhlil həmin ağacın torpaqdan üzə çıxan gövdəsi, qol-budağı və bəhrəsidir.

Bir qrupp alimlər haqlı olaraq iqtisadi təhlilin təşəkkülünü mühasibat uçotunun meydana gəlməsi, balansın tərtibatı ilə əlaqəndirirlər. Onların fikrincə, mühasib həmişə yadda saxlamalıdır ki, təsərrüfat həyatının amillərinin təsviri müxtəlif cür ola bilər. Bunun üçün təhlil və sintezdən istifadə

olunur. Təhlil nəzəriyyəsinin quruluşunu açıqlayır, onun haqqında bilgiləri təqdim edir. Sintez təhlilin yerinə yetirdiyi funksiyaları açıqlamaqla onların mənimsənilməsinə imkan yaradır. Bununla da təhlil mühasibat uçotu kimi mühüm bir elm sahəsinin zəruriliyini, ictimai yararlığını, təşkilədiçi və idarəedici xüsusiyyətlərə malik olduğunu qabaqcadan xəbər verir.

Samballı-peşəkar bilik tələb edən mühasiat uçotunun aparılması həmişə, daha doğrusu müəyyən hallarda təsərrüfat-maliyyə prosesləri haqqında real həqiqəti əks etdirən obyektiv məlumatlar vermir. Belə bir vəayyət özünəməxsus müstəqil xüsusiyyətlərə malik olan nəzarətçi bir orqan təşkilinə zərurət yaratmışdır. Həmin orqan mühasibat uçotunun özünün apanılması- na, balansın və maliyyə hesabatlarının düzgün tərtibinə, ən baş- cası isə mənfəətin və zərərin həcmninə, onlara müsbət və mənfə təsir göstərən amillərin elmi əsaslarla təhlil edilməsinə göz yetirir, nəzarət edir. Həmin orqan auditdir.

Auditin təşəkkülü mühasibat uçotunun xüsusi bir elmi bəhs kimi təşəkkül tapması dövrünə təsadüf edir. Bu fikrin əsasını 1445-1515-ci illərdə yaşamış italyan alimi Luko Paçolinin «hesablar yazılışlar haqqında traktat» əsərində tapırıq. Sonralar audit haqqında fikir bədii ədəbiyyatlarda səslənir. Uilyam Şekspir (1564-1616) «Timon Afinski» pyesində qəhrəman Flavianın dililə auditoru «ciddi əlaqəçiləD) adlandırır. Auditin tarixliliyinə 1853-cü ildə Edinburqda auditorlar institutunun təşkil, 1887-ci ildə Amerikada (İngiltərədə bir qədər ondan da əvvəl) auditorlar assosiasiyasına və sairələrin təşkili sübutdur. Audit fəaliyyətinin təşkil, auditorlar, onların funksiyaları və vəzifələri bu dərsləyin birinci fəsnin 1.7-ci paragrafında şərh edildiyi üçün onların üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik.

Planlı-administrativ idarəetmədən imtina edilərək bazar münasibətlərinə keçid bütün sosialist sisteminə daxil olan və xüsusən MDB ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər geniş vüsət almışdır.

Yuxarı təşkilatlar tərəfindən idarəetmə göstərişlərinin verilməsindən, kollektiv məsuliyyətsizlikdən, materialla təminatın stimullaşdırılmasında bərabər bölgüdən, məhsul buraxılışının, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin ancaq həcminə görə məsuliyyət daşımaqdan, material ehtiyatlarının dəyəri ödənilmədən havayı verilməsindən, maliyyə nəticələrinə maraqsızlıq və biganəlikdən imtina edilərək tamamilə yeni bir sistemə keçid iqtisadiyyat sahəsində çalışan alimlərdən və mütəxəssislərdən tamamilə yeni düşüncələrlə qarşıda duran məsələlərlə yanaşmalarını tələb edir. Bu cür keçidə təminatı ancaq iqtisadi təhlilin köməyi ilə əldə etmək olar. Ona görə ki, yalnız iqtisadi təhlilin köməyi ilə qarşıya çıxan bütün sualları aydınlaşdırmaq, baş verən proses və hadisələrin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq və onların nəticəsində optimal idarəetmə qərarları vermək mümkündür.

Subyektlərin rəhbərlərinin fəaliyyətin nəticələrinə məsuliyyətinin artması, rəqabətin güclənməsi, maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının axtarılmasının zəruriliyi, keyfiyyətin yüksəldilməsi, mənfəətin əldə olunması sahələrində həyata keçirilən tədbirlər mütəxəssisləri onların hər biri üzrə optimal variantın hazırlanmasına sövq edir ki, onları da ancaq iqtisadi təhlilin köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Fəaliyyətin həcminə (yəni ancaq plan göstəricilərinə) görə qiymət verilməsindən maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsinə keçilməsi öz növbəsində indiyə qədər iqtisadi təhlildə tətbiq olunmayan və yaxud ikinci-üçüncü dərəcəli məsələlər kimi nəzərdən keçirilən metod və üsullardan istifadə edilməsini zərurətə çevirir. Bu cür keçid iqtisadi təhlilin ənənəvi metodologiyasının, metodunun, üsullarının və təşkilinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

İqtisadi təhlilin metodologiyasının və təşkilinin təkmilləşdirilməsi prosesində birinci növbədə təşkilati, hadisənin gedişinin (şəraitinin), kommersiya hesabatının, strategiyanın, layihənin, marketinqin, SWOT - un, institusiyanın, funksional dəyərin, riskin qiymətləndirilməsinin, innovasiyanın təhili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

sidir. Əgər hesablama rentabelliği bank kreditlərinin orta faizindən aşağıdırsa, layihədən imtina olunmalı və həmin layihə üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin faizlə banka qoyulması daha məqsəduyğundur.

İkinci mərhələdə layihənin rentabelliği ölkədəki infilyasiyanın orta tempi ilə müqayisə edilir. Bu cür müqayisənin məqsədi infilyaya nəticəsində itirilən vəsaitin minimuma endirilməsidir. Əgər infilyasiyanın tempi layihənin rentabelliğindən yüksəkdirsə, deməli subyetkin kapitalı müəyyən müddət ərzində qiymətdən düşəcəkdir.

Üçüncü mərhələdə layihələrə yönəldilməsi nəzərdə tutulmuş investisiyaların həcmi müqayisə edilir. Bu cür müqayisənin məqsədi kreditə tələbatın minimumlaşdırılmasından və daha az kapitaltutumlu variantın seçilməsindən ibarətdir.

Dördüncü mərhələdə layihələrə səmərəliliyin seçilmiş meyarı üzrə qiymət verilir və səmərəlilik meyarı daha məqsədu müvafiq olan variant seçilir.

Beşinci mərhələdə layihənin reallaşdırılmasından illik (rüblük) stabil daxil olmalar qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə meyarı bu mərhələdə müxtəlif mənəli olur. İnvestorların maddi vəziyyətindən asılı olaraq daxilolmaların ya deqressiv və yaxud da progressiv metoduna üstünlük verilə bilər.

Layihələrin təhlilinin metodikası həmin mərhələlərin tələbinə uyğun olaraq müntəzəm təkmilləşdirilməlidir.

7.7. Marketing təhlili

Marketing termini ingilis dilində «market» sözündən götürülüb «bazar» mənasını daşıyır. Bu iqtisadi və ictimai fəaliyyətin ən zəruri və əsas növlərindən biridir. Bazarın tələbatının öyrənilməsinə və onun aktiv qeydiyyatına (uçotuna) yönəldilmiş subyekt daxili idarəetmənin yarım sistemidir.

Marketing bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrin subyektlərində idarəetmə üsulu olub, tələbat (bazar, satış)

amilbrinin ətraflı öyrənilməsi və onların aktiv qeydiyyatı ilə məşğul olunması, ehtiyacların və tələbatın tədavül vasitəsilə ödənilməsinə yönlədilmiş fəaliyyətin bir növüdür. Başqa sözlə desək, marketinq buraxılan məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin satışı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onun keyfiyyətini, çeşidini və həcmi istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə bazar şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılmasıdır.

Nizami Gəncəvi istehlakçıların tələbatına uyğun, keyfiyyətli məhsul istehsalının onların salıq qiymətinə təsirini aşkar etməyə səy göstərmişdir. Nizami dəfələrlə göstərir ki, on nadir metallar, daş-qaşlar çox böyük zəhmətlə hasil olunduğuna görə qiymətlidir.

Nizami bazar qiymətlərini və onlara təsir edən amilləri düzgün müşahidə etmiş və bu iqtisadi kateqoriyalar haqqında daha maraqlı fikir söyləmişdir. Onun bu sahəyə dair irəli sürdüyü ən qiymətli fikri tələb və təklif haqqındadır. Nizamiyə görə bazarda bəzi əmtəələrin qiyməti ona görə yüksəkdir ki, onlara olan tələb çox, təklif isə azdır. O, «Xosrov və Şirin» əsərində yazır:

«Bir şeyə olanda iki müştəri,
Əlbəttə, o şeyin artar dəyəri».

Yenə həmin əsərində bazarda eyni qəbildən olan malların çoxalması nəticəsində onların qiymətdən düşməsinə aşağıdakı kimi izah edir:

«Gövhəri gövhərlər qiymətdən salar.
İpəyi ipəklər hörmətdən salar».

Nizami Gəncəvinin bu dahiyənə fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş və marketinq fəaliyyətinin tədqiqində mühüm rol oynayır.

Marketinqin fəlsəfəsi çox sadədir - «clə məhsul istehsal et ki, onun satışı təmin edilmiş olsun». Yalnız bu halda hər bir subyektə bazarla özünə möhkəm yer tuta bilər və onun gəliri də yüksək olar.

Marketinqin on mühüm vəzifələri - bazarın öyrənilməsi, tələbatın strukturu və dinamikası, istehlakçıların zövqü və arzuları haqqında düzgün informasiya toplamaq, cari və perspektiv tələbatla müvafiq olan əmtəələrin istehsalını təşkil etmək, müxtəlif yarmarkaların, sərgilərin keçirilməsi, reklam, güzəştlər və qiymət siyasəti, servis xidməti göstərilməsi, zamanətlər vasitəsi ilə məhsulun satışı üçün əlverişli şərait yaratmaqdan və s. ibarətdir.

Marketinqin ən mühüm funksiyalarından biri qiymətin əmələgəlməsi və qiymət siyasətinin müəyyən edilməsidir. Məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin kalkulyasiyasından başqa, mənfəətin orta normasını nəzərə almaqla qiymət siyasəti kommərsiya fəaliyyətinin təhlili nəticəsində müəyyən edilir ki, bununla da müqavilə qiymətinin səviyyəsi müəyyən edilir.

Müqavilə qiymətinin formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyəti qiymətə kommərsiya düzəlişləri sistindən istifadəni müqavilənin konkret şəraitinin də nəzərə alınmasından ibarətdir. Eyni zamanda müqavilə qiymətlərinin yekun razılaşıdırılması zamanı kommərsiya fəaliyyətinin situasiyaly təhlilinin nəticəsi əsasında kontraktın və ya müqavilənin nizamlanması anında düzəliş aparması mümkündür. Bu halda həmin düzəlişə subyektlərin maliyyə vəziyyəti, ödəməqabiliyyətliliyi, «sifarişlər paketinin» vəziyyəti fəhüm təsir göstərir. Müəyyən hallarda müqavilə qiymətləri subyektə mənfəət deyil, zərər gətirə bilər. Belə bir hal subyektlər üçün obyektiv xarakter daşıdıqda mümkün hesab edilir.

Kommərsiya və müqavilə qiymətləri kommərsiya kalkulyasiyasının metod və üsullarının köməylə müəyyən edilir ki, bu da marketinq fəaliyyətinin mühüm funksiyalarından birini təşkil edir.

Marketing təhlilini həyata keçirmək üçün birinci növbədə bazarda fəaliyyət göstərən tələb, müştəri, rəqiblər və sair subyektlər haqqında informasiyanın mövcudluğu tələb olunur. Burada informasiya ancaq təhlil aparmaq, idarəetmə qərarları vermək üçün deyil, eyni zamanda onlar rəqiblər üzərində qələbə çalmaq üçün ehtiyat qüvvəsi hesab olunur. Bu informasiyalar sub- yektdaxili tədqiqatın aparılması nəticəsində əldə edilir.

Əldə olunmuş informasiya əsasında alıcıların xarakterinə uyğun bazarın təhlili aparılır. Bazarda alıcılar maraqlılıq, gəlirlilik və nail olunma xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirilir. Həmin məlumatlar əsasında ümumilikdə bazarın tələbatına, faktiki təchizata, bazarın roluna, tələbatın proqnozlaşdırılmasına ekspert qiyməti verilir.

Marketingin proqnoz təhlilinin metodu bazar probleminin hərtərəfli tədqiqinə və öyrənilməsinə imkan verir. Bu halda təhlilin aşağıdakı dörd mərhələdə aparılması məqsəduyğun sayılır:

1. Məqsədin formalaşmasının müəyyən edilməsi;
2. İnformasiyanın yığılma planı;
3. Marketing təhlili planının reallaşdırılması;
4. Yekun qərarın qəbul edilməsi üçün təkliflərin verilməsi.

Qeyd olunan metodlarla marketing təhlili aparmaqla hər bir subyektin yaxın və uzaq perspektivlər üçün səmərəli inkişaf biznes-planını tərtib etmək mümkündür.

7.Ə SWOT-təhlil

Mühasibat uçotu əsasında hər hansı bir subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ancaq istehsal edilmiş məhsul, yerinə yetirilmiş iş, göstərilmiş xidmət, onların maya dəyəri, əmlakın vəziyyəti, maliyyə nəticələri, maliyyələşmə mənbələri və s. haqqında mövcud vəziyyəti müəyyən etməyə imkan verir. Bu üsulla aparılmış təhlil sistemli və kompleks xarakterə malik olsa da subyektin gələcək inkişafı, maliyyə vəziyyəti haqda suala cavab vermir.

Strateji planlar hazırlamadan subyektlərin perspektiv to-sərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müəyyən etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda strateji planların hazırlanması SWOT - təhlilin aparılmasını tələb edir.

SWOT -ingilis dilində qüvə, zəiflik, imkan, təhlükə mənalarını daşıyır. Bu cür təhlil -tədqiq olunan proseslərin, hadisələrin, əməliyyatların, göstəricilərin müsbət və mənfi cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi SWOT -təhlil öz mahiyyətini iki aspekt üzrə həyata keçirir:

- 1 .Mövcud vəziyyətin layiqliliyi və çalışmamazlıqları;
- 2.Gələcək fəaliyyətin inkişaf imkanları və nəzərdə tutulmuş planların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində qarşıya çıxacaq maneələr, təhlükələr.

Bazarın vəziyyətinin və perspektiv inkişafın müəyyən edilməsində SWOT -təhlildən istifadə edilməsi üçün münasib matritsalar işlənilməlidir. Həmin matritsalar daxili- güclü və zəif cəhətləri, xarici-imkan və təhlükəni özündə əks etdirməlidir. Məsələn bu cür yanaşma subyektin bazar mövqeyini müəyyən etməklə yanaşı onların perspektiv inkişafını formalaşdıran bütün əsas amilləri müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

SWOT -təhlilin mahiyyətini tam təsəvvür etmək üçün matritsaların daxili və xarici cəhətlərini nəzərdən keçirək. Potensial daxili-güclü cəhətlər:

- istehsal güclərinin mövcudluğu;
- ixtisaslı kadrların mövcudluğu;
- maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu;
- real vaxt rejimində obyektiv informasiyaların əldə olunma imkanları;
- qlobal sistemlərdə qeydiyyatın mövcudluğu;
- xarici partnyorlarla mövcud əlaqə;
- hərtərəfli işlənmiş funksional strategiyanın mövcudluğu;
- istehsal məhsulunda qənaət;
- bazarda tutduğu mövqedə güclü pozisiyaya nail olunma;

- rəqabətə tabgotirmo imkanları;
 - yeni qurğuların tətbiqi və mövcudluğu;
 - yeni texnologiyanın işlənməsi və tətbiqi;
 - istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
 - məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tədbirlər planının hazırlanması;
 - yeni istehlakçıların tapılmasına xidmət edən infrastrukturun mövcudluğu;
 - yeni səmali reklamların yaradılması və tətbiqi;
 - yeni məhsulun və xidmət növlərinin hazırlanması üçün təcrübə və səriştə;
 - təcrübəli,yüksək ixtisaslı işçilərin işə qəbul olunma və mütəxəssislərin ixtisasının artırılma imkanları;
 - səmərəli menecment.
- Potensial daxili zəif cəhətlər:
- istehsal güclərindən tam istifadə edilməməsi;
 - köhnəlmiş qurğuların mövcudluğu;
 - idarəetmədə yüksək soriştəliyə malik olmaq;
 - məhsul, iş və xidmətlərin artırılması üçün maliyyə ehtiyatlarının çatışmaması;
 - idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində variantların azlığı və ya olmaması;
 - bazarda işçinin zəifliyi;
 - bir məhsul istehsalının, xidmətlərin digərlərilə əvəz olunma imkanları;
 - inkişaf strategiyasının lazımi səviyyədə işlənməməsi;
 - səmərəli satış konsepsiyasının olmaması;
 - buraxılan məhsulun assortimenti;
 - buraxılan məhsulun yüksək keyfiyyətdə olmaması;
 - az mənfəətlilik;
 - məhsul, iş və xidmətlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə əsaslı marketinq təhlilinin olmaması;
 - məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksəkliyi;
 - istehsalçıların satılan məhsul haqda lazımi səviyyədə məlumatlandırılmaması;

- yeni istehlakçıların axtarılmasında sürətin zəifliyi. Potensial xarici imkanlar;
- tələbatın əlavə artımı hesabına sürətli yüksəliş imkanları;
- yeni istehlakçıların cəlb olunma imkanları;
- yeni bazarlara çıxış imkanı;
- yeni daxil olmuş və ya azad olunmuş bazar seqmentinin tutulma imkanları;
- məhsul, iş və xidmətlərin assortimentlərinin genişləndirilməsi hesabına tələbatın ödənilməsi imkanları;
- bazardakı dəyişikliklərin təcili qavranması imkanları;
- məhsulun, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin və onların funksional imkanlarının yüksəldilməsi məqsədilə yeni texnologiyalardan istifadə imkanları;
- yeni məhsul, iş və xidmətlər üçün yeni «Nou-xau» texnikasından istifadə imkanları;
- bütün istiqamətlərdə inteqrasiya imkanları;
- xarici bazarlarda mövcud olan ticarət sədlərinin aradan qaldırılması imkanları;
- konkurentlərin pozisiyasının zəifləmə imkanları;
- əsas fəaliyyətlə birbaşa funksional əlaqəsi olmayan təsərrüfatçılığın yeni sferasına daxil olma imkanları;
- fəaliyyətin bazarın digər sahələri ilə təmərəküzləşməsi və çoxprofilli kompleksin yaradılması imkanları;
- bazarın digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqələrin dəyişməsi imkanları;
- Potensial xarici təhlükə:
 - bazarın azalması və ya cüzi miqdarda artması;
 - məhsula tələbatın dəyişməsi;
 - inkişafın həyat tsiklinin uzunluğu;
 - daha aşağı qiymətlə konkurentin meydana gəlməsi; -çoxsaylı funksiyalı yüksək keyfiyyətli məhsulun meydana gəlməsi;
 - xarici valyutanın kursunun dəyişməsi;
 - xarici dövlətlərin ticarət siyasətinin dəyişməsi;
 - dövlətin özünün qanunvericiliyinin dəyişməsi;

- mal göndərənlərin və mal alanların tələbkarlığının dəyişməsi;
- istehlakçıların tələbatının və arzusunun dəyişməsi;
- idarəetmənin və satışın yeni texnologiyalarına malik olan subyektin bazarı tutması;
- mövcud imkanlardan qeyri-səmərəli istifadə;
- bir istehlakçıdan asılılıq.

Hər bir subyektin fəaliyyətinə qeyd olunan xarici və daxili amillər kompleksinin hər birinin ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təhlilini aparmadan imkan və ehtiyatların səbəb-nəticə əlaqələrinə təsirini müəyyən etmək mümkün deyildir. Lakin, o amillərin bir çoxunun nəticəyə təsirini təyin etmək üçün hələlilik təsdiq edilmiş vahid metodika yoxdur. Bu qəbildən olan metodikaların işlənməsi iqtisadçı alimlərin, mütəxəssislərin, əlaqədar orqanların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

7,9, İnstitusiya təhlili

İnsanların müəyyən məqsədə nail olmaq üçün hər cür sabit birləşməsi institusiya adlanır. İnstitusionalizm iqtisadi nəzəriyyənin tətbiqi sahələrinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla ictimai və sosial münasibətlərinin təşkilati və hüquqi birləşməsini və cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, hüquqi nomalarının tənzimlənməsini ehtiva edir.

Subyektlərin perspektiv inkişafına qiymət verilməsində sosial institutların yaradılması, onların tədqiqatının subyektlərin fəaliyyət göstərdiyi təşkilatı, hüquqi və siyasi mühitin öyrənilməsinə yönəldilməsi mühüm rol oynayır.

Dünya iqtisadçıları Daqlas Nortun və A.D.Şeremetin fikri- rincə institusiya təhlilinin analitik əsasının olmaması onun iqtisad elmində tətbiqini çətinləşdirir. Onlar bu fikirlərini iqtisadi nəzəriyyənin həlililik iqtisadiyyatın funksiyalaşmasında institutların rolunu müəyyən edə bilməməsi ilə izah edirlər. Eyni zamanda

qeyd edirlər ki, institusionalizm nəzəriyyəsi öz təzahür formasını raikro səviyyələrinin instilusiya təhlilində tapır.

Rus iqtisadçılarından V.V.Kovalyov və O.N.Volkova institusiya təhlilinin rolunun subyektlərinin aşağıdakı dörd aspektdə qiymətləndirilməsinə imkan verdiyini qeyd edirlər:

1. Subyektlərin perspektivdə nəzərdə tutduğu həyata keçirəcəyi işlərin institusional mühitin müxtəlif elementlərinin müəyyən edilməsi və şərhini. Bu halda normativ baza, yerli hakimiyyətlə münasibət, partnyor və kontragentlərlə əlaqə öyrənilir;

2. Müqavilələrin bağlanmasına, onların həyata keçirilməsinə nəzarət, müqavilələrin şərtləri pozulduqda tətbiq olunacaq sanksiyalar üzrə subyektin siyasət planının işlənməsini;

3. Subyektin təşkilati quruluşunun optimallaşdırılması, müxtəlif daxili bölmələrin və rəqiblərin rəhbərlərinin rolunun və eyni zamanda satış üzrə istehsal planı və proqramasının yerinə yetirilməsində məsuliyyət dərəcələrinə dair tövsiyələrin hazırlanmasını;

4. Subyektlərin gələcək işlərində qarşılaşa biləcəkləri siyasi risklərin qruplaşdırılmasını.

İnstitusiya təbilindən digər sahələrlə bərabər investisiya layihələrinin tədqiqində daha geniş istifadə edilir.

İnvestisiya layihələrinin institusiyalı təhlili əsasən iki istiqamətdə aparılır:

-dövlət tənzimlənməsi metodları üzrə vəziyyətin öyrənilməsi;

-qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün əlavə təşkilatların cəlb olunma imkanları.

Birinci halda nəzərdə tutulmuş tədbirlərə dövlətin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrini müəyyən etməsi, ehtiyatların səfərbər edilərək birinci növbədə zəruri istiqamətlərə yönəltməsi və lazımı subsidiyalarla təminatı aiddir.

İkinci halda subyektlərin təşkilatı quruluşunun təkmilləşdirilməsi, planların keyfiyyəti və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət, kommersiya fəaliyyətinin təşkili, maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsi və qiymətləndirilməsi, material-texniki təchizat,

layihənin texniki hazırlılığının idarə edilməsi, təşkilatlararası koordinasiya kimi məsələlər həll edilir.

Son illərdə nəşr edilmiş iqtisadi ədəbiyyatlarda institusiyə- alı təhlilin həyata keçirilməsi üçün hazır modelin olmadığı, onun haqqında vahid fikir birliyinin olmadığı qeyd olunur. Ona baxmayaraq müəyyən iqtisadçılar institusiyə təhlilinin həyata keçirə biləcəyi vəzifələri aydınlaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, rus iqtisadçıları İ.M.Volkov və M.V.Qraçova institusiyə təhlilində aşağıdakı məsələlərin həllini məqsəduyğun hesab edirlər:

1. Nəzərdə tutulmuş layihənin həyata keçirilməsi və mənimsənilməsi çərçivəsində institusiyə şəraitinin (təşkili, hüquqi, normativ aktlar və siyasi amillər) müəyyən edilməsi. Bu halda təhlil işlərinə layihədə iştirak edən bütün təşkilatlar (layihənin əhatə dairəsindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq onların sayı çox ola bilər) cəlb edilməlidir. Qanunlar, siyasi və normativ aktlar institusiyə təhlilinin obyektinə kimi nəzərdən keçirilir. Onlardan layihəyə ən çox təsir göstərənləri birinci növbədə təhlil işlərinə cəlb olunurlar;

2. Layihədə iştirak edən subyektlərin güclü və zəif cəhətlərinin qiymətləndirilməsi, onların material və əmək resursları, texniki təchizatı, təşkilati strukturu, idarəetmə və rəhbərlik imkanları, maliyyə vəziyyəti və s. əsasən aparılır;

3. Ətraf mühitin qorunmasında, əmək haqqına, subsidiyalaşmaya, xarici ticarətə, valyuta kursuna və sair məsələlərə layihələrin mənimsənilməsi üzrə fəaliyyətdə olan qanunların, siyasətin və əsasnamələrin təsirinin qiymətləndirilməsi;

4. Təşkilati dəyişikliklər və vacib işlərin həyata keçirilməsi üzrə hazırlanmış qrafiklərin həyata keçirilməsinə təsir göstərə bilən texniki yardım üzrə təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi.

Institusiyə təhlili üzrə İ.M.Volkovun və M.V.Qraçovanın irəli sürdüyü model müasir şəraitində müəyyən əhəmiyyətə malik olsa da elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafına əsasən yaxın gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməlidir.

7.10. *Funksional-ddvm' təhlili*

Layihələşdirmənin ən səmərəli həllinin müəyyən edilməsi prosesi ona müxtəlif yanaşmaları nəzərdə tutur. Eyni zamanda ona predmet və funksiya kimi yanaşılmalıdır. Predmet yanaşma ənənəvi metoddur, burada məsələnin həlli ilk nümunənin timsalına əsasən həyata keçirilir. Bu halda etibarlılıq tələbata cavab verə biləcəyi və məmumatın maya dəyəri hesablanır. Lakin, bu cür yanaşma məmumatın konstruksiyasının nə dərəcədə təkmilləşdirilməsini nəzərə alırm. Bununla da məmumatın funksiyası nəzərdən qaçırılır.

Funksional yanaşmada təhlilin obyektini konkret məmumat deyil, onun kompleks şəkildə həyata keçirdiyi funksiyadır. Ona görə də burada təhlilin məqsədi hər hansı bir məmumatın təkmilləşdirilməsi deyil, həmin məmumatın funksiyasını əvəz edə biləcək variantın axtarılmasıdır.

Funksional dəyər- təhlili metodunu (FDT) bir çox qərb ölkələrində maya dəyərinin təhlili (Value analysis və ya Valke enginesvig), Almaniyada işə yararlılıq, faydalılıq dəyəri (Nut- zen Kosten Analuse) adlandıırırlar. FDT metodu həm istehsalçı və həm də istehlakçı üçün sərfəli olan mövcud konstruksiyanın yerinə yetirdiyi funksiyanın variantlarını müəyyən etməyə xidmət edir.

FDT-nin ardıcılığını qısa şəkildə «parçala (hissələrə ayır), tap və inkişaf etdir» kimi şərh etmək olar. Yəni, məmumatın funksiyasını hissələrə bölüb biri-birindən ayırmaq, yaradıcı yanaşma və kollektivin geniş müzakirəsi əsasında həmin funksiyalara alternativ variant tapmaq, onların ən səmərəlisini inkişaf etdirib yaymadan ibarətdir.

FDT-i «artıq, əlavə» dəyərə qarşı mərkəzləşmiş mübarizə kampaniyasıdır. Daha dəqiq desək, təkmilləşdirilməmiş konstruksiyalara məsariflərə qarşı mübarizə kampaniyasıdır. «Artıq, əlavə» dəyərin yaranma səbəbi konstruktorda dəyər haqqında heç bir informasiyanın olmamasıdır. Mövcud ənənəyə görə o, dəyər haqqında düşünmür, onu maraqlandıran ancaq məmula

tın lələb olunan istifadəlilik xarakterinə nail olmaqdır. Əlbəttə, belə bir birtərəfli yanaşma iqtisadi nöqteyi-nəzərdən müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

FDT-in həyata keçirilməsində ən mühüm məsələ onun metoduna düzgün yanaşmadır. FDT-in metodunun xarakterik xüsusiyyəti birbaşa məmulatın və onun tərkib hissələrinin funksiyalarının həyata keçirilməsinə məsariflərin təhlilindən başlamasıdır.

Metodikanın müəyyən edilməsində ən çətin mərhələ nəzərdən keçirilən funksiyanın mümkün variantının axtarılmasıdır. Bu prosesi asanlaşdırmaq üçün xarici firmalarda xüsusi suallar tərtib olunur və kütlə arasında geniş yayılır. Həmin şulların daha çox diqqəti cəlb edənləri aşağıdakılardır:

1. Bütün funksiyalar zəruridirmi?
2. Konstruksiyadan hər hansı bir detallı və ya qovşağı, bəndi çıxarmaq olarmı?
3. Əsas funksiyaları digər metal və ya qovşaq əvəz edə bilərmiz?
4. Köməkçi funksiyaları digər metal və ya qovşaq əvəz edə bilərmiz?
5. Əsas funksiyaları həyata keçirmək üçün başqa imkanlar varmı?
 - ö. Digər materialları istifadə etmək olarmı?
 - y. Standart detalları tətbiq etmək olarmı?
 8. Detailların ölçüsünü qısaltmaq olarmı?
 9. Tullantıların azaldılması realdır mı?
 10. Həmin tullantıları istifadə etmək olarmı?
 11. Buraxılış genişləndirilirmi?
 12. Hazırlıq üsulu dəyişdirilirmi?
 13. Konstruksiyanın dəyişdirilməsi nəticəsində qeyri- standart detalları standart detallarla əvəz etmək olarmı?
 14. Texnoloji prosesin hər hansı bir operasiyasını ixtisar etmək olarmı?
 15. Texnoloji prosesin operasiyasının həyata keçirilmə ardıcılığını dəyişmək olarmı?

16. Prosesin omok tutumunu azaltmaq imkanı varmı?
17. Detalın, hissənin kənardan alınması realdırımı?
18. Digər mal göndərəni tapmaq olarmı?
19. Mal göndərənə məmulatın konstruksiyasının yaxşılaşdırılması təklifi edilibmi?
20. Xüsusi biliyə və geniş həyatı təcrübəyə malik mal göndərən varmı?

21. Konkurentlərin daha əlverişli mal göndərənləri varmı?

Bu sualların istiqaməti ancaq layihələşdirilən məmulatın funksional təyinatı haqqında dəyişməsi deyil, eyni zamanda, onların materialtutumu, hazırlanma texnologiyası, işin əməktutumu, ixtisaslaşma haqqında düşünməyə sövq edir.

7-ci və 13-cü suallar diqqəti daha çox cəlb edir. FDT-i üzrə mütəxəssislər standart məmulatardan istifadəni istehsala məsariflərin aşağı salınmasının ən təsiredici metodu hesab edirlər.

FDT-i istehsala məsariflərin aşağı salınmasının ənənəvi metodundan iki əsas prinsiplial cəhət üzrə fərqlənir:

1.0 məmulatın funksiyasının həyata keçirilməsinin daha səmərəli üsulunun axtarışına əsaslanan funksiyanın tətbiqini nəzərdə tutur;

2.0nün tətbiqi məmulatın funksional təhlili əsasında ancaq istehsala məsariflərin aşağı salınması ilə məşğul olan mütəxəssislər qrupunun təşkili ilə əlaqədardır.

Axırıncı amil uzun müddət, hətta belə bir çox hallarda indii də FDT-in yayılması və genişlənməsinə maneəçilik törətmişdir. Bu hal ondan irəli gəlir ki, FDT-in əsası ilə tanış olan mütəxəssislərdə belə bir fikir yaranır ki, onlar onu öz həyatı təcrübələrində çoxdan istifadə edirlər. Lakin mütəxəssislər qrupu yaranmaqla istehsala məsariflərin aşağı salınması üzrə Funksional - dəyər təhlili aparənlər əldə etdikləri nəticələrlə həmin fikrin tam yanlış olduğunu sübut edirlər.

FDT-dən praktikada istifadə olunma səviyyəsini tədqiq edərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, onun hətta tətbiqi və ondan istifadə sahəsində müəşən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Həmin uyğunsuzluqlar bir tərəfdən müəyyən hallarda təhlil edi-

bn obyektin xarakterilə qoyulmuş məsələnin əhatə dairəsinin uyğun gəlməməsindən, digər tərəfdən isə FDT-nin əməktutum- luğundan, mürəkkəb mikro təhlil instrumentinə malikliyindən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbkarlıqmdan irəli gəlir. Əlbəttə yaxın gələcəkdə bu uyğunsuzluqlar aradan qaldırılacaq və FDT-nə bir perspektivli tədqiqat metodu kimi xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. FDT-nin xarakterik xüsusiyyətləri dərsliyin 4-cü fəslinin 4.8. paraqrafmda geniş şərh edildiyi üçün onun üzərində geniş dayannurıq.

7.11. İnnovasiya təhlili

Azərbaycanda «innovasiya» mövhumu bazar münasibə- təlrinə keçidlə əlaqədar həm özü müstəqil, həm də ona yaxın olan «innovasiya fəaliyyəti», «innovasiya prosesi», «innovasiy- anın həlli» və sair onlara uyğun mövhumların açıqlanması məqsədilə leksikonumuza geniş daxil olmağa başlarmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiyaya bir çox mənalar verilir. Məsələn, mahiyyət əlamətinə və daxili quruluşuna görə innovasiyanı texniki, iqtisadi, təşkilati, idarəetmə və s. istiqamətlərdə istifadə edirlər. Onu əlamətlərə görə əhatə dairəsinə - qlobal və lokal, həyat tsiklinin parametrlərinə görə mərhələ və altmərhələlərə bölünərək təhlilin aparılması, istehsala tətbiqinin qanunauyğunluğu və s. görə fərqləndirirlər.

İnnovasiyanın sistemli təhlilinin metodologiyası bazar münasibətləri şəraitində beynəlxalq standartlara əsaslanır. Bu sahədə işin koordinasiya olunması üçün innovasiya çərçivəsində bu elm haqda informasiyaların yığılması, işlənməsi və təhlili üzrə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) nəzdin- də milli ekspert qrupu yarvılmışdır. Bu qrupun əsasnaməsini Fraskati Rəhbərliyi hazırlamışdır. Qrup öz işini 1963-cü ildə İtaliyanın Fraskati şəhərində həyata keçirdiyi üçün əsasnamə Fraskati əsasnaməsi adlanır.

Fraskati Rəhbərliyi həmin əsasnaməni yeni redaktədə axırıncı dəfə 1993-cü ildə yenidən təsdiq etmişdir. Həmin əsasnamədə

elmi-todqiqat işləri, onların tərkibi və sərhəddi, personalın tərkibi və sayını müəyyən edən metod və s. öz əksini tapmışdır.

Texniki innovasiya üzrə məlumatın toplanma metodikası bu sahədə hazırlanmış, sınaqdan keçirilib bəyənilmiş tövsiyələrə əsaslanır. «İnnovasiya» və «innovasiya prosesi» mövhumları yaxın olduqlarına baxmayaraq müxtəlif mənə daşıyırlar. İnnovasiya prosesi innovasiyanın yaranması, mənimsənilməsi və yayılması mərhələlərini əhatə edir.

İnnovasiyanı yaradanlar (yenilikçilər) məmulatın həyat tsiklini və iqtisadi səmərəliliyi öz işlərinin əsas meyarı hesab edirlər.

İnnovasiyanın nəticələrinin reallaşdırılmasında kommertiya fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Kommertiya aspekti inno-vasiyanı bazarın tələbatına uyğun iqtisadi zərurilik kimi qəbul edir. Bu halda iki məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.:

-İnnovasiyanın «materiallaşmasını», yəni kəşfin və onun işlənməsinin tamamilə yeni görkəmə salınmasını, yeni texnika, əmək vəsaitlərinin, texnoloji və təşkilati tədbirlərin və onları gəlir mənbəinə çevirən kommertiyaləşmə prosesinə;

-Subyektlərin həyatı təcrübəsində «yenilik», «yenilik gətirən» və «yeni yaradılmış» mövhumları müəyyən hallarda eyniləşdirilir. Lakin onların arasında müəyyən fərqlər də vardır.

«Yenilik» yeni qayda, yeni metod, yeni kəşf ola bilər, «Yeni yaradılmış» yeniliyin istifadə edildiyi mənasını daşıyır. Yenilik yayılmağa qəbul edilən momentdən yeni keyfiyyət xassəsi alır və innovasiyaya çevrilir.

Beləliklə, elmi-texniki innovasiya aşağıdakı mahiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Yeniliyə malik olmalıdır;
2. Bazarın tələbatını ödəməlidir;
3. İstehsalçıya gəlir gətirməlidir.

Yenilik gətirənin və onun yaradılmasının yayılması innovasiya prosesinin tərkib hissəsi adlanır.

İnnovasiya prosesinin üç forması fərqləndirilir:

1. Sadə təşkilatdaxili (natural);

2.Sadə təşkilatlararası (əmtəə);

3.Genişləndirilmiş.

Sadə ləşkilatdaxili innovasiya prosesi yeniliyin bir subyektin daxilində yayılması və istifadəsini nəzərdə tutur. Bu halda yenilik əmtəə formasını almır.

İnnovasiyanın sadə təşkilatlararası prosesində yenilik alqı- satqı predmetinə çevrilir. İnnovasiya prosesinin bu forması onu yaradanların və istehsal edənlərin funksiyasının istehlakçıların funksiyasından ayrılma anma təsadüf edir.

Genişləndirilmiş innovasiya prosesi yeniliyin yeni istehsalçılar tərəfindən həyata keçirildiyi, ilk istehlakçının manapo- liyasının pozulduğu dövrə təsadüf edir ki, bu da iki istehsalçı arasında eyni məhsul istehsalı üzrə rəqabətin yarandığı dövrüdür.

Əmtəə innovasiya prosesində ən azı iki sahibkar subyekt iştirak edir. Onlardan biri yeniliyi yaradan-istehsalçı, digəri isə istehlakçı-istifadə edəndir.

Əgər yenilik texniki prosesə aiddirsə, onun istehsalçısı və istehlakçısı bir təsərrüfatçılıq subyektində birləşə bilər.

Sadə innovasiya prosesi iki fazada əmtəə prosesinə keçir:

1 .Yeniliyin yaradılması və yayılması;

2.Yeniliyi yaradanların diffuziyası (qarşılışması, əməkdaşlığı, birləşməsi).

Birinci fazada elmi tədqiqatların, təcrübə-konstruksiya işlərinin, sınaq-istehsalat və təchizatın, kommersionın təşkili mərhələləri həyata keçirilir. Birinci fazada yeniliyin xeyirli səmərəsi hələlik reallaşmır, ancaq belə bir hala əsas yaradır. Bu faza elə bil ki, səmərəliyə keçid mərhələsini təşkil edir.

İkinci fazada ictimai yararlı səmərə yeniliyi yaradanlar arasında və eyni zamanda istehsalçı və istehlakçılar arasında bölünür.

İnnovasiya prosesinin təhlilini aparmaq üçün aşağıdakı-modeldən istifadə edilməsi məqsədə uyğun olardı:

FT- TT-t- Lr T-M-Sİ- M- T

Burada - **FT**- fundamental (yaradıcı) tədqiqatçıları;

TT- tətbiqi tədqiqatları;

/- işlənməni;

L - layihənin işlənməsini;

T - tikintini;

M - mənimsənilməsini;

St- sənaye istehsalını;

M - marketinqi;

T - təchizatı əks etdirir.

Bu modelin təhlilini aparmaq üçün geriyyə əlaqəsi olan amillərin müxtəlif elementləri arasındakı əlaqəni abstraksiya (təcrid etmə) etmək lazımdır. Misal üçün,

FT M tsiklinin uzunluğunu (ola bilər ki, bu müddət 10 il və daha çox olsun), **FT - TT; L^T** fazalarının hər birinin nisbi müstəqilliyi və s. nəzərə alınmalıdır.

İnnovasiya prosesinin başlanğıc mərhələsini fundamental (yaradıcı) tədqiqatlar təşkil edir. Bu isə elmi fəaliyyətin mahiyyəti ilə bağlıdır. Deməli, tsiklin hər bir elementi **{TT, /, Lf, T,M, Sİ}** fundamental tədqiqatla bağlı olan elmi fəaliyyətlə əhatə olunmuşdur.

Yeniliyin meydana gəlməsinin və inkişafının əsas səbəbkarı və onun yaradıcısı elmi işdir. Elmi iş - yeni, original məhsulların, iş və xidmətlərin əldə olunması üçün informasiya və məlumatları sübut edən tədqiqat fəaliyyətidir. Hər bir elmi iş yeniliyə, originallığa, sübut etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Elə innovasiya təhlili də bu gündə və xüsusən yaxın gələcək perspektivdə həmin mövqedən çıxış edəcəkdir. İnnovasiya təhlilinin metodikası dərslərin 6-cı fəslinin 6.9. paragrafında geniş şərh edildiyi üçün onun üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab elmirik.

7./2. *Komersiya riskinin təhlili*

İqtisadiyyatın azad, bazar münasibətlərinə əsaslandığı hər hansı bir sistemdə iqtisadi proseslərdə qeyri-müəyyənlik hallarının səviyyəsi getdikcə yüksəldiyi üçün onlara ehlimallı yanaşmanı zərurətə çevirir. Satıcı və alıcılar, istehsalçı və istehlakçılar mübadilə prosesində özlərini həmişə təlatümdə hiss edir, risklərlə, qorxu məqamları ilə rastlaşırlar. İstehsalçılar həmişə ucuz və keyfiyyətli məhsul istehsal edə, iş görə xidmət göstərə bilmir və yaxud bazar tələbatım, bazar tutumunu proqnozlaşdırma bilmir, alıcılar seçim çətinliyi qarşısında qalır, yəni bazar iqtisadi mühiti daim iqtisadi münaqişələr mənbəinə çevrilir.

Bazar mühitində risk nəinki mümkün olan potensial təhlükədir, həm də mütləq reallıqdır. Mütləq bazar münasibətləri, mütləq qarşısı alınmaz iqtisadi risklər yaradır. Risklər sahibkarlıq və digər fəaliyyət sferalarında nəinki taktiki, həm də strateji baxımdan gələcəyə ümidi azalır, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa inamsızlıq hissi yaradır. Digər tərəfdən isə risk qarşıya qoyulmuş məqsədin özünün elmi cəhətdən əsaslandırılmasından və yaxud bu məqsədin avantürist, saxta olmasından da irəli gələ bilər. Ona görə də risk yalnız iqtisadi, sosial mühitlə deyil, şəxsiyyətin, sahibkarın fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə də əlaqədar ola bilər.

İqtisadi risklər əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə təzahür edir:

1. İstehsal riski;
2. Maliyyə riski;
3. Kommersiya riski.

İstehsal riski dedikdə əmtəə istehsalı prosesi başa düşülür. Əmtəə istehsalı dedikdə ehtiyatların (xammal, materiallar, yarımfabrikatlar, işçi qüvvəsi və s.) satın alınması prosesi, onların başqa əmtəələr üçün texnoloji prosesin daşıyıcılarına çevrilməsi və mənfəət əldə etmək üçün axırınının satış prosesi başa düşülür.

istehsal riski nəinki satıcının riskini, eyni zamanda istehsalçının riskini də əhatə edir. İstehsalçının riski isə bazarda iqtisadi situasiyaların dəyişməsi və onun istehsal eldiyi məhsulun konyuktur qaydasında olmamasından irəli gəlir. Bu halda istehsal edilmiş məhsulun maya dəyəri o səviyyədə olur ki, onun satışından daxil olan pul gəliri həmin əmtənin istehsalına məsərifləri ödəyə bilmir.

İstehsal riskləri əsas və dövrüyyə fondlarının tələf olması və zədələnməsi, xarab olması ilə əlaqədar amillərin təsiri altında itgilərə səbəb olan risklərdir. Yeni texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqi ilə əlaqədar itgilor də bu qəbildən olan risklərin nəticəsi sayılır.

İqtisadi risklər yalnız iqtisadi itgilərlə deyil, iqtisadi uğurlarla da əlaqədar olur. Bu özünü investisiya, valyuta və s. sahələrdə təzahür etdirə bilər.

Maliyyə risklərinə borc vəsaitinin çoxalması, valyuta kursunun, səhmlərin aşağı düşməsi, inflyasiyanın artması, kredit riski, iflasa uğrama, müqavilə şərtlərinə, öhdəliklərinə əməl etməmə, oğurmanla halları, əmlakı dağıtma, iqtisadi qanunçu- luğun qeyri-təkmil olması və s. aid edilir.

Qeyd olunan risklərlə yanaşı müasir şəraitdə iqtisadi təhlilin əsas vəzifələrindən biri olan kommersiya riski üzrə tədqiqat aparmaqdır. Əvvəllər fəaliyyət göstərən məsarif metodu, administrativ-komanda idarətmə şəraitində zərərlə işləyən subyektlərin geniş datasıyalaşdırılması artıq elastik, çevik kommersiya sistemi ilə əvəz edilir. Kommersiya sistemi əksər hallarda ağıla sığışdırıla bilməyən, 'görünməmiş münafişələrlə, kommersiya riski ilə müşahidə olunur.

Bazar münasibətləri istiqamətində inkişaf etmiş dünya ölkələrinin iqtisadiyyat strukturlarında kommersiya riskinin təhlilinin metodikasını hazırlayan elmi-tədqiqat bölmələri fəaliyyət göstərir.

Kommersiya riski bazar iqtisadiyyatı şəraitində obyektiv kateqoriyadır. O, istənilən mülkiyyət formalarında təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətilə məşğul olan bütün sahibkarlara bir çox

qayğı, oziyyət, zəhmət başağrısı verir. Az risklə baş vermiş çətinliklərə əsasən iki yolla müqavimət göstərmək olar:

LCanlı və keçmiş əmək məsarıflərinin təhlilinin, müntəzəm uçotun aparılmasının, istehsal və satış prosesində maya dəyərinin təhlili və ona nəzarəti elmi əsaslarla təşkil etməklə. Burada ağırlıq mərkəzi istehsal və tədavi kalkulyasiyasının üzərinə düşür. Məhz bu prosesin səmərəli həyata keçirilməsi azad bazar haqda düzgün təsəvvür yaratmağa və onun ümmansız dəryasına baş vurmağın etibarlı yolunu müəyyən etməyə imkan verir.

Hələlik sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət sahələrində azad qiymətqoyma praktikası dəqiq kalkulyasiyaya hər şeydən az əsaslanır. Qiymətin müşahidə olunan hədsizliyi, onun istənilən istiqamətə yönəldilməsi qiymət prosesinə ictimai nəzarətin zəif həyata keçirilməsindən və onun təhlilinin lazımi səviyyədə aparılmasından irəli gəlir.

2. Qiymətin liberallaşdırılması şəraitində istehlak tələbinin təhlilini köklü surətdə yeniləşdirməklə. İstehlak tələbatının öyrənilməsi həmişə iqtisadiyyatımızın zəif nöqtəsi olub. Mərkəzləşdirilmiş fondlaşdırma, əmtəə axınının mürəkkəb idarəetmə sistemi, hər hansı bir əmtəənin çoxpilləli hərəkəti onun istehsalçıdan istehlakçıya gedən yolunu tikanlı, ağırlı bir prosesə çevirmişdir. Bu prosesə beynəlxalq yanaşmanın, dünya standartının tamamilə pozulmasını müdrikcəsinə, ağıllı müzakirə edərək «Von der Hand im dem Mund» yəni, «istehsalçının əlindən- istehlakçının ağzına» məvhumu ilə şərh etmişlər.

Ancaq məharətlə fəaliyyətin genişləndirilməsi, məhsul, iş və xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin artırılması, satış məntəqələrinin ərzaqla və digər əmtəələrlə doldurulması bazar iqtisadiyyatına prinsipcə keçidin yeni inkişaf yolu ola bilər. Əks halda əmtəə defisiti, əmtəə aclığı yaranır ki, bununla da spe- kulyantlar-möhtəkirlər ordusu genişlənər və «qiymət hədsizliyi» yaranar. Bu uyğunsuzluqların qarşısının alınmasının əsas yollarından biri kommersiya riskinin təhlilinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

1. "Müəssisələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bülleteni №3(68).1996."Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. "Audit haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat. Azərbaycan "Bildik" Maarifçilik cəmiyyəti. Bakı.1996.
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli 71 sayılı "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tənzimlənməsi haqqında" Qərarı.
5. Abbasov İ.M. «Auditin nəzəri və praktiki problemləri». Bakı. 1999.
6. Аббасова С.А. «Перспективный экономический анализ». Баку. 2005.
7. Abbasov Q.Ə.Məhsul istehsalına məsrəflərin mühasibat uçotu.jur.Maliyyə və uçot,№ 9-10.1998.
8. Abbasov Q.Ə. Material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin uçotu.jur.Maliyyə və uçot .№5-6.1998.
9. Абдукаримов И.Т. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. М.Экономика. 1984
10. Абалкин Л.И. Размышления о стратегии и тактике экономической реформы. М.жур. Вопросы экономики. № 2. 1993
11. Адамов В.Е. Факторный, индексный анализ (Методика и проблемы) М.Статистика, 1977.
12. Алиев Р.Б. Коореляционный анализ фондоотдачи. Б.Труды Аз НИИЭСХ, том 5, 1969г.
13. Алиев Р.Б. О методике определения кфффективности капвложений М.жур. Вопросы экономики.№ 7.1974.
14. Алиев Р.Б. Об оценке многолетних насаждений. М.жур.Учет и финансы в колхозах и совхозах. .№ 7. 1975.
15. Алиев Р.Б. Об оценке оборотных фондов при их анализе. М.жур. Учет и финансы в колхозах и совхозах. .№ 2.1978.
16. Алиев Р.Б. Соотношение основных и оборотных фондов. М.жур.Экономика сельского хозяйства. . № 6.1978.
17. Алиев Р.Б. Качество-источник прибыли.М.жур.Хлопководство. № 2.1979.
18. Алиев Р.Б. Соотношение темпов роста капитальных вложений и производства продукции.М.жур.Экономика сельского хозяйства. № 11.1979.
19. Алиев Р.Б. и другие: Методика определения эффективности капитальных вложений. М.Сельхозиздат.1983
20. Алиев Р.Б., Сейфуллаев С.М. Совершенствования теория анализа.М. жур.Бухгалтерский учет. № 11.1989.

44. Гасанлы И.Ш. Теория налогообложения. Учебное пособие. СПб. Из-во СПГУЭФ. 1997.
45. Qasimov S.M. İdarəetmə uçotu-mühasibat uçotunun əsas elementidir. Maliyyə və uçot. №1-2. 1998.
46. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. B. 1972.
47. Quliyev T.Ə. Məncəmətin əsasları. Bakı. Nağıl evi. 2001.
48. Qafarov Ş.S. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. B. 1999.
49. Г.Герель. Энциклопедия философских наук. Том. I. М. 1982.
50. Данилевски Н.А. Аудит промышленных акционерных обществ. М. Финансы и статистика. 1995. Учет. М. Финансы и Статистика. 1998.
51. Дембинский Н.В. Вопросы теории экономического анализа. М. Финансы. 1973.
52. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет. М. Финансы и Статистика. 1998.
53. Əliyev R.B. Kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üzrə tövsiyələr. B. Azərnaşr. 1972.
54. Əliyev R.B. Kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi. B. Azərnaşr. 1979.
55. Əliyev R.B. Elmi-texniki tərəqqi. B. Azərnaşr. 1981.
56. Əliyev R.B., Babayev B.A. Məhsul satışının həcmində və quruluşunun mənfəətə təsirinin təhlili. B. jur. Azərbaycanın xalq təsərrüfatı. №12. 1988.
57. Əliyev R.B., Bağırov D.A. İstehsal fondlarından istifadənin təhlili. B. Azərnaşr. 1989.
58. Əliyev R.B., Seyfullayev S.M., Yüzbaşov Ç.R. Dövriyyə vəsaitindən istifadənin təhlili üzrə metodik göstərişlər. B. 1990.
59. Əliyev R.B. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində məhsulun maya dəyərinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi. B. LMI-nun elmi əsərlər məcmusu. 1990.
60. Əliyev R.B., Namazəliyev H.İ. Əsas istehsal fondlarının tərkibi, texniki vəziyyəti və onlardan istifadənin təhlili üzrə metodik göstərişlər. B. 1991.
61. Əliyev R.B., Şahmirzəyev B.M. Səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasının bəzi məsələləri. B. jur. maliyyə və uçot. №7-8. 1993.
62. Əliyev R.B., Abbasova S.A. Qeyri müstəqim xərclərin uçotu və təhlilinin bəzi məsələləri. B. jur. Maliyyə və uçot. №11-12. 1997.
63. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin predmetinə yeni baxış. B. jur. Maliyyə və uçot. №3-4. 2001.
64. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. (qiyabi təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti). B. 2001.
65. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Dərslük. B. 2002.
66. Əliyev R.B., Hacıyev F.Ş. İqtisadi təhlil - audit. B. «Audit» j. №2. 2002.
67. Əliyev R.B. Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsinin tənzimlənməsinin metodoloji əsasları. B. 2002.

96. Муравев А.И. и др. Анализ внешнеэкономической деятельности предприятий. М.Финансы и статистика.1991.
97. Namazəliyev H.İ. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəriyyəsi. B.1986.
98. Namazəliyev H.İ. Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. B.1995.
99. Namazova Ç.B., Hacıyev F.Ş. Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil. B.2005.
100. Nəbiyev R.Ə. Azərbaycanın keçid dövründə kommersiya hesabının nəzəri və praktiki problemləri. B.2001.
101. Невак В.А. Экономический анализ эффективности производства. М.Финансы.1969.
102. Орасевская Г.А., Ламыкин И.А. Анализ хозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий. М.Экономика.1970.
103. Основы функционально-стоимостного анализа. Под ред. М.Г.Карпунца, Б.И.Майданчика. М.Энергия.1970.
104. Паклова А.Д. Анализ прибыли и рентабельности предприятий. М.Финансы. 1968.
105. Панков Д.А. Современные методы анализа финансового положения. Минск.ООО."Профит".1995.
106. Палий В.Ф. Новая бухгалтерская отчетность. Содержание. Методика анализа. М.Библиотека журнала "Контроллинг".1991.
107. Поклад И. Теоретические основы экономического анализа. М.Финансы.1969
108. Любушин Н.Г., Лелева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.2000.
109. Rzayev İ.M. Beypəlxalq vergitutmada ofşor mexanizmlərin tətbiqi. B.2006.
110. Любенский Л.Г. Анализ затрат на производство и эксплуатацию изделий. М.Финансы и статистика.1991.
111. Русак Н.А., Русак В.А. Основы финансового анализа. Минск.ООО."Меркванне".1995.
112. Русак Н.А. Экономический анализ в условиях самофинансирования предприятий. Минск.1989.
113. Робертсон Д.Ж. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М. Финансы и статистика.1992.
114. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. B.2004.
115. Савитская Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности. Минск.ИЗС.1996.
116. Савитская Г.В. Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия Минск.ИЗС.1996.
117. Савитская Г.В. Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия Минск.ИП.1996.
118. Sadiqov Ə.A. Mühasibat (maliyyə) uçotu. B.1-11 hissə.2002.
119. Səlimov A.A. Sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu. B.1993
120. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. B.2001.

121. Səmədzadə Ş.Ə. Cəmiyyət və kompüterləşmə. B.2992.
122. Самедзаде З.А. Этапы большого пути экономики Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. Б.2004.
123. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. «Elm» B. 2003.
124. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. B.2003.
125. Səbzəliyev S.M. Mühasibat uçuşunda istifadə olunan terminlərin izahlı lüğəti. Bakı. ADİU-nin tipoqrafiyası. 2001.
126. Seyfullayev S.M., Abbasov İ.N. "Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi təhlil. B.1993.
127. Seyfullayev S.M. Aqrar-sənaye birliklərində iqtisadi təhlil. B.1985.
128. Стоянов Е.А., Стоянова Е.С. Аудит экспертная диагностика. М. Финансы и Статистика. 1992.
129. Həsəyev S.M., Əliyev S.Ç. Statistika indeks metodu. Dövlət vəsaiti. B.1996.
130. Hüseynov T.Ə. Maddi- texniki təchizatın təşkili və planlaşdırılması. B.1979.
131. Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Drslük. B.2000.
132. Feyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş. Tələb, tələbat, bazar və marketing. B.1998.
133. Şahbazov K.Ə. və b. Müasir menecment. B.1999.
134. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С., Нарашев Е.В. Методы финансового анализа предприятия. М. Экономика. 1992.
135. Шеремет А.Д. Комплексный Экономический анализ деятельности предприятия. М. Экономика. 1974.
136. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B.1999.
137. Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. B.2000
138. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyalı və iqtisadi qloballaşma amilləri. B.2001.
139. Юзбашов Ч.Р. Экономический анализ. Б.2006.